

A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei

VII.

A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII.

*Modellek, elméletek és elvek érvényessége
nyelvi adatok tükrében*

Szeged, 2007. október 25-26.

SZERKESZTETTE MALECZKI MÁRTA ÉS NÉMETH T. ENIKŐ

Szegedi Tudományegyetem
Általános Nyelvészeti Tanszék
2009

© A szerzők, 2009.

Sorozatszerkesztők: Maleczki Márta és Németh T. Enikő
Technikai szerkesztő: Szécsényi Tibor
A címlapon Büky László metszete van.

ISBN 978-963-306-001-8

TARTALOM

A kötet szerzői.....	7
MALECZKI MÁRTA, NÉMETH T. ENIKŐ: Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében	9
É. KISS KATALIN: Miért szabad az ige utáni szórend a magyarban?	19
SURÁNYI BALÁZS: Határozók és kvantorok a magyar mondszerkezetben: A magyar „rugalmas” szórend	33
EGEDI BARBARA: A magyar kétértelmű mondathatározók és hatókörviszonyaik.....	67
LACZKÓ TIBOR: A birtokviszony egy új viszonyrendszerben	87
IMRÉNYI ANDRÁS: Funkcionális viszonyok, lineáris pozíciók, lineáris viszonyok: A miért kérdőszó három szintaktikai modellben.....	113
LUKÁCS ÁGNES, REBRUS PÉTER, TÖRKENCZY MIKLÓS: A defektív igék kísérleti vizsgálata	141
REBRUS PÉTER, KÁLMÁN LÁSZLÓ: Valóban megmagyarázhatatlanok a magyar infinitívusz toldalékai?	153
GYURIS BEÁTA: A hangsúlyos <i>csak</i> diskurzuspartikula interpretációja	157
RÁKOSI GYÖRGY: Én, magam, önmagam.....	179
NÉMETH T. ENIKŐ, BIBOK KÁROLY: A grammatika és a pragmatika interakciója az implicit argumentumok, az implicit predikátumok és az együttes kompozíció vizsgálatában.....	197

A KÖTET SZERZŐI

- BIBOK KÁROLY** SZTE Orosz Filológiai Tanszék. *kbibok@lit.u-szeged.hu*
- É. KISS KATALIN** MTA Nyelvtudományi Intézet;
PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék. *ekiss@nytud.hu*
- EGEDI BARBARA** MTA Nyelvtudományi Intézet. *egedib@yahoo.com*
- GYURIS BEÁTA** MTA Nyelvtudományi Intézet;
MTA/ELTE Elméleti Nyelvészeti Tanszék. *gyuris@nytud.hu*
- IMRÉNYI ANDRÁS** ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Magyar nyelvészeti doktori program. *imrenyi.andras@gmail.com*
- KÁLMÁN LÁSZLÓ** MTA/ELTE Elméleti Nyelvészet Tanszék. *kalman@nytud.hu*
- LACZKÓ TIBOR** Debreceni Egyetem, Angol-Amerikai Intézethez,
Angol Nyelvészeti Tanszék. *laczkot@delfin.unideb.hu*
- LUKÁCS ÁGNES** MTA–BME Kognitív Tudományi Tanszék;
MTA Nyelvtudományi Intézet. *alukacs@nytud.hu*
- MALECZKI MÁRTA** SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék.
maleczki@hung.u-szeged.hu
- NÉMETH T. ENIKÓ** SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék.
nemethen@hung.u-szeged.hu
- RÁKOSI GYÖRGY** Debreceni Egyetem, Angol-Amerikai Intézet.
rakosigy@hotmail.com, rakosigy@delfin.unideb.hu
- REBRUS PÉTER** MTA Nyelvtudományi Intézet;
MTA/ELTE Elméleti Nyelvészeti Tanszék. *rebrus@nytud.hu*
- SURÁNYI BALÁZS** MTA Nyelvtudományi Intézet;
PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék. *suranyi@nytud.hu*
- TÖRKENCZY MIKLÓS** ELTE Angol Nyelvészeti Tanszék;
MTA Nyelvtudományi Intézet;
MTA/ELTE Elméleti Nyelvészeti Tanszék. *tork@nytud.hu*

MODELLEK, ELMÉLETEK ÉS ELVEK ÉRVÉNYESSÉGE NYELVI ADATOK TÜKRÉBEN

Bevezetés*

MALECZKI MÁRTA – NÉMETH T. ENIKŐ

1. Az adatok szerepe a nyelvelírásban

Az utóbbi években számtalan olyan kötet, illetve tanulmány látott napvilágot, amely a nyelvi adatok nyelvelírásban betöltött szerepével foglalkozik (l. pl. Lehmann 2004; Penke és Rosenbach 2004; Borsley 2005; Kepser és Reis 2005; Kertész és Rákosi 2008; Pons Bordería 2008). Különböző nyelvi szintekre vonatkozó különböző elméletekben megvizsgálva az adatok természetét, forrását és funkcióját, a szóban forgó munkák – többek között – az alábbi, egymással szorosan összefüggő kérdésekre keresik a választ: (i) mi számít adatnak a különböző nyelvelméletekben, nyelvészeti megközelítésekben, (ii) mi az adatok funkciója a nyelvelírásban, és (iii) milyen viszony van az adatok és az elméletek hipotézisei, magyarázatai között. Mivel ezek a kérdések a nyelvészeti kutatómunka módszertani alapjait érintik, továbbá különböző megválaszolásai az ugyanazon problémákat megoldó különböző nyelvelméletek, illetve nyelvészeti megközelítések közötti választást motiválhatják, rendkívül fontos, hogy milyen válaszokat adunk rájuk. A nyelvi adatokról folyó nemzetközi eszmecsere jelenlegi állásában azonban, mint ahogy arra Kertész és Rákosi (2008: 12) rámutat, gyakran keverednek az egy-egy irányzathoz köthető, mechanikusan elfogadott tudományelméleti háttérfeltevések a nyelvészeknek a saját kutatómunkájára vonatkozó naiv, nem metatudományos reflexiójával, illetve a nyelvészeti kutatómunka gyakorlata eltér a követni vélt tudományelméleti háttérfeltevések által megkívánt módszertani követelményektől.

A nyelvi adatok nyelvelírásban betöltött szerepéről, pontosabban arról, hogy milyen adatforrásokból származó adatokat tekinthetünk az elméleteket alátámasztó evidenciának, rendeztek vitát „*Kulcs a nyelvtanhoz*” – *kerekasztal beszélgetés a nyelvtani intuíciónról és a korpuszalapú megközelítésekről* címmel az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2007. november 27-én generatív nyelvészek és korpusznyelvészek részvételével (a vita lejegyzett anyaga elérhető a <http://nytud.hu/program/nyelvtchekerekasztal071127.html> honlapon). E vita résztvevői saját kutatási gyakorlatukból kiindulva, metatudományos keret alkalmazása nélkül, de tudatosan próbálták megvizsgálni saját maguk és egymás adatkezelését, továbbá érveltek az introspekcióból (generatív nyelvészek), illetve a korpuszból (korpusznyelvészek) származó adatok elsődlegessége mellett. A különböző vélemények ütközése mellett ugyanakkor az is kivilágott a vitában, hogy nem szükséges kibékíthetetlen ellentétet feltételezni a kétféle adatforrás használata között, a generatív nyelvész is használhat korpuszt, a korpusznyelvész pedig támaszkodik az intuícijára. Valójában a nyelvésznek többféle forrásból származó, többféle adattípussal szükséges dolgoznia.

A nyelvészeti kutatómunka gyakorlata jelzi ugyanakkor azt is, hogy nem elég a nyelvészek naiv önreflexiója az adatkezeléssel kapcsolatban felmerülő módszertani problémák megoldásához, hanem szükség van a fenti kérdések és a hozzájuk kapcsolódó más, itt nem

* Jelen tanulmány az MTA–DE–PTE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával készült.

említett problémák metareflexiójára, mégpedig egy koherens metaelméleti keret segítségével. Egy ilyen metaelméleti keret kidolgozását és alkalmazását tűzte ki céljává az MTA–DE–PTE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportja *Az evidencia problémája az elméleti nyelvészetben* (2007–2011) című projektumában (a projektum publikációját l. <http://nyfk.unideb.hu/elmeletinyelviszet2.htm>).

2. A konferenciakötet bemutatása

2.1. A konferencia célja

A 2007 őszén hetedik alkalommal megrendezett *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* nevet viselő konferenciánknak a *Modellek, elméletek és elvek érvényessége a nyelvi adatok tükrében* címet adtuk. A témaválasztásnak kettős oka volt. Egyrészt, csatlakozva a nemzetközi nyelvészeti kutatások 1. pontban vázolt vonulatához, szerettünk volna egy olyan konferenciát rendezni, amelyen a különböző nyelvi szinteken, különböző elméleti keretekben, illetve modellekben dolgozó hazai nyelvészek kutatásai alapján képet kaphatunk az adatok szerepéről a magyar nyelv leírásában. Másrészt, az MTA–DE–PTE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportjának szegedi munkacsoportjaként a kutatócsoport témájának kidolgozása során szerettünk volna nyitni a magyar nyelvvel foglalkozó hazai nyelvészek szélesebb köre felé, lehetőséget kínálva, hogy ki-ki a saját maga kutatására vonatkoztassa a címként megadott és a kutatócsoport kutatásához is kapcsolódó témát. Bár a konferencia résztvevőit nem kértük metareflexióra az adatok kutatásukban betöltött szerepét illetően, a konferenciakötetben megjelenő tanulmányok alapján világosan kirajzolódik, hogy több típusú és funkciójú adatot használnak a szerzők, az elvek, szabályok, modellek, elméletek, illetve az adatok között pedig nem egyirányú viszonyt feltételeznek.

A konferencián elhangzott előadások alapján készült tanulmányokat névtelenül lektoráltattuk. A lektorálás után tíz tanulmány került be a kötetbe. A kötet lektorainak ezúton is szeretnénk köszönetet mondani alapos munkájukért. A kötet lektorai: Alberti Gábor, Bartos Huba, Bende-Farkas Ágnes, Bródy Mihály, É. Kiss Katalin, Gécseg Zsuzsanna, Kiefer Ferenc, Komlósy András, Lipták Anikó, Nagy Katalin, Prószyk Gábor, Siptár Péter, Surányi Balázs és Szécsényi Krisztina.

A konferenciát az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszéke rendezte, az SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszékének együttműködésével. Köszönetet mondunk a Szegedi Akadémiai Bizottságnak a konferencia céljaira díjtalanul rendelkezésünkre bocsátott teremért, illetve az MTA–DE–PTE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportnak a kötet megjelentetéséhez nyújtott anyagi támogatásáért. A kötet gondos technikai szerkesztéséért Szécsényi Tibort illeti köszönet.

2.2. A kötet tanulmányainak rövid összefoglalása

2.2.1. A tanulmányok csoportosítása

A 10 tanulmányt három nagy csoportba soroltuk tematikájuk szerint: az első, legnagyobb csoportba a szintaktikai témájú cikkek tartoznak (É. Kiss Katalin, Surányi Balázs, Egedi Barbara, Laczkó Tibor és Imrényi András tanulmányai), a második csoportban fonológiai, morfológiai témájú cikkek vannak (Lukács Ágnes – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós és Kálmán László – Rebrus Péter tanulmányai), a harmadik csoportba tartozó írások közös jellemzője, hogy szemantikai és pragmatikai szempontok is érvényesülnek bennük (Gyuris Beáta, Rákosi György és Németh T. Enikő – Bibok Károly cikkei).

2.2.2. A tanulmányok ismertetése a tematikai csoportosítás sorrendjében

É. Kiss Katalin MIÉRT SZABAD AZ IGE UTÁNI SZÖREND A MAGYARBAN? című tanulmányában egy igen figyelemreméltó javaslatot fogalmaz meg az adatkezelés problémáival kapcsolatban. Eszerint nem a bináris „jólformált – nem jólformált” megkülönböztetés alapján kellene értékelnünk a nyelvi adatokat, hanem a fokozatosságot is megengedő „jól hangzó – kevésbé jól hangzó” (vagy „optimális – nem optimális”) skála mentén kellene elhelyezni azokat. Ez a javaslat összhangban van a tanulmány azon alapfeltevésével, mely szerint a magyar mondatok ige utáni összetevőinek szórendje a fonológiai komponensben alakul ki, és ez a fonológiai komponens már nem érzékeny a szintaktikai hierarchiára. Így megmagyarázható, hogy miért szabadabb a magyar mondatok ige utáni összetevőinek szórendje, mint az ige előttié, a következőképpen. Mint köztudott, a magyarban az ige előtt, azaz a mondat bal periferiáján megjelenő összetevők sorrendje a hatóköri és információszerkezeti viszonyokat pontosan tükrözi. Az ige utáni különféle szórendeknek azonban már sem információszerkezeti, sem hatóköri jelentőségük nincs; azaz pl. azok a mondatok, amelyek több kvantoros kifejezést tartalmaznak az ige mögött, szisztematikusan többértelműek a kvantorok lehetséges hatóköreinek megfelelően. Ez a jelenség jól magyarázható É. Kiss Katalin tanulmányának azon feltevése alapján, mely szerint a határozói és kvantoros kifejezések bizonyos frazális projekcióknak mind a bal, mind a jobb oldalához adjungálhatók (azaz egy speciális mozgatóval a frazális csomópont mellé csatolhatók). Az igtől balra adjungált kifejezések értelmezése is és felszíni sorrendje is ezáltal a szintaktikai mozgatóval határozódik meg; a jobbra adjungált összetevők (az ige mögötti összetevők) azonban csak a hatóköri (értelmezési) viszonyokat határozzák meg, ami nem befolyásolja az összetevők tényleges sorrendjét: ezek a fonológiai szinten szabadon linearizálhatók. Ennek következtében különböző hierarchikus szerkezetek realizálódhatnak ugyanolyan szórendi változatban, és különböző szórendi változatokban realizálódhat ugyanaz a hierarchikus szerkezet. A magyarban az összetevők ige utáni sorrendjét tehát nem a szintaxis–szemantika interfész határozza meg, hanem egészen más jellegű, a fonológiai szinthez tartozó szabályok. Ez az adatok megítélésének szempontjából azt jelenti, hogy a magyar mondatok ige utáni összetevőinek különféle sorrendjei lényegében mind grammatikusoknak tekintendők, csak nem mindegyik szórend „optimális”. Az „optimális jólhangzást” pedig valóban fonológiai szabályok határozzák meg, mint amilyen például a Behaghel által megfogalmazott azon törvény, mely szerint a fonológiai „súlyosság” szerint növekvő sorrendbe rendezett ige utáni összetevőkkel hangzik a legjobban a mondat (azaz a nagyobb szótagszámú, illetve hangsúlyosabb összetevők szeretnek hátrébb lenni).

É. Kiss Katalin ezen tanulmánya tehát a konferencia fő témájával, azaz a nyelvi adatok felhasználásának módjaival, valamint az adatok megítélése során felmerülő problémákkal kapcsolatban is érdekes gondolatokat fogalmaz meg. Mindemellett nyilvánvaló, hogy a tanulmány deskriptív ereje és egyes technikai megoldásai révén kikerülhetetlen hivatkozási alapként kerül be a magyar nyelv szintaxisával és szemantikájával foglalkozó további tudományos kutatásokba.

Surányi Balázs HATÁROZÓK ÉS KVANTOROK A MAGYAR MONDATSZERKEZETBEN c. tanulmányában egy eddig még jelentős elméleti kereten belül szisztematikusan nem vizsgált adathalmazt, a szabad határozók (egyszerű) mondatbeli szórendi lehetőségeit vizsgálja. A

vizsgált adathalmaz terjedelme és az általánosítások eleganciája és egységessége imponáló mértékű: Surányi nemcsak az összes határozótípus lehetséges helyzeteit vizsgálja mind az ige előtti, mind az ige utáni tartományban, hanem általánosításait a kvantorok hatóköri viselkedésével is párhuzamba állítja. Ennek következtében olyan egységes elvek alapján tudja magyarázni a magyar mondat szerkezetnek mind a határozókra, mind a kvantoros kifejezésekre vonatkozó szórendi és hatókör-értelmezési lehetőségeit (ige előtti és ige utáni helyzetekben egyaránt), amelyek révén ez a tanulmány mind empirikus anyaga, mind elméleti eleganciája miatt alapvető fontosságú művé válik minden magyar szintaxissal foglalkozó kutató számára. Sőt, a különféle mozgatás-típusok (keveredés (*scrambling*), topikalizáció, valamint emelés (*raising*)) összefüggéseinek a vizsgálata, és ennek eredményeképpen az a felfedezés, hogy ezek egyetlen mozgatás altípusainak tekinthetők, olyan jelentős eredmény, amelyből mindenféle elméleti igényű szintaktikai vizsgálódás profitálhat. A tanulmány fő leíró eredménye a magyar szabad határozók három nagy csoportba sorolása szórendi viselkedésük alapján, melyek többé-kevésbé a Cinque által felállított határozóhierarchia egy-egy régiójának feleltethetők meg. A megfigyelt adatokra vonatkozóan Surányi egy szemantikai típusváltásra alapozott magyarázatot mutat be. Egy adott mondattartomány a határozókkal való módosíthatóság szempontjából e típusváltás elérhetőségének köszönhetően viselkedhet úgy, mint egy nála nagyobb mondattartomány. Általánosabb érvényű elméleti eredménye Surányi tanulmányának az, hogy az ige mögötti szabad szórend nem axiómaként mondatik ki, hanem tételként vezetődik le egy teljesen hierarchikusnak feltételezett mondat szerkezet általánosan (azaz posztverbálisan is) érvényes kvantoremelési és keveredési szabályaiból. A szerző meggyőzően mutatja ki a kvantoros kifejezések és a szabad határozók szintaktikai viselkedése közötti hasonlóságot, s ez a felfedezése egy további olyan elméleti általánosításhoz vezet (a fent említett három különböző mozgatási szabály egyetlen általános szabályra való visszavezetéséhez), amelynek eleganciája és plauzibilitása valóban jelentős mértékben elősegítheti nemcsak a magyar, hanem más nyelvek szórendi lehetőségeinek a mélyebb megértését.

Egedi Barbara A MAGYAR KÉTÉRTELMŰ MONDATHATÁROZÓK ÉS HATÓKÖRVISZONYAIK c. tanulmányában először is szisztematikusan körülhatárolja a vizsgálandó adatok (határozók) körét. Három teszt alapján szintaktikailag is elkülöníti egymástól az ige előtti mondat- és módhatározókat (szórend: a módhatározó topikot nem előzhet meg; fókusz: csak módhatározók, valamint (a cikkben nem vizsgált) idő- és helyhatározók fordulhatnak itt elő; hangsúly: a módhatározó kötelezően hangsúlyos, a mondathatározók többsége inkább hangsúlytalan). Ezután a szerző ügyesen felhasználja ezeket a tesztek bizonyos határozók kétértelműségének kimutatására, feltételezve, hogy a kétértelműségük nem lexikai eredetű, hanem éppen a különböző szintaktikai helyekre való becsatolhatóságuk következménye. További érdekes megfigyelése a cikknek, hogy ige utáni helyzetben a lexikálisan alulspecifikált határozók normál intonációval csak módhatározóként értelmezhetők, a mondathatározóként való értelmezésükhöz speciális intonációs minta szükséges. Ez tulajdonképpen váratlan, ha arra gondolunk, hogy az ige utáni szabad szórend egy fonológiai újrendezés eredménye, amely újrendezés eredményeképpen elvesznek a szintaxis–szemantika interfészen kódolt hatóköri viszonyok. Ez az „elveszés” a kvantorok lehetséges hatókörei esetében kétértelműségeket eredményez (l. É. Kiss Katalin cikkét kötetünkben), a potenciálisan

kétértelmű határozók esetében viszont egyértelműsítés lesz az eredmény: csak a módhatórozói olvasat jelenik meg. Egedi ezt azon a nyomon próbálja magyarázni, hogy a mondat-határozók mindig megtartják saját intonációs frázisukat, ezért csak a speciális, a határozó előtt és után is szünetet beiktató intonációs minta teszi lehetővé a mondat-határozói értelmezést az ige utáni helyzetben.

A tanulmány további részeiben Egedi még olyan határozókat is vizsgál, amelyek tulajdonképpen háromértelműek, mert mondat-határozóként is kétféleképpen interpretálhatók, továbbá a hangsúlyos mondat-határozók kivételes viselkedésére is felhívja a figyelmet. Miután a nyelvi adatokat rendszerezte, a szerző egy olyan szintaktikai elemzést javasol, amely egységesen tud számot adni az egyes adverbiumok eltérő vagy kivételes mondattani és prozódiai tulajdonságairól. Ehhez ugyan fel kell tételeznie egy új, VERUMP funkcionális csomópontot, viszont ez nem tűnik túl nagy árnak ahhoz képest, hogy így a különféle határozók különböző szintaktikai helyekre való becsatolásával egységesen magyarázhatóvá válnak a bemutatott nyelvi adatok.

Laczkó Tibor A BIRTOKVISZONY EGY ÚJ VISZONYRENDSZERBEN c. tanulmányának célja egy, az eddigi chomskyánus (kormányzás- és kötéselméleti, minimalista programos) elemzésnél koherensebb magyarázat kidolgozása a birtokviszonyt tartalmazó magyar főnévi csoportok viselkedésére. A korábbi, számára releváns generatív elemzések mintaszerű áttekintése és a problémákra való rámutatás után Laczkó a lexikai-funkcionális grammatika modelljében dolgozza ki új javaslatát, melynek lényege: a főnévből konverzióval „emelő”, illetve „azonossági törlő” predikátumot hoz létre mind az argumentumszerkezet nélküli mind az argumentumszerkezetes főnevek esetében, és a hozzá kapcsolódó Poss morféma lesz az ő (XKOMP) funkciójú propozicionális argumentuma. A Laczkó által javasolt új elemzés számos előnyös tulajdonsággal rendelkezik a korábbiakhoz képest. Mindenekelőtt megoldja a korábbi elemzések számára tipikus problémákat, nevezetesen a birtokviszony „beágyazottságának” a modellálását, illetve a thetaszerepadás jelölt módjának az elkerülését argumentumszerkezetes főnévi fejek esetében. A modell lehetővé teszi továbbá a birtokviszony egységes kezelését bármilyen fejtípust tartalmazó főnévi csoportban, valamint elvszerű magyarázattal szolgál arra, hogy miért nem lehet nem tematikus a birtokos összetevő. Laczkó elemzésének vitathatatlan érdeme az is, hogy kiterjeszthető az angolhoz hasonló típusú nyelvekre is, ami által különböző típusú (fej,- illetve bővítményjelölő) nyelvek birtokos szerkezeteinek egységes kezelésére nyílik mód. Végül, Laczkó elemzésének erőssége az is, hogy magyar és angol nyelvű adatok alapján olyan általánosításokat és elveket alkalmaz, amelyek lehetővé teszik, hogy nemcsak a lexikai-funkcionális nyelvtanban, hanem a chomskyánus generatív nyelvtan különböző változataiban is kidolgozható legyen, aminek a körvonalait a tanulmányban Laczkó fel is vázolja.

Imrényi András FUNKCIONÁLIS VISZONYOK, LINEÁRIS POZÍCIÓK, LINEÁRIS VISZONYOK: A MIÉRT KÉRDŐSZÓ HÁROM SZINTAKTIKAI MODELLBEN című tanulmánya elsősorban elméleti kérdéseket feszeget, egy konkrét nyelvi probléma, a *miért* kérdőszavas mondatok lehetséges elemzéseivel illusztrálva. A fő kérdésfeltevés az, hogy a szerző által vizsgált két nagy nyelvészeti gondolatkör alapján elvégezhető elemzéseknek hogyan küszöbölhetők ki a hibái és használhatók ki az előnyei. A két gondolatkör egyike az Imrényi által funkcionálisnak nevezett hagyományos nyelvtani elemzés, a másik pedig a chomskyánus generatív

grammatika. Mivel különböző szemléletű elemzési lehetőségeket vet össze a szerző ugyanazon nyelvi szerkezet példáján illusztrálva, a tanulmány jól illeszkedik a konferencia fő témájához, és éppen a kötet többi szintaktikai tárgyú cikke által használt elméleti keret kritikájával színesíti a képet (ugyanakkor a hagyományos nyelvészeti elemzések hibáira is rámutatva). A tanulmány második felében Imrényi a kritizált kétféle megközelítés általa pozitívnak tekintett tulajdonságait egyesíteni szándékozó, „viszony-alapú”-nak nevezett, „funkcionális” leírással kísérletezik. Érdekes újdonsága a cikknek a magyar szintaxis szokásos konfigurációs elemzéseire képest, hogy nyíltan felvállalja a szórenddel kapcsolatos jelenségek (egy részének) bizonyos szavak lexikális-szemantikai tulajdonságaira való visszavezetését. (Megjegyzendő, hogy azért ez sem teljesen előzmények nélküli a magyar nyelv eddigi formálisabb igényű leírásaiban, l. pl. Szabolcsi (1997)). Gyanítható, hogy az adatok elemzésében a szerző által használt, de nem definiált metanyelvi fogalomnak legalább egy része már régóta felismert és (például formális szemantikai eszközökkel) pontosan megragadható tulajdonság (pl. a cikkben „negatív típusjelölő”-nek nevezett elemek a „monoton csökkenő” formálisan jól definiált szemantikai tulajdonsággal rendelkeznek). Abban a meggyőződésben adjuk közre Imrényi András tanulmányát, hogy megfigyelései és empirikus általánosításai valódi tudományos eredmények csíráját hordozzák, amelyek a jelenlegi tanulmányban használt lazább metanyelvi fogalmak szigorításával a releváns nyelvészeti munkák tágabb körével is egybevetethetők lesznek.

Lukács Ágnes, Rebrus Péter és Törkenczy Miklós A DEFEKTÍV IGÉK KÍSÉRLETI VIZSGÁLATA c. tanulmányukban kísérleti úton ellenőrzik a magyar paradigmikus hiányok Rebrus és Törkenczy (2010) által javasolt funkcionális elemzését. Eszerint a defektív tövek paradigmáinak hiányai azért stabilak, mert nem lehet szisztematikusan kitölteni őket úgy – átsorolva egy defektív igét egy másik morfofonológiai tőosztályba –, hogy közben ne sérülnének a javítást általánosan korlátozó feltételek, nevezetesen, hogy a javítás nem sértheti meg a fonotaktikát, csak lokálisan és csak konzervatívan lehetséges. Kísérleti vizsgálatukkal Lukács, Rebrus és Törkenczy ezen elemzés érvényességét kívánta ellenőrizni 100 felnőtt adatközlő közreműködésével a következő három hipotézist tesztelve: (i) az analitikus alak töve mindig megjelenik kvázianalitikus tőként is, (ii) nincs opcionális analitikus alak és (iii) kvázianalitikus toldalékkal nincs defektivitás. A résztvevőknek lexikális-döntés-feladatban 120 különböző ige 14 analitikus és kvázianalitikus alakjáról (vagyis 1680 véletlen sorrendben bemutatott alakról) kellett eldönteniük, hogy grammatikus-e vagy sem. Az igék közül 26 hangkivető *ik*-tövű (pl. *ugrik*), 34 defektív tövű (pl. *hámlik*) és 60, az ezekhez gyakoriságban illesztett stabil –CC tövű kontroll ige (pl. *told*) volt. Minden ige mindkét potenciális (létező vagy nem létező) tőváltozattal (CC, ill. VC) szerepelt 4 kvázianalitikus (*-nAk*, *-tOk*, *-nA*, *-ni*) és 3 analitikus (*-hAt*, *-jOn*, *-vA*) toldalékkal. A kísérlet értékelése során a szerzők az „elfogad” és az „elutasít” válaszok valódi eloszlását hasonlították össze a véletlen válaszadás alapján várható eloszlással χ^2 -próba segítségével. A kísérlet eredményei mindhárom hipotézist alátámasztották, megerősítvén ezzel a Rebrus és Törkenczy (2010) által javasolt elemzést. Ugyanakkor a szerzők felhívják rá a figyelmet, hogy a kísérleti eredmények bemutatott elemzése aluldeterminálja a Rebrus–Törkenczy-féle defektivitásra vonatkozó elképzelést, mivel vannak a paradigmikus térnek más lényegi elemei, amelyeket újabb kísérletekkel, illetve a bemutatott kísérlet eddig elemzetlen adataival lehetne még vizsgálni.

Rebrus Péter és Kálmán László VALÓBAN MEGMAGYARÁZHATATLANOK A MAGYAR INFINITÍVUSZ TOLDALÉKAI? c. rövid kis tanulmányukban a magyar infinitívusz személyragozott alakjainak megjelenési formáit meghatározó tényezőket vizsgálják. Siptár (2006)-os tanulmánya alapján Rebrus és Kálmán elvetik mind a Siptár által megkérdőjelezett hagyományos, generatív és optimalitáselméleti fonológiai magyarázatokat, mind a Siptár által javasolt morfológiai elemzést, rámutatva arra, hogy ezen megoldások önkényes mozzanatok is tartalmaznak a személyragozott infinitívuszi alakok kétféle megjelenési formájához feltételezett mögöttes reprezentációk megalkotása során. Kálmán és Rebrus a funkcionális optimalizálás elvét alkalmazva mögöttes reprezentációk feltételezése helyett azt állítja, hogy a személyragozott infinitívuszi alakok számára a *-ni* és a *-n* végű névszóknak a birtokos személyére utaló alakjai szolgálnak mintául. Analógiás magyarázatukat a BME MOKK 589 millió szövegszót tartalmazó korpuszában elvégzett gyakorisági vizsgálattal támasztják alá. A Kálmán és Rebrus által javasolt megoldás előnye egyrészt az, hogy kizárólag a ténylegesen megjelenő alakokkal és gyakoriságukkal operál, másrészt számot ad az infinitívuszok alakjaiban mutatkozó aszimmetriáról és a velük kapcsolatba hozható névszóalakok aszimmetriájáról, amire a generativista magyarázatok nem képesek.

Gyuris Beáta A CSAK DISKURZUSPARTIKULA INTERPRETÁCIÓJA c. tanulmánya a partikulákkal és diskurzusjelölőkkel foglalkozó hazai szakirodalom számára teljesen új és izgalmas kérdéseket vizsgál. Nevezetesen: (i) hogyan lehet formális módszerekkel meghatározni azokat a szükséges és elégséges feltételeket, amelyek teljesülése esetén egy magyar mondatban előfordulhat (illetve elő kell, hogy forduljon) a mondat legerősebb hangsúlyát viselő CSAK partikula, továbbá (ii) hogyan járul hozzá a CSAK partikula az őt tartalmazó mondatok interpretációjához. Korpuszadatok, introspektív adatok, minimálpárok, más nyelvek adatainak szisztematikus elemzéséből kiindulva Gyuris megállapítja, hogy a CSAK-nak sem a disztribúciója, sem a mondat jelentéséhez való hozzájárulása nem támasztja alá azt a korábbi nézetet, hogy a CSAK a *csak* kizáró, illetve skaláris partikulától pusztán prozódiajában különbözne, a CSAK funkcionálisan eltér ezektől, diskurzuspartikulaként viselkedik, osztozik más nyelvek hasonló diskurzuspartikuláinak a tulajdonságaiban. A holland és német hasonló jelentésű diskurzuspartikulákkal foglalkozó szakirodalom elemzéseit alapul véve Gyuris meghatározza azoknak a kontextusoknak a formális jellemzőit, amelyekben a CSAK diskurzuspartikula előfordulhat, vagy amelyekben kötelezően meg kell jelennie. Végül Gyuris a tanulmányban követett gondolatmenettel és formális elemzéssel a nyelvtörténeti adatokat megvizsgálva, a CSAK diskurzuspartikula kialakulásának történetéhez is hozzá tud szólni. Szerinte a CSAK diskurzuspartikulái használata szemantikai újraelemzés révén a *csak* szokásosnak tekintett skaláris jelentéséből alakult ki, amely pedig a történetileg korábban jól tetten érhető kizáró jelentéséből fejlődött ki.

Rákosi György ÉN, MAGAM, ÖNMAGAM c. tanulmányában azt a kérdést vizsgálja, hogy a korábbi szakirodalom állítása helytálló-e, azaz valóban egyenértékű-e a *maga* és az *önmaga* visszaható elem, tényleg egyezik-e nyelvtani kategóriájuk, és ugyanazon a módon járulnak-e hozzá a mondat jelentéséhez. Rákosi számos, különböző, a szakirodalomban eddig figyelmen kívül hagyott adat elemzése után amellett érvel, hogy nem. Az *önmaga* morfológiailag összetettebb, mint a *maga*, amely összetettségnek fontos grammatikai következményei vannak. Rákosi elemzésében a *maga* valódi, a kötéselmélet hatálya alá eső

anafora, az *önmaga* viszont olyan visszaható elem, amely a tulajdonnevekkel rokonítható referáló kifejezés. Az *önmaga* nem reflexivál, és csak a reflexiválásnál gyengébb, alapvetően nem szintaktikai jellegű összeindexelést igényel. Ugyanakkor anaforikusnak is tekinthető annyiban, hogy valamilyen előzményt megkíván, amelynek nem kell lokálisnak lennie, sőt még szemantikailag sem kell feltétlenül azonosnak lennie az *önmaga* jelölésével. Rákosi új elemzése és érvelése az adatkezelés szempontjából is különösen figyelemre méltó. A szerző a *maga* és az *önmaga* eloszlásának és használatának vizsgálata során különböző forrásokból származó adatok jóval szélesebb körét veszi szemügyre, mint ahogy azt a releváns szakirodalom tette. A saját introspekciójából származó adatok használata mellett nyelvjárási adatokra és korpuszadatokra (újságnyelvi adatokat) is támaszkodik, továbbá rámutat a kontextus rendkívül fontos szerepére a *maga* és az *önmaga* eltérő használatában. Mindez új általánosítások és elemzések megfogalmazását teszi lehetővé a számára.

Németh T. Enikő és Bibok Károly A GRAMMATIKA ÉS A PRAGMATIKA INTERAKCIÓJA AZ IMPLICIT ARGUMENTUMOK, AZ IMPLICIT PREDIKÁTUMOK ÉS AZ EGYÜTTES KOMPOZÍCIÓ VIZSGÁLATÁBAN c. tanulmánya címének megfelelően háromféle nyelvi jelenségkör beható vizsgálata révén mutatja ki bizonyos, egyértelműen grammatikai tulajdonságok (pl. az alanyi vs. tárgyas ragozás) és más, egyértelműen pragmatikai tényezők (pl. a nyelvi vagy nem nyelvi kontextus) együttműködését bizonyos megnyilatkozások aktuális igazságfeltételes jelentésének meghatározásában. Az alapkérdés maga tehát szemantikai természetű: azt vizsgálják a szerzők, hogy mit jelent (igazságfeltételes) egy adott kifejezés, és hogyan függ ez a jelentés az alkotórészei jelentésétől és kapcsolódási módjától. A probléma éppen az, hogy a címben jelzett háromféle megnyilatkozácsoport mindegyikében vannak olyan, nyelvi eszközökhöz nem nyilvánvaló módon kapcsolható tartalmak, amelyek befolyásolják az adott kifejezések igazságfeltételeit. A szerzők korábbi kutatásainak eredményei azt mutatják, hogy ez a befolyásolás részben lexikális szemantikai eredetű lehet (itt fontos hangsúlyozni a szerzőknek azt az álláspontját, mely szerint pragmatikai jellegű információk is beépülhetnek a lexikális jelentésbe), de ezt kiegészítheti, megerősítheti, vagy akár felül is bírálhatja a megnyilatkozáson belüli vagy a megnyilatkozásokon kívüli tágabb nyelvi vagy nem nyelvi kontextus, vagy a nyelvi elemek által többféle módon előhívható enciklopédikus tudás. Ebben a tanulmányban a szerzők fokozott figyelmet fordítanak a grammatika és a pragmatika együttműködésének feltárására. Ennek során fény derül egyebek között bizonyos (explicit és implicit) anaforikus kifejezések antecedenseinek meghatározásában releváns pragmatikai tényezőkre, amelyek alapján a grammatikainak tartott szabályszerűségek felül is bírálhatók. Az implicit predikátumok kikövetkeztetésével és az együttes kompozíció műveletével kapcsolatban meggyőzően mutatják ki a szerzők a megnyilatkozáson belüli lexikális elemek grammatikai felépítéséből származó vagy a hozzájuk rendelhető enciklopédikus tudás hatását, rámutatva, hogy az ezeken alapuló következtetéseket a speciálisabb kontextus mindig felülbírálhatja. A konferencia fő témájának megfelelően a szerzők külön alfejezetben vizsgálják, hogy milyen típusú adatok felhasználása miféle elméleti következtetések levonására alkalmas, illetve nem alkalmas. A dolgozat módszereinek vizsgálata során az kristályosodik ki, hogy a kontextusnak az igazságfeltételes jelentést különböző módokon befolyásoló szerepét legmegbízhatóbban konstruált nyelvi adatokra támaszkodó gondolat kísérletekkel lehet feltárni.

3. A tanulmányok adatkezelése, az adatok és elméletek viszonya

Az adatkezelés szempontjából a szintaktikai tárgyú cikkek általában a szintaktikai elemzésekben megszokott módon járnak el, azaz jól- és rosszulformált mondatok egybevetése alapján fogalmazzák meg általánosításait. Míg ez az eljárás elvben megfelelő – hiszen egy adott nyelv grammatikájától nemcsak azt várjuk el, hogy előállítsa a nyelv összes jólformált mondatát, hanem azt is, hogy a nyelvhez nem tartozó, azaz rosszulformált jelso-rokat ne engedjen meg – az erre vonatkozó anyanyelvi beszélői ítéletek szükségszerűen eltérnek egymástól. Szükségszerűen, hiszen minden nyelvhasználó valójában egy olyan idiolektusát beszéli a nyelvnek, amely elvben mindenki másétól eltérhet valamiben. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy vannak olyan tulajdonságai egy adott nyelv grammatikájának, amelyeket senki sem vitat; viszont a bonyolultabb jelenségek szintaktikai leírása szempontjából sarkalatos adatok egy jelentős része éppen a bizonytalan megítélésű zónába esik. Ezért lehet döntő fontosságú, hogy a saját intuíción kívül más forrásból származó adatokat is figyelembe vegyünk: más anyanyelvi beszélők intuíción alapuló ítéleteit, kísérletek eredményeképpen nyert adatokat, létező írott vagy hangzó korpuszokat. A többféle forrásból származó adatok együttes figyelembevétele kiküszöbölheti azt a problémát, ami abból származik, hogy az empirikus általánosítások (és az ezekre épülő elméletek) alapjául használt adatokra vonatkozó jólformáltsági ítéletek beszélőnként változhatnak (vö. Pullum 2007). Ez cseppet sem elhanyagolható kérdés, hiszen elvben azt is maga után vonhatja, hogy az általánosítások alapját képező nyelvi adatok más megítélése más empirikus általánosításokat eredményez, s ezek alapján más grammatikát lehetne vagy kellene felépíteni. Ennek a felismerésnek megfelelő adatkezelést figyelhetünk meg a kötet több tanulmányában is; de az egyféle adatforrást (vagy csak intuitív ítéleteket, vagy kizárólag korpusz-adatokat) felhasználó cikkek szerzői is gondosan mérlegelik adataik és a belőlük levonható elméleti következtetések viszonyát. Az elméleti alternatívák közötti választást motiválhatja, hogy melyik elmélet egyeztethető össze jobban az adatokkal, melyik tudja az adatok nagyobb halmazát egységesen kezelni. Az adattípusok szélesebb körének használata nemcsak a korábbi elméletek eredményeit tüntetheti fel más fényben, hanem az elméletekben esetlegesen feltételezett mögöttes (hipotetikus) alakok szerepét is megkérdőjelezheti.

Az adattípusok szélesebb körének felhasználása megmutatkozhat abban is, hogy különböző nyelvek adatait vetjük egybe; vagy ugyanazon nyelv különböző korokból származó adatait is figyelembe vesszük.

A szemantikai és pragmatikai témájú cikkekben a fentiekén kívül különösen fontos a kontextus szerepe az adatok értékelésében. A ténylegesen létező kontextusok mellett a kreált kontextusok is fontos eszközei lehetnek az empirikus általánosítások minél pontosabb felderítésének.

Hivatkozások

- Borsley, Robert D. (szerk.) 2005. *Lingua* **115/11** (Special issue on Data in theoretical linguistics).
- Kepser, Stephan – Marga Reis (szerk.) 2005. *Linguistic Evidence: Empirical, Theoretical and Computational Perspectives*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Kertész, András – Csilla Rákosi 2008. Introduction: The problem of data and evidence in theoretical linguistics. In András Kertész – Csilla Rákosi (szerk.) *New Approaches to Linguistic Evidence: Pilot Studies*. Lang. Frankfurt am Main.

- Lehmann, Christian 2004. Data in linguistics. *The Linguistic Review* **21**: 175–210.
- Penke, Martina – Anette Rosenbach (szerk.) 2004. *Studies in Language* **28/3** (Special issue on What counts as evidence in linguistics?).
- Pons Bordería, Salvador (szerk.) 2008. *Journal of Pragmatics* **40/8** (Special issue on Empirical data and pragmatic theory).
- Pullum, Geoffrey K. 2007. Ungrammaticality, rarity, and corpus use. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* **3/1**: 33–47.
- Rebrus, Péter – Miklós Törkenczy 2010. Covert and overt defectiveness in paradigms. In Curt Rice – Sylvia Blaho (szerk.) *Modeling Ungrammaticality in Optimality Theory*. Equinox Publishing. London.
- Siptár Péter 2006. Töprengések a *NI*-allomorfiáról. In Kálmán László (szerk.) *KB 120. A Titkos Kötet. Nyelvészeti Tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósi András Tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet/Tinta. Budapest. 179–192.
- Szabolcsi, Anna 1997. Strategies for scope taking. In Anna Szabolcsi (szerk.) *Ways of Scope Taking*. Kluwer. Dordrecht. 109–155.

MIÉRT SZABAD AZ IGE UTÁNI SZÓREND A MAGYARBAN?

É. KISS KATALIN

1. Bevezetés¹

Írásomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy honnan ered a magyar mondatok ige utáni szakaszára jellemző szabad szórend. Vajon mondattani szabadságról, tehát egy rendezetlen szórendű lapos kiinduló szerkezeetről van szó, ahogy korábbi munkáimban feltételeztem; vagy a szintaxis kimenetét alkotó, a szemantikai és fonológiai értelmezés alapjául szolgáló szerkezetben szabadul fel az ige utáni fő összetevők sorrendje; vagy a szabad szórend csak a fonológiai komponensben jön létre: egy hierarchikus szerkezet szabad linearizációja.

A lentebb megvizsgálandó jelenségek ez utóbbi alternatívát támasztják majd alá. A tanulmány 2. részében a magyar mondat alapvető szórendi tényeit ismertetem, a 3. részben pedig a rájuk vonatkozó elméleteket tekintem át. A 4. és 5. részben két olyan összetevőtípus: a szabad határozók és a kvantorok szórendjével foglalkozom, melyeket egyik korábbi elmélet sem tudott maradéktalanul kezelni. A 6. és 7. részben új javaslatot teszek a szabad határozók és a kvantorok elemzésére: amellett érvelek, hogy mind a szabad határozókat, mind az emelésnek alávetett kvantorokat illesszük adjunkcióval a mondatba, és ne korlátozzuk az adjunkció irányát (azaz, engedjünk meg mind balról, mind jobbról való adjunkciót). E javaslatnak a címben feltett kérdéssel kapcsolatos következményeit a 7. részben tekintem át. Abból kiindulva, hogy a jobbról adjungált, szabad szórendű határozók és kvantorok a szintaxis/szemantika interfészén még vezérlik hatókörüket, arra a következtetésre jutok, hogy a szabad linearizáció nem lehet más, mint a fonológiai komponensben lejátszódó kiejtésbeli (PF) jelenség. A 8. részben e magyarázat egy további következményére mutatok rá.

2. Szintaktikai szabadság és fonológiai korlátozottság az ige utáni szórendben

Mint köztudomású, a magyar mondatban az ige előtti összetevők sorrendje kötött,² az ige utáni fő összetevők sorrendje viszont szabad. Az itt következő példákban aláhúzással jelölöm a mondat kötött és szabad sorrendű szakasza közötti határt képező igét. Az (1) alatti semleges mondatban például a kvantor, a határozószó és az igekező tartozik a kötött szórendű mondatszakaszba, és – a (b) változat tanúsága szerint – az ige utáni két főnévi kifejezés cserélhető fel szabadon egymással:

- (1) a. *Minden könyvet idejében vissza-vittek a fiúk a könyvtárba.*
b. *Minden könyvet idejében vissza-vittek a könyvtárba a fiúk.*

¹ E tanulmány a TS49873 sz. OTKA-projektum keretében készült. Köszönettel tartozom az MTA Nyelvtudományi Intézetében működő projektum többi résztvevőjének és a MaMaNyelv konferencia hallgatóságának hasznos megjegyzéseikért.

² Pontosabban több topik esetén az ige előtti topicalizált összetevők egymáshoz viszonyított sorrendje is szabad.

Ha tagadjuk az (1) alatti mondatot, az ige a kvantor–határozószó–igekötő lánc elé, a tagadószó mellé ugrik, és ennek következtében a kvantor, a határozószó és az igekötő sorrendje is felszabadul:

- (2) a. *Nem víttek, minden könyvet idejében vissza t_i a fiúk a könyvtárba.*
 b. *Nem víttek vissza a könyvtárba minden könyvet idejében a fiúk.*
 c. *Nem víttek idejében vissza a fiúk minden könyvet a könyvtárba.*

A tagadáshoz hasonlóan a fókusz is magához vonzza az igét, és ekkor is szabaddá válik az ige által keresztezett mondatszakasz szórendje:

- (3) a. *RITKÁN visznek, minden könyvet idejében vissza t_i a fiúk a könyvtárba.*
 b. *RITKÁN visznek a fiúk idejében vissza a könyvtárba minden könyvet.*

Ha egy fókusz és egy azt megelőző kvantort tartalmazó mondatra – például (4a)-ra – újabb fókusz épül (lásd (4b-e)), az ige előreugrik a felső fókusz mellé, és a kvantorra és az alsó fókuszra is kiterjed a szórendi szabadság:

- (4) a. ***Mindenki** CSAK EGY SZELET TORTÁT evett meg vacsora után.*
 b. *MIÉRT evett meg **mindenki** CSAK EGY SZELET TORTÁT vacsora után?*
 c. *MIÉRT evett meg vacsora után CSAK EGY SZELET TORTÁT **mindenki**?*
 d. *MIÉRT evett meg **mindenki** vacsora után CSAK EGY SZELET TORTÁT?*

Bár az ige utáni fő összetevők sorrendjét mondatrészi szerepük vagy mondattani kategóriájuk nem korlátozza, valójában a különböző szórendi változatok csak akkor hangzanak egyformán jól, ha a felcserélt összetevők szótagszáma és hangsúlya nem tér el jelentősen egymástól. Különböző fonológiai súlyú ige utáni összetevők esetében az a sorrend hangzik legjobban, mely eleget tesz a növekvő összetevők törvényének (Behaghel 1932), azaz, melyben az ige utáni összetevők fonológiai súlyuk szerint növekvő sorrendben sorakoznak. Így a (4b-d) alatti szórendi változatok közül (4d) a legjobb, a növekvő összetevők törvényét súlyosan megsértő (4e) viszont lényegében elfogadhatatlan:

- (4) e. [?]**MIÉRT evett CSAK EGY SZELET TORTÁT vacsora után **mindenki** meg?*

3. Korábbi szabadszórend-elméletek

Arra a kérdésre, hogy a levezetés mely szakaszában szabadul fel a magyar mondat ige utáni szórendje, az eddigi szórendelméletek eltérő válaszokat fogalmaztak meg.

Az ige utáni szórendi szabadság legkézenfekvőbb módon egy olyan lapos VP-ből vezethető le, melyben csak az ige kezdő pozíciója kötött; az igebővítmények és a szabad határozók tetszőleges sorrendben követik az alaptagot. Ha nem is explicit módon, Brassai Sámuel (1863–1865) magyar mondattana is efféle kiinduló szerkezettel számolt, és korábbi munkáimban (pl. É. Kiss 1987, 1998, 2002) én is ilyet feltételeztem. Íme a teória egyik újabb változata. A kiinduló szerkezetben az igekötő egyike az igét követő testvérösszetevőknek. A VP-t uraló PredP kifejezés specifikálójába a levezetés során vagy igekötő, vagy fókusz kerülhet.

- (5) [PredP YP_i [VP V XP* t_i]] (É. Kiss 2006)

A lapos VP helyesen jósolja meg az ige utáni szabad szórendet; azonban a magyar mondat sajátságainak egy részét magyarázatlanul hagyja. Például, mint köztudomású, a lapos VP-ből nem vezethető le a visszaható és a kölcsönös névmások kötésében megfigyelhető alany–tárgy–határozó aszimmetria.³

Számos szabad szórendű nyelvben – például a japánban – hierarchikus VP-ből vezetik le a különféle szórendi változatokat egy keveredésnek (scramblingnak) nevezett művelet segítségével, melynek során a VP-ből kiemelt különféle bővítményeket a VP-hez csatolják, azaz, a többi igebővítményt vezérlő pozícióba emelik. A magyarra Surányi (2006) dolgozta ki ezt a megoldást. Azonban a japánban (valamint a németben, hindiben, perzsában stb.) a keveredésnek nevezett művelet egyfajta VP-n belüli topikalizáció, mely csak specifikus bővítményeket érinthet. A magyarban viszont az ige utáni szabad szórend a nem specifikus határozatlan főnévi kifejezésekre is kiterjed. Az alábbi mondatban például pusztá főnévi tárgy kerül a módhatározótól módosított VP elé; így aligha beszélhetünk a szó technikai értelmében vett keveredésről:

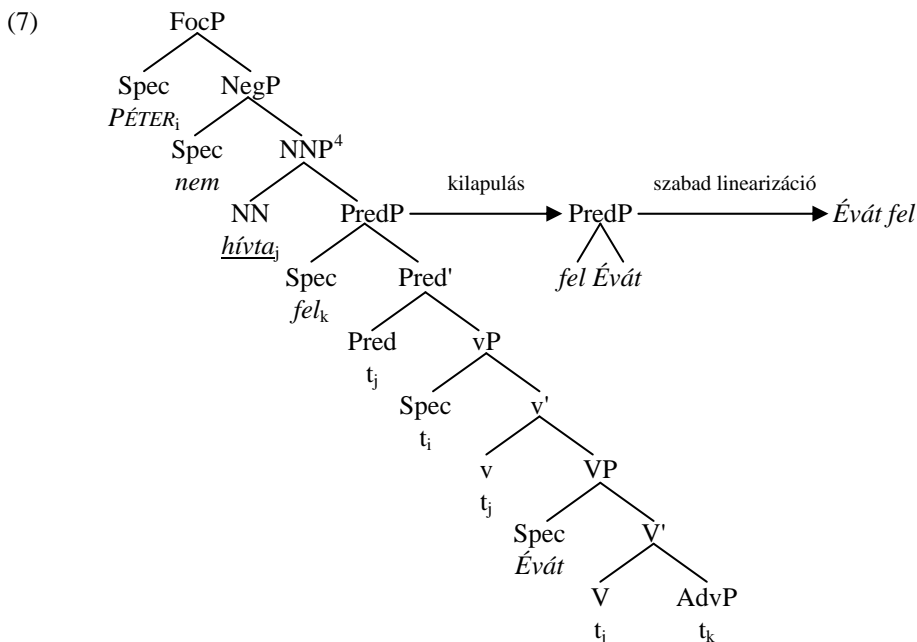
(6) [_{FocP} CSAK SZINTAXISÓRÁRA olvasnak [_{VP} folyóiratcikkeket [_{VP} szívesen [_{VP} a diákok]]]]

A közelmúltban megjelent tanulmányomban (É. Kiss 2008) Chomsky fáziselméletében (2001, 2008) kerestem magyarázatot az ige utáni mondatszakasz szórendi szabadságára. A mondatok levezetésének egy lexikális és egy funkcionális fázisát különböztettem meg. Mindkét fázisban a felemelt ige tölti ki a fázis fejezőpontját. A lexikális fázist egy hierarchikus szerkezet alkotja, ez azonban az ige a funkcionális fázis fejébe való kiemelése után kilapul (mivel az ige nem hangzó kópiái és azok kiterjesztései törölődnek). E felfogásban tehát a hierarchikus mondattani szerkezet fő összetevői a mondattan/szemantika/fonológia interfészen kerülnek testvérviszonyba. Ha a lapos szerkezetet egyetlen csomópontból többfelé ágazó térbeli faként fogjuk fel, az nem határoz meg kötött sorrendet, így kiejtés-kor tetszés szerint linearizálható.

E felfogás előnye, hogy mind az alany–tárgy aszimmetriákról, mind az alany–tárgy szimmetriákról számot tud adni. A lexikális fázis tartományát alkotó igei kifejezést a szemantikai értelmező komponens hierarchikusnak látja. Ugyanezt az igei kifejezést kilapulása után, a funkcionális fázis tartományának részeként is szemantikai értelmezésnek vetjük alá. Figyeljük meg a (7)-es példát! A PredP fázisban a vP még hierarchikus; a funkcionális fázis tartományát alkotó PredP viszont az ige a Pred fejből való kiemelése után kilapul, és szabadon linearizálhatóvá válik.

A fázis tartományának a mondattan/szemantika/fonológia interfészen való kilapulása azonban nem lehet egyedül felelős az ige utáni szabad szórendért. Ha a szabad szórend nem más, mint a testvércsomópontok szabad linearizációja, akkor a hatókörrel bíró szabad szórendű ige utáni összetevők mindig azonos hatókörűek volnának – hiszen a szintaxis–szemantika interfészen kölcsönösen vezérlik egymást. Ha például a (7) alatti mondatot ige utáni kvantorokkal és szabad határozókkal egészítenénk ki, azoknak minden esetben a kilapult PredP-re terjednie ki a hatókörük. Valójában azonban nem ezt tapasztaljuk. Az ige utáni szabad határozók és a kvantorok úgy is részt vehetnek a szabad linearizációban, hogy a FocP és/vagy a NegP fölött is hatókörük van. Tekintsük a tényeket részletesebben is!

³ Az alany–tárgy–határozó aszimmetriákat Marácz (1989) tárgyalja legrészletesebben.

4. A szabad határozók szórendi helye és hatóköre

A határozók vagy a PredP-ben leírt eseményt, vagy a FocP-ben kifejezett azonosító állítást, vagy a propozíció egészét módosítják. Ha a mondat bal periferiáján állnak, akkor hatókörük pontosan az általuk megelőzött és vezérelt mondattani tartományra terjed ki. Azonban az ige mögé is kerülhetnek, és ott szórendjük szabad, hatókörük pedig független az ige utáni mondatszakaszban elfoglalt szórendi helyüktől.

A (8)-as példában a *gyorsan* a PredP-t módosító predikátumhatározó, a *szerintem* pedig a propozíció egészét (TopP-t) módosító mondathatározó.⁵ A két határozószó szelekciós tulajdonságaiból következően ige előtti helyzetben a *szerintem*-nek meg kell előznie a *gyorsan*-t. Ez felel meg relatív hatókörüknek is.

- (8) a. *Szerintem* [_{TopP} *János gyorsan* [_{PredP} *el-olvassa a könyvet*]]
 b. **János gyorsan szerintem* [_{PredP} *el-olvassa a könyvet*]

Ige utáni helyzetben viszont szabad a *gyorsan* és a *szerintem* szórendje. Relatív sorrendjük nem befolyásolja a mondat értelmezését: a *gyorsan* hatóköre továbbra is a PredP-re, a *szerintem* hatóköre pedig a propozíció egészére (TopP-re) terjed ki.

⁴ Az NNP (*Non-Neutralis Phrasis*) Olsvay (2000) terminusa. Az NNP arra szolgál, hogy a semleges mondatot igekezdetűvé változtassa, és ezáltal alkalmassá tegye a tagadással és/vagy a fókusszal való kiterjesztésre.

⁵ A mondathatározó a topik után is állhatna. Egedi (2009) szerint a topikot követő mondathatározók egy, a beszélő nézőpontját tükröző SD (*Speaker Deixis*) kifejezéshez vannak adjungálva. Mínt hogy a topiknak van kópiája a predikátumon belül, az SDP-hez csatolt határozó is vonatkoztatható az állítás egészére.

- (9) a. *János el-olvassa gyorsan a könyvet szerintem.*
 b. *János el-olvassa szerintem gyorsan a könyvet.*
 c. *János el-olvassa szerintem a könyvet gyorsan.*
 d. *János el-olvassa gyorsan szerintem a könyvet.*

Míg a (8a) alatti mondatban a határozók szótárban rögzített szelekciós tulajdonságaiból egyenesen következik szerkezeti helyük, szerkezeti helyükből pedig hatóköri értelmezésük, a (9a–d) alatti mondatok problémát jelentenek a grammatikai elemzés számára.

Az É. Kiss (2008)-ban javasolt keretben az ígétől vezérelt fázisstartomány (azaz semleges mondatban a vP) kilapul, és szabadon linearizálható a szintaxis/szemantika/fonológia interfészen – azonban sem a *szerintem* mondathatározó, sem a *gyorsan* módhatározó nem része az ígétől vezérelt fázisstartománynak. E teória csak azoknak a PredP-hez csatolt határozóknak jósol szabad szórendet, melyekre fókusz vagy tagadás épül. Ilyenkor – a tagadás, illetve fókusz kiváltotta igemozgatás következtében – a predikátumhatározók az ígétől vezérelt, kilapuló mondatszakaszba esnek. Ennek megfelelően szórendjük szabad, hatókörük pedig a PredP-re terjed ki. Hangsúlyuk – a tagadástól, illetve fókusztól vezérelt többi összetevőhöz hasonlóan – redukálódik. Például:

- (10) a. [_{FocP} CSAK 'JÁNOS olvasta [_{PredP} el a könyvet **végig gyorsan**]]
 b. [_{FocP} CSAK 'JÁNOS olvasta [_{PredP} el **gyorsan végig** a könyvet]]
 c. [_{FocP} CSAK 'JÁNOS olvasta [_{PredP} el **gyorsan** a könyvet **végig**]]

Míg a (10) alatti példák szórendje és értelmezése nem mond ellent annak a hipotézisnek, hogy az ige utáni mondatszakasz szabad szórendje a szintaxis/szemantika/fonológia interfészen történő kilapulás következménye, a (9a–d) alatti példák cáfolják ezt a feltevést. Egyrészt (9a–d)-ben az ige utáni határozóknak a kilapult fázisstartománynál nagyobb a hatókörük. Másrészt a két határozó hatóköre más-más mondattani tartományra (PredP-re, illetve TopP-re) terjed ki. Ahhoz, hogy a szemantikai komponens ezt észlelhesse, a szemantikai komponens bemenetét alkotó szerkezetben a határozók nem lehetnek egy lapos kifejezés egymást kölcsönösen vezérlő csomópontjai.

5. A kvantorok szórendi helye és hatóköre

Mint köztudomású, a magyar mondat ige előtti szakaszában a kvantorok a hatókörüket szolgáló PredP, FocP vagy NegP projekciót vezérlő pozíciót foglalnak el. Egymáshoz viszonyított hatókörük lineáris sorrendükből is leolvasható. Például:

- (11) a. *Mindenki több cikket is [gyorsan [_{PredP} elolvasott a vizsgára]]*
 'Mindenkire az áll, hogy több cikket is gyorsan elolvasott a vizsgára.'
 b. *Több cikket is mindenki [gyorsan [_{PredP} elolvasott a vizsgára]]*
 'Több cikkre is az áll, hogy mindenki gyorsan elolvasta a vizsgára.'

Azonban e kvantorok választhatóan az ige mögé is kerülhetnek, és ott szórendjük szabad, és abszolút és relatív hatókörük független az ige utáni mondatszakaszban elfoglalt szórendi helyüktől. Ebből következően az ige előtti és ige utáni kvantort is tartalmazó (12a,b), valamint a több ige utáni kvantort tartalmazó (13a–c) mondatok – a (11) alatti mondattípustól eltérően – hatókörileg többértelműek; mindegyik (12)–(13) alatti változatnak megvan a (11a) alatt és a (11b) alatt megadott olvasata is.

- (12) a. *Mindenki gyorsan elolvasott több cikket is a vizsgára.*
 b. *Több cikket is gyorsan elolvasott a vizsgára mindenki.*
- (13) a. *Gyorsan elolvasott a vizsgára mindenki több cikket is.*
 b. *Gyorsan elolvasott több cikket is a vizsgára mindenki.*
 c. *Gyorsan elolvasott mindenki a vizsgára több cikket is.*

A (12a–b) és a (13a–c) alatti mondatokat az É. Kiss (2008)-ban bemutatott elmélet nem magyarázza. E mondatokban a szintaxis/szemantika/fonológia interfészen kilapuló és szabad szórendűvé váló kifejezés a vP. A (12)–(13) alatti példák ige utáni kvantorai azonban nem lehetnek a vP részei, hiszen hatókörüik a *gyorsan*-tól módosított PredP egészére kiterjed, azaz, a szintaxis/szemantika interfészen a PredP-t vezérlő pozíciót kell elfoglalniuk.

E teória számára csupán azok az ige utáni kvantorok nem jelentenek problémát, melyek fókusz vagy tagadás hatókörében állnak. Ilyen szerkezet akkor jön létre, ha olyan PredP-re épül rá fókusz vagy tagadás vagy mindkettő, melynek élére kvantort emeltünk. Ha a (11a) alatti mondatot fókusszal terjesztjük ki, a fókusszal és tagadással együttjáró igeemelés következtében a PredP élén álló kvantorok az ige mögé kerülnek, és az igétől vezérelt, kilapuló fázistartomány részeivé válnak. A fókusz és tagadás hatókörében végbemenő hangsúlyredukció is kiterjed rájuk. Minthogy kölcsönösen vezérlik egymást, tetszőleges relatív hatókört vehetnek fel, azaz, a mondatokat – helyesen – kétértelműnek jósoljuk:

- (14) a. *A SZINTAXISVIZSGÁRA olvasott el mindenki több cikket is.*
 b. *A SZINTAXISVIZSGÁRA olvasott el több cikket is mindenki.*

Nemsemleges mondatokban a kvantorok FocP/NegP fölötti hatókört is felvehetnek. Az ilyen tág hatókörű kvantorok is állhatnak akár az ige előtt, akár az ige után. Ige előtti helyzetben vezérlik és megelőzik hatókörüket; így a több ige előtti kvantort tartalmazó mondatok sem kétértelműek:

- (15) a. *Minden elsőéves legtöbb tárgyból* [_{FocP} *KÉTSZER bukott meg*]
 'Minden elsőévesre az áll, hogy legtöbb tárgyból kétszer bukott meg.'
 b. *Legtöbb tárgyból minden elsőéves* [_{FocP} *KÉTSZER bukott meg*]
 'Legtöbb tárgy olyan volt, hogy minden elsőéves kétszer bukott meg belőle.'

Ezek a kvantorok is megjelenhetnek posztverbális helyzetben is, megőrizve elsődleges hangsúlyukat. Posztverbális szórendi helyük azonban nem tükrözi relatív hatókörüket. Az egy preverbális és egy posztverbális (nem redukált hangsúlyú) kvantort tartalmazó mondatok kétértelműek. Mind (16a)-hoz, mind (16b)-hez ugyanaz a két jelentés rendelhető:

- (16) a. *Minden elsőéves KÉTSZER bukott meg 'legtöbb tárgyból.*
 b. *Legtöbb tárgyból KÉTSZER bukott meg 'minden elsőéves.*

Ugyanígy kétértelműek azok a szórendi változatok is, melyekben mindkét kvantor követi az igét:

- (17) a. *KÉTSZER bukott meg 'minden elsőéves 'legtöbb tárgyból.*
 b. *KÉTSZER bukott meg 'legtöbb tárgyból 'minden elsőéves.*

A (hangsúlyos) posztverbális kvantort tartalmazó mondatok éppúgy problematikusak az ige utáni szórendi szabadságot fáziselméleti keretben magyarázó elmélet (É. Kiss 2008) számára, mint a posztverbális határozót tartalmazó mondatok. A kvantorok nem lehetnek részei a kilapult és ezért szabadon linearizálható fázisstartománynak, hiszen a fázis bal perifériája fölött is hatókörük van.

6. A határozók és a kvantorok adjunkciós elemzése

6.1. A határozók

A határozók a hagyományos generatív felfogás szerint adjunkcióval kerülnek a mondatba. A mondatszerkezet azon összetevőjéhez adjungáljuk őket, melyre hatókörük kiterjed. Ezt a nézetet képviseli például Chomsky (2001) és Ernst (2002) is.⁶ Chomsky elméletének fontos eleme, hogy a szabad határozók egy harmadik dimenzióban csatlakoznak a mondatszerkezethez (illetve az azt ábrázoló szintaktikai fához), és csak a fonológiai értelmezés során integrálódnak a szintaktikai fa meghatározta szóláncba.⁷ Az adjunkció célja, hogy vezérlési viszonyt hozzon létre az adjungált elem és az adjunkció célpontja között. Az adjunkció irányát a sztenderd generatív elméletben semmilyen univerzális megkötés vagy grammatikai elv nem korlátozza; azaz, adjungálni balról és jobbról egyaránt lehet.⁸

E felfogást követve tételezzük fel, hogy a határozók adjunkcióval kerülnek a magyar mondatba (l. É. Kiss 2009). A predikátumhatározókat általában a PredP kifejezéshez csatoljuk (bár egyes típusaik a FocP-t is módosíthatják). A mondathatározók vagy TopP-hez, vagy – mint Egedi (2009) állítja – egy TopP alatti, SDP-nek (*Speaker Deixis Phrase*-nek) nevezett kifejezéshez adjungálódnak. Ime a (8a) alatti, balról adjungált határozókat tartalmazó mondat szerkezete:

(18) [_{TopP} *Szerintem* [_{TopP} *János* [_{PredP} *gyorsan* [_{PredP} *el-olvassa a könyvet*]]]]

E mondatok szemantikai értelmezésének alapja, hogy a balról adjungált határozók a szintaxis/szemantika interfészen vezérlik hatókörüket. De a határozó és a hatókörül szolgáló kifejezés közötti vezérlési viszony akkor is változatlanul létrejön, ha a határozót jobbról adjungáljuk. Annak, hogy a határozóknak ige mögötti helyzetben is ugyanarra a mondatszakaszra terjed ki a hatókörük, mint amelyet balról adjungálva vezérelnek, csak egy magyarázata lehet: az, hogy a szintaxis/szemantika interfészen, jobbról adjungálva ők is ugyanazt a mondatszakaszt vezérlik. E hierarchikus szerkezet csak a fonológiai komponensben lapul ki és linearizálódik a növekvő összetevők törvényének megfelelően. Az alábbi mondatváltozatok között tehát az (a) mondat képviseli a szintaxis outputját, a szemantikai értelmező komponens bemenetét; a (b–e) mondatok pedig a fonológiai outputot. (Mint hogy az ige utáni összetevők közel azonos hosszúságúak, a növekvő összetevők törvényét egyik szórendi változat sem sérti meg súlyosan.)

⁶ Ugyanakkor e nézet nem kizárólagos. Például Alexiadou (1997), Cinque (1999) és Laenzlinger (2004) minden szabadhatározó-fajtát egy-egy külön funkcionális projekció specifikálójában vezet be a mondatba.

⁷ E teória Lebeaux (1988) és Áfarli (1997) javaslataira vezethető vissza.

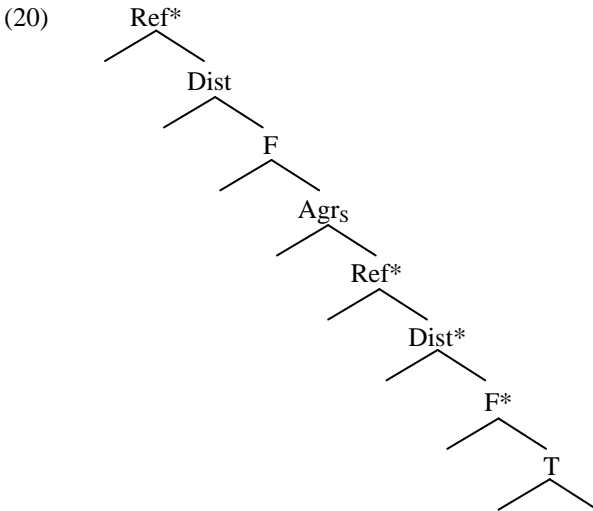
⁸ Kayne (1994) lineáris korrespondancia axiómáját nem tekintem sztenderd, általánosan elfogadott megszorításnak. Bal és jobb oldali adjunkciót egyaránt feltételez például Ernst (2002) és Fox (2003) is.

- (19) a. [_{TopP} [_{TopP} *János* [_{PredP} [_{PredP} *el-olvassa a könyvet*] *gyorsan*]] *szerintem*]
 b. *János elolvassa gyorsan a könyvet szerintem.*
 c. *János elolvassa szerintem gyorsan a könyvet.*
 d. *János elolvassa szerintem a könyvet gyorsan.*
 e. *János elolvassa gyorsan szerintem a könyvet.*

6.2. A kvantorok

A sztenderd generatív grammatikában a kvantorok is adjunkcióval kerülnek hatókörüket vezérlő pozícióba. A magyar szakirodalom alapján a kvantoremelés adjunkcióként való felfogása túlhaladottnak tűnhet. Valóban, ha az adjunkciót balról való hozzácsatolásnak fogjuk fel, akkor nem tudjuk megmagyarázni az ige mögötti nagy hatókörű, hangsúlyos kvantorok viselkedését, vagy olyan ad hoc magyarázatra szorulunk, mint az É. Kiss (1987, 2002)-ben feltételezett stilisztikai kvantormozgatás, melynek során a balról adjungált kvantorok a fonológiai komponensben kerülnek vissza az ige mögé.

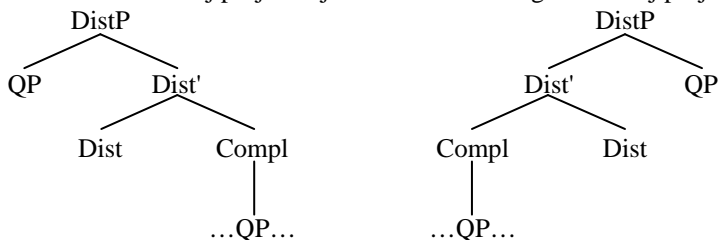
Napjaink befolyásos elmélete (Bródy–Szabolcsi 2001; Szabolcsi–Brody 2003) egy DistP projekció specifikálójába emeli ki az univerzális kvantort. Ebben az elméletben a funkcionális projekciók szériája (az FP, DistP és TopP (az ő terminológiájukban: RefP) sorozat) többször is kiépülhet egy tagmondaton belül: az igei kifejezés (vP) fölött, a tárgyi egyeztető projekció (Agr_OP) fölött, a temporális projekció (TP) fölött, valamint az alanyi egyeztető projekció (Agr_SP) fölött egyaránt. Azaz:

(A * szimbólum az adott projekció ismételhetőségét jelenti.) Minthogy az ige a V fejből az Agr_SO és T fejekon keresztül az AgrS fejbe emelkedik, az alsóbb szériák operátorai követik az igit a lineáris sorrendben. A szériák léte ugyanakkor önmagában nem magyarázza meg, hogy hogyan kerülhetnek az ige mögé nagy hatókörű kvantorok. Ennek magyarázata Brody (1997) tükörelméletében rejlik. Eszerint, míg a szintaktikai fejek megelőzik, a morfológiai fejek követik bővítményüket. Bródy és Szabolcsi feltételezése szerint a Dist fej

akár szintaktikai fejként, akár morfológiai fejként elemezhető. Inverz hatókör az utóbbi esetben áll elő. Bonyolult technikai megoldásuk az alábbi alap gondolatot formalizálja:

- (21) a. Szintaktikai Dist fej projekciója: b. Morfológiai Dist fej projekciója:

A Bródy és Szabolcsi (2001, 2003) javasolta kvantorelemzés számos problémát vet fel. Nincs rá független bizonyíték, hogy egy tagmondat valóban több operátorszériát tartalmazna, vagy hogy volna egy láthatatlan, morfológiai fejként viselkedő Dist morféma. Ad hoc módon azt is ki kell kötniük, hogy a fókusznak mindig a legfelső operátorszériában kell landolnia, a kvantorok viszont egy alsóbb operátorszéria [Spec, DistP] pozíciójában is maradhatnak. Nem világos, miért rekurzív az FP projekció az alsóbb szériákban, és miért nem ismételhető a legfelső szériában. Mint Surányi (2002) rámutat, a legfelső [Spec, RefP] pozíciót kitöltő topik és az alsóbb [Spec, RefP] pozíciókat kitöltő referáló kifejezések funkciója nem azonos (csak a legfelső viselkedik topikként, azaz logikai alanyként). Az elmélet nem látszik kiterjeszhetőnek a tagadó kvantorokra.

Nincs szükség sem az É. Kiss (1987)-ben javasolt elmélet, sem Szabolcsi és Bródy (2001, 2003) teóriájának ad hoc megoldásaira, ha visszatérünk a kvantoremelés hagyományos, sztenderd, adjunkciós felfogásához, azonban megengedjük a jobbról való kvantoradjunkciót is.

Tételezzük fel, hogy a kvantorok a predikátumot kiterjesztő projekciók valamelyikéhez csatolandók: PredP-hez, NNP-hez, FocP-hez vagy NegP-hez.⁹ (A NegP-hez csatolt kvantorok negatív egyeztetésen mennek át, azaz *se-* előtagot kapnak.) E felfogásban a balról adjungált kvantorok szemantikai és fonológiai értelmezése triviális. Hatókörük az általuk vezérelt mondatszakaszra terjed ki, és abban a sorrendben ejtődnek ki, melyet a szintaktikai szerkezet meghatároz. Íme például a (11a)-nak és a (15a)-nak tulajdonított szerkezet:

- (22) a. [_{PredP} **Mindenki** [_{PredP} **több cikket is** [_{PredP} *gyorsan* [_{PredP} *elolvasott a vizsgára*]]]]
 b. [_{FocP} **Minden elsőéves** [_{FocP} **legtöbb tárgyból** [_{FocP} *KÉTSZER bukott meg*]]]

A szintaxis–szemantika interfészen a jobbról adjungált kvantorok is ugyanazokat a kifejezéseket vezérlik, mint balról adjungált megfelelőik. A (22a) alatti mondat egyik vagy mindkét kvantorának jobboldali adjunkciójával tehát az alábbi szerkezeteket hozhatjuk létre:

⁹ Az NNP-hez balról való hozzacsatolást egy fonológiai megszorítás korlátozza, miszerint a fókusznak és az időjeles igének egy fonológiai szót kell alkotnia. Ennek következtében az NNP-hez csak akkor lehet kvantort balról hozzacsatolni, ha az NNP projekciót nem fókusz, hanem NegP dominálja, például:

(i) [_{NegP} *Nem* [_{NNP} *mindenki* [_{NNP} *jött* [_{PredP} *el az előadásra*]]]]

- (23) a. [_{PredP} [_{PredP} **Több cikket is** [_{PredP} gyorsan [_{PredP} elolvasott a vizsgára]]] **mindenki**]
 b. [_{PredP} **Mindenki** [_{PredP} [_{PredP} gyorsan [_{PredP} elolvasott a vizsgára]]] **több cikket is**]]
 c. [_{PredP} [_{PredP} [_{PredP} Gyorsan [_{PredP} elolvasott a vizsgára]]] **több cikket is**] **mindenki**]]

E mondatok mindegyike ugyanazt jelenti, hiszen mindegyikben ugyanakkora a kvantorok hatóköre (azaz, az általuk vezérelt mondattani tartomány). A fonológiai komponensben a szerkezetek újrendeződnek, tiszteletben tartva a növekvő összetevők törvényét. (23c)-nek például a (24) alatti változat a legoptimálisabb sorrendje (a hangsúlyos *mindenki* fonológiaiilag többnek hat, mint a hangsúlytalan és csak egy szótaggal hosszabb *a vizsgára*):

- (24) *Gyorsan elolvasott a vizsgára mindenki több cikket is.*

Ugyanakkor (24) egy olyan szintaktikai szerkezetnek is lehetséges linearizációja, melyben a *több cikket is* vezérli a *mindenki*-t, tehát a *több cikket is* a nagyobb hatókörű:

- (25) [_{PredP} [_{PredP} [_{PredP} Gyorsan [_{PredP} elolvasott a vizsgára]]] **mindenki**] **több cikket is**]]

Magyarázatot kapunk az ige előtti és ige utáni kvantorokat is tartalmazó mondatok, például (16a) kétértelműségére is. Az itt (26a)-ként újra felidézett mondat két szintaktikai szerkezetnek: (26b)-nek és (26c)-nek is lehetséges linearizációja, kiejtése:

- (26) a. **Minden elsőéves** KÉTSZER bukott meg **'legtöbb tárgyból**.
 b. [_{FocP} **Minden elsőéves** [_{FocP} [_{FocP} KÉTSZER bukott meg] **'legtöbb tárgyból**]]
 c. [_{FocP} [_{FocP} **Minden elsőéves** [_{FocP} KÉTSZER bukott meg] **'legtöbb tárgyból**]]

Összefoglalva az elmondottakat: a jobbról adjungált határozók és kvantorok esetében akkor vezethető le a határozónak, illetve kvantornak valamely, az igét is magában foglaló kifejezés fölötti nagy hatóköre, ha azt feltételezzük, hogy a határozó, illetve kvantor a szintaxis/szemantika interfészén vezérli hatókörét. A határozónak, illetve kvantornak az ige utáni mondatszakaszban lehetséges szórendi átrendeződése a kiejtés során (a fonológiai komponensben) végbemenő linearizációs művelet eredménye.

7. Egy predikció

A szintaxisból kilépő mondattani szerkezet a fonológiai komponensben prozódiai szerkezetre képeződik le, de a kétféle szerkezet között nincs kölcsönösen egyértelmű megfelelés (az utóbbiból nem rekonstruálható az előbbi). A prozódiai hierarchia kevésbé tagolt mint a szintaktikai hierarchia, ugyanis a prozódiai szerkezet nem engedi meg a rekurzivitást. A Truckenbrodt (2007) megfogalmazta non-rekurzivitási megszorítás értelmében egy *l* színű prozódiai konstituens nem lehet beágyazva egy szintén *l* szintű prozódiai konstituensbe, tehát például egy prozódiai kifejezés nem lehet egy másik prozódiai kifejezésnek alárendelve; csak 'intonációs frázis' csomópont uralhatja.

A fonológiai kifejezések a funkcionálisan kiterjesztett lexikális kifejezések, például a főnévi kifejezés, névutós kifejezés fonológiai megfelelői. A non-rekurzivitási megszorítás következtében egy főnévi kifejezésbe ágyazott másik főnévi kifejezés, például [_{DP} *a találkozás* [_{DP} *a régi barátnőjével*]] a fonológiai komponensben két különálló, mellérendelt fonológiai kifejezésre képeződik le: [_{pp} *a találkozás*] [_{pp} *a régi barátnőjével*].

Ha az ige utáni szabad linearizáció valóban a fonológiai komponensben megy végbe, akkor azt várjuk, hogy nem a szintaktikai, hanem a prozódiai szerkezet összetevőin

működik, tehát az efféle rekurzív főnévi kifejezéseket két külön egységként kezeli. Pontosan ez történik. Tekintsük a (27) alatti példát! E mondat szintaktikai szerkezetét tekintve kétértelmű: *a találkozást a régi barátjával* láncnak *a régi barátjával* szakasza lehet akár a *találkozás* főnév bővítménye, akár az ige társhatározója:

(27) Péter nagyon várta a találkozást a régi barátjával.

Függetlenül attól, hogy *a találkozást a régi barátjával* láncot egy vagy két összetevőként értelmezzük mondattanilag (és jelentésanilag), az két külön egységként vesz részt a szabad linearizációban – mivel a prozódiai szerkezetben mindkét esetben két fonológiai kifejezés egymásutánjáról van szó:

(28) a. Péter várta **a találkozást** nagyon **a régi barátjával**.

b. Péter várta **a régi barátjával** nagyon **a találkozást**.

Felmerül a kérdés, hogy nem lehetséges-e, hogy a komplex főnévi kifejezés két főnévi csoportra való felbomlása már a szintaktikai komponensben megtörténik; nem lehetséges-e, hogy már a szintaktikai műveletek két összetevőként elemzik. Ami a fókuszmozgatást illeti, [Spec, FocP]-be független okok miatt nem kerülhet nem alaptagra végződő összetevő. Topik pozícióban viszont egészében is állhat a komplex főnévi csoport (29a); csak akkor kell az alaptag esetjelölt DP bővítményét extraponálni, ha *a találkozást* és *a régi barátjával* más-más diskurzuszeggyel van megjelölve, például az egyik topik, a másik fókusz (29b–c). Ha azonban mindkét kifejezésnek topik szerepet szánunk, csak együtt topikalizálhatók (vö. (29a)-val (29d)-t).

(29) a. [_{TopP} **A találkozást a régi barátjával** [valószínűleg nagyon várta Péter]]

b. [_{TopP} **A találkozást** [_{FocP} **A RÉGI BARÁTJÁVAL** várta Péter nagyon]]

c. [_{FocP} **Csak A RÉGI BARÁTJÁVAL** várta Péter **a találkozást**]

de: d. * [_{TopP} **A találkozást** [_{TopP} valószínűleg [_{TopP} **a régi barátjával** [PÉTER várta a legjobb]]]]

Az a tény, hogy egy főnévi igenév vonzatai a ragozott ige utáni mondatszakaszban szabadon keveredhetnek a ragozott ige vonzataival szintén annak bizonyítéka, hogy a szabad linearizáció a nem a szintaxisban, a mondattani szerkezeten, hanem a levezetés fonológiai komponensében, a prozódiai szerkezeten megy végbe. A magyarban a főnévi igenévi kifejezésnek nincs CP kiterjesztése, és ennek megfelelően nem alkot önálló intonációs kifejezést; így a főnévi igenévi kifejezést alkotó fonológiai kifejezések – a non-rekurzívítási megszorítás következtében – mellérendelő viszonyba kerülnek a főmondatot alkotó fonológiai kifejezésekkel:

(30) a. Nem tudta volna Pétert szerintem kibékíteni a bíró a feleségével.

b. Nem tudta volna kibékíteni a bíró Pétert szerintem a feleségével.

A szintaktikai komponensben a főnévi igenév összetevői még nem válnak szét, hacsak nincsenek különböző diskurzuszegyekkel ellátva; így a kifejezés csak együtt topikalizálható:

(31) a. [_{TopP} **Kibékíteni Pétert a feleségével** [valószínűleg [nem tudta volna a bíró]]]

b. ^{??} [_{TopP} **Kibékíteni** [_{TopP} a bíró [_{TopP} **Pétert** [valószínűleg [_{TopP} a feleségével [_{NegP} nem tudta volna]]]]]]]

8. PF-linearizáció és nyelvi adatok: helyesség–helytelenség vagy optimalitás

E tanulmányban amellett érveltem, hogy a magyar mondatban az ige utáni szabad szórend annak a következménye, hogy a levezetés fonológiai komponensében az ige utáni összetevők szabadon linearizálhatók. A szabad linearizációs művelet nincs tekintettel az összetevők hierarchiájára (azok a jobbról adjungált kvantorok és szabad határozók is részt vesznek benne, melyek a szintaxis/szemantika interfészen egy ige fölötti, az igét is tartalmazó csomópontozathoz csatolódnak).

A mondattani szakirodalomban vitatott kérdés volt, hogy az ige utáni összetevők sorrendje valóban teljesen szabad-e, például az igekötőnek közvetlenül követnie kell-e az igét, vagy sem. Az irodalom egy része – például Piñón (1995) szerint igen; az általa javasolt keretben az alábbi mondat (b–d) változatai helytelenek:

- (31) a. *FELBONTVA kapta meg János pénteken a levelet.*
 b. *FELBONTVA kapta János meg pénteken a levelet.*
 c. *FELBONTVA kapta János pénteken meg a levelet.*
 d. *FELBONTVA kapta János pénteken a levelet meg.*

Ugyanakkor például É. Kiss (2002) amellett érvelt, hogy valamennyi (31) alatti szórendi változat grammatikus. Ha informánsokat kérdezzük meg, azok a (b) és (c) alatti példákat készségesen elfogadják; a (d) alattit viszont nem. Megjavul azonban a mondat, ha a *meg* igekötőt egy testesebbre cseréljük:

- (32) *FELBONTVA kapta János pénteken a levelet vissza.*

A gyűjtött nyelvi adatok sem oldják meg e megítélésbeli problémát: a (31a–d) alatti változatok csökkenő gyakorisággal fordulnak elő, de egy-egy példát a (31d) típusú szórendre is találunk.

Megszűnik a probléma, ha az ige utáni fő összetevők sorrendjét fonológiai (PF) jelenségként kezeljük, és nem a helyes–helytelen (grammatikus–agrammatikus), hanem a jól–kevésbé jól hangzó, optimális–nem optimális dimenzióban értelmezzük.

Hivatkozások

- Áfarli, Tor 1997. Dimensions of phrase structure: The representation of sentence adverbials. *Motskrift*. NTNU. Trondheim. 91–113.
- Alexiadou, Artemis 1997. *Adverb Placement: A Case Study in Antisymmetric Syntax*. John Benjamins. Amsterdam.
- Behaghel, Otto 1932. *Deutsche Syntax* IV. Carl Winters. Heidelberg.
- Brassai Sámuel 1863–1865. A magyar mondatról II–III. *Akadémiai Értesítő* 3: 3–128, 173–409.
- Brody, Michael 1997. *Mirror Theory*. *UCL Working Papers in Linguistics* vol. 9. University College. London.
- Bródy Mihály – Szabolcsi Anna 2001. Az egyenes és inverz hatókörű mondatokról. In Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris. Budapest. 120–145.

- Chomsky, Noam 2001. Derivation by phase. In Michael Kenstowicz (szerk.) *Ken Hale: A Life in Language*. MIT Press. Cambridge, MA. 1–52.
- Chomsky, Noam 2008. On Phases. In Robert Freidin – Carlos Otero – Marla Luisa Zubizarreta (szerk.) *Foundational Issues in Linguistic Theory*. MIT Press. Cambridge, MA. 133–166.
- Cinque, Guglielmo 1999. *Adverbs and Functional Heads: A Cross-linguistic Perspective*. Oxford University Press. Oxford.
- Egedi, Barbara 2009. Adverbial (dis)ambiguities. Syntactic and prosodic features of ambiguous predicational adverbs. In Katalin É. Kiss (szerk.): *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces*. Mouton de Gruyter. Berlin. 103–132.
- É. Kiss, Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Reidel. Dordrecht.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Osiris. Budapest. 15–184.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press. Cambridge.
- É. Kiss, Katalin 2006. Focussing as predication. In Valéria Molnár – Susanne Winkler (szerk.) *The Architecture of Focus*. Mouton de Gruyter. Berlin. 169–193.
- É. Kiss, Katalin 2008. Free word order, (non-)configurationality, and phases. *Linguistic Inquiry* 39/3: 441–475.
- É. Kiss, Katalin 2009. Substitution or adjunction? Quantifiers and adverbials in the Hungarian sentence. *Lingua*. doi:10.1016/j.lingua.2009.01.003
- Ernst, Thomas 2002. *The Syntax of Adjuncts*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Fox, Danny 2003. On Logical Form. In Randall Hendrick (szerk.) *Minimalist Syntax*. Blackwell. London. 82–123.
- Kayne, Richard 1994. *The Antisymmetry of Syntax*. MIT Press. Cambridge.
- Laenzlinger, Christopher 2004. A feature-based theory of adverb syntax. In Jennifer R. Austin – Stefan Engelberg – Gisa Rauh (szerk.) *Adverbials: The Interplay between Meaning, Context, and Syntactic Structure*. John Benjamins. Amsterdam. 205–252.
- Lebeaux, David 1988. *Language Acquisition and the Form of Grammar*. PhD-disszertáció. University of Massachusetts.
- Marác, László 1989. *Asymmetries in Hungarian*. PhD-disszertáció. Groningeni Egyetem.
- Olsvay Csaba 2000. Formális jegyek egyeztetése a magyar nemsemleges mondatokban, in Büky László – Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV*. Szegedi Tudományegyetem. Szeged. 119–151.
- Piñón, Christopher 1995. Around the progressive in Hungarian. In István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian* 5. JATE. Szeged. 155–159.
- Surányi, Balázs 2002. *Multiple Operator Movements in Hungarian*. PhD-disszertáció. LOT Publications. Utrecht.
- Surányi, Balázs 2006. Scrambling in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 53/4: 393–432.
- Szabolcsi, Anna – Michael Brody 2003. Overt scope in Hungarian. *Syntax* 6: 19–51.
- Truckenbrodt, Hubert 2007. The syntax–phonology interface. In Paul de Lacy (szerk.) *The Cambridge Handbook of Phonology*. Cambridge University Press. Cambridge. 435–456.

HATÁROZÓK ÉS KVANTOROK A MAGYAR MONDATSZERKEZETBEN A magyar „rugalmas” szórend

SURÁNYI BALÁZS

1. A magyar posztverbális szabad szórend két mai megközelítése

A szabad szórendiség az elsősorban az angol típusú („kötött szórendű”, „konfigurációs”) nyelvek elemzésén keresztül fejlődő generatív nyelvtenmodell számára jelentős kihívásnak számít a kezdetektől fogva.¹ A magyar nyelv épp szabad szórendjének két meghatározó tulajdonsága, illetve azok szerkezeti elemzése révén került először a generatív elmélet látóterébe. E két tulajdonság közül az egyik az ige előtti (preverbális), míg a másik az ige utáni (posztverbális) mezőt érinti. Mára a chomskyánus (transzformációs) generatív irodalomban széles körben elfogadott nézet, hogy a magyar artikulált és hierarchikus preverbális mezővel rendelkezik, melyen belül meghatározott helyük van a különböző operátoroknak (mint pl. a fókusz, a kérdő kifejezések, a tagadás), a monoton növekvő disztributív kvantorkifejezéseknek (l. Szabolcsi (1997); ezekre a továbbiakban csak „kvantorkifejezések”-ként, vagy „Kvantorok”-ként utalok), illetve a topik elemeknek (l. kiváltképp É. Kiss, Horváth, Hunyadi, Kenesei, Marácz és Szabolcsi nyolcvanas évekbeli munkáit). Elsősorban az e tartományon belül előforduló topik és (azonosító) fókusz diskurzusszerepű összetevők helyzetének meghatározottsága okán a magyar mondatnak ezt a részét a „diskurzus-konfigurációs” jelzővel szokás jellemezni: ez a mező hierarchikus szerkezetű („konfigurációs”), és a benne foglalt pozíciók a topik–fókusz diskurzusszerepek, illetve az itt előforduló kvantorok hatóköri értelmezése által meghatározottak.² A fentebb idézett generatív szakirodalomban kikristályosodott empirikus általánosítás szerint az ige előtti mezőben megjelenő elemek felszíni szerkezetbeli hierarchikus viszonyai és ugyanezen elemeknek a szemantikai értelmezésbeli hierarchikus viszonyai között izomorfia áll fenn. Az ige előtti szórendi szabadság ilyen értelemben látszólagos: az egyes permutációk más-más nyelvi jelentéssel párosulnak.

A magyar mondat posztverbális részének szerkezeti elemzését illetően azonban a transzformációs generatív iskolán belül a mai napig nincs konszenzus. A nyolcvanas években és a kilencvenes évek első felében kibontakozó komoly vita (l. különösen Bródy,

¹ A szakirodalmi konvenciónak megfelelően a „szabad szórend” kifejezést a „szabad összetevő-sorrend” szinonimájaként használom. A jelen dolgozat kutatási és a kiadást előkészítő munkálatait az OTKA PD-048454 számú projektumának, valamint a szerző BO/339/07 számú Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatása tette lehetővé. A 3. rész jelen átdolgozott változatát az OTKA NF 73537 pályázatának keretében végzett kutatásaim alapján készítettem. Külön köszönettel tartozom a jelen kötet szerkesztőinek, valamint anoním bírálómnak.

² Ez a leírás némileg pontatlan: a topik és fókusz elemeknek nem a diskurzusban betöltött (a prágai iskola „rég” („adott”) vs. „új” státusza) határozza meg őket. A fókusz esetében az (igazságtételeket meghatározó, a fókuszált elem alternatíváit is érintő) (logikai) szemantikai „azonosító fókusz” szerep (l. É. Kiss 1998), a topik esetében pedig a mondat által kifejezett predikációban betöltött szerep (ún. „aboutness topic”, l. Strawson 1964, Kuno 1972) a meghatározó. E kettő azonban nem áll teljes korrelációban a „rég” („adott”) ill. „új” fogalmaival.

É. Kiss, Horváth, Kenesei, Maráczi munkáit) anélkül ült el, hogy nyugvópontra jutott volna. E vitából É. Kiss (1987, 1991, 1994, 2002, 2003) modellje emelkedett ki egyedüli részleteiben kidolgozott és empirikus érvekkel alaposan alátámasztott elemzésként, mely a magyar nyelv mondattanának vizsgálatában máig a legnagyobb hatásúnak bizonyult. E modell szerint a magyar igei kifejezés kiinduló szerkezete lapos, nem konfigurációs (l. (1a,b)-t, ahol a pontozással jelölt helyeken szabad bővítmények illetve további vonzatok állhatnak, szintén szabad sorrendben), s ez adja az ige utáni szabad összetevősorrendet, valamint a kimutatott alany–tárgy aszimmetriahiányokat – köztük az ún. *C kötéselvet* (Chomsky 1981, 1995) érintő alany–tárgy szimmetriát és a posztverbális tartományban álló kvantorkifejezések egymással megegyező hatóköri lehetőségeit.³ Az elemzés szerint a (például az anaforkötésben) megnyilvánuló alany–tárgy aszimmetriák nem szerkezeti természetűek: a mögöttük álló nyelvtani szabályszerűségek a tematikus szerepek hierarchiájára érzékenyek.

- (1) a. [_{VP} [_{V'} V ... DP_{alany} ... DP_{tárgy} ...]]
 b. [_{VP} [_{V'} V ... DP_{tárgy} ... DP_{alany} ...]]

A kiinduló adatok, illetve annak bemutatása, hogy a fenti megközelítés miként magyarázza őket, a fent hivatkozott művekben részletesen megtalálhatók – áttekintésükre e helyt nincs módunk.

A magyar mondat posztverbális tartományát elemezve korábbi munkámban (Surányi 2006a, 2006b) egy olyan alternatív megközelítés mellett érveltem, mely szerint (i) a magyar (kiterjesztett) igei csoport (a vP) szerkezete hierarchikus, ahol is – tranzitív ige esetén – az alany feljebb generálódik, mint a tárgy (2a), és (ii) a főnévi argumentumoknak a bázishierarchiából adódó lineáris sorrendtől eltérő permutációit (pl. (1b)) mozgatás hozza létre. Közelebről az ún. *scrambling* (keveredés) mozgatása egy alacsonyabb argumentumot opcionálisan a magasabb argumentum fölé vihet (2b), ez által hozva létre újabb permutációkat.⁴

³ Ahhoz, hogy levezethető legyen a tény, hogy a szabad összetevősorrend által jellemzett tartomány egybeesik az ige felszíni pozíciójától jobbra eső mezővel, a következő két további feltételezés egyike szükséges. (i) Az ige a VP-n belül marad mind a neutrális, mind a nem neutrális (tagadást, kérdőszót, fókuszot tartalmazó) mondatok felszíni szerkezetében is. (ii) Azokban a szerkezetekben, melyekben az ige kimozog a VP-ből, valamilyen okból nem állhat VP-kívüli összetevő (pl. határozó) az ige felszíni pozíciója alatt és a VP bal szélé fölött (akár adjungált, akár más pozícióban). Ez utóbbi szükséges ahhoz, hogy elkerülhető legyen az a (hamis) predikció, miszerint az érintett régióban álló elemek (ha volnának ilyenek) kötelezően meg kellene, hogy előzzék a VP-n belül helyet foglaló igei argumentumokat és az esetleges adjunktumokat. (i)-nek ellentmondani látszik az igétől jobbra eső elemek együttesét (illetve az őket tartalmazó konstituenst) érintő bizonyos szintaktikai műveletek (pl. ellipsis, koordináció) alkalmazhatósága (l. pl. É. Kiss 2002, Surányi 2009a). Ugyanakkor a (ii)-ben kimondott leíró jellegű feltétel levezethetősége erősen kétséges.

⁴ (2b)-ben a tárgyi DP bázispozícióját áthúzás jelöli. A *scrambling* terminus tágabb, leíró értelemben is használatos az irodalomban, így vonatkozatható az (1)-ben bemutatott lapos VP-n belüli permutációs lehetőségre is (ilyen értelemben használja e kifejezést É. Kiss (1994, 2002, 2003) is). A jelen dolgozatban a *scrambling* (avagy *keveredés*) terminust szűk értelemben, kifejezetten a fent leírt választható mozgatástípusra használom.

A teljességhez hozzátartozik, hogy Surányi (2006a, 2006b) olyan, a C kötéselvet érintő adatokat, ill. tényezőket is bevon a vizsgálatba, melyeket É. Kiss (1987a, 1987b stb.) lapos VP-t feltételező É. Kiss (2008b, megj. előtt) „kilapulásra” épülő elemzése nem tárgyal.

- (2) a. [DP_{alany} V ... DP_{tárgy} ...]
 b. [V ... [DP_{tárgy} [... DP_{alany} ... ~~DP~~_{tárgy} ...]]]

A keveredés által érintett argumentumok, mint az a lokális (illetve A-) scrambling irodalmából ismert, a keveredés által elfoglalt felsőbb pozíciójukban is létesíthetnek A-kötési viszonyt. Az A-kötést feltételező jelenségek területén jelentkező aszimmetriahiányok legnagyobb részéért például a keveredésnek épp ez a tulajdonsága felelős. A posztverbális kvantorkifejezések hatókörének értelmezését illetően – a posztverbális szabad szórend kérdésétől függetlenül – a rejtett kvantoremelés (*Quantifier Raising*) mozgásának alkalmazása mellett érveltem (Surányi 2002, 2004a, 2004b), mely a kvantort (választhatóan nyíltan vagy rejtetten) hatóköri pozíciójába emeli, adjunkcióval illesztve a szerkezetbe. Az elemzések részleteinek bemutatását itt mellőznöm kell; ezek, valamint a fontosabb szakirodalmi előzmények hivatkozásai fellelhetők a már idézett munkákban.⁵

É. Kiss (2008a) morfoszintaktikai (más olvasatban: lexikai) természetű érvek alapján szintén a hierarchikus vP elfogadása mellett foglal állást. É. Kiss (2008b, megj. előtt) modellje, mely a fázis alapú minimalista elmélet keretére (Chomsky 2001, 2005) épít, az (1)-beli sémákkal összefoglalt korábbi, nem konfigurációs (azaz lapos) VP-t tételező elemzést ennek megfelelően részben revízió alá veszi, részben pedig újrafogalmazza. Ezen újabb modell lényege, hogy ugyan a kiinduló szerkezet (az agentív alanyt is tartalmazó vP) a magyarban is hierarchikus természetű (s ennek köszönhető az anaforakötésben megfigyelhető aszimmetriák), a magyar specifikuma, hogy az igemozgatást követően az ige által elhagyott igei frázis – illetve a ciklikus igemozgatásnak köszönhetően az igei csoportot magában foglaló és szintén az ige által hátrahagyott minden funkcionális frázis – elveszti hierarchikus szerkezetét, „kilapul”, s az interfész komponensek (az A-kötési viszonyokat leszámítva) már e formájában értelmezik. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a „kilapulás” után a szintaxisnak a szemantikai interpretáció felőli érintkezési felületén az ún. C kötéselv, a hatókörértelmezés elve stb., illetve a fonológiai megvalósítás oldaláról a linearizáció elvei azt a projekciót, mely a felszínen az igét tartalmazó funkcionális fej komplementuma, lapos szerkezetűnek látják, s ennek megfelelően működnek rajta. Ebből származnak egyfelől a C kötéselv, a hatókörértelmezés stb. tekintetében, másfelől pedig a lineáris összetevő-sorrend vonatkozásában az alany–tárgy stb. szimmetriák. A modell további részleteit az olvasó É. Kiss (2008b, megj. előtt) műveiben lapozhatja fel.

Mint kitűnik, a fő különbséget a korábbi, lapos VP-t tételező elemzés és az újabb, az ige által elhagyott projekciók „kilapulására” épülő megközelítés között az anaforakötés által mutatott aszimmetriák kezelése képezi. A magyar mondat előbbi modellje az anaforakötést (illetve tágabban: az ún. A-kötést, az argumentumpozícióból történő változókötést, beleértve a gyenge keresztezési jelenségeket is) nem szerkezeti, hanem tematikus prominencia alapján magyarzza, míg az újabb elemzés elsődlegesen a szerkezet k-vezérlési viszonyaiból vezeti le. Közös feltételezés viszont a két megközelítésben, hogy a C kötéselv, valamint a hatókörértelmezés számára a magyar VP (illetve vP) nem hierarchikus, hanem lapos elrendezésű.

⁵ Amint Bailyn (2002) rámutat, a szabad szórendi jelenségek bázisgenerálás általi előállítására számára a fő kihívást annak megjósolása jelenti, hogy a keveredés mozgatóként ugyanazokra a feltételekre érzékeny, amelyekre a jól ismert mozgatók (pl. a kérdőszómozgató) (l. Bailyn ibid. áttekintését ezekről).

A magyar posztverbális „szabad” szórendnek a „kilapulásra” (É. Kiss 2008b, megj. előtt) illetőleg a keveredés mozgatóására (Surányi 2006a, 2006b) alapozott elméleteinek központi különbsége is világos: míg az előbbi egy a szintaxis kimeneti reprezentációjában nem-konfigurációs (nem hierarchikus) szerkezettrész feltételezéséből indul ki, az utóbbi egy választható mozgató feltételezésére épül. E cikk célja a keveredési mozgatót alkalmazó modell egy olyan kiterjesztésének kidolgozása, mely a határozók és a kvantorkifejezések felszíni szórendi helyzetének, valamint a szintaxis szemantika felőli interfész reprezentációjában elfoglalt pozíciójának a meghatározására és magyarázatára irányul. A következő, 2. rész É. Kiss (2009a, 2009b) ugyanilyen tárgyú javaslatát foglalja össze, és kommentálja a tágabb elmélet szempontjából. Megkísérelve a magyarról szóló generatív szakirodalomnak egy a közelmúltig elhanyagolt adósságából törleszteni (de l. É. Kiss 2009c), a 3. szakasz első felében a különböző határozótípusok preverbális mezőbeli eloszlását vizsgálom, majd a kapott eredmények egyszerű szintaktikai modelljét dolgozom ki. Ennek fényében a 3. szakasz második részében azután egy olyan alternatívát állítok fel a posztverbális határozók és kvantorkifejezések elemzésére, melyben – hasonlóan Surányi (2006a, 2006b)-hez – a szintaktikai mozgató játssza a központi szerepet. Végül kitérek az egyes mozgatók alkalmazhatóságának mondaton belüli eloszlására, valamint a javasolt modellben a műveletek között fennálló viszonyra. A dolgozatot rövid összefoglalás zárja.⁶

2. Kvantorkifejezések és határozók

É. Kiss (2009a, 2009b) a „kilapulásra” épülő elemzést a határozók és kvantorkifejezések szintaxisának irányában terjeszti ki. Három központi feltételezése a következő:

- (3) a. A kvantorkifejezések (kötelezően nyílt kvantoremeléssel) és a határozók a felszíni szerkezetben hatóköri/értelmezési pozíciójukat foglalják el.
- b. A kvantorkifejezések és a határozók bal- vagy jobb-adjunkcióval csatlakozhatnak a mondat állítmány részét képező funkcionális projekciók bármelyikéhez.
- c. A magyar mondat fonológiai formára történő leképezésének sajátossága, hogy az igétől jobbra álló fő összetevők linearizációja szabad.

E három feltételezés megragadja a kvantorkifejezések és a határozók szórendjében tapasztalható, (4a)-ban és (4b)-ben összefoglalt párhuzamokat, melyeket rendre (5) és (6) illusztrál. Az egyes mondatok releváns értelmezésének sematikus ábrázolásai közvetlenül az őket követő soron találhatóak. (6)-ban az első soron a megvalósuló szórend, a másodikon egy hozzá rendelhető (felszíni) szintaktikai szerkezet, a harmadikon pedig ez utóbbi értelmezésének sémája szerepel.

- (4) a. A preverbális kvantorkifejezések és határozók felszíni sorrendje megfelel értelmezésük hierarchiájának.
- b. A posztverbális kvantorkifejezések és határozók felszíni sorrendje és értelmezésük hierarchikus helye között nincs összefüggés.

⁶ A dolgozatban szándékoltan kerülöm majd a javaslataim megértéséhez nem nélkülözhetetlen technikai apparátus használatát. A tárgyalat jelenségek elemzése során a szintaktikai vonatkozások tekintetében a jelentős mértékben elméletfüggő, illetve a szemantikai vonatkozások tekintetében a kifejezetten formális szemantikai eszközöket kívánó részeket lehetőség szerint informális megfogalmazásban fejtem ki.

- (5) a. *A tanár* ['gyakran ['hangosan ['fel olvasta a dolgozatokat]]]
 ... (gyakran (hangosan (...)))
 b. **A tanár* ['hangosan ['gyakran ['fel olvasta a dolgozatokat]]]
 *... (hangosan (gyakran (...)))⁷
 c. [*Kétszer is* [minden gyereket [AZ OSZTÁLYFŐNÖK látogatott meg]]]
 (kétszer is (minden gyereket (...)))
 d. [*Minden gyereket* [kétszer is [AZ OSZTÁLYFŐNÖK látogatott meg]]]
 (minden gyereket (kétszer is (...)))
- (6) a. *A tanár fel olvasta 'gyakran 'hangosan a dolgozatokat.*
A tanár [[[fel olvasta a dolgozatokat] 'hangosan] 'gyakran]
 ... (gyakran (hangosan (...)))
 b. *AZ OSZTÁLYFŐNÖK látogatott meg minden gyereket kétszer is.*
 [[[AZ OSZTÁLYFŐNÖK [látogatott meg]] kétszer is] minden gyereket]
 (minden gyereket (kétszer is (AZ OSZTÁLYFŐNÖK (...))))

(5)-ben (4a)-nak megfelelően a felszíni szerkezet izomorf az értelmezés szerkezetével. (6a)-ban mindkét határozó a felszíni szintaktikai szerkezetben jobbról van csatolva a megfelelő funkcionális projekcióhoz (így tehát az adjunkció irányától eltekintve (6a) és (5a) szerkezete azonos), és ezen összetevős szerkezettel izomorf a hozzárendelt értelmezési séma. A szabad posztverbális linearizáció feltételezésének (= (3c)) köszönhetően egy ilyen szerkezethez bármely olyan szórendi megvalósulás társítható, amelyben a két határozó az ige után áll. (6b) szerkezete és értelmezése (5d)-jének felel meg, megint csak leszámítva a felemelt kvantorkifejezések adjunkciójának irányát. A jobbra adjungált kvantorok lineariizációja a posztverbális mezőn belül (3c) értelmében szabad.

Fontos rámutatni, hogy É. Kiss (2009a, 2009b) itt összefoglalt, a magyar kvantorkifejezések és határozók szintaxisáról adott elemzése logikailag független a magyar mondat posztverbális mezőjének az ige felszíni pozíciója „alatti” részét érintő megközelítésétől (É. Kiss 2008b, meg. előtt) (s ennek megfelelően kompatibilis akár Surányi (2006a, 2006b) megközelítésével is). Mindazonáltal a két elemzés közös pontja, hogy mindkettő a magyar mondat egy adott tartományának (az egyik esetben magából a szerkezeti leírásból adódó) szabad linearizációját tételezi fel.

A két javaslat együttesen egy olyan modellt ad ki, melynek fő vonzereje, hogy viszonylag kis számú feltételezéssel a releváns tények igen komplex mintázatát képes leírni.⁸ Ugyanakkor kis számuk ellenére az alkalmazott feltételezések, mint az lenni szokott, messze ható következményekkel járó kérdéseket vetnek fel. Ezek közül említék néhányat. Lehetséges-e a (3c)-ben megfogalmazott feltételezés mögé hatolni, és a (3c) által leírt jelenséget független tényezők összjátékaként magyarázni? Nem gyengíti-e meg túlzottan az ige felszíni helyzete alatti mondatrész szerkezeti „kilapulásáról” szóló javaslat empirikus alapját az, ha az ige utáni szórend (3c) szerint e „kilapulástól” teljesen függetlenül szabad? Hogyan illeszkedik a nyelvek közti eltérések „elvek és paraméterek” típusú modelljébe, és mennyiben nyelvspecifikus, hogy az adjungált elemek mindkét irányba

⁷ Az (5b) mondat a (4a) általánosításnak megfelelően agrammatikus: a *hangosan* határozó értelmezhetetlen a [*gyakran felolvasta a dolgozatokat*] összetevő módosítójaként.

⁸ A modell által felvetett empirikus kérdésekkel hely hiányában itt nem foglalkozom.

linearizálhatók, illetve hogy az igemozgatás az ige által elhagyott projekciók „kilapulásával” jár? A javasolt modell erőnei közé tartozik, hogy ilyen és hasonló konkrét kérdések felvetéséhez vezet el, még akkor is, ha egyelőre ezek a kérdések jórészt nyitottak.

Saját keveredésre (*scrambling*) (Surányi 2006a, 2006b) és kvantoremelésre (*quantifier raising*) (Surányi 2002, 2004a, 2004b) épülő javaslataim egy másik irányt képviselnek, mely a magyar szabad szórend szóban forgó vonatkozásainak leírásához és magyarázatához szintaktikai mozgást használ. A következő részben azt vizsgálom, hogy hogyan terjeszthető ki ez a modell (elsősorban) a (posztverbális megjelenő) határozók mondattani elemzésére.

3. Határozók a magyar mondatban

Sietek leszögezni, hogy nem célom a magyar nyelv határozóinak – akár vázlatos, de – kimerítő leírására törekvő mondattani elemzést adni; a jelen dolgozat keretein belül ez természetesen képtelenség is volna.⁹ Szándékom jóval szerényebb: arra a kérdésre találni választ, hogy hogyan illeszthetők a határozók egy a keveredésre és a kvantoremelésre alapuló modellbe. Első lépésként az ige előtti határozók egymáshoz és más preverbális elemekhez képesti eloszlását térképezem fel, s ennek tanulságait alkalmazom az ige utáni tartományra (3.1.). Ezt követően az ige utáni mezőn belül az adverbium-hierarchiában alacsonyan álló határozók viselkedését vizsgálom (3.2.), végül a posztverbális mezőben megjelenő, de a preverbális mező legalább egy eleme „föltölt” értelmezett határozók szintaktikai elemzésére teszek javaslatot. Előrebocsátom még, hogy e dolgozat céljaira minden különösebb érvelés nélkül a határozók klasszikusnak mondható, (Chomsky-)adjungálást alkalmazó szerkezeti leírását fogadom el (pl. Chomsky 1986) (az Alexiadou, Cinque, Laenzlinger és mások neve által fémjelzett leírással szemben, mely szerint a határozók funkcionális projekciók specifikáló pozícióját foglalják el).

3.1. Határozóosztályok a preverbális mezőben

Ahhoz, hogy a posztverbális határozók szintaxisát elemezni tudjuk, először a preverbális tartománybéli határozók viselkedését kell megvizsgálunk; így válik jól láthatóvá, hogy az itt érvényesülő szintaktikai szabályszerűségekhez *képest* mik a határozók posztverbális viselkedésének specifikumai.¹⁰

Az ige előtti tartománynak az 1. részben hivatkozott generatív kutatások által azonosított szerkezetét a (7)-ben található sémák adják meg, melyekben: az igeen kívül egyik elem sem jelenik meg kötelezően; nem szerepel a tagadás; a * szimbólum az adott elem ismételtetését jelzi; a kvantormezőben szabadon fordulhat elő *is*-es kifejezés illetve monoton növekvő disztributív univerzális kvantorkifejezés. Az alábbiakban a (7a)-ban szereplő egymásba ágyazott mondat-konstituensekre alkalmanként rendre TopP, DistP, FocP rövidítésekkel, míg (7b) legbelső összetevőjére az AspP rövidítéssel fogok hivatkozni. Ezek az

⁹ Dolgozatom kifejezetten a szabad határozókkal foglalkozik, a vonzat szerepű határozókat itt nem tárgyalom. Vizsgálom az egy tagmondat terjedelmű egységen belüli viszonyokat térképezi fel, és nem irányul a több tagmondatos konstrukciók tanulmányozására. A határozók néhány fajtájának eltérő disztribúciójáról, illetve a hosszú operátormozgatásokról (melyek a megfelelő határozókra is alkalmazhatók) lásd É. Kiss (2002) 5. fejezetét, valamint Keszler (2000) összefoglaló munkáját a magyar határozók alaktani és fogalmi alapú osztályozásáról.

¹⁰ A jelen 3.1. alrész Surányi (2008)-re épül. Az itt előadottak bővebb és részletesebb kifejtéséhez lásd ez utóbbi munkát.

elnevezések pusztán leíró címkékként értendők, használatuk nem feltételezi az eredetüket jelentő funkcionális projekciók kategoriális természetének ill. létének elfogadását. (A kvantorkifejezéseket például e dolgozatban is adjungált elemekként elemzem.) Ugyanakkor magukra a (7)-ben jelzett két felső mezőre a *topik* ill. *kvantor* (mező) kifejezéssel utalok majd, a [fókusz ige ...] mondatra a *fókuszos predikátum*, az [(igemódosító) ige ...] mondatra pedig a *neutrális predikátum* megnevezést használom. Fontos megjegyezni még, hogy – a szakirodalom egy meghatározó nézetét követve – azt feltételezem, hogy annak ellenére, hogy lineárisan a kettő nem fordulhat elő egyszerre az ige előtt, a fókusz hierarchikusan magasabb pozícióban áll, mint az igemódosító (l. É. Kiss 1998a; Puskás 2000; Surányi 2002).

- (7) a. [topik* [kvantor* [fókusz ige ...]]]
 b. [topik* [kvantor* [(igemódosító) ige ...]]]

Az adverbiumok magyar mondatbeli pozíciójának részletes generatív mondattani modellje a mai napig nincs kidolgozva (pl. É. Kiss (2002: 2. fejezet) két klasszikus macrosztályt különböztet meg szintaktikailag, és szól róluk röviden: a mondathatározóké és a predikátumhatározóké). Az elemzést így először egyes határozóosztályok eloszlásáról szóló néhány empirikus megfigyeléssel kezdem.

A (7) által felvázolt hierarchia ige előtti részében bizonyos adverbiumok megjelenhetnek a topik felett (8a). Egyes esetekben egy ilyen határozó topik szerepet tölt be (ilyenek az ún. frame ill. scene-setting határozók, pl. a (8a) mondat élén álló hely- vagy időhatározó), s mint ilyen, a topik diskurzusszerepnek megfelelően specifikus (referenciális) értelmű, s a szintaktikai leírásban helyezhető a topik pozícióba. A topik határozók generálódhatnak a topik pozícióban (mint (8a) esetén), de némely topik határozó szintaktikai topicalizáció által kerül ebbe a pozícióba (mint (8b)-ben, ahol a helyhatározó az ige vonzata). Természetesen az adverbiumok, ha megfelelnek az adott művelet általános feltételeinek, alávethetők fókuszmozgatásnak, illetve kvantormozgatásnak is (l. pl. É. Kiss 2002) – ezekkel az esetekkel itt nem foglalkozunk.

- (8) a. *Magyarországon a tokaji aszú világhírűnek számít.*
 b. *Magyarországon tízmillió ember lakik.*

Más, egy főnévi topikot megelőző adverbiumok nem elemezhetők az információszerkezet szempontjából topikként, lévén, hogy jelentésünknek nincs „referáló” eleme. Ilyenek az alábbi adverbiumok:

- (9) a. *Szerencsére Jánost meghívták az ünnepségre.*
 b. *Állítólag Jánost meghívták az ünnepségre.*
 c. *Valószínűleg Jánost meghívták az ünnepségre.*

E topik felett előfordulható határozókról a következő általánosítások tehetők (a (7)-es séma fogalmait használva), melyeket (11) példái illusztrálnak. Fontos megjegyezni, hogy ha ezek az adverbiumok (legalább egy) kvantor alatt helyezkednek el, akkor a mondat elfogadhatósága kontextus nélküli teszteléskor egyes beszélők számára (eltérő mértékben) csökken, de ez az esetek túlnyomó többségében csak enyhe vagy közepes degradáltságot jelent. Megfelelő kontextus megadásával történő teszteléskor az elfogadhatóság szintje az ilyen beszélők számára is feljavul.

- (10) Ha egy határozó megjelenhet a topik feletti mezőben, akkor
- megjelenhet a topik és a kvantormező között is: (11f),
 - megjelenhet a kvantormezőn belül is: (11a,i),
 - megjelenhet a kvantor és a fókuszos predikátum között: (11c,h),
 - megjelenhet a kvantor és a neutrális predikátum között: (11b,d,e,g).
- (11) a. *Jánost mindenki szerintem mindenhova meghívja.* (speech act határozó)
 b. *Jánost mindegyik ünnepségre szerencsére meghívták.* (értékelő)
 c. *Jánost minden ünnepségre állítólag TE hívtad meg.* (evidenciális)
 d. *Jánost minden ünnepségre valószínűleg meghívták.* (episztemikus)
 e. *Jánost minden főnöke akkoriban ki akarta rúgni.* (múlt idő)
 f. *Jánost talán mindenhova meghívják.* (irrealis)
 g. *Mindenkit szükségszerűen le fognak egyszer váltani.* (szükségszerűség)
 h. *Ketten is esetleg JÁNOST tartanak alkalmasnak.* (lehetőség)
 i. *Jánost is általában mindenki meghívja.* (habituális)

A (11)-ben szereplő határozófajták (nevezzük ezeket „felső határozóosztály”-nak) egybeesnek Cinque (1999) határozóhierarchiájának legfelső határozóival (ennek összefoglalását I. Cinque (1999: 106); a zárójelben szereplő címkék többnyire Cinque saját jelölését követik).¹¹

A Cinque-féle hierarchiában a felső határozóosztálynál lejjebb lévő – de még nem alacsony helyzetű – határozók (nem kontrasztív) topik felett nem állhatnak, a topik és kvantormező között azonban igen:

- (12) a. *Jánost feltétlenül én is meghívom.* (modális)
 b. *Jánost megint mindenki meghívta.* (ismétlődés)
 c. *Jánost gyakran mindenki meghívja.* (gyakoriság)
 d. *János szándékosan minden ünnepségre elmegy.* (volíció)
 e. *János gyorsan mindenkit megnyugtatott.* (celeratív I.)
 f. *Jánost már minden ünnepségre meghívták.* (előidejűség)¹²
 g. *Jánost még mindig mindenhova meghívják.* (folyamatosság)

Nevezzük ezeket a határozókat együttesen „középső határozóosztály”-nak. Ezekről a következő három általánosítás tehető, melyeket rendre (14a), (14b) és (14c) példáz.

- (13) Ha egy határozó megjelenhet a topik és kvantor közötti mezőben, akkor
- megjelenhet a kvantormezőn belül (két kvantorkifejezés között),
 - megjelenhet a kvantor és a fókuszos predikátum között,
 - megjelenhet a kvantor és a neutrális predikátum között.

¹¹ Mint e rész bevezetőjében említettem, dolgozatomban nem célozom a határozók osztályának teljességre törekvő tárgyalására. Ennek megfelelően sem e felső határozók, sem az alábbiakban következő határozócsoportok elemeinek felsorolása messze nem kimerítő. Szintén nem tárgyalom a kifejezetten másodlagos predikátum szerepű határozókat (mint pl. az eredményhatározók és az állapothatározók különféle fajtái), illetve a vonzatként funkcionáló határozókat.

¹² A *már* tagadott igealak esetén nem előidejűséget fejez ki, hanem egy referenciaidőhöz képesti jövő időhatározójaként funkcionál. Ebben a jelentésében egyes beszélők felső határozóként használják:

(i) [%]*Már János nem jön ma el.*

(ii) [%]*A hátralévő időben már az elnököt nem mondathatták le.*

- (14) a. *Jánost én is feltétlenül mindenhova meghívom.*
 b. *Jánost mindenki megint KÉSŐN hívta meg.*
 c. *Jánost minden ünnepségre már meghívták.*

Egy harmadik határozóosztály tagjai – nevezzük „alsó határozóosztály”-nak – preverbalisan csak a kvantormező alatt és a neutrális predikátum felett helyezkedhetnek el, l. (15). E határozók a kvantormező alatt sem állhatnak egy fókuszos predikátum felett (a kontrasztív topikra jellemző intonációs mintát félretéve), l. (16); azaz, fókusz jelenléte esetén e határozók a fókusz alatt (s így lineárisan attól jobbra) jelenhetnek csak meg. Az „alsó határozóosztály” elemei a Cinque-hierarchia legalsó szegmenséből kerülnek ki.

- (15) a. *Jánosnak mindenki röviden elmondta a baját.* (duratífv)
 b. *Mindenki teljesen átírta a fejezetét.* (fok-, mérték)
 c. *János is jól megoldotta a példát.* (ágenst kívánó mód)
 d. *János is (túl) korán hazament.* (celeratív II.)
- (16) a. **Mindenki teljesen MÁS FEJEZETÉT írta át.*
 b. **Minden példát jól JÁNOS oldott meg.*

Vajon a középső illetve a felső határozóosztály tagjai is megjelenhetnek-e egy fókuszos predikátum esetén a fókusz alatt (azt már láttuk, hogy felette előfordulhatnak)? Az alábbi ítéletek kifejezetten a fókusz alatti olvasatra vonatkoznak:

- (17) Középső határozók fókusz alatt:
 a. *KÉT EMBERT hívtam szándékosan félre.*
 b. *HETVEN POLITIKUST választottak megint be az Országházba.*
 c. *Csak KÉT helyre hívták már meg.* (vö. **Már csak KÉT helyre hívták meg.*)
- (18) Felső határozók fókusz alatt:
 a. **JÁNOS megy el szerencsére máshova.*
 b. **HETVEN POLITIKUST választanak be talán az Országházba.*

Három megjegyzést kell mindehhez még hozzátenni. Egyrészt vannak olyan határozók a magyarban, melyek „inherens fókusz” természetűek (l. Surányi 2002; É. Kiss 2002); ilyen például az *épp(en) most*. Ezeknek a helyét fókusz státuszuk határozza meg.¹³

¹³ Erre a határozótípusra, pontosabban a fókusz előtt álló *épp(en)*, *pont(osan)* típusú határozókra kérdez rá anoním bírálóm, aki szerint ezek FocP fölött állhatnak csak, és így az alábbi 1. táblázatban egy további, negyedik csoportot alkotnak. Ezeknek a határozóknak a csoportját fókuszérzékenységük alapján definiálhatjuk: ez ugyanaz az osztály, melybe a *csak* határozó is tartozik. Nem világos egyelőre, hogy e fókuszérzékeny határozók a magyarban (a) magát a fókuszált kifejezést módosítják-e, vagy pedig (b) a fölött, a FocP-hez csatolva állnak. Előbbi esetben a szemantikai kompozícióban közvetlenül a fókuszált frázisra, az utóbbi elképzelés szerint pedig (mind az ún. *structured meanings*, mind a Rooth-féle alternatívákra épülő jelentéstani reprezentációval kompatibilis módon) a fókusz és a háttér egységére alkalmazhatók.

Mindenesetre tény, hogy az ige előtti fókusz kifejezéstől távol, a posztverbális mezőben is megjelenhetnek, vö. (i–iii). Ennek (a) esetén hátrahagyásos (ún. *stranding*) elemzést adhatjuk, (b) esetén pedig a lenti 3.2.2. részben előadott emelési mozgásra épülő elemzés terjeszthető ki rájuk.

- (i) *JÁNOS késett épp el.*
 (ii) *JÁNOSNAK árultam pont el.*
 (iii) *JÁNOS késett csak el.*

Másrészt nem minden Cinque hierarchiájában ábrázolt határozótípusnak van megfelelője a magyarban. Végül pedig egyes adverbiumok a magyarban másként viselkednek, mint azok a határozók, melyek első látásra megfelelnek nekik a Cinque által felállított topológiában. Ilyen például a *hamarosan*, mely a magyarban a felső határozóosztályba tartozik (vö. a *soon*-nal, mely az angolban az alsó határozóosztály tagja). A magyar *gyorsan*-nak megfelelő határozókat Cinque két hierarchikus helyre sorolja be (celeratív I. és celeratív II., vö. (12e) és (15d)) (ezzel szemben a *korán* egyértelmű határozó: csak celeratív II. típusba tartozik). Figyelembe véve a (13)-as általánosítást, a *gyorsan*-t a középső határozóosztályba sorolhatjuk; 1. pl. (19).¹⁴

- (19) a. *Mikor bement a tévé a hírt, gyorsan mindenki bement a munkahelyére.*
 b. *Gyorsan JÁNOST küldtük be a tanárt helyettesíteni.*
 c. *Mindenki gyorsan megfésülködött.*
 d. *Mindenki gyorsan mindenkinek bemutatkozott.*
 e. **Gyorsan János megfésülködött.*

A *majdnem* határozó a magyarban szintén a középső határozóosztálynak a tagja (Cinque hierarchiájában az alsó határozóosztályé); 1. (20a–c) (sőt ezen túl még az esemény belső szerkezetén belül is lehet alkalmazni (20d), mint ahogy az más nyelvek szakirodalmából ismert).

- (20) a. *Majdnem minden tanársegédet ki kellett rúgni, de aztán valahonnan szerzett pénzt az egyetem.*
 b. *Majdnem JÁNOSNAK kellett előadni a végén.*
 c. *Majdnem megtartottam helyette az órát, de aztán nem mentem be a végén.*
 d. *Majdnem megtartottam helyette az egész órát, de aztán hamarabb abbahagytam.*
 e. **Majdnem Jánost kirúgták.*

Az eddigiek alapján a következő egyszerű empirikus általánosítást tehetjük a határozók preverbális mezőbeli hierarchikus eloszlásáról:

- (21) Ha egy adott H határozó állhat a magyar mondat preverbális mezőjének egy adott P hierarchikus pozíciójában, akkor H állhat a preverbális mező minden P-nél hierarchikusan alacsonyabb pozíciójában is.

¹⁴ A *gyorsan* határozót tartalmazó mondatok többértelműek, pl. (i), ahol a levélírás ideje és az azt közvetlenül megelőző idő is lehet rövid. E többértelműség lehetséges, hogy nem egyszerűen a *gyorsan* adott mondatban elfoglalt szerkezeti helyének függvénye: e határozó tartozhat egyszerre a középső és az alsó határozóosztályba is (erről a lehetőségről bővebben l. Surányi 2008). Az előbbi esetben az alábbi mondat kétértelműsége a dolgozatban később bemutatott kalkulus típusemelési lehetőségének (itt: 2←1) köszönhető, az utóbbi esetben pedig a *gyorsan* határozó flexibilis szelekciós tulajdonságainak (itt: az 1-es, illetve a 2-es típus szelektálása). A (ii)-vel jelölt mondatban, ahol a *gyorsan* fókuszban áll, egy harmadik jelentés válik elérhetővé, mely szerint a határozó magát a teljesítménynek (*accomplishment*) részét képező cselekvési folyamatot (*activity*) módosítja csupán. Az utóbbi és a legelsőként említett értelmezés közti különbséget a (iii)-as példa illusztrálja.

- (i) *Gyorsan megírtam a levelet.*
 (ii) *Gyorsan írtam meg a levelet.*
 (iii) *Gyorsan megírtam a levelet, annak ellenére, hogy nagyon lassan írtam.*

(21) kétségkívül egyszerű, s ezért tetszetős, azonban a lineáris szempont miatt nem fedi le pontosan az összes eddig tárgyalt tényt: egyrészt – köszönhetően annak, hogy fókusz jelenlétében az ige az igemódosító fölé, s így lineárisan az elé emelkedik – nem tartalmazza, hogy egy közepes határozó állhat a fókusz alatt; másrészt kivétel alóla, hogy egy felső határozó nem állhat ugyanitt. A tények magyarázatának megtalálását jobban szolgálja ezúttal a kevésbé elegáns, de pontosabb 1. táblázat, mely a fenti empirikus általánosításokat foglalja össze. A dolgozat jelen fejezetének fennmaradó része ennek magyarázatát keresi.

	[_{TopP} Topik	[_{TopP} Topik	[_{DistP} Kvantor	[_{DistP} Kvantor	[_{FocP} Fókusz	[_{AspP} Igekötő...]]]]
FH	x	x	x	x	x	
KH			x	x	x	x
AH						x

1. táblázat: A három fő határozóosztály ige előtti eloszlása

Mielőtt erre rátérnénk, még egy empirikus általánosítást érdemes tenni a fentiek alapján. Miután a fenti határozóosztályok gyakorlatilag lefedik a teljes Cinque-hierarchyt, (22) is igaznak tűnik:¹⁵

- (22) A magyarban nincs olyan határozó, amely csak az ige után jelenhet meg.
 = Minden határozó, amely megjelenhet az ige után, megjelenhet az ige előtt is.

Némileg meglepő, hogy (22) még az eseményszerkezet belsejében módosítást végző határozókra is áll; olyanokra, mint a fent már említett *majdnem*, vagy a hozzá ebben hasonló *újra*. (23)-ban az *újra* módosíthatja a teljesítmény eseménynek egyedül az eredmény-állapot részét, ennek ellenére megjelenhet preverbális helyzetben.

- (23) *Újra kinyitotta az ablakot.*

A magyar mondat olyan szintaktikai elemzése szempontjából váratlan ez a tény, melyek szerint az igekötő (igemódosító) helye egy neutrális mondatban az igei csoporton kívül található (feltételezve, hogy az *újra* mindig „hatóköri” pozíciójában áll (Stechow 1996)). A (22) általánosítás egy lehetséges szintaktikai magyarázatának bemutatása túl messzire vezetne, ezért ettől itt el kell tekintenünk. Surányi (2009a) az igemódosító szintaxisának egy olyan elemzését vázolja fel, mely alapján (22) megjósolhatóvá válik.

Az 1. táblázathoz visszatérve: a benne összefoglalt eloszlási mintázat azt sugallja, hogy amennyiben jelentésük alapján a különböző adverbiumok meghatározott szemantikai típusú összetevőket képesek csak módosítani (l. pl. Haider 2000; Ernst 2002; Frey 2003), akkor vagy a magyarban talált mindhárom nagy határozóosztály egynél több szemantikai

¹⁵ Lényeges, hogy (22) a topik, kvantor, fókusz (beleértve a kérdőszót) preverbális mezőkbe vívó különböző ún. operátormozgatások illetve az igemódosítói pozícióba történő inkorporáció mozgatójának leszámításával értendő: azaz minden (szabad) határozó megjelenhet az ige előtt anélkül, hogy operátormozgatás vagy inkorporáció vinné oda. A vonzat határozókra, melyekkel e dolgozat nem foglalkozik, elvileg ennek épp a megfordítottja kell álljon (l. (i)). Ez abból a két feltételezésből vezethető le, hogy (a) a vonzatok az igei csoporton (vP) belül keletkeznek, és (b) az ige az igei csoportból minden mondatban kimozog. Nem ismerek az (i)-es általánosításnak ellentmondó példát.

(i) Egy vonzat határozó a preverbális mezőbe csak operátormozgatás, ill. inkorporáció által kerülhet.

típus módosítására képes, vagy pedig a mondat egymásba ágyazódó konstituensei (vö. (7)) nem feltétlenül felelnek meg minden esetben más-más szemantikai típusnak. A második megoldás előnye az volna, hogy ha elfogadjuk, akkor az egyes adverbiumosztályok szemantikai szelekciós tulajdonságait konstansnak vehetjük; ennek „ára” viszont az, hogy az egymásba ágyazott mondatösszetevők szemantikai típusát nem vehetjük állandónak. E nézet és megfordítottja között (ti. hogy a határozók típusa változó, és a mondatösszetevők típusa állandó) természetesen nem lehet a priori választani; a kettő között csak empirikus érv dönthet. A mondatösszetevők szemantikai típusának variabilitása melletti érv például a koordinálhatóság tényeiből nyerhető. Figyeljük meg az alábbi koordinációkat:

- (24) a. *Tudom, hogy [mindenki hazament] és [ketten ott maradtak]*
 b. *Azt mondtad, hogy [mindenki hazament] és [csak te maradtál ott]*
 c. *Úgy tudom, hogy [János kezdte el] és [Péter csak befejezte]*
 d. *Úgy láttam, hogy [bejött valaki] és [ketten felálltak]*

(24a)-ban DistP és TopP, (24b)-ben DistP és FocP, (24c)-ben FocP és TopP, (24d)-ben pedig AspP és TopP koordinációját látjuk. Mindezek a kategóriák külön-külön egymás alternatíváiként szolgálhatnak mondatszintű vonzatként egy ige (ill. az ige alá rendelt mondatbevezető) számára. A koordinálhatóság és a szelekciós tények tehát azt mutatják, hogy mindezek a mondatszintű kategóriák szemantikai típusukat illetően adott esetben lehetnek ekvivalensek. Ezt a típusvariabilitást típusemeléssel fogom modellálni: pl. (24a)-ban egy DistP „magasabb” típusúként, „TopP”-ként viselkedik a koordinációban.

Lássuk a javaslatot részleteiben. Frey (2003) és Ernst (2002) részben egymással átfedésben lévő szemantikai típuskészletet használnak a mondathierarchia különböző részeit leírására (pl. Ernst ún. FEO kalkulusa (*Fact–Event Object* kalkulus) szemantikai típusainak hierarchiája a következő: tény > propozíció > esemény > specifikált esemény), melyeket adaptálhatnánk, ill. szükség szerint kiegészíthetnénk a magyar mondathierarchia eddig vizsgált részének felcímkezéséhez. Mivel azonban a fenti tények magyarázatához nem fontos pontosan meghatározni az egyes szemantikai típusokat, az alábbiakban a semlegesség kedvéért arab számokkal fogom jelölni a magyar mondat egymásba ágyazott mondatszintű összetevőinek egymásra épülő típusait, melyeket a következőképp definiállok:

- (25) [3 topik [3 topik [3 kvantor [3 [2 kvantor [2 kvantor [2 fókusz [2 [1 igekötő...]]]]]]]]]]]]

Tekintsük az igekötős predikátumot 1-es típusúnak. Első közelítésben azt gondolhatánk, hogy a fókusz ezt 2-es típusúra emeli. Ennek azonban ellentmond a (valódi) többszörös fókuszt tartalmazó mondatok jólformáltsága (l. É. Kiss 1998b, 2002; Surányi 1999, 2002). Ha egy fókusz 1-esről 2-esre emelné a mondatösszetevő típusát, akkor egy felsőbb fókuszhoz nem tudnánk *ugyanezt* a típusváltóztató potenciált rendelni. Igaz kell legyen ugyanakkor, hogy egy fókuszos predikátum magasabb típusú egy igekötős predikátumnál, hiszen az alacsony határozók csak az utóbbit képesek módosítani, az előbbit nem. E két feltételt úgy tudjuk egyszerre figyelembe venni, ha feltesszük, hogy egy igekötős predikátum típusa fókusz hozzáadása nélkül is emelhető olyan típusúra, mint amilyen egy fókuszos predikátum típusa (nevezzük ezt 2-es típusnak). Ne feledjük, hogy minden igekötős predikátumnál magasabb típusú mondat egységet módosítani képes határozó képes módosítani igekötős

predikátumot is. Ez azt jelenti, hogy az igekötős predikátum típusát magasabbra is emelhetjük anélkül, hogy kvantort vagy topikot adnánk hozzá (nevezzük ezt típuskonverzióknak, és jelöljük $n \leftarrow m$ formában).¹⁶ A fenti adatok alapján a típuskonverzió csak emelheti az adott mondatösszetevő típusát (pl. egy fókuszos predikátum viselkedhet úgy módosíthatóság szempontjából, mint egy DistP), de nem csökkentheti azt (pl. egy fókuszos predikátum nem viselkedhet igekötős predikátumként módosíthatóság szempontjából). Mivel a szintén fent tárgyalt nyelvi tények szerint kell lennie mind $2 \leftarrow 1$, mind $3 \leftarrow 2$ konverzióknak, nem szükséges külön $3 \leftarrow 1$ konverziót feltételezni.

A fókuszos predikátum alaptípusa tehát 2-es. Mivel a fókusz rekurzív elem (a magyarban, mint szó volt róla, van valódi többszörös fókusz), egy fókusz nem emel típust (azaz: $2 \leftarrow 2$). Egy 2-es típusú összetevő típusa egy kvantor (rekurzív) hozzáadásával sem változik: a kvantor 2-es típusból 2-es típust képes csinálni ($2 \leftarrow 2$) (máskülönben a kvantorok típusváltoztatási potenciálját nem tudnánk azonosnak tekinteni, és nem volna érthető, hogy minden közvetlenül kvantor alatt előfordulható határozó előfordulhat kvantor felett is). Ezen a ponton felmerül a kérdés: hogy lehet, hogy a kvantor és a fókusz ugyanúgy 2-es típusból 2-es típusba visz? Nos, az itt bemutatott mini-kalkulusnak nem kell feltétlenül tükröznie az egyes preverbális elemek közti *összes* szemantikai különbséget, csak azokat a különbségeket, melyekre a határozók szelektációs tulajdonságai, s így eloszlásuk érzékeny. Miután azt találtuk, hogy minden határozó, amely állhat közvetlenül fókusz felett, az állhat kvantor felett is, és vannak olyan határozók is, melyek mind közvetlenül fókusz felett, mind alatta előfordulhatnak (a közepes határozók), ezért a határozók kalkulusa szempontjából szükséges, hogy az a konstituens, amire a fókuszt alkalmazzuk (AspP), a fókuszos Predikátum (FocP), valamint DistP ugyanolyan típusúak legyenek.¹⁷

Mindeddig a logikai állítmány belsejében építkeztünk; egy adott ponton azonban elérjük a logikai állítmány határát (ez (25)-ben két kvantor beépítése után történik meg). Ekkor alkalmazódik a $3 \leftarrow 2$ konverzió, mely a típus emelésével lezárja, és ezzel létrehozza a logikai állítmányt. A rekurzív topikok nem emelik tovább a 3-as típust ($3 \leftarrow 3$). Végül szólnunk kell még a (11)-ben egy felső határozó felett található kvantorok esetéről is. Ezeket nem a logikai állítmány részének tekintem, hanem logikai alanyoknak, azaz topikoknak (l. pl. Surányi (2002)); egy topik szerepű kvantor megelőzhet egy másik, főnévi topikot is). Egy, az állítmány elején álló kvantor szerepelhet rövid válaszként egy eldöntendő kérdésre. (26a)-ban a kérdésben a kvantor egy felső határozó alatt szerepel, (26b)-ben egy középső határozó alatt, míg (26c)-ben egy középső határozó felett. A szóban forgó, felső határozó feletti kvantor azonban nem szolgálhat eldöntendő kérdés válaszául (amennyiben létrehozható vele eldöntendő kérdés), l. (27).

¹⁶ A határozók szintaxisának egy olyan szemantikai alapú elméletében, melyben az egyes adverbiumok által szelektált szemantikai típusok állandók, maguknak a módosított összetevőknek a szemantikai típusának is állandónak kell lennie. Ez egy kalkulusra alapozva elérhető a típuskonverzió eszközével (pl. Ernst 2002), de ilyen kalkulus nélkül is elérhető azáltal, ha a szintaxisban tételezünk föl nem hangzó, absztrakt elemeket (pl. egy olyan mondatot is DistP-nek tekintünk, melyben nincs kvantor, ha a mondatban megjelenő egy adott adverbiumról azt feltételezzük, hogy csak a DistP típusának megfelelő objektumot képes módosítani, vagyis a DistP típusát szelektálja).

¹⁷ E nézet támogatásául hozzáteszem még, hogy kvantor nem csak fókusz felett, hanem fókusz alatt is állhat (és vehet hatókört): kvantor és fókusz (legalábbis hatókörüket tekintve, az LF szintjén) az ige után bármilyen számban és sorrendben állhat (valószínűleg az igemódosító felett véve hatókört).

- (26) a. A: *Általában mindenki eljön?* B: *Mindenki.*
 b. A: *Még mindenki itt van?* B: *Mindenki.*
 c. A: *Mindenki megint eljött?* B: *Mindenki.*
- (27) a. A: *Mindenki általában későn érkezik?* B1: **Mindenki.*
 B2: *Későn.*
 b. A: *Mindenkit szerinted mindenhova meghívna?* B1: **Mindenkit.*
 B2: *Mindhova.*

Ezek a kvantorok topikként viselkednek a most vázolt mini-kalkulus szempontjából is (3←3).

A vázolt kalkulus valószínűleg túlon túl egyszerű, a jelen célokhoz azonban megfelel.¹⁸ Fényében a magyarban talált három nagy határozóosztály preverbális alapeloszlását az egyes osztályok által szelektált típusok határozzák meg (28) szerint. Ezt az 1. táblázat összefoglalója és a (25) sémája alapján az olvasó maga is ellenőrizheti. A könnyebbég kedvéért (29)-ben az 1. táblázatban összefoglalt eloszlásokat beleillesztettem (25) sémájába.

- (28) Az egyes határozóosztályok által szelektált típusok a magyarban:
 a. alsó határozók: **1**
 b. középső határozók: **2**
 c. felső határozók: **3**
- (29) a. **FH [3 topik FH [3 topik FH [3 kvantor FH [3 [2 kvantor...]]]]]**
 b. **... [3 KH [2 kvantor KH [2 kvantor KH [2 fókusz KH [2 [1 igező...]]]]]]]**
 c. **... [3 [2 kvantor [2 kvantor [2 fókusz [2 AH [1 igező...]]]]]]]**

Ebben a kalkulusban nem szerepel maguknak az egyes határozóknak a típusemelési potenciálja. Bár a határozók, mint szabad bővítmények, prototipikusan nem emelik a módosított összetevő típusát, tudható, hogy az itt körülhatárolt nagy határozóosztályok bármelyikén belül több határozó egymáshoz képesti hierarchikus rendje távolról sem mindig szabad. Cinque (1999) elmélete szerint az itt három nagy osztályba sorolt határozófajták mindegyike önálló osztályt alkot, és az osztályok hierarchiája a mondat szerkezetben teljes rendezést ad ki ((11), (12) és (15) példáinak belső sorrendje is a Cinque-hierarchiát követi). A határozóknak az egymáshoz képesti hierarchiájával, mely többé-kevésbé univerzális (és, bár mindeközéig ez nincs megfelelőképpen demonstrálva, az uralkodó közfelfogás szerint szemantikai alapú), itt nem foglalkozom. A fentiekben célom pusztán a magyar mondat szerkezetéből jelentős határozóosztályok meghatározása volt. A magyarban mindenesetre található olyan határozópárok, amelyek mindkét sorrendben előfordulhatnak az ige előtt. (30) ezt középső határozókkal, (31) pedig felső határozókkal illusztrálja. (32a–b)-ben egy felső és egy középső határozó két permutációja szerepel. Minden pár első tagja felel meg a kanonikus hierarchiának.

¹⁸ Bernardi és Szabolcsi (2008) egy átfogó levezetéseleméleti kalkuluson alapuló szemantikai (és szintaktikai) elemzését adja a magyar preverbális mezőnek. A fenti, elsősorban a határozóosztályok mondatának elemzését szolgáló mini-kalkulus elviekben transzponálható Bernardi és Szabolcsi modelljébe.

- (30) a. *Feltétlenül megint el akar jönni. / Megint feltétlenül el akar jönni.*
 b. *Gyakran szándékosan otthon marad. / Szándékosan gyakran otthon marad.*
- (31) a. *Szerinted állítólag otthon van. / Állítólag szerinted otthon van.*
 b. *Szerencsére általában igaza van. / Általában szerencsére igaza van.*
- (32) a. *Szükségszerűen gyakran. / Gyakran szükségszerűen leváltanak valakit.*
 b. *Valószínűleg már. / Már valószínűleg mindenki ismeri.*

A két sorrend a fenti példák többségében más-más jelentéssel párosul (még ha a jelentéskülönbség nem is mindig szembeötlő): a határozókat felszíni helyükön értelmezzük. (32b)-ben nem érzékelhető jelentéskülönbség. Vegyük észre azt is, hogy (31a) mindkét változata kétértelmű: a második határozót parentetikus prozódiaival ejtve mindkettőben megfordul a határozók „hatóköre”. A parentetikus használat, mely távolról sem mindig azonosítható könnyen a prozódia alapján, általánosságban is (de főleg a felső határozók esetében) gyakori lehetőség, és egyszersmind a határozók szórendi szabadágának egy független tényezője. A nyilvánvalóan parentetikus használt adverbiumoktól célszerű mind a preverbális mind a poszverbális mező vizsgálata során elvonatkoztatni. A határozók ige előtti permutálhatóságáról, a (28) értelmében vett szelektív tulajdonságaik korlátozott szabadságáról lásd Surányi (2008) 6. fejezetét.¹⁹

Ebben a részben eddig a különböző határozók ige előtti előfordulásának tanulmányozása során azt vizsgáltam, milyen fő határozóosztályok megkülönböztetésére van szükség, s ezek milyen szabályszerűségek alapján jelenhetnek meg a preverbális tartomány eltérő pozícióiban. A következő rész ugyanezeknek a határozóosztályoknak a poszverbális viselkedését vizsgálja.

3.2. A poszverbális határozók

3.2.1. A poszverbális határozók és kvantorkifejezések értelmezése

Az ige utáni mezőről az első és legfontosabb általánosítás, melyet tehetünk, az, hogy a magyar mondatnak ebben a tartományában a határozók szórendje alapvetően szabad. Ez tágabb megfogalmazásban minden ige utáni elemre igaz (l. É. Kiss 1994, 2002):

¹⁹ Amennyiben egy határozó, mely alapvetően 2-es típust szelektál (azaz középső határozó) marginálisan szelektálhat (a beszélők egy része számára) 1-es típust is (azaz működhet felső határozóként is), akkor (marginálisan) megjelenhet topik felett is, lásd (i). Az ilyen természetű variációt is Surányi (2008) 6. fejezetében tárgyalom.

(i) [%]*Gyorsan János mindenkit megnyugtattot.*

Anoním bírálóm felveti az alábbi típusú példák elfogadhatóságának kérdését is, megjegyezve, hogy ezeket modellem elfogadhatónak jósolja (vö. (11a,i), (27)).

(ii) *Jánost mindenki szerintem mindenhova meghívja.*

Jánost minden ünnepségre valószínűleg meghívták.

A „mindenki(t) valószínűleg”, illetve „mindenki(t) szerintem” szósorokat google internetes keresőbe beütve számos olyan találatot kapunk (2008. okt. 20.), melyben ezek a szósorok egy tagmondat ige előtti mezőjében fordulnak elő. Egy-egy példa:

(iii) *Ilyenkor mindenki valószínűleg magát adja.*

(iv) *Miniszter úr, mindenkit szerintem napok óta az izgat, hogy ön találkozott Kulcsár Attilával, vagy sem?*

(33) A magyar mondat posztverbális mezőjének szórendje szabad.

Az igei vonzatokra vonatkoztatva, (33) két mai alternatív megközelítését az 1. részben foglaltam röviden össze. Ezek közül az egyik É. Kiss (2008b, megj. előtt) modellje, mely a felmozgatott ige alatti szerkezetrészek a levezetés során történő „kilapulását” (nemkonfigurációssá válását) tételezi fel. É. Kiss (2009a, 2009b) ezt kiegészíti (34)-gyel (=3c), mely a mondat szerkezet lineárisan az igtől jobbra lévő részének és a felszíni szórendnek a viszonyáról szóló általánosításként fogalmazza meg (33)-at.

(34) A magyar mondat posztverbális mezője szabad linearizálású.

A modell kiegészül (3a)-val és (3b)-vel, mely a 2. részben bemutatott módon működik.

Az alábbiakban egy olyan alternatív megközelítést javaslom a posztverbális előforduló határozók elemzésének, melynek nem része (34) (vagy egy hozzá hasonló elv/szabály). Ezt a megközelítést a vonzatok ige utáni permutálhatóságának arra a megközelítésére építem, mely azt egyfelől a (részben) szabad szórendű nyelvek irodalmából ismert, újra rendezést eredményező, választható mozgatás (azaz: a keveredés), másfelől a helyben maradó (in situ) kvantorokra alkalmazott kvantoremelési mozgatás feltételezésével magyarázza (Surányi 2002, 2004a, 2004b, 2006a, 2006b). Azt vizsgálom, hogy e két, a transzformációs generatív modell keretében a nyelvek leírásában általánosan használt mozgatáson kívül kell-e további elvet/szabályt bevezetni a posztverbális határozók kezeléséhez, illetve módosítani kell-e ehhez a magyar nyelv tanának részét képező keveredés és kvantoremelés mozgatainak leírását.

Kezdjük az empirikus általánosításokkal! (33) mellett még két fontos megfigyelést tehetünk. Az első a fenti (22)-es általánosítás párja:

(35) Minden határozó, amely állhat az ige előtt, megjelenhet az ige után is.

Egy következő általánosítás az ige után megjelenő határozók értelmezésére vonatkozik, melyre (37)-ben található példák. (37a,b) egy alsó határozót tartalmaz, (37c,d) egy középső határozót, és végül (37e,f) egy felső határozót.

(36) Egy ige után álló H határozó értelmezhető a hierarchikus mondat szerkezetnek egy olyan pontján, ahol H preverbális megjelenhet.

- (37) a. *Újrírta teljesen a cikket.*
 b. *Teljesen újrírta a cikket.*
 c. *Mindenkit megnyugtattott gyorsan.*
 d. *Gyorsan mindenkit megnyugtattott.*
 e. *Szerinted otthon van állítólag.*
 f. *Állítólag szerinted otthon van.*

A (36)-ban kimondott szinonímiára vonatkozó egzisztenciális általánosítás valójában univerzálissá erősíthető. (37c) nem csak (37d)-vel lehet szinoním, hanem (38a)-val is; (37e) pedig nem csak (37f)-fel lehet azonos jelentésű, hanem (38b)-vel is. A releváns empirikus általánosítás tulajdonképp (39).

- (38) a. *Mindenkit gyorsan megnyugtattott.*
 b. *Szerinted állítólag otthon van.*

- (39) Egy ige után álló H határozó értelmezhető a hierarchikus mondszerkezetnek bármely olyan pontján, ahol H preverbálisan megjelenhet.

É. Kiss (1992, 2002) alapján valójában (39) változtatás nélkül kimondható a kvantorokra is (lásd Hunyadi (1999, 2002) prozódiai alapú alternatív modelljét a kvantorhatókör-értelmezésről, illetve a (40)-hez hozzáveendő prozódiai feltételekről):

- (40) Egy ige után álló K kvantor értelmezhető a hierarchikus mondszerkezetnek bármely olyan pontján, ahol K preverbálisan megjelenhet.

Sőt, (22) és (35) is áll a kvantorokra is:

- (41) Minden kvantor, amely állhat az ige után, megjelenhet az ige előtt is.

- (42) Minden kvantor, amely állhat az ige előtt, megjelenhet az ige után is.

Ezek a párhuzamok egy olyan elemzés irányába mutatnak, melyben a határozókról szóló (22), (35) és (39) általánosítások, valamint a kvantorokról szóló megfelelőik (= (41), (42) és (40)) magyarázata egy és ugyanaz. É. Kiss (2009a, 2009b) fent összefoglalt, bal és jobb irányba történő adjunkcióra épülő elemzése épp ilyen.

Surányi (2002, 2004a, 2004b) szerint (i) azok a posztverbális kvantorok, amelyek a mondathierarchia valamely preverbális mezőbe eső pontján veszik hatókörüket, kvantoremeléssel kerülnek ebbe a hatóköri pozícióba, és (ii) a magyar olyan nyelv, melyben a kvantoremelés a nyelvekben szórendi megvalósulás szempontjából prototipikusan rejtett mozgatása választhatóan nyílt (azaz a mozgatott elem szórendi helyének meghatározása számára bemenetet képező) vagy rejtett (azaz a mozgatott elem szórendi helyét nem érintő). Ez számot ad az olyan kvantorokról, melyek a posztverbális mezőben generálódnak, de a preverbális mező egy adott pontján értelmeződnek (látható (43b) vagy rejtett (43a) kvantoremelési mozgatás útján):

- (43) a. *Csak KÉT gyereke született mindenkinek.*
b. *Mindenkinek csak KÉT gyereke született.*

A posztverbális kvantorokra alkalmazható kvantoremelés nem ad számot azonban az olyan kvantorokról, melyek vélhetően a preverbális mezőben generálódnak:²⁰

- (44) a. *Minden évben tavasszal és ősszel virágba borul a kert.*
b. *Tavasszal és ősszel virágba borul minden évben a kert.*
c. *A tudósok Magyarországon is megbecsülésnek örvendenek.*
d. *A tudósok megbecsülésnek örvendenek Magyarországon is.*

²⁰ Bár nem egyértelmű, hogy vannak ilyen kvantorok, ebben a dolgozatban a (44a)-féle időhatározókat, illetve a (44c)-féle (frame/scene-setting) helyhatározókat ilyeneknek tekintem. Az, hogy ugyanezek a határozók nem csak az igemódosító felett, hanem a fókusz (felszíni pozíciója) feletti magasságban generálódnak, kétséges. (i)–(ii)-ben legalábbis, a kvantor szűk hatókörű olvasatát figyelembe véve, ezek a határozók a fókusz (felszíni pozíciója) alatt kell keletkezzenek:

- (i) *A MI kertünk szokott minden évben tavasszal és ősszel virágba borulni.*
(ii) *Csak a TUDÓSOK örvendenek Magyarországon is nagy megbecsültségnek.*

Mint (44b,d)-ben látható, e kanonikusan „magasan” generált kvantorok is megjelenhetnek posztverbálisán. Ezeknek a kvantoroknak a posztverbális előfordulásai tehát semmilyen tekintetben nem értelmeződnek felszíni helyükön, ellentétben a posztverbális pozícióban keletkező, és ott szelektált argumentum szerepű kvantorokkal, illetve a posztverbális pozícióban módosítást végző szabad határozói kvantorokkal. Ez utóbbiak a kvantoremelés standard definíciója szerint egy preverbális hatóköri pozíciót célzó kvantoremelés során változóként értelmezett nyomot hagynak, mely helyben értelmeződik (lásd pl. Heim és Kratzer 1998). Erre az értelmezési kérdésre az alábbiakban részletesebben visszatérünk. A kanonikusan „magas”, preverbális pozícióban generált és értelmezett kvantorok posztverbális előfordulásának esete a preverbális pozícióban generált és értelmezett határozók esetének feleltethető meg. Ez utóbbira világos példa a (18a,b)-beli felső határozók (egyedül lehetséges) fókusz feletti olvasata:

- (45) a. *JÁNOS megy el szerencsére máshova.*
 b. *HETVEN POLITIKUST választanak be talán az Országházba.*

Úgy tűnik, a magyar szabad szórend egyik meghatározó tulajdonsága az, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén megengedi, hogy egy kvantort vagy határozót *teljes egészében* egy felszíni pozíciójától eltérő pozícióban értelmezzünk.

(i) Az eddigi ilyen esetekre egyformán teljesülő feltétel az, hogy a felszíni pozíció a posztverbális mezőbe, az értelmezési pozíció pedig a preverbális mezőbe esik.

(ii) Fogadjuk el a klasszikus generatív szakirodalmat követve, hogy a preverbális mezőn *belül* nem fordul elő ilyen helyzet: a szakirodalom masszív empirikus általánosítása szerint a preverbális mezőben projektált elemek szerkezeti hierarchiája – mely megfelel a lineáris sorrendjüknek – egybeesik ezeknek az elemeknek az egymáshoz viszonyított értelmezési hierarchiájával (lásd az 1. részt; vö. É. Kiss (2002) áttekintő művének hivatkozásait; lásd még: É. Kiss 2009a, 2009b). Ez azt jelenti, hogy egy adott elem a preverbális mezőn belül nem értelmezhető a hierarchiában elfoglalt szintaktikai helyétől eltérő ponton.

(iii) Egy harmadik eset az, amikor mind a felszíni pozíció, mind az értelmezési pozíció a posztverbális tartományba esik. A kvantorok tekintetében É. Kiss (1991, 2002) megmutatja, hogy egy posztverbális tárgyi kvantor képes egy őt megelőző alanyi kvantort hatókörébe venni. Amennyiben teljesen hierarchikus szerkezetet tételezünk fel (mint Surányi (2006a, 2006b)), ez azt jelenti, hogy a (rejtett) kvantoremelés a posztverbális tartományon belül is működik (ahogy Surányi (2002) javasolja). Valójában a nulla hipotézis is ez: a kvantoremelés mozgatója nem érzékeny az ige lineáris helyzetére; ha megfelelő hatóköri pozíció áll rendelkezésre (pl. egy vP vagy második FocP széle stb), akkor az adott kvantorkifejezés kvantoremelése ebbe a hatóköri pozícióba lehetséges kell legyen az ige felszíni helyzetétől függetlenül. A határozók tekintetében a (46) típusú példák igazíthatnak útba, ahol egy közepes és egy alsó határozó szerepel együtt az ige utáni mezőben, és mindkettő a fókusz hatókörén belül értelmezzük. Bár az AH megelőzi a KH-t, értelmezésük hierarchiája csak [KH [AH...]] lehet (mint azt az előző rész bemutatta).

- (46) *Csak az ELSŐ cikket írtam teljesen már át.*

(iv) Az (i)-es eset fordítottja az, amikor egy preverbális kvantor, illetve határozó posztverbális pozícióban van értelmezve. A kvantorok esetében ez nem csak a nyíltan kvantoremelt kvantorkifejezések számára nem lehetséges, hanem a „magasan” generált kvantorkifejezések számára sem (l. (47a), vö. (44)). Ugyanez a határozók esetében is kizárt, l. (47b) (vö. (47c)).

- (47) a. *Magyarországon is KÉT nagy irányzat csap össze.* (*fókusz > kvantor)
 b. **Már csak JÁNOS olvasta el a cikket.*
 c. *Csak JÁNOS olvasta már el a cikket.*

Az alábbi sémák foglalják össze, milyen konfigurációkat találtunk eddig. Ezen belül (48d) a posztverbális kvantoremelésnek felel meg. ((48)-ban a megelőzési viszonyok egybeesnek a hierarchikus viszonyokkal; (X) a határozók ill. Kvantorok értelmezési pozícióját, X pedig a felszíni pozícióját jelöli.)

- (48) a. OK (X) ige X (i)
 b. * X Y (X) ige (ii)
 c. * (X) Y X ige (ii)
 d. OK ige (X) Y X (iii)
 e. * X ige (X) (iv)

Abban az esetben, ha egy kvantor ill. egy határozó a posztverbális mezőn belül nem a felszíni pozíciójának megfelelő hierarchikus helyzetben van értelmezve, a (48d)-ben ábrázolt elemzés mellett annak megfordítottja elvileg ugyanúgy lehetséges volna – melyet (49) ábrázol.

- (49) ? : ige X Y (X)

(49)-ben nem az alacsonyabban megjelenő elemet értjük a felszíni pozíciójánál feljebb, hanem a magasabban megjelenő elemet értelmezzük a felszíni pozíciójánál lejjebb. Mint az imént a (iii)-as típusú eset tárgyalásakor rámutattam, a kettő közül az első eset a kvantorok esetében lehetséges kell legyen. Ugyanakkor nem láttunk olyan adatot, amely *kizárná* (49) elérhetőségét; azaz, hogy egy kvantort vagy egy határozót posztverbális felszíni pozíciójánál lejjebb értelmezzünk (pl. „rekonstruáljunk” egy a derivációban korábban elfoglalt pozíciójába). Kvantor esetében ez kizárt abban az esetben, amikor a kvantort bázispozíciójából nyílt kvantoremeléssel visszük posztverbális felszíni pozíciójába: a kvantoremelés hatókörileg nem „rekonstruálható” mozgatás (mint azt a preverbális pozícióba kvantoremelt kvantorkifejezések felszíni pozíciójuknak megfelelő hatóköri értelmezése is mutatja). Mivel a mozgatások univerzálisan egy hierarchikus szerkezetben csakis felfele irányulhatnak, (49) nem lehetséges „lefelé” történő (rejtett) mozgatás („süllyesztés”) által sem. Viszont ha egy kvantor nem kvantoremelés, hanem más mozgatás útján kerül posztverbális felszíni pozíciójába, és ez a mozgatás – a kvantoremeléssel ellentétben – „rekonstruálható” (azaz a mozgatott elem a mozgatás előtti pozíciójában értelmezhető), akkor nem kizárt a szóban forgó (49)-es konfiguráció. Amennyiben ugyanez a mozgatás alkalmazható volna a határozókra is, akkor az ő „hatóköri” rekonstrukciójuk is lehetséges lenne. Erre a kérdésre az alábbiakban még visszatérünk – meghagyva egyelőre a kérdőjelet (49) előtt. A következőkben az eddigi általánosítások magyarázatát keressük.

3.2.2. Emelés

A kvantorok esetében a (48)-béli minták mindegyike magyarázható a kvantoremelés mozgatása által. (48a) és (48d) rejtett kvantoremeléssel áll elő. (48b,c) – maradvá továbbra is a kvantoroknál – a magyar generatív szakirodalom konszenzusán alapuló – már említett, és (50)-ben megfogalmazott – tágabb általánosítás részét képezik. (50) magyarázata valószínűleg távolról sem triviális; erre a kérdésre az alábbiakban még röviden visszatérünk. Mint említettem, (49) kvantoremelés során kizárt, mert egy kvantoremelt kvantorkifejezés hatókörileg nem „rekonstruálható”.

- (50) A preverbális mezőben álló operátorok (fókusz és kvantorok) egymáshoz képesti hatóköre megfelel egymáshoz képesti, a látható szintaxisban elfoglalt hierarchikus pozíciójuknak.

Mivel a kvantorok és a határozók viselkedése (48a–e) tekintetében párhuzamos, nem ésszerűtlen ugyanazt a mechanizmust feltételezni a (48a–e) általánosítások mögött a határozók esetében, mint a kvantorok esetében. (É. Kiss (2009a, 2009b) 2. részben összefoglalt elemzése pontosan ezt teszi.) Ezt a megfontolást követve a fentiek figyelembe vételével a javaslatom a következő: miután a kvantorok esetében a (48)-ban felsorolt minták magyarázhatóak a kvantoremelés mozgatása által, ugyanezen felszíni pozíció–értelmezési pozíció meg nem felelések a határozók esetén is egy kvantoremeléshez hasonló mozgatás által állnak elő. Ennek a javaslatnak a kibontásához a kvantoremelési mozgatás természetét kell először értelmeznünk.

A fő sodort követve tekintsük a kvantoremelés mozgatását egy szintaktikai eszköznek egy szemantikai típus-konfliktus feloldására. Egy kvantor típusa $\langle\langle e,t \rangle, t\rangle$, ami nem az a szemantikai típus, amelyet az ige pl. tárgyakként vonzanak: ez utóbbi alapesetben e individuum típus (l. Heim–Kratzer 1998; May 1985). A kvantoremelés által hátrahagyott nyom (vagy másolat) viszont e típusú változó; végső soron ez az, ami feloldja a típus-konfliktust. May (ibid.) modelljétől eltérően, Reinhart (2006) szerint a kvantoremelési mozgatás csak nemfelszíni tág hatókör (más szóval: inverz hatókör) elérésének céljából váltható ki, a felszíni pozíciónak megfelelő hatóköri értelmezéshez azonban nem: az ilyen esetekben helyben értelmezzük a kvantort (ez többek között megvalósítható az ige típusváltoztatása által; pl. ha az ige $\langle e, \langle e, t \rangle \rangle$ típusú, akkor $\langle\langle\langle e, t \rangle, t \rangle, \langle e, t \rangle\rangle$ típusúra változtatható, mely már kombinálódhat közvetlenül az $\langle\langle e, t \rangle, t\rangle$ típusú kvantorral).²¹ Fox (2000) May (1985) elgondolását követve azt a nézetet képviseli, hogy egy kvantort mindig lehet kvantoremeléssel értelmezhetővé tenni (sőt kell is): egy tárgyi kvantort legalább a vP-szélre kell emelni. Fox szerint csak az ilyen, a lehető legközelebbre irányuló kvantoremelésnél „hosszabb” kvantoremeléshez szükséges, hogy az olyan hatóköri viszonyokat hozzon létre, melyek nélküle nem volnának elérhetők (=hatóköri gazdaságosság elve). Az alábbiakban a kvantoremelés kiváltódása tekintetében a minimálisnál „hosszabb” kvantoremelésre vonatkozóan elfogadom Fox hatóköri gazdaságossági elvét, de a helyben értelmezhetőség kérdésében Reinhart

²¹ Egy alanyi kvantor akár típusváltoztatás alkalmazása nélkül is értelmezhető helyben: az alanyi kvantor típusa $\langle\langle e, t \rangle, t\rangle$, az állítmány típusa pedig $\langle e, t \rangle$ (lévén, hogy egyetlen argumentum hiányzik csak belőle: maga az alany) (pl. Heim–Kratzer 1998). Ilyen módon értelmezhetőek a topik pozícióban generált kvantorok is (amennyiben vannak ilyenek).

nézetét követem (miszerint egy kvantor helyben is értelmezhető, adott esetben az ige típusváltoztatásával).²²

A feltételezett „határozóemelési” mozgatas a kvantoremeléshez több szempontból is hasonlít: (i) a szerkezetben csak felfele irányul, (ii) bármely olyan pozícióba irányulhat, ahol az adott határozó értelmezhető, vö. (39)–(40), (iii) az váltja ki, hogy az adott határozó a felszíni helyzetében nem értelmezhető (testvérösszetevője nem a határozó által megkívánt (szelektált) szemantikai típusú, vö. a 3.1. résszel). A kvantoremeléstől eltérően azonban (iv) a felemelt határozót semmilyen tekintetben nem értelmezzük a felszíni helyén. Értelmezzük ezt úgy, hogy a határozóemelés nem hagy értelmezhető nyomot. Feltételezhetjük-e, hogy a határozóemelés a kvantoremeléshez hasonlóan a látható szintaxisban is végbemehet a magyarban? Amennyiben – mint feltételezzük – a határozó az eredeti helyén nem nyer semmilyen értelmezést, nem szól semmi ez ellen.²³

Vizsgáljuk meg közelebbről a feltételezett határozóemelésnek azt a tulajdonságát, hogy a felemelt határozót teljes egészében a mozgatas eredményeként betöltött helyén értelmezzük! A dolgozatunkban tárgyalt szabad határozók közös vonása, hogy nem szelektáltak. A szóban forgó posztverbálisan előforduló határozók jelenlétét tehát felszíni helyzetükben nem követeli meg semmilyen mondatbéli elem (sem máshol a mondatban, de ez itt mellékes). Ebben hasonlítanak a (44b)-ben és (44d)-ben bemutatott, kizárólag magasan értelmezett posztverbális kvantorokra: ezek posztverbálisan szintén nem értelmezhetők, ott változó típusú nyomot sem hagyhatnak. Azt mondhatjuk tehát, hogy nem csak a határozóemelés, hanem a kvantoremelés sem hagy értelmezhető nyomot felszíni helyén, amennyiben abban a szintaktikai pozícióban az nem értelmezhető.

Az értelmezhető nyomot nem hagyó mozgatas javaslata a mozgatas klasszikus nyomelmeletét felváltó másolatelmelet (Chomsky 1995) keretében az A-mozgatasok esetében nem példa nélküli. Az argumentumokra alkalmazható A-mozgatasok az A-vonás (avagy operátor) mozgatasokkal ellentétben nem operátor-változó függőségeket hoznak létre: a mozgatos elemnek nincs operátor része. Az A-vonás mozgatasok által felmozgatos kifejezések értelmezhetetlenek volnának a megcélzott A-vonás pozíciókban, ha nem kötnének operátor összetevőjük nukleáris hatókörében változót. Az A-mozgatasok esetén a kötött változó hátrahagyása sokkal inkább elméletfüggő kérdés; így például Lasnik (1999) javaslata szerint az

²² Fontos kiemelni, hogy a kvantoremelés csak egy *helyben nem értelmezhető* (bár az ige típusváltoztatásával értelmezhetővé tehető) kifejezésre alkalmazható (amennyiben ezáltal inverz hatókört teremtünk). Ez azt jelenti, hogy egy helyben értelmezhető nem kvantor főnévi kifejezés (mint amilyenek a határozatlan névelős, ill. a gyenge számnéves kifejezések) a kvantoremelésnek nem vethető alá, még akkor sem, ha ez az adott kifejezés számára inverz hatókört teremtene.

²³ Bošković–Takahashi (1998) és Bošković (2004) az itt javasoltak a hierarchia szempontjából épp a fordítottját indítványozza a japán (nem lokális) keveredés kezelésére. Bošković és Takahashi (1998) szerint az ilyen, szemantikailag vakuózus keveredés úgy áll elő, hogy az adott elemet a felszíni pozíciójában, azaz az értelmezési pozíciójában – és argumentumok esetében a szelektációs pozíciójában – feljebb generáljuk, majd ezt követően, lévén, hogy e felszíni pozícióban az elem nem értelmezhető, az értelmezési pozíciójába süllyesztjük. Az általam a posztverbális, de az ige felszíni helyzete fölött értelmezett határozók (és az ugyanilyen helyzetű csak „magasan” értelmezhető kvantorok) kezelésére tett javaslat ennek a megfordítottja: mivel ezek az elemek a posztverbális tartományban lévő hierarchikus pozíciójukban nem értelmezhetőek, őket az értelmezési pozíciójukba emeljük. Ebben az esetben, ugyanúgy mint Bošković és Takahashi (1998) elemzésében is, a felszíni („nyom”) helyzetben nem marad értelmezendő elem.

A-mozgatások nem hagynak hátra „nyomot” (a másolatelmélet fogalmaival: esetükben a báziskópia teljesen törlődik, az A-mozgatás nem „rekonstruálható”). Son (2003) amellet érvel, hogy a japán kérdőszók keveredési mozgatása (*wh-scrambling*) szintén nem hagy értelmezhető nyomot. Tételezzük fel tehát, hogy a kvantoremelés sem kell, hogy (kötött változóként értelmezett) nyomot hagyjon (azaz: törlődhet teljesen a kvantor báziskópiája), amennyiben az így keletkező reprezentáció (melyben a kvantornak csak a felső kópiája van jelen, s a kvantor nem köt változót) értelmezhető. Ez pontosan azokban az esetekben lehetséges, melyekben a kvantor olyan határozói kifejezés, mely a mozgatás által célzott felső pozícióban a 3.1. rész értelmében megengedett, mert értelmezhető (erre példa (44b) és (44d)). A posztverbális határozókra alkalmazott határozóemelés is épp ilyen eredménnyel jár: a felső (preverbális) pozícióban a határozó teljes egészében értelmezhető, még hozzá anélkül, hogy eredeti helyén változót kötne (mely értelmezhetetlenségre vezetne). Mindezek fényében a kvantoremelés és a határozóemelés egy és ugyanaz a szintaktikai művelet (a továbbiakban: emelés): egyetlen különbségük (=iv) is csak látszólagos, és a mozgatás alá vetett elemek „nyom” kópiájának értelmezésére vonatkozó általános szabályszerűségeknek egyformán engedelmességeknek.

3.2.3. *Keveredés*

Térjünk most vissza a (49)-ben nyitva hagyott lehetőségre, melyről azt állítottam, hogy egy olyan posztverbális mezőn belüli mozgatási művelet esetén volna lehetséges, mely az adott határozót vagy kvantort a látható szintaxisban feljebb helyezi a szerkezetben, de annak értelmezése az eredeti pozíciójában történik. Mint rámutattam, tudható, hogy a (kvantor)emelés során nem mehet végbe ilyen ún. „teljes rekonstrukció”.

(49) ? ige X Y (X)

A „teljes rekonstrukció” azonban a keveredési mozgatásnak a japánban (koreaiában stb.) található válfajának esetében lehetséges (egyéb kívánalmak befolyásától elvonatkoztatva, nem kötelező); sőt, a „japán típusú” keveredésnek épp ez fő specifikuma. Surányi (2006a, 2006b)-ben részletesen érveltem amellet, hogy a magyar posztverbális tartomány szerkezetén belül a főnévi argumentumokra épp ez a japán típusú keveredés jellemző. A keveredés az azt megengedő, (részlegesen) szabad szórendű nyelvekben azonban tipikusan nem csak a főnévi argumentumokra alkalmazható, hanem más kategóriákra is, mint pl. a névelős/névutós kifejezés vagy a tagmondat. A magyar posztverbális mező összetevőinek sorrendje a (33)-as általánosítás szerint – az összetevők kategóriájától függetlenül – szabad.²⁴ Elviekben tehát a keveredést alkalmazhatónak tekinthetjük nem csak a főnévi vonzatokra, hanem a névutós kifejezésekre, az ige tagmondat vonzataira, illetve a határozókra is, függetlenül attól, hogy kvantor vagy nem kvantor típusú kifejezésekről van szó.²⁵

²⁴ Ez a szabadság szintaktikai természetű; az egyes összetevők relatív helyzetét prozódiai (beleértve az összetevők fonológiai hosszúságát), feldolgozási stb. tényezők nagyban befolyásolhatják (l. pl. az É. Kiss (2009a, 2009b) által hivatkozott Behagel-törvényt).

²⁵ A határozók keveredésének feltételezése jó ideje vita témája a szakirodalomban. A szabad határozók keveredésnek történő alávetetősége mellett érvel például Frey (2003) és Pittner (2004) a németben, Baily (2001, 2004) az oroszban, Yokota (2004) pedig a japán szelektált határozókról mutatja ki, hogy alávetetők keveredésnek, Shileds (2007) pedig mind a japánról, mind az oroszról (Alexiadou (1997) is érvel a határozók keveredése mellett). Grewendorf és Sternefeld (1990) szerint a VP-t és az IP-t kivéve minden maximális projekció alávethető keveredésnek.

Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon nyerhető-e a fent vizsgáltakhoz hasonló értelmezési adatokból pozitív bizonyíték a határozók és Kvantorok Keveredésnek történő alávetettségére? Más szóval: az adatok pusztán kompatibilisek a Keveredés általános alkalmazhatóságának feltételezésével (mert az Emelési mozgítás minden olyan mintát már lefed, melyet a Keveredés határozókra ill. Kvantorokra alkalmazásával elő lehet állítani), vagy pedig található olyan adat, melynek magyarázatául épp a határozók, ill. a Kvantorok Keveredési mozgítása (és ennek folytán rekonstrukciója) szolgál?

Két lehetőség is kínálkozik ennek a kérdésnek e megválaszolására. Az első arra a felismerésre alapszik, hogy emeléssel nem magyarázható, ha azt találjuk, hogy egy határozó/kvantor a felszíni helyénél olyan módon értelmeződik lejjebb (ti. egy őt követő másik elem hatókörében, így az alatt), hogy kizárható, hogy ezt az értelmezési hely és a felszíni hely között megjelenő másik elem rejtett emelése (=48d) okozza. Egy ilyen konstrukció (49) megvalósulásaként volna elemezhető, melyben X keveredés által került Y fölé, és a keveredés teljes rekonstrukció alá vethetősége miatt értelmezhetjük X-et mégis Y alatt. Egy másik lehetőség a tesztelésre olyan határozót/kvantort keresni, amelyre nem alkalmazható az emelés művelete, de amely ennek ellenére a bázispozíciójánál magasabban helyezkedik el.

Az emelés, mint láttuk, olyan elemekre alkalmazható, melyek helyükön nem értelmezhetőek (vö. 20. láb.). Az olyan főnévi vonzatok, melyek nem kvantorok (tehát szemantikai fordításuk nem általánosított kvantort tartalmaz), nem ilyenek. Ezek közé tartoznak a (nem a mondat második fókuszaként funkcionáló) *kevés* számnéves főnévi kifejezések, illetve a pusztán számnévvvel álló főnevek is (l. Szabolcsi 1997; Surányi 2002, 2004a, 2004b). Az alábbi (51a) mondat *kevés*-NP alanyát megelőzi egy kvantor tárgy, és a mondat releváns jelentése az, melyben a kvantor a felszíni pozíciójának megfelelőnél szűkebb hatókört vesz fel (a felszíni hatóköri olvasat természetesen könnyen elérhető). Mivel kvantoremelés esetén kizárt a hatóköri rekonstrukció, és miután a *kevés*-NP tárgy szelektált elem, és nem kvantor, ezért emeléssel ez az olvasat nem állítható elő. Előáll a kívánt olvasat, ha a tárgyi kvantorkifejezés keveredéssel került az alany fölé, aztán pedig rekonstruálódik. (51b) ugyanezt illusztrálja az alacsonyban is generálható *újra* határozóval (vö. Stechow 1996), mely a releváns olvasatban a korábbi állapot visszaállítására vonatkozik (ún. restitutív olvasat; e jelentés a következőképp parafrázálható: „Nincsenek kevesen, akik felveszik újra az eredeti nevüket”).

- (51) a. *Nem láttak minden filmet kevesen.*
 (OK nem > kevés > minden / OK nem > minden > kevés)
 b. *Nem veszik fel újra kevesen az eredeti nevüket.*
 (OK nem > kevés > újra / OK nem > újra > kevés)

A másik fent említett tesztet az alábbi példák mutatják be. Mindkét mondatban a kvantor ill. a határozó megelőzi az alanyt, annak ellenére, hogy annál alacsonyabb alapszerkezeti pozícióban generálódott (az (52b) példában az *újra* határozó releváns olvasata itt is a restitutív olvasat).

- (52) a. *A PARTIN mutatott be mindenkit János Marinak.*
 b. *Felépítették újra a helyiek a földrengés által ledöntött sziklaképződményt.*

Mint látjuk, empirikus okunk van a keveredés mozgatásának kiterjesztésére a kvantorok és határozók halmazára is.²⁶ Feltehető tehát a keveredés általános érvénye, azaz hogy a (teljes rekonstrukció alá vonható) keveredési mozgatás a posztverbális elemek mindegyikére alkalmazható, s a posztverbális szabad összetevősorrendnek ez adja a magyarázatát. (49) mintáját mindezek alapján a keveredés valósítja meg.

Összefoglalva az eddigieket, ebben a részben a következő feltételezésekből álló javaslatot terjesztettem elő a határozók és kvantorok mondattani kezelésére, valamint a posztverbális tartomány elemzésére. (i) A magyar mondatban kvantoremelésként számon tartott, típus-konfliktus által kiváltott mozgatás (pl. É. Kiss 1991) – mely a magyarban válaszhatóan nyílt vagy rejtett (Surányi 2002, 2004a, 2004b) – azokra a határozókra is alkalmazható, melyek olyan, az értelmezési pozíciójuknál alacsonyabb hierarchikus helyzetben generálódnak, ahol típus-konfliktus miatt nem értelmezhetőek. Ugyanez áll az olyan csak „magas” pozícióban értelmezhető kvantorokra is, melyek felszíni helyükön még az ige típusemelésével sem értelmezhetőek. (ii) A korábbi munkámban a posztverbális főnévi vonzatokra alkalmazott keveredési mozgatás (Surányi 2002, 2004a, 2004b) a posztverbális mező más elemeire, így az ige utáni határozókra és kvantorkifejezésekre is kiterjeszthető. Amellett érveltem, hogy a magyar szabad szórend jelen dolgozatban tárgyalt vonatkozásai e két mozgatási művelettel magyarázhatók.

3.2.4. A mozgatási műveletek alkalmazási tartományai

Az elemzésemben szereplő két mozgatásnak – az emelésnek és a keveredésnek – a mondaton belüli alkalmazhatósági tartományairól kívánok végezetül néhány szót szólni. Amint az a 3.1. részben bemutatott adatokból kitűnik, a keveredés nem alkalmazható sem a preverbális mezőn belül, sem pedig a posztverbális mezőből a preverbális mezőbe irányulóan (másként az ige előtt álló elemek relatív hatóköre ugyanúgy radikálisan szabad volna, mint az ige utániaké, hiszen a keveredés válaszhatóan rekonstruálható mozgatás). Az emelésről azt állapítottuk meg, hogy nem csak a posztverbális mezőből a preverbális mezőbe történhet, hanem a posztverbális mezőn belül is. A már többször említett klasszikus empirikus általánosítás alapján, mely szerint a preverbális elemek egymáshoz képesti felszíni szintaktikai pozíciói és relatív hatókörüik közti leképezés izomorfizmus (lásd az 1. részt), az emelés a preverbális mezőn belül sem működhet. A két mozgatás eloszlását (53) és (54) foglalja össze.

- (53) keveredés
- a. * [X ← ige [— X]]
 - b. * [X ← X ige []]
 - c. OK [ige [X ← X]]
- (54) emelés
- a. OK [X ← ige [— X]]
 - b. * [X ← X ige []]
 - c. OK [ige [X ← X]]

Vegyük ehhez most hozzá a topikalizáció mozgatását is:

²⁶ Egy további érv a kvantorok keveredésnek történő alávetetősége mellett, mely Surányi (2006a, 2006b)-ben található, a gyenge kereszteződési feltétel érvényesülésének mintázatából adódik.

- (55) topikalizáció
a. OK	[	X ←	ige [	←	X	]	]
b. ?	[	X ←	X	ige [		]	]
c. *	[		ige [	X ←	X	]	]

A vonzatok topikalizációjából tudjuk, hogy ez a mozgatás a posztverbális tartományból a preverbális tartományba képes vinni egy elemet (55a), míg a posztverbális tartományon belül (55c) nem működik (l. Surányi 2002, 2004a, 2004b). A kérdőjeles (55b) séma a preverbális mezőn belüli topikalizációt ábrázolja. Azok a kifejezések jöhetnek itt szóba, amelyek preverbálisan generálhatók, és előfordulhatnak egy főnévi topik felett: a topik funkciójú kvantorok (vö. (44)), illetve a jelentésükben valamilyen típusú individuumot tartalmazó magas (*scene setting/frame*) idő és helyhatározók (vö. (8)). Ezeknek a kifejezéseknek a topik pozícióban való előfordulhatósága önmagában nem bizonyíték az (55)-féle topikalizáció léteire, hiszen a topik helyzetben való megjelenésük könnyen elemezhető a topik pozícióban való bázisgenerálásként is (N.B. a kvantorok is értelmezhetőek helyben egy ilyen pozícióban, vö. 3.2.2., kül. 20. láb.). Az (56a,b)-féle, kötött névmási változót tartalmazó példák azonban megmutatják, hogy ezek a topik helyzetben lévő kvantorok ill. határozók származhatnak egy, a kvantormezőben álló (másik) kvantorkifejezés hatókörén belülről.

- (56) a. *Minden jelenlévő tanítványának Chomskyt mindkét professzor bemutatta.*
 b. *A hazájában állítólag minden prófétát félreértének.*

Ez azonban önmagában mégsem bizonyítja, hogy ezek a kifejezések a preverbális mezőn belül (egy, a topik pozíciónál alacsonyabb helyzetben) generálódtak, lévén, hogy előrekerülhettek emelés által a posztverbális mezőből is. Ha egy ilyen kifejezés a posztverbális mezőben keletkezik, ahol helyben nem értelmezhető, akkor az emelés alkalmazható rá. Az emelés – korábbi meghatározásunk alapján – az adott elemet egy olyan helyzetből, ahol az nem értelmezhető, egy olyan pozícióba viszi, ahol értelmezhetővé válik. A kvantorok esetében az emelés változóként értelmezett nyomot hagy a kiinduló helyen, mert (és amennyiben) erre az értelmezhetőség miatt szükség van. Tekintve, hogy az (56a,b)-féle példákban szereplő „magas” (*frame*) helyhatározók illetve kvantorok minden további nélkül értelmezhetőek a topik pozícióban (a szóban forgó „magas” kvantorok akár individuumváltozó értékű nyom hátrahagyása nélkül is), arra kell következtetnünk, hogy az ilyen kifejezések emelés által is kerülhetnek a posztverbális mezőből közvetlenül a topik helyzetbe.

E szakasz zárásaként a fenti három mozgatási művelet most összefoglalt eloszlását illetően állok elő javaslatlalt. Ellenkező előjelű bizonyíték hiányában tételezzük fel, hogy a topikalizáció, a másik két mozgatáshoz hasonlóan, nem alkalmazható a preverbális mezőn belül (azaz (55b) ugyanúgy nem lehetséges, mint (53b) és (54b)). Tekintsük most a keveredés és a topikalizáció mozgatásait. Azt láthatjuk, hogy bár (a) mindkét mozgatás kategóriáisan nemszelektív, (b) mindkettő rekurzív, és (c) mindkettő a nyílt szintaxisra korlátozódik, az eloszlásuk eltér: (i) míg a keveredés nem irányulhat a posztverbálisból a preverbális mezőbe, a topikalizáció igen; (ii) a keveredés végbemehet az ige utáni tartományon belül, a

topikalizáció nem.²⁷ Röviden szólva, a két mozgatas tartományok közötti eloszlása egymást kiegészítő mintát mutat (eltekintve most a preverbális mezőn belüli mozgatasok lehetetlenségétől). Adja magát a feltételezés: ez a két mozgatas egy és ugyanazon művelet két megvalósulása. Egy ilyen állítás akkor állhat meg, ha meg tudjuk adni, milyen független tényezők felelősek a két mozgatas közt tapasztalható különbségekért.

A topikalizációról Cinque (1990) megmutatja, hogy nem kvantifikációs függőséget hoz létre (ellentétben pl. a fókusz- ill. a kérdőszómozgattással). A topikalizáció nyoma (ellentétben a kvantifikációs mozgatasok nyomával) anaforikus természetű (l. Cinque 1990; Lasnik–Stowell 1991; Rizzi 1997). E nyom szemantikai típusa (szemben a kvantoremelés és más kvantifikációs mozgatasok által hátrahagyott nyommal) anaforaként tehát megegyezik magának a topikalizált elemnek a szemantikai típusával. É. Kiss (1992, 1994, 1995) a magyar topikalizáció egy logikai alanyról történő predikáció szintaktikai konfigurációját hozza létre. É. Kiss szerint a topikalizáció az angol típusú NP-mozgattástól (az esetadással kapcsolatos okokból) elsősorban lokalitási feltételeiben tér el, amennyiben hosszú mozgatként (azaz felsőbb tagmondatba történő mozgatként) is működik.²⁸

A magyar posztverbális mezőre jellemző japán típusú lokális (rövid) keveredés főként az A-mozgatas (NP-mozgatas) jegyeit viseli (lásd Surányi 2006a, 2006b és az ott idézett műveket), és nem kívánja meg, hogy a mozgattott elem specifikus (vagy „referenciális”) értelmezésű legyen. A magyar esetében (Diesing-féle (1992) leképezési hipotézis alapján) ez azért sem meglepő, mert a keveredés a logikai állítmányi funkcionális projekción (az AspP-n ill. a FocP-n) belül megy végbe. Ennélfogva a magyar keveredés nem hoz létre logikai alany–logikai állítmány felosztást. Egyes nyelvek vP-n kívülre irányuló keveredési mozgatasait, melyek csak specifikusan értelmezett főnévi kifejezésekre alkalmazhatók, szokás egy mondatközépi, alacsony topik pozíciót célzó topikalizációnak is tekinteni.

Látható, hogy a (magyar) topikalizáció és a (magyar) keveredés egymáshoz igen közel álló mozgattási műveletek. Lényegi különbségük abban áll, hogy (i) míg a topikalizáció nem a propozíció (nyelvtől függő kategóriájú és méretű, pl. vP, TP) lokális tartományán belül megy végbe, hanem azon kívülre, egy felsőbb tartományba irányul (s így aztán hosszú mozgatas is lehet), a keveredés a propozíción (adott esetben a topikról szóló állítmányon) belüli művelet, s így szükségképpen lokális; és (ii) a keveredéssel ellentétben a topikalizáció logikai alany–logikai állítmány tagozódást hoz létre, és az általa felmozgattott elem abban logikai alanyként funkcionál (ennek köszönhető a topikra érvényes specifikussági

²⁷ Müller (1995: 3. fejezet, 6. rész) a keveredés kategoriális szelektivitását tárgyalva amellett érvel, hogy e tulajdonság tekintetében nincs alapvető különbség a német keveredés és a topikalizáció (valamint a kérdőszómozgatas) között. A magyarban ugyanez a helyzet.

²⁸ A topikalizáció minden valószínűség szerint nem egységes mozgattási művelet a nyelvekben. Míg a magyarban a topikalizáció rekurzív szabály, a német/holland típusú V2 nyelvekben vagy a japánban tagmondatonként szintaktikailag legfeljebb egy topik engedélyezett. A magyar topikalizáció nem mutat az angol vagy német topikalizációra jellemző „topik-sziget” hatást sem. Lásd még É. Kiss fent idézett munkáit. Míg a V2 nyelvekben a topikalizáció a főmondatban igemozgattást vált ki, és kiegészítő eloszlásban van a kérdőszómozgattással, ellentétben a keveredéssel, a magyarban egyikük sem jár igemozgattással, és mindkettő független a kérdőszómozgattástól.

(i) **That man we know that this book Mary gave to.*
az ember.OBL mi tud.1PL hogy ez könyv.ACC Mary.NOM ad.MÚLT-nak
'Annak az embernek tudjuk, hogy ezt a könyvet Mari odaadta.'

kíváncsi). (i) és (ii) szorosan összefüggnek: a topikalizáció során az (i)-ben leírt szintaktikai konfigurációt értelmezzük a (ii)-ben megfogalmazott módon. Konkretizáljuk most ezt az alábbi szintaxis–szemantika közötti leképezésre vonatkozó általánosítás formájában:

- (57) Ha egy K kifejezés a propozíciót képviselő FP funkcionális frázison kívül áll, és K szemantikai típusával megegyező típusú nyomot köt a szintaktikai reprezentációban FP-n belül, akkor FP állítmányként, és K annak logikai alanyaként (azaz: topikként) értelmezett.

A propozícióból létrehozott állítmány FP funkcionális frázisa igeikötős predikátum esetén AspP, fókuszos predikátum esetén FocP. A jelen dolgozatban is elfogadott, klasszikusnak mondható nézet szerint mind a határozók, mind az emelés által felmozgatott kvantorok adjunkcióval kerülnek a szerkezetbe. Lineáris fogalmakra lefordítva az (57)-ben megfogalmazott értelmezési szabályt: ha egy kifejezés a posztverbális tartományból a(z igeikötőt ill. fókuszt megelőző) preverbális tartományba mozog úgy, hogy a helyén nyomot (változót) köt, akkor ezt a kifejezést topikként kell értelmezni.

(57) egy mozgatósi függőség konfigurációjának értelmezését írja le. Neeleman és Koot (előkészületben) nyomán feltételezhetnénk (57) mellett, hogy a szintaxis–szemantika leképezésben – (57)-től függetlenül, de azzal együttműködve – érvényesül egy templatikus természetű leképezési szabály, amely biztosítja, hogy a preverbális mezőn belül a topik megelőzze a kvantorokat (pontosabban, hogy a kvantorok nukleáris hatókörében ne állhasson topik), hasonlóan ahhoz, ahogy egy Neeleman és Koot által javasolt templatum kizárja a fókuszt követő háttér részben egy topik előfordulását. Egy másik lehetséges megközelítés szerint a topik–komment egység szemantikai értéke nem egyszerű – azaz *t* típusú – propozíció, melyből egy kvantor kimoszoghat, így hozva azt a számára szükséges $\langle e, t \rangle$ típusúra (vö. 3.2.2.), lévén, hogy a topik–komment tagolás az egyszerű argumentum-szaturációtól eltérő értelmezést kell kapjon. A 3.1. részben bemutatott mini-kalkulus ez utóbbi megközelítést képviseli, a kalkulus által szintaktizált formában.²⁹ Amennyiben ez így van, akkor ez (57)-tel együtt azt eredményezi, hogy egy, a posztverbális mezőből a preverbális

²⁹ Megismétlem a javasolt mini-kalkulus magyar preverbális mezőre való alkalmazásának szemantikus reprezentációját, annak is egy egyszerűsített változatát:

- (i) [3 topik [3 ... [2 kvantor [2 ... [1 igeikötő...]]]]]

A topikok egy 3-as típusú mondat szintű összetevőhöz kapcsolódnak, a kvantorok pedig egy 2-es típusúhoz. Ez az általános elemzés természetesen számos formát ölthet az itt számokkal jelölt szemantikai típusok konkrét azonosítását illetően – a lehetőségeket itt nem kívánom sem értékelni, sem választani közülük. Illusztrációként álljon itt egy egyszerű példa. Gunji (1987: 170) az (aboutness) topikalizációt tartalmazó szerkezeteket nem egy predikátum és egy individuum kombinációjaként fogja fel, hanem olyan jelentést rendel hozzájuk, melyben egy individuum és egy, az individuumot tartalmazó propozíció között egy adott reláció áll fenn. Tehát a topik+komment egység szemantikai értéke nem propozíció. (i) leegyszerűsítve mutatja ezt be. A fent elfogadott nézet alapján – mely szerint a komment nem szaturált predikátum – módosíthatjuk ezt a felfogást (ii) szerint. A lényeg: a topik és komment kombinációja a szemantikai kompozíció speciális módja jelent (hasonlóan pl. az inkorporációhoz, mely a kompozíciónak szintén egy speciális módja, l. Chung és Ladusaw 2003).

- (i) R(Ken szobája, A nagynéni kitakarította Ken szobáját)
(ii) R(Ken szobája, A nagynéni kitakarította *x*-et)

mezőbe kerülő K kifejezés, amelynek nyoma saját típusával megegyező szemantikai típusú, a preverbális mezőben topikként kell értelmeződjön, és meg kell előznie az ott (a nyílt vagy rejtett szintaxis szintjén) hatókört vevő kvantorokat.

Az e dolgozat által képviselt moduláris felfogás szerint tehát a magyar keveredés és topikalizáció egy mozgatósi műveletnek lokális (propozíción belüli), és nemlokális (propozíción kívülre irányuló) megvalósulásai, melyek különbségei tőlük független tényezőkből adódnak.³⁰

A keveredés és topikalizáció mozgatósa (melyre a könnyebbség kedvéért a továbbiakban „áthelyezés” néven utalok) mellett a fenti elemzésben az emelés szerepelt. Az emelés – az áthelyezéshez hasonlóan – mind a posztverbális mezőn belül, mind a posztverbálisból a preverbális mezőbe irányulóan végbemehet. Az emelés és az áthelyezés közötti különbség alapján véve a mozgató által érintett elemnek a bázisgenerált helyzetében való értelmezhetőségében nyilvánul meg: míg az áthelyezés a helyben is értelmezhető elemeket, az emelés a helyben nem értelmezhető kifejezéseket helyezi át. A két művelet tehát az elemek két diszjunkt halmazára alkalmazható. Ez az egyszerű megfigyelés újból felveti az egyesítés lehetőségét: vagyis azt a megközelítést, hogy az emelést és az áthelyezést szintaktikailag egységes műveletként kezeljük, eltéréseiket pedig független tényezőkre vezessük vissza, mely különbségek közül az áthelyezés kötelező láthatósága (nyíltsága) illetve az emelés (finit) tagmondatra korlátozottsága az alapvetőek. Ezt a munkát azonban egy későbbi alkalomra kell hagynom; itt jelzésszerűen felvillantani tudom csak a magyarázat egy lehetséges irányát.

Az áthelyezés kötelező nyíltsága valószínűleg az egyszerűbb eset: okát nézetem szerint egy esetleges rejtett áthelyezésnek mindkét interfész rendszer szempontjábólí vakuózussága jelentheti.³¹ Az emelés (finit) tagmondatra való korlátozottságát a fent említett Fox-féle hatóköri gazdaságosság elvéből látom levezethetőnek, mely szerint az emelés (kvantor esetén a kvantor mozgatósa és nyomának individuumváltozóként történő értelmezése) egy az értelmezhetőséghez minimálisan szükségesnél (a kvantort tartalmazó fázis szélénél) távolabbi (feljebbi) pozícióba csak akkor lehetséges, ha ezáltal olyan hatóköri értelmezés jön létre, ami e mozgató nélkül nem volna elérhető. Feltételezhető, hogy a magyarban az AspP ill. a FocP fázisok (Surányi 2002, 2004a; a FocP-re vonatkozóan Kenesei 2009; Surányi 2006c, 2009b; É. Kiss 2008b, megj. előtt).³² Mint láttuk, az AspP/FocP szélére – s így „hatókörének” megfelelő helyre – emelt kvantor ill. határozó itt, az AspP/FocP-hez adjungálva értelmezhetővé válik (a kvantor nyoma individuumváltozóként értelmeződik, a

³⁰ Felmerül a kérdés, hogy a két mozgató állhat-e egymást tápláló viszonyban. Ez az elvi lehetőség a fentiekből következően csak keveredés→topikalizáció irányban elképzelhető. (Müller és Sternefeld (1993) mozgatóstipológiai elmélete szerint ha két mozgató egyező típusú, akkor az egyik táplálhatja a másikat.) Az alábbi, a gyenge keresztezési hatást elkerülő példa azt igazolja, hogy a keveredés táplálhatja a topikalizációt.

(i) *A legtöbb könyvet ezen a polcon az írója külön nekem dedikálta.*

³¹ Feltételezve, hogy a „logikai alany” értelmezéshez az adott elem szemantikai jegyeinek is a logikai alany pozícióban kell lenniük. Chomsky (1995, 2001) alapján a rejtett mozgató csak a morfoszintaktikai jegyeket érinti.

³² Az igemozgató Asp-ból Foc-ba az AspP fázist kiterjeszti FocP-re (l. Gallego 2006; den Dikken 2006; Surányi 2006c, 2009b; É. Kiss 2008b, megj. előtt).

határozó nyoma pedig törlődik). Ez azonban azt jelenti, hogy innen egy határozó már nem mozoghat emeléssel feljebb, egy kvantor pedig csak akkor, ha ez által a további mozgató által olyan hatókör-értelmezést eredményez, amit e nélkül nem érhetnénk el.³³ Lévén, hogy egy finit CP is fázis, a következő emelési mozgató ennek szélére kell irányuljon (Chomsky 2001). Mivel azonban ezzel nem érünk el olyan hatóköri értelmezést, amelyet e CP-szélre történő mozgató nélkül nem érhetnénk el, ezért ez a mozgató nem minősül jól-kiváltottnak. Közkeletű feltételezés, hogy az infinitívuszi alárendelt tagmondatok nem fázisok (valószínűleg nincs is CP projekciójuk). A kötőmódú alárendelt tagmondatok a magyarban, mint ahogy sok más nyelvben is, lokális függőségek számára viszonylag áthatolható szintaktikai tartományok. Az újlatin nyelvek kötőmódú alárendelt tagmondatait Gallego és Uriagereka (2007) elemzése szerint defektív C (mondatbevezető fej) vezeti be, s ezek a CP-k nem (erős) fázisok (vö. Chomsky 2001). Az infinitívuszi és a kötőmódú beágyazott mondatok nem fázis státusza magyarázza, hogy ezekből lehetséges kvantor-emelés egy fölérendelt tagmondatba (l. pl. É. Kiss 2002). Ez a mozgatósi lépés (ti. az AspP/FocP széléről a következő fázis szélére) ugyanis teljesíti azt a feltételt, hogy általa olyan hatóköri értelmezés jön létre, mely nélküle nem volna elérhető. (58a)-ban egy kötőmódú mondatból vittünk fel egy kvantort a felső tagmondat kvantorpozíciójába (melynek kvantorpozícióként való azonosíthatóságát egy a főmondatban generált közepes határozó biztosítja). (58b,c) abban különbözik ettől, hogy a beágyazott tagmondat kijelentő módú.³⁴

- (58) a. *Megint minden lánynak szeretné, hogy adjam át az üdvözlését.*
 b. **Megint minden lánynak azt hittem, hogy átadta az ajándékot.*
 c. **Szándékosan mindenkit elárultam, hogy átengedek a vizsgán.*

Itt csak nagy vonalakban adtam lehetséges magyarázatát az emelés – az Áthelyezéstől őt megkülönböztető – sajátosságainak. Utalni kívánok még arra, hogy egy ilyen megközelítés nem csak kivihetetlen nem volna, hanem előzmények nélküli sem. Például Johnson és Tomioka (1997) és Johnson (2000) – Hornstein (1995) modelljéből kiindulva – valamint Miyagawa (2005) az angol típusú kvantoremelésnek egy olyan elemzése mellett érvelnek, mely azt a keveredés megvalósulásának tekinti.

Végezetül egy eddig nyitva hagyott kérdésre kell még választ kínálnom. Nevezetesen arra, hogy mi a magyarázata annak, hogy az áthelyezés és az (iménti javaslatom értelmében az ennek részét képező) emelés miért nem működhet a preverbális tartományon belül,

³³ Csak az emelés jár a mozgató nyomának megváltoztatásával, aminek feltétele, hogy a nyom pozícióban az emelés által érintett kifejezés értelmezhetetlen legyen. Az áthelyezés (ha a fázis lokális tartományán kívülre történik: topikalizáció) nem jár ilyen feltétellel, ennek tehát egy AspP/FocP szélén elhelyezkedő – s ebben a helyzetben értelmezhető – határozó vagy kvantor minden további nélkül alávethető. Ekkor azonban a topikalizációra érvényes feltételeknek kell teljesülniük.

³⁴ Egy adott tagmondat nem fázis státusza összefüggésbe hozható időértelmezésének a fölérendelt mondat idejétől való függőségével. Ennek okán elképzelhető, hogy a nem finit és kötőmódú mondatokon túl kijelentő módú mondatok is lehetnek nem fázis státuszúak. Mivel az adatok megítélése bizonytalan, további vizsgálat kell kiderítse, milyen egyéb feltételek játszanak még szerepet. Anoním bírálóm egy (i)-hez hasonló példát hoz föl, melyet jónak ítélt (az eredeti példát a megítélést befolyásoló kétértelműsége miatt módosítottam).

(i) *% János megint minden diákkal megígérte, hogy elvégzi a kísérletet.*

vö. (53)–(55). E megszorítás levezethető lehet a javasolt elemzés alapján abból, hogy az itt helyet foglaló határozók, kvantorok és topik kifejezések mind a mondat állítmányi részét képviselő AspP/FocP fázishoz adjungált, tehát annak széléhez tartozó elemek. Az egy fázisszélén belüli mozgatás pedig kizárt (mint ahogy azt Chomsky (2008) javasolja).³⁵ Egy a fáziselmélethez nem kötődő másik lehetséges válasz származhat abból a megfontolásból, hogy ami nem lehetséges, az egy adott kategória adjunktum pozíciójából ugyanazon kategória egy másik adjunktum pozíciójába történő mozgatás.

4. Záró megjegyzések

A fentiekben a határozók és a kvantorkifejezések szintaxisának tanulmányozásán keresztül a magyar preverbális és posztverbális szórendi szabadság olyan modellje mellett érveltem, melyben a funkcionális projekciókból összeálló mondatváz helyett a mozgatásoknak és a szemantikai interpretációnak jut a fő szerep. A felszínen megjelenő szórendi szabadságot az ezek által meghagyott rugalmasság adja. Amennyiben véghezvihető a dolgozatban tárgyalt három mozgatástípus – a keveredés, az (általánosított) emelés és a topicalizáció – itt javasolt egyesítése és különbségeik moduláris megközelítésű kezelése, azzal egy újabb lépést tennék a magyar nyelv „rugalmas” szórendjének mélyebb megértése felé.

Hivatkozások

- Alexiadou, Artemis 1997. *Adverb Placement: A Case Study in Antisymmetric Syntax*. John Benjamins. Amsterdam.
- Bailyn, John 2001. On scrambling: A reply to Bošković and Takahashi. *Linguistic Inquiry* 32: 635–658.
- Bailyn, John 2002. *Scrambling to reduce Scrambling*. *GLoT International* Vol. 6. No. 4–5.
- Bailyn, John 2004. Generalized Inversion. *Natural Language and Linguistic Theory* 22: 1–49.
- Bernardi, Raffaella – Anna Szabolcsi 2008. Optionality, scope, and licensing: An application of partially ordered categories. *Journal of Logic, Language and Information* 17/3: 237–283.
- Bošković, Željko 2004. Topicalization, focalization, lexical insertion, and scrambling. *Linguistic Inquiry* 35: 613–638.
- Bošković, Željko – Daiko Takahashi 1998. Scrambling and Last Resort. *Linguistic Inquiry* 29: 347–366.
- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding*. Foris. Dordrecht.
- Chomsky, Noam 1986. *Barriers*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Chomsky, Noam 1995. *The Minimalist Program*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Chomsky, Noam 2001. Derivation by phase. In Michael Kenstowicz (szerk.) *Ken Hale: A Life in Language*. MIT Press. Cambridge, MA. 1–52.

³⁵ Könnyen elképzelhető egy olyan szerkezeti leírás, melyben egy ilyen mozgatás egyszerűen definiálhatatlan volna. Ez a helyzet például, ha a szerkezeti leírás az egyes adjungált elemeket egyformán ugyanazzal a kategóriával kombinálja. Egy (*mindenki, bement*) és (*gyorsan, bement*) szerkezeti leírásokat elemekeként tartalmazó halmazhoz a *gyorsan* határozó mozgatásának eredményeként megint csak a (*gyorsan, bement*) szerkezeti leírást adhatnánk hozzá, ami a reprezentációt alkotó halmazban már szerepel.

- Chomsky, Noam 2005. Three Factors in Language Design. *Linguistic Inquiry* **36**: 1–22.
- Chomsky, Noam 2008. On Phases. In Robert Freidin – Carlos Otero – Marla Luisa Zubizarreta (szerk.) *Foundational Issues in Linguistic Theory*. MIT Press. Cambridge, MA. 133–166.
- Chung, Sandra – William Ladusaw 2003. *Restriction and Saturation*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Cinque, Guglielmo 1990. *Types of A'-dependencies*. MIT Press. Cambridge, Ma.
- Cinque, Guglielmo 1999. *Adverbs and Functional Heads: A Cross-linguistic Perspective*. Oxford University Press. Oxford.
- den Dikken, Marcel 2006. Phase extension: Contours of a theory of the role of head movement in phrasal extraction. *Theoretical Linguistics* **33**: 1–41.
- Diesing, Molly 1992. *Indefinites*. MIT Press. Cambridge, MA.
- É. Kiss, Katalin 1987a. *Configurationality in Hungarian*. Reidel. Dordrecht.
- É. Kiss, Katalin 1987b. Is the VP universal? In István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian* **2**. JATE, Szeged. 13–85.
- É. Kiss, Katalin 1991. Logical structure in syntactic structure: The case of Hungarian. In Jim Huang – Robert May (szerk.) *Logical Structure and Syntactic Structure*. Reidel. Dordrecht. 111–148.
- É. Kiss, Katalin 1992. Move-Alpha and Scrambling in Hungarian. In István Kenesei – Csaba Pléh (szerk.) *Approaches to Hungarian* **4**. JATE. Szeged. 67–98.
- É. Kiss, Katalin 1994. Sentence structure and word order. In Ferenc Kiefer – Katalin É. Kiss (szerk.) *The Syntactic Structure of Hungarian*. Academic Press. New York. 1–90.
- É. Kiss, Katalin 1995. NP-Movement, WH-Movement and Scrambling in Hungarian. In: Katalin É. Kiss (szerk.) *Discourse-Configurational Languages*. Oxford University Press. Oxford. 207–243.
- É. Kiss Katalin 1998a. Mondattan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Osiris. Budapest. 15–184.
- É. Kiss, Katalin 1998b. Multiple Topic, one Focus? *Acta Linguistica Hungarica* **45**: 3–29.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press. Cambridge.
- É. Kiss, Katalin 2003. Argument scrambling, operator movement, and topic movement in Hungarian. In Simin Karimi (szerk.) *Word Order and Scrambling*. Blackwell Publishing. Oxford. 22–43.
- É. Kiss, Katalin 2008a. The structure of the Hungarian VP revisited. In Christopher Piñon – Szilárd Szentgyörgyi (szerk.) *Approaches to Hungarian* **10**. Akadémiai Kiadó. Budapest. 31–58.
- É. Kiss, Katalin 2008b. Free word order, (non-)configurationality, and phases. *Linguistic Inquiry* **39/3**: 441–475.
- É. Kiss, Katalin 2009a. Substitution or adjunction? Quantifiers and adverbials in the Hungarian sentence. *Lingua*. doi:10.1016/j.lingua.2009.01.003
- É. Kiss, Katalin 2009b. Syntactic, semantic, and prosodic factors determining the position of adverbial adjuncts. In É. Kiss, Katalin (szerk.) *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces*. Mouton de Gruyter. Berlin. 21–38.
- É. Kiss, Katalin (szerk.) 2009c. *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces*. Mouton de Gruyter. Berlin.

- É. Kiss Katalin megj. előtt. Az ige utáni szabad szórend magyarázata. *Nyelvtudományi Közlemények*.
- Ernst, Thomas 2002. *The Syntax of Adjuncts*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Fox, Danny 2000. *Economy and Semantic Interpretation*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Frey, Werner 2003. Syntactic conditions on adjunct classes. In Ewald Lang – Claudia Maienborn – Cathrine Fabricius-Hansen (szerk.) *Modifying Adjuncts*. Mouton de Gruyter. Berlin. 163–209.
- Gallego, Ángel 2006. *V-movement and phase sliding*. Előadás a WCCFL 25 és az LSRL 36 konferenciákon, ill. kézirat. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Gallego, Ángel – Juan Uriagereka 2007. *Defective C*. Előadás a The 2nd Brussels Conference on Generative Linguistics: Alternatives to Cartography konferencián. 2007. június, Brüsszeli Egyetem.
- Grewendorf, Günther – Wolfgang Sternefeld (szerk.) 1990. *Scrambling and Barriers*. John Benjamins. Amsterdam.
- Gunji, Takao 1987. *Japanese Phrase Structure Grammar*. Kluwer. Dordrecht.
- Haider, Hubert 2000. Adverb placement: Convergence of structure and licensing. *Theoretical Linguistics* 26: 95–134.
- Heim, Irene – Angelika Kratzer 1998. *Semantics in Generative Grammar*. Blackwell. Oxford.
- Hornstein, Norbert 1995. *Logical Form: From GB to Minimalism*. Blackwell. Oxford.
- Hunyadi, László 1999. The outlines of a metrical syntax of Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 46/1-2: 69–93.
- Hunyadi, László 2002. *Hungarian Sentence Prosody and Universal Grammar*. Peter Lang. Frankfurt.
- Johnson, Kyle 2000. How far will quantifiers go? In Roger Martin – David Michaels – Juan Uriagereka (szerk.) *Step by Step*. MIT Press. Cambridge, MA 187–210.
- Johnson, Kyle – Satoshi Tomioka 1997. Lowering and mid-size clauses. In Graham Katz – Shin-sook Kim – Heike Winhart (szerk.) *Reconstruction: Proceedings of the 1997 Tübingen Workshop*. Universität Stuttgart és Universität Tübingen. Stuttgart. 185–206.
- Kenesei, István 2009. Quantifiers, negation and focus on the left periphery in Hungarian. *Lingua* 119/4: 564–591.
- Keszler Borbála 2000. A határozók. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 423–443.
- Kuno, Susumu 1972. Functional sentence perspective. *Linguistic Inquiry* 3: 269–320.
- Lasnik, Howard 1999. Chains of arguments. In Samuel David Epstein – Norbert Hornstein (szerk.) *Working Minimalism*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Lasnik, Howard – Tim Stowell 1991. Weakest crossover. *Linguistic Inquiry* 22: 687–720.
- May, Robert 1985. *Logical Form: Its Structure and Derivation*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Miyagawa, Shigeru 2005. EPP and semantically vacuous scrambling. In Joachim Sabel – Mamoru Saito (szerk.) *The Free Word Order Phenomenon: Its Syntactic Sources and Diversity*. Mouton de Gruyter. Berlin. 181–220.

- Müller, Gereon 1995. *A-bar Syntax. A study in movement types*. Mouton de Gruyter. Berlin.
- Müller, Gereon – Wolfgang Sternefeld 1993. Improper movement and unambiguous binding. *Linguistic Inquiry* **24**: 461–507.
- Pittner, Karin 2004. Where syntax and semantics meet: Adverbial positions in the German Middle field. In Jennifer R. Austin – Stefan Engelberg – Gisa Rauh (szerk.) *Adverbials: The Interplay between Meaning, Context, and Syntactic Structure*. John Benjamins. Amsterdam. 253–288.
- Puskás, Genovéva 2000. *Word Order in Hungarian: The Syntax of A' Positions*. John Benjamins. Amsterdam.
- Reinhart, Tanya 2006. *Interface Strategies: Reference set computation*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Rizzi, Luigi 1997. The fine structure of the left periphery. In Liliana Haegeman (szerk.) *Elements of grammar: Handbook in generative syntax*. Kluwer. Dordrecht. 281–337.
- Shields, Rebecca 2007. Adjuncts can scramble, and scrambling obeys Relativized Minimality. Kézirat (benyújtva a *Linguistic Inquiry*-nak). University of Wisconsin-Madison.
- Son, Gwangrak 2003. Traces of Wh-Scrambling. *Studies in Generative Grammar* **13/1**: 99–118.
- von Stechow, Arnim 1996. The different readings of *wieder* ‘again’: A structural account. *Journal of Semantics* **13**: 87–138.
- Strawson, Peter F. 1964. Identifying reference and truth values. *Theoria* **3**: 96–118.
- Surányi, Balázs 1999. Operator and head movement in Hungarian: From checking to marking. In *Proceedings of the Third Symposium of Doctoral Students in Linguistics*. ELTE/MTA. Budapest.
- Surányi, Balázs 2002. *Multiple Operator Movements in Hungarian*. PhD-disszertáció. LOT Publications. Utrecht.
- Surányi, Balázs 2004a. The left periphery and cyclic Spellout: The case of Hungarian. In David Adger – Cecile de Cat – George Tsoulas (szerk.) *Peripheries and their Effects*. Kluwer. Dordrecht. 49–73.
- Surányi, Balázs 2004b. Differential quantifier scope: Q-raising versus Q-feature checking. In Olivier Bonami – Patricia Cabredo Hofherr (szerk.) *Empirical Issues in Syntax and Semantics* 5. (Proceedings of CSSP 2003.) 215–240.
- Surányi, Balázs 2006a. Scrambling in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* **53/4**: 393–432.
- Surányi, Balázs 2006b. Hungarian as a Japanese-type scrambling language. In Chris Davis – Amy Rose Deal – Youri Zabbal (szerk.) *NELS 36: Proceedings of the 36th annual meeting of the North East Linguistics Society*. Vol. 2. UMass. Amherst. GLSA. 561–574.
- Surányi Balázs 2006c. PP-hasadás és láncredukció. In Kálmán László (szerk.) *KB 120. A tiikos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósi András tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet/Tinta. Budapest. 276–296.

- Surányi Balázs 2008. Határozóosztályok és mondattartományok. *Nyelvtudományi Közlemények* **105**: 163–192.
- Surányi, Balázs 2009a. “Incorporated” locative adverbials in Hungarian. In Katalin É. Kiss (szerk.) *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces*. Mouton de Gruyter. Berlin. 39–74.
- Surányi, Balázs 2009b. Adpositional preverbs, chain reduction and phases. In Marcel den Dikken – Robert M. Vago (szerk.) *Approaches to Hungarian* **11**. John Benjamins. Amsterdam. 217–250.
- Szabolcsi, Anna 1997. Strategies of scope taking. In Anna Szabolcsi (szerk.) *Ways of Scope Taking*. Kluwer. Dordrecht. 109–155.
- Yokota, Kenji 2004. Towards a proper treatment of adjuncts in Japanese. In *Proceedings of the 18th Pacific Asia Conference on Language, Information and Computation*. Waseda University. Tokio. 35–46.

A MAGYAR KÉTÉRTELMŰ MONDATHATÁROZÓK ÉS HATÓKÖRVISZONYAIK

EGEDI BARBARA

1. Bevezetés¹

Bár csakugyan a magyar mondathatározók hatókörviszonyai képezik jelen tanulmány tárgyát, valójában a mondathatározók egy jól lehatárolt osztályával foglalkozom csak, és elsősorban azokra a problémákra fókuszálok, amelyek a kétértelmű adverbiumok vizsgálatakor merültek fel. Munkámban különös hangsúlyt kapnak a prozódia és a szintaxis összefüggései, és mindvégig arra törekszem, hogy a látszólagos rendhagyóságokat egy egységes mondattani megközelítésben, a határozók csatolási helyének meghatározásával magyarázzam meg.

A tanulmány két kiemelt kérdéssel foglalkozik részletesen: a mondathatározók posztverbális prozodiájával (különös tekintettel a kétértelmű esetek egyértelműsítésére), illetve annak kimutatásával, hogy egyes határozóknak a klasszikus beszélőorientált funkciója mellett egy speciális használati köre is kimutatható. Ezekben az esetekben hangsúlyozásuk és mondattani viselkedésük is teljesen eltér az osztályukra jellemző paraméterektől, és feltételezésem szerint alapvetően verum-fókuszhoz kapcsolódnak. Ennek kapcsán a verum-fókusz szintaktikai lokalizálására is kísérletet teszek. A mondathatározók egy kicsiny csoportjáról pedig kimutatom, hogy viselkedésük alapján a kvantorokkal vonhatók párhuzamba.

2. A vizsgálandó adatok és az elméleti háttér

2.1. A vizsgálandó mondathatározók lehatárolása

A mondathatározó fogalma alatt jelen tanulmányban olyan határozószók csoportját értem, melyeknek hatóköre egy egész propozícióra kiterjed. Ezen belül csak az ún. alany- ill. beszélőorientált határozókkal foglalkozom (pl. *szerencsére, valószínűleg*), ezeknél merül fel ugyanis az a típusú többértelműség, mely felhívta a figyelmemet a határozók szintaktikai és prozódiai tulajdonságainak szoros összefüggéseire. Ez a határozóosztály részben megfelel a hagyományosan módosítószóként számon tartott csoportnak (Kugler 2001, 2003), beszélői attitűdjelölő funkciójuk miatt gyakran a modalitás vonatkozásában említik őket. Szófaji besorolásukkor a módosítószó elnevezés mellett a módosító határozó/határozószó terminus is használatos. Komlósy (1992: 451) rendszerében ezek predikatív bővítmények, azon belül olyan szabad határozók, melyek a beszélőnek a propozícióra vonatkozó reflexióit, értékelését stb. fejezik ki.

Az általam vizsgált csoportba nem tartoznak bele a propozícióba foglalt tényállás körülményeit megállapító szabad határozók (pl. idő- és helyhatározók). Szófajtani

¹ A tanulmány az OTKA TS 049873 projektum keretében készült. Angol nyelvű változata *Adverbial (dis)ambiguities. Syntactic and prosodic features of ambiguous predicational adverbs* címmel jelent meg az É. Kiss Katalin által szerkesztett *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces* c. kötetben, bár a két tanulmány nem teljes mértékben fedí egymást. Különös köszönettel tartozom É. Kiss Katalinnak és a projektum munkatársainak, továbbá a kézirat névtelen lektorának hasznos észrevételeikért és segítő megjegyzéseikért.

meghatározások helyett a vizsgálatom tárgyát képező osztályt egyszerű szintaktikai tesztekkel fogom lehatárolni, méghozzá szórendi helyzetük, fókuszálhatóságuk és hangsúlyozhatóságuk tekintetében (lásd 3.1.).

2.2. Modellek a mondathatározók hatókörviszonyainak levezetésére és a magyar adatok

A mondathatározók szemantikai osztályainak megkülönböztetésekor Bellert (1977) nyomán a beszélőorientált csoport is további alcsoportokra bontható, így alanyorientált határozókon túl beszélhetünk többek között értékelő (*evaluative*), modális és pragmatikai adverbiumokról is. Ezek nemcsak jelentésánálkülönbözők, de sajátos mondattani eloszlást is mutatnak, mely utóbbiról szerencsés volna valamilyen általános mechanizmussal egységesen számot adni. Ernst (2002) a predikatív határozók (*predicational adverbs*) disztribúcióját alapvetően azok szemantikai (főleg hatóköri) tulajdonságaiból vezeti le. Ebben a modellben a határozók csatolással kerülnek a mondat szerkezetbe – szemben Cinque (1999) rendszerével, miszerint a határozók szigorúan rendezett funkcionális fejek specifikálójában találhatóak. Ernstnél a csatolás jobbról is engedélyezett, és a csatolás helye szabad, szintaktikailag nem korlátozott. Mindazonáltal a határozók csak ahhoz a projekcióhoz tudnak csatolódni, amely kielégíti a lexikonban kódolt szemantikai kívánalmaikat, azaz végül is a szemantikai argumentumok típusa (esemény, proposíció, tény, beszédaktus) határozza meg a határozók beillesztésének helyét, és egymáshoz való viszonyukat.²

A mondathatározók lexiko-szemantikai alapokon nyugvó hierarchiája Ernst (2002: 45) szerint tehát a következő:

- (1) discourse-oriented > evaluative > modal > evidential > subject-oriented > negative > manner

Ez gyakorlatilag megfelel annak a hierarchiának, melyet Cinque (1999: 11–13) az ún. „felső AdvP-kre” állított fel:

- (2) Speech act/pragmatic adverbs > evaluative > evidential modal > epistemic modal > 'forse' > subject-oriented

Megjegyzendő, hogy az evidenciálisok és az episztemikusok viszonya fordított a két modellben, de ez kategorizálási bizonytalanságokból is fakadhat.³

A magyar adatok szépen mutatják a fenti hierarchiát, legalábbis preverbális helyzetben. A következő mondatpár egy értékelő (*szerecsére*) és egy episztemikus határozó (*valószínűleg*) egymáshoz való szórendi viszonyát szemlélteti. Feltehetjük, hogy ezekben az esetekben a szintaktikai csatolás nagyjából ugyanott történik, ti. meglehetősen magasan, és a határozók sorrendje valójában szemantikai hatókörviszonyokat tükröz.

² Ernst szemantikájában az alapeseményre több rétegben épülnek a különböző esemény- és proposíció típusok, amíg a reprezentáció el nem készül. A szemantikai argumentumok az ő terminológiájában *Fact-Event Object*, azaz *FEO* argumentumok, a megépítésükért felelős szabályhalmaz pedig a *FEO* kalkulusz.

³ Az evidenciálisok fogalmának és jelenségének problémájával egy egész különszám foglalkozik: *Journal of Pragmatics* 33. (7 válogatott tanulmánnyal). Mindenekelőtt Dendale és Tasmowsky tárgyalja az evidencialitás és modalitás kapcsolatát, illetve a kifejezések használati sokszínűségét a vonatkozó szakirodalomban (Dendale–Tasmowsky 2001).

- (3) *Hugó szerencsére valószínűleg feldíszítette a karácsonyfát.*
 (4) **Hugó valószínűleg szerencsére feldíszítette a karácsonyfát.*

A hatókörviszonyokat a felszíni sorrend azonban csak a bal periférián tükrözi. Posztverbális helyzetben a mondathatározók hatóköre nem vezethető le felszíni pozíciójukból, vagyis akár nagyobb hatókörrel is rendelkezhetnek, mint egy preverbális határozó, továbbá két hátul álló határozó is állhat hierarchikus viszonyban, annak ellenére, hogy szórendjük szabadon felcserélhető.

- (5) *Hugó valószínűleg feldíszítette szerencsére a karácsonyfát.*

É. Kiss (2009) a határozók szórendjének levezetésekor szintén engedélyezi a fakultatív jobbról csatolást. A posztverbális szabad szórendről a fázis kilapulásával, és a PF-en történő szabad linearizációval ad számot. Ennek értelmében a mondathatározók hatókörüket és prozódiai tulajdonságaikat posztverbálisan is megtartják, hiszen független szintaktikai okokból keverednek a többi ige utáni összetevő közé. Szelekciós kívánalmaik teljesülnek, minthogy megfelelő magasságban kerültek a szerkezetbe, és az LF számára interpretálható interfészen vezérlik hatókörüket.

3. Kétértelmű predikatív határozók

A továbbiakban be fogom mutatni, hogy a posztverbális pozíciókra megfogalmazott fenti általánosítás alól kibújik néhány problémás eset, méghozzá a kétértelmű határozók köréből. A jelenség bemutatása és magyarázata előtt azonban ismertetek három, a minket érdeklő predikatív mondathatározók lehatárolására szolgáló tesztet, majd javaslatot teszek ezen adverbiumosztály csatolási helyének azonosítására. Csak ezek után térek rá arra a kivételes viselkedésre, mely a kétértelmű határozók körében, posztverbális helyzetben megfigyelhető.

3.1. A mondat- és módhatározók tulajdonságai preverbális pozícióban

A módhatározók és a mondathatározók bizonyos szempontok (avagy tesztek szerint) szintaktikailag is világosan megkülönböztethetők. A kétértelmű határozók olvasatainak elkülönítésére tesztjeink szintúgy alkalmazhatók, bár ezek a tesztek alapvetően csak az ige előtti helyzetben relevánsak. Kiindulási feltevésünk pillanatnyilag az, hogy a kétértelmű határozósók egyazon lexikai tétel kétféle alkalmazása; eltérő szemantikájuk ill. prozódiai tulajdonságaik a szintaxisból egységesen levezethető lesz.

3.1.1. Szórend-teszt

Legjelöletlenebb esetben a határozók, legyenek akár mód-, akár mondathatározók, a topik(ok) után, de a predikátum (vagy komment) előtt állnak:

- (6) *Hugó gyönyörűen feldíszítette a karácsonyfát.*
 (7) *Hugó valószínűleg feldíszítette a karácsonyfát.*

Észrevehető azonban, hogy míg a mondathatározók gyakorlatilag mindenhol előfordulnak a mondatban, a módhatározók a topikot nem előzhetik meg.

- (8) *(Valószínűleg) Hugó (valószínűleg) feldíszítette (valószínűleg) a karácsonyfát (valószínűleg).*
 (9) *(*Gyönyörűen) Hugó feldíszítette a karácsonyfát.*

3.1.2. Fókusz-teszt

A módhatározók, továbbá az idő- és helyhatározók előfordulhatnak strukturális fókuszpozícióban, ezzel szemben a predikatív határozók alany- és beszélőorientált csoportja nem. Amennyiben tehát a határozó kétértelmű, fókuszpozícióban természetesen csak a módhatározói olvasat értelmezhető.

- (10) *Hugó* ⟨"gyönyörűen díszítette fel a karácsonyfát."⟩⁴
- (11) *Hugó* ⟨"**tegnap/három óra alatt/23-án/most/a nagyszobában** díszítette fel a karácsonyfát."⟩
- (12) **Hugó* ⟨"**bizonyára/valószínűleg/szerencsére** díszítette fel a karácsonyfát."⟩

3.1.3. Hangsúly-teszt

A magyar semleges mondatokban egyenletesen elosztott főhangsúly esik minden (új információt hordozó) összetevőre, és minden fonológiai frázis hasonló, eső dallamot mutat (vö. ún. „lapos” hangsúlyozás: Kálmán–Nádasdy 1994). Fókusz vagy egyéb preverbális operátor jelenléte viszont – ahogy a fenti példákban is láttuk – hangsúlyredukciót idéz elő.

Minthogy a topik hangsúlyozása opcionális, az első kötelező főhangsúly mindenképpen a predikátum élére esik. Ez módhatározók jelenlétében azt jelenti, hogy magára a módhatározóra esik (13), míg a mondathatározó rendszerint hangsúlytalan marad (14). Ha egy módhatározó a topik és predikátum között hangsúlytalan marad, a mondat nem grammatikus (15).

- (13) *Hugó* "szorosan "megkötötte a "cipőfűzőjét.
- (14) *Hugó* valószínűleg "megkötötte a "cipőfűzőjét.
- (15) **Hugó* szorosan "megkötötte a "cipőfűzőjét.

3.2. Kétértelmű határozók és a hangsúly

A kétértelmű határozók mondat- és módhatározói olvasattal is rendelkeznek. Ha a speciális szintaktikai környezetektől eltekintünk, azaz a kérdéses határozó nem előzi meg a topikot, és nem áll fókuszban (mely esetekben az olvasat teljesen egyértelmű), akkor első látásra szerkezeti homonímia áll elő. Hiszen közvetlenül a predikátum élén a kétértelmű határozók mindkét olvasata előhívható. Ilyen esetekben kizárólag a prozódia fog egyértelműsíteni.

- (16) *Hugó* "okosan "megválaszolta a "kérdést. (mód)
- (17) *Hugó* ⁽¹⁾okosan "megválaszolta a "kérdést. (mondat)

⁴ A fókuszpozíciót nyilvánvalóan jelöli a fókusz-ige szomszédosság (és az igemódosító „hátravetése” avagy hátul maradása), de egyúttal a fókuszált összetevőről induló irtóhangsúly is. Ez utóbbi tartományát ⟨ ⟩ zárójelekkel jelöltem. Ezenfelül dupla vonás (") jelöli a főhangsúlyt, egy vonás (') pedig a másodlagos hangsúlyt.

Az alanyorientált mondathatározó akár teljesen hangsúlytalan maradhat, míg a módhatározó itt kötelezően főhangsúlyt visel. Ez is mutatja, hogy valahogy szorosabban kötődik a predikátumhoz mondathatározói párjánál.

Hasonló esetek beszélőorientált határozóknál is kimutathatók. Ezeknél a kétértelmű határozóknál tehát a módhatározói olvasat mellett egy episztemikus (18), egy értékelő (19) vagy egy diskurzusorientált / pragmatikai (20) olvasat is elérhető. Hangsúlykiosztás szerinti minimálpárok itt is felállíthatók, bár megjegyzendő, hogy a diskurzusorientált határozók például erősen preferálják a mondat eleji pozíciót, megelőzve még a topik összetevőket is (20b), a módhatározók pedig fókuszpozícióban hangzanak sokkal természetesebben (19b).

- (18) a. *Lola "természetesen" végigvonult a "színpadon.* (mód)
 b. *Lola ⁽¹⁾"természetesen" végigvonult a "színpadon.* (episztemikus)
- (19) a. *?Hugó "szokatlanul" feldíszítette a "karácsonyfát.* (mód)
 b. *Hugó <"szokatlanul" díszítette fel a karácsonyfát.>* (mód)
 c. *Hugó ⁽¹⁾"szokatlanul" feldíszítette a "karácsonyfát.* (értékelő)
- (20) a. *Lola "röviden" elmesélte a "kalandjait.* (mód)
 b. *Röviden Lola "elmesélte a "kalandjait.* (diskurzusorientált)

A kétértelmű határozók esetében nem lenne szerencsés két „homonim” lexikai tételt feltételezni. Ezért inkább elfogadjuk Ernst (2002: 38) megállapítását, miszerint ezek a határozók alulspecifikáltak maradnak a lexikonban, ennek megfelelően (bizonyos kompozíciós megszorításokkal) különböző szemantikai objektumokkal is kombinálódhatnak. A példákban bemutatott határozók például kétfajta szemantikai argumentumot szelektálhatnak, ami következképpen kétféle olvasatot eredményez.

3.3. Csatolási mezők

A különböző olvasatoknak (és így a kétféle szemantikai kívánalomnak) különböző szerkezeti helyek feleltethetők meg. Ez világossá válik például az adverbiumok kvantorokhoz képesti pozíciójából. A (21)-es példa egy kétértelmű határozó kétféle olvasatának megfelelő csatolási helyeket szemlélteti, ti. a kvantor alattit (módhatározói olvasat), illetve a kvantor felettit (mondathatározói olvasat). Normál intonációval a mondathatározói olvasat nem hívható elő kvantorok hatókörében. Ez utóbbi nyilvánvalóvá válik olyan mondatokban, ahol a módhatározói olvasatnak tartalmi okokból nincs értelme, és a határozót mindenképpen alanyorientáltként igyekszünk interpretálni (22b). Ez esetben persze a határozó fókuszban sem jelenhet meg (22c), hiszen ez a szerkezeti hely csak a módhatározók számára érhető el (vö. 3.1.2.).

- (21) *Lola (okosan) "mindenkinek (okosan) megválaszolta a kérdést.*
- (22) a. *Lola okosan mindenkinek időben szólt a pályázatról.*
 b. **Lola mindenkinek okosan időben szólt a pályázatról.*
 c. **Lola mindenkinek <okosan szólt időben a pályázatról.>*

A kétértelmű határozó olvasatai világosan szétválnak tagadásakor is. (16) és (17) tagadott párjait megfigyelve észrevehetjük, hogy az implikációk különbözőek. (23a) *nem* implikálja (23b)-t, míg (24a) igen. A mondathatározó itt is egyértelműen a tagadás hatókörén kívül áll.

- (23) a. *Hugó nem válaszolta meg okosan a kérdést.*
 b. *Hugó nem válaszolta meg a kérdést.*
- (24) a. *Hugó okosan nem válaszolta meg a kérdést.*
 b. *Hugó nem válaszolta meg a kérdést.*

Említettük, hogy ezeket a kétértelmű határozókat azonos lexikai tételként tekintjük, egyúttal azonban alulspecifikálnak abban a tekintetben, hogy milyen szemantikai argumentumot szelektálnak. Szemantikai argumentumuknak megfelelően természetesen a rájuk vonatkozó kompozíciós szabályok is kétfélék, más szóval két (a fentiek alapján jól elkülöníthető) ponton kapcsolódnak a struktúrához a mondat derivációja során.

A módhatározók láthatóan igen szorosan kötődnek a predikátumhoz: a kvantorok és a tagadás alatt található, egy intonációs frázist alkotnak a predikátummal, akár fókuszálhatók is, de nem előzhetik meg a topik kifejezést. Mindezt rávetítve a magyar mondat szerkezet felépítésére (É. Kiss 2006a,b), a módhatározókról megállapítható, hogy tipikusan a PredP-hez csatolódnak, és a legmagasabb pozíció, ahová kerülhetnek, az a strukturális fókuszpozíció [Spec, FP]. Ezzel szemben a mondathatározók nem fókuszálhatók, nem tagadhatók, a kvantor hatókörén kívül esnek. Minden okunk megvan azt feltételezni, hogy ezek a határozók az operátormezőn kívül, vagyis a felett helyezkednek el. Kézenfekvő megoldás lehetne a topik frázishoz (TopP) való adjunkció, ámde a topik vagy topikok a mondathatározót is megelőzhetik, ráadásul ezek a határozók topik nélküli mondatokban is természetesen megjelennek. Motiválnak tünik egy további funkcionális réteg feltételezése a topikmező környékén.

Haegeman (2002) szerint a főmondati jellemzőket, avagy jelenségeket (*Main Clause Phenomena*) produkáló mondatok tág értelemben vett beszédaktusok. Illokúciós erővel rendelkeznek, ezért lennie kell egy a beszélő lehorgonyzásáért felelős funkcionális rétegüknek is. Haegeman módosítja Rizzi (1997) „Split CP” hipotézisét, és felbontja a Force fejet egy alárendelő fejre (Sub), illetve egy olyanra, amely a beszélőt horgonyozza le a propozícióhoz. Ez utóbbinak adja a tényleges *Force* nevet: „*the presence of the functional head Force directly correlates with what is referred as ‘illocutory force’, the fact that the speaker takes on the proposition as part of a speech act (assertion, prediction, question)*” (Haegeman 2002: 7.2). E Force fejtől teszi függővé a Topik és a Fókusz – mint „*Force-related projections*” – jelenlétét avagy hiányát is a mondatban.

Később Tenny (2000) hatására Haegeman (2006) ezt az újonnan meghatározott Force fejet átnevezi „*speaker-deixis*”-nek (SD). Tenny (2000: 317–319) az adverbiumok funkcionális projekciókhoz való viszonyát szemantikai zónák segítségével próbálja definiálni. Átvesszi ugyan Cinque szemléletét az óriásira duzzasztott, hierarchikusan rendezett funkcionális rétegekkel, de szemantikai zónákra egyszerűsíti a képet. Legfőbb zónája a „*point of view (speaker deixis)*” zóna, ahová a beszédaktus, az értékelő, az evidenciális és az episztemikus határozók tartoznak, mivel ezek a beszélő nézőpontját vezetik be, ezáltal magát a beszélőt mint érző, deiktikus argumentumot.⁵

⁵ Tenny ezeket a projekciókat össze akarja vonni, számomra kérdéses marad tehát, mit kezdene azokkal az esetekkel, ahol több, azonos típusú adverbium jelenik meg egyszerre, egyazon propozícióban.

A mondathatározók CP tartományba helyezése meggyőző, hiszen ez a tartomány amúgy is egyfajta interfészként szolgál a propozíciós tartalom és a kontextus között. A tárgyalt predikatív mondathatározók valóban attitűdjelölők, bizonyos módon tényleg kívülről adnak hozzá plusz információt a mondat tartalmához. A javasolt SD projekcióról továbbá feltehetjük, hogy a magyar mondat *force* jegyeit (kijelentő, kérdő stb.) ez hordozza, mivel a mondathatározók csak kijelentő/állító beszédaktusokkal kombinálódhatnak (lásd 4.2.1.), így a csatolás pillanatában a határozónak „látnia” kell a mondat típusát is. Elemzésünk egyértelmű hátránya, hogy újabb funkcionális fejet vezet be a magyar mondat derivációjába, anélkül, hogy ezt lexikai (kiejtett) elem függetlenül indokolná.

3.4. Határozók posztverbális pozícióban

3.4.1. Az egyértelmű határozók posztverbálisan

Beláttuk, hogy a magyar határozók szabadon előfordulhatnak az ige után is, megtartva eredeti hatókörüket és hangsúly(talanság)ukat. Az ilyen esetekben jobbról csatolódnak az adott struktúrához, majd független okokból, szabadon bekeverednek az ige utáni többi összetevő közé. Az alábbi példák ilyen eseteket illusztrálnak. (27)-ben azt látjuk, hogy fókusz jelenlétében az intonációs kontúr indító fókusz összetevő irtóhangsúlya miatt minden összetevő elveszíti hangsúlyát, az adverbium viszont gyakorlatilag akárhol felbukkanhat az ige utáni elemek között.

- (25) *Hugó "megkötötte "szorosan a "cipőfűzőjét.*
- (26) *Hugó "feldíszítette 'valószínűleg a "karácsonyfát.*
- (27) a. <"Hugó díszítette fel valószínűleg a karácsonyfát.>
 b. <"Hugó díszítette valószínűleg fel a karácsonyfát.>
 c. <"Hugó díszítette fel a karácsonyfát valószínűleg.>

Hasonló szórendi variációk és hangsúlyredukció tagadás alatt is megfigyelhetők, ahol pedig egyértelműen belátható, hogy a mondathatározók hatóköre nagyobb, mint a tagadásé. (28) parafrázisa (29a) lenne, és nem (29b).

- (28) *Hugó nem válaszolt szerencsére a kérdésre.*
- (29) a. *Szerencsére igaz, hogy Hugó nem válaszolt a kérdésre.*
 b. *Hugóról nem igaz, hogy szerencsére válaszolt a kérdésre.*

Se a szórend, se a prozódia nem jelöli, milyen magasan kerültek e határozók beillesztésre, mindez mégsem okoz értelmezési gondot, mivel az egyértelmű határozók már a lexikonban kondicionáltak egy adott szemantikai (FEO) argumentum kiválasztására. Amennyiben e feltétel kielégül, felszíni pozíciójuktól függetlenül interpretálhatók lesznek az LF-en.

3.4.2. A kétértelmű határozók posztverbálisan

Lévén a kétértelmű adverbiumok szemantikailag alulspecifikáltak, felmerül a kérdés, hogyan különböztethető meg két (módhatározói és mondathatározói) olvasatuk posztverbális előfordulásaikban. A jobbról csatolás és szórendkeveredés következtében ugyanis a határozók gyakorlatilag bárhol állhatnak az ige mögött. A neutralizálódott prozódiai

környezet miatt viszont nem látszik, hogy a határozó a predikátumon belül vagy kívül helyezkedik-e el (3.1.3. alatt ismertetett teszt sem működik).

És valóban, normális intonáció mellett (vagyis ha a határozó prozódiailag integrálódik a környezetbe) csak az egyik, a módhatározói olvasat hívódik elő. Az alábbi példákban a mondathatározói olvasat egyáltalán nem elérhető.

(30) *Hugó nem válaszolt okosan a kérdésre.*

(31) *Hugó nem válaszolt szokatlanul a kérdésre.*

Ez ellentmond fenti megállapításainknak, hiszen az egyértelmű mondathatározók ugyanebben a pozícióban megtartották szerkezeti hatókörüket. A mondathatározói *szokatlan* és a *valószínűleg* típusú adverbiumok csatolási pontját pedig ugyanott képzeljük el.

Tulajdonképpen a mondathatározói olvasat is előhívható, de csak egy jelölt prozódiai mintában: egy rövid szünet (□) beiktatásával a határozó előtt és után. Szűkebb hatóköri értelmezésre azonban ilyenkor nincs is lehetőség.

(32) *Hugó nem válaszolt □ okosan □ a kérdésre.*

(33) *Hugó nem válaszolt □ szokatlanul □ a kérdésre.*

Hasonló eloszlás figyelhető meg azonosító fókusz jelenlétében. Egy egyértelmű, értékelő határozó (*szerencsére*) topik környéki és posztverbális, „bekeveredett” pozícióban egyaránt megjelenhet ugyanazzal a mondatszintű hatókörrel (34). Míg a jobbról csatolt kétértelmű határozót csak egyféleképpen értelmezhetünk: módhatározóként a fókusz hatókörében (35b). A mondathatározói olvasat csak az említett szünet beiktatásával hívható elő (35c).

(34) a. *Hugó szerencsére* *⟨az "első kérdést válaszolta meg az elnöknek.⟩*

b. *Hugó* *⟨az "első kérdést válaszolta meg szerencsére az elnöknek.⟩*

(35) a. *Hugó szokatlanul* *⟨csak az első kérdést válaszolta meg az elnöknek.⟩* (mondathat.)

b. *Hugó* *⟨csak az első kérdést válaszolta meg szokatlanul az elnöknek.⟩* (módhat.)

c. *Hugó* *⟨csak az első kérdést válaszolta meg □ szokatlanul □ az elnöknek.⟩*

(mondathat.)

3.4.3. IP átszerkesztés és megtartás

Felteszem, hogy a mondathatározók – legyenek balról vagy jobbról csatolva – mindig saját intonációs frázissal (IP) rendelkeznek. Ez az önálló IP viszont opcionálisan integrálódhat a tőle balra álló nagyobb IP-be – bizonyos feltételek között (*IP restructuring*: Vogel–Kenesei 1987: 260).⁶ A szabály nem kötelező érvényű, tehát az összetevő akár meg is tarthatja saját intonációs frázisát, amit szünet prozódéma jelez.

⁶ Amennyiben a baloldali IP [+sc] jeggyel bír. Vogel–Kenesei (1987: 255) rendszerében ez a nagyhatókörű kvantorokat jelöli, de amennyire meg tudom ítélni, általánosítható a hatókörrel rendelkező operátorokra. Az IP átszerkesztő szabály tehát tagadás és fókusz után is alkalmazható.

A PF-re történő leképezés során, miután az intonációs kontúrok kiosztódtak és az intonációs frázisok megszerkesztődtek, lefuthat az opcionális IP restrukturáló szabály (36b), majd ezt követi az ige utáni elemek szabad rendezése (36c).⁷

- (36) a. [Hugó]_{IP} [nem válaszolt a kérdésre]_{IP} [szerencsére]_{IP}
 b. [Hugó]_{IP} [nem válaszolt a kérdésre szerencsére]_{IP}
 c. [Hugó]_{IP} [nem válaszolt szerencsére a kérdésre]_{IP}

Az egyértelmű mondathatározók szemantikai szelekciós kívánalmai már a lexikonban kódoltak, az értékelő *szerencsére* mindenképpen 'tényt', azaz igaz propozíciót kíván (vö. Ernst 2002: 99–100), ennek köszönhetően bárhová is keveredik az adverbium, értelmezhető marad. A kétértelmű határozók azonban alulspecifikáltak e tekintetben, legalább kétféle FEO argumentumok lehetnek. A neutralizált prozódiai környezetben (amennyiben az IP átszerkesztés és a szabad linearizáció végbemegy) az egyik értelmezési lehetőség elvész. A prozódiailag integrált kétértelmű adverbiumnak automatikusan a szűkebb hatókörü módhatározói olvasata hívódik elő, mivel a módhatározók mindig lejjebb csatolódnak a szerkezethez, közvetlenül a PredP-hez. Az alany- és beszélőorientált olvasatot és a nagy hatókört a prozódianak jeleznie kell, méghozzá az eredeti intonációs frázisok megtartásával. A posztverbális elemek szabad keveredését természetesen semmi sem gátolja, de a mondathatározó saját intonációs frázisát mindvégig megtartja (37b), ahogy ezt a fentebb bemutatott szünet prozodémák egyértelműen jelzik.

- (37) a. [Hugó]_{IP} [nem válaszolt a kérdésre]_{IP} [szokatlanul]_{IP}
 b. [Hugó]_{IP} [nem válaszolt]_{IP} [szokatlanul]_{IP} [a kérdésre]_{IP}

A szünet prozodémákat tartalmazó példák csak mondathatározókat tartalmazhatnak, hiszen csak ez utóbbiak rendelkeznek eleve önálló intonációs frázissal. Azokban az esetekben viszont, ahol az IP átszerkesztés végbement, nem világos, hogy miért mindig a módhatározói a default olvasat. Az elemzés szempontjából problémát okoz, hogy a T-modell szerint az LF és a PF nem kommunikálhat egymással.⁸ Ha a PF műveletek a szintaktikai kimeneten mechanikusan működnek, anélkül, hogy a logikai formát látnák, ugyan mi akadályozná meg, hogy az IP átszerkesztő szabály minden esetben lefusson, valódi kétértelműséget eredményezve a (30–31) és (35) típusú mondatoknál? Ez egy nehéz kérdés, pillanatnyilag valami olyan típusú megkötésre hivatkozhatunk, mint a Chomsky-féle (1981) ún. '*recoverability constraint on deletion*' kiterjesztett változata. Ennek szellemében az intonációs frázis határai csak abban az esetben törölhetők, ha az eredeti csatolási pont azonosíthatósága nem sérül. A lexikonban alulspecifikált kétértelmű határozók jobbról való csatolása és bekeveredése esetében ez utóbbi pedig nem mondható el.

⁷ A kézirat anonim lektora feltette a kérdést, milyen szerepet játszik a két PF-szabály egymáshoz képesti rendezése. Amennyiben a szabad keveredés történne meg előbb, az IP-átszerkesztő szabálynak (37b) típusú szerkezeteken kellene lefutnia. Mivel a szabály opcionális, ezáltal [Hugó]_{IP} [nem válaszolt szokatlanul]_{IP} [a kérdésre]_{IP} típusú „köztes” állapotú mondatok is létrejöhetnek. Természetesen léteznek ilyen megnyilatkozások, de jelöltségük miatt valami független okkal kellene rendhagyó IP struktúrájukat megmagyarázni.

⁸ Varga (2002: 6) egyébiránt a T-modell módosítását javasolja, bár érvként elsősorban a magyar eldöntendő kérdés kijelentő párjával való szintaktikai azonosságát hozza fel. Meglátása szerint az intonáció alapvetően hozzájárul az LF interpretációjához. A kérdő intonáció azonban egy kérdő operátor szintaktikai jelenlétéből is levezethető, a modell módosítása tehát nem feltétlenül szükséges.

4. Háromértelmű határozók? A hangsúlyos mondathatározók problémája

4.1. Prozódia és interpretáció: A *biztosan* esete

A következőkben egy olyan adverbiumot fogok bemutatni, amely mondathatározói értelmében is kétértelmű (azaz tulajdonképpen háromértelműnek tekinthető). (38a–b)-ben a *biztosan* egyértelműen módhatározó, ezt mutatja hangsúlyhelyzete és pozíciója a predikátum bal szélén (vö. 3.1.), illetve fókuszálhatósága. A másik két mondat ugyanezt az adverbiumot tartalmazza mondathatározói olvasattal, csak hogy egy további jelentéskülönbség is megfigyelhető: (38c) erős valószínűséget, míg (38d) teljes bizonyosságot fejez ki.⁹ E kettő között szintén a prozódia egyértelműsít, mivel (38d) határozója főhangsúlyt kap – pont mint a módhatározói párja –, de hangsúlya egyúttal irtóhangsúlynak bizonyul, mivel hangsúlyredukciót idéz elő az őt követő tartományban. (Ezt a tényt a fókusznál is használt zárójellelkel érzékeltettem.)

- (38) a. *Hugó "biztosan" eltalálta a "céltábla közepét.* (módhat.: biztos módon; jól)
 b. *Hugó <"biztosan találta el a céltábla közepét.>* (módhat.: biztos módon; jól)
 c. *Hugó ⁽¹⁾"biztosan" eltalálta a "céltábla közepét.* (mondathat.; feltehetően)
 d. *Hugó <"biztosan eltalálta a céltábla közepét.>* (mondathat₂: kétségkívül; biztos, hogy...)

Tagadásakor a mód- és mondathatározói olvasat a 3.3.-ban ismertetett kontrasztot mutatja. Érdekes azonban megfigyelni, hogy az implikációk a mondathatározókat tartalmazó mondatok tagadásakor is különböznek: (39a) nem implikálja (39b)-t, (40a) viszont igen.

- (39) a. *Hugó "biztosan" nem találta el a céltábla közepét.*
 b. *Hugó "nem találta el a céltábla közepét.*
 (40) a. *Hugó "biztosan nem találta el a céltábla közepét.*
 b. *Hugó "nem találta el a céltábla közepét.*

További érdekesség, hogy a posztverbális, hangsúlytalan és prozódiailag integrálódott *biztosan* módhatározóként és mondathatározóként is érthető (41a), az előző fejezetben tárgyalt szünetek beiktatása csak a gyengébb, (38c) szerinti olvasatnál szükségeltetik.

- (41) a. *Hugó "nem találta el biztosan a céltábla közepét.* (mód + mondat₂)¹⁰
 b. *Hugó "nem találta el □ biztosan □ a céltábla közepét.* (mondat₁)

Felmerül a kérdés, vajon egyedi esettel van-e dolgunk, vagy esetleg elkülöníthető az adverbiumoknak egy ilyen különlegesen viselkedő osztálya. Bár a mondathatározók definíció szerint (Kiefer 2005: 136) kerülnek a hangsúlyozást, mindazonáltal megfigyelhető egy olyan speciális csoportjuk, melynek tagjai ugyan nem kétértelműek, ámde mindig

⁹ A (38c) és (38d) közötti különbségre Kiefer (2005: 136) példái alapján figyeltem fel. Szerinte az előbbi használat csak feltételezést sugall a beszélő részéről, a mondat a *feltehetőleg/valószínűleg/alighanem/nyilvánvalóan* elemeket tartalmazó mondatokkal párhuzamos. A hangsúlyos *biztosan* a beszélő meggyőződését fejezi ki, hogy a dolog úgy van, ahogy az állításban szerepel.

¹⁰ Vagyis a mondat lehetséges parafrázisai: 1.) *Hugóról nem igaz, hogy biztos kézzel eltalálta a céltábla közepét,* illetve 2.) *Hugóról nem igaz, hogy egészen bizonyosan eltalálta a céltábla közepét.*

hangsúlyosak, azaz kifejezetten jobban hangzik a mondat, ha a főhangsúlyt ezek viselik. Ilyen adverbiumok a *mindenképpen*, *feltétlenül*, *okvetlenül*.

- (42) a. *Hétféjére "feltétlenül elolvad a hó.*
 b. **Hétféjére feltétlenül "elolvad a hó.*

- (43) a. *Hugó "okvetlenül eljegyzí Lolát.*
 b. **Hugó okvetlenül "eljegyzí Lolát.*

Ezen felül egy ingadozó csoport is megkülönböztethető: a *kétségtelenül*, *kétségkívíül*, *nyilvánvalóan* típusú adverbiumok szintén nem rendelkeznek módhatározói megfelelővel, de hangsúlyozásuktól függően hasonló jelentésbeli kontrasztot mutatnak (erős valószínűség vs. bizonyosság), mint a két mondathatározói *biztosan*.

- (44) a. *A macska "kétségtelenül "megette a madárfiókát.*
 b. *A macska "kétségtelenül megette a madárfiókát.*

Vajon mi a közös vonás a fenti adverbiumokban? Első látásra mindannyian a határozók episztemikus modális osztályába tartoznak, vagyis a beszélő saját meggyőződésére avagy evidenciájára alapozott elkötelezettségét fejezik ki a propozíció igazsága iránt. Pillanatnyilag még annyi állapítható meg, hogy jelentésükben mindegyikük megközelíti a bizonyosságot, és talán ez a közös szemantikai tulajdonságuk teszi alkalmassá őket egy speciális funkció betöltésére. A következő részből az is kiderül, hogy a hangsúlyosságon kívül további rendhagyó tulajdonságokkal is bírnak: olyan szintaktikai környezetekben is megjelenhetnek, amely normálisan a mondathatározók osztálya számára nem elérhető.

4.2. Disztribúciós megszorítások

4.2.1. Általános megszorítások

A bemutatott hangsúlyos mondathatározó csoport legszembeűnőbb tulajdonsága, hogy látszólag kicsúszik olyan általánosítások alól, melyek a beszélőorientált mondathatározók eloszlása kapcsán régóta ismeretesek (Bellert 1977). Ilyen disztribúciós megszorítások például, hogy nem fordulhatnak elő kérdésben, felszólításban, feltételes mondatok protasisában, és tagadás hatókörében.

Nielsen (2004) ezeket a mondattani környezeteket vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a beszélőorientált mondathatározók pozitív polaritású elemek (PPI), mivel pontosan azokból a környezetekből vannak kizárva, amelyek a negatív polaritású elemeket (NPI) engedélyezik. Szerinte a mondathatározókra fennálló megszorítások valójában a pozitív polaritású elemekre érvényes általános megszorítások következménye. Haegeman (2006: 1653) viszont rámutat, hogy a beszélőorientált határozók releváns osztálya a határozói alárendelt mondatok egy tágabb körében (időhatározó, célhatározói) nem jelenhet meg, melyek nem tekinthetők NPI engedélyező környezeteknek. Haegeman elméletében az ilyen típusú mondatok redukált CP-vel bírnak, vagyis nem tartalmazzák a beszélő lehorgonyzásához szükséges funkcionális projekciót. Azokat az eseteket, melyekben a kérdéses adverbiumok mégis felbukkannak, diskurzusfüggő (*discourse-related*) használattal magyarázza. Ilyenkor a feltételes és határozói alárendelt mondatok is komplex CP-vel rendelkeznek, mivel a diskurzusban már elhangzott vagy valamilyen módon odaértett állítást „visszhangozzák” (*echoic*).

A fenti okfejtésektől függetlenül hasonló általánosítások a magyarra is születtek: az általam vizsgált osztálynak nagyjából megfelelő módosítószókról kiderül, hogy rendszerint csak kijelentő mondatban jelennek meg (Kugler 2001: ix. próba). Kiefer (2000: 325) megfogalmazásában pedig a módosítószó és módosító határozószó olyan modális operátor, melynek mindig a legnagyobb a hatóköre, ő nem eshet bele másik operátor hatókörébe.

4.2.2. A hangsúlyos mondathatározók kivételes viselkedése

Első látásra a magyar mondathatározókról is belátható, hogy nem fordulnak elő kérdésekben. Bellert (1977: 342, 344) példáit (45–46) alatt szemléltetem. Hasonló kontextusban a magyar beszélőorientált adverbiumok sem szerencsések.

- (45) **Has John suprisingly arrived?*
'*János meglepő módon megérkezett?'
- (46) **Has John probably come?*
'*János valószínűleg megérkezett?'
- (47) **Hugó szerencsére megérkezett?*
- (48) **Hugó valószínűleg megérkezett?*
- (49) ?*Hugó "megválaszolta szerencsére a kérdést?*

A mondatok elfogadása esetén felmerül a gyanú, hogy az adott közlés visszhangzó (*echoic*), csak visszakérdez a diskurzusban már elhangzott állításra. Sajnos ennek a jelenségnek a megbízható tesztelése gyakorlatilag lehetetlen.¹¹

A *biztosan* típusába tartozó hangsúlyos mondathatározók azonban teljesen grammatikusak kérdésekben is:

- (50) *Hugó "biztosan megszerelte a mosógépet?*
- (51) *"Biztosan elintézed a jegyeket?*
- (52) *A macska "kétségekívül megette a madárfiókát?*
- (53) *Lola "okvetlenül feldíszíti a karácsonyfát?*

Továbbá szabadon megjelenhetnek más operátorok hatókörében is. Korábban azt mondtuk, hogy a magyarban, ha egy mondatszintű határozó a tagadószó után áll is, csak látszólag esik a tagadás hatókörébe, a felszíni sorrendben valójában csak a jobbról csatolás és a szabad PF linearizáció eredményét látjuk. A hangsúlyos adverbiumok azonban tényleg állhatnak a tagadás „alatt”, ahogy ezt egy korábbi példában (41a) már bemutattuk. (54)-ben a módhatározói olvasat fel sem merülhet, a mondathatározó mégis szűkebb hatókörű, mint

¹¹ Fenti kérdő mondatok teljesen elfogadhatóvá válnak speciális intonációs mintákkal. Ilyen lehetne például egy kvázi deklaratív intonáció, melynek a végén a karakterdallam nem éri el az alapvonalat, hasonlóan az (i) alatti, vessző előtti részhez. Másik megoldás lehetne az egyenletes hangsúlykiosztású, több emelkedő szekvenciából álló intonáció, amely a beszélő meglepett vagy szkeptikus attitűdjét hivatott kifejezni (ii):

- (i) *Hugó szerencsére megválaszolta a kérdést, nem?*
(ii) *"Hugó ⁽ⁿ⁾váratlanul "megválaszolta a "kérdést?*

a tagadás. Mindez azt sugallja, hogy e határozók csatolási helye alacsonyabban található, mint a kanonikus mondathatározóké.

- (54) *Hugó nem érkezett meg biztosan.*
 (= *Nem igaz, hogy biztosan megérkezett* vagy *Nem biztos, hogy megérkezett*)

A 4.1. részben olyan mondathatározókat is láttunk, amelyek mindig hangsúlyosak (*mindenképpen, feltétlenül, okvetlenül*). E csoport tagjainak további jelegzetessége, hogy az adverbium és a tagadószó közvetlenül szomszédos is lehet (55b). Ez az opció a többi mondathatározó számára – legyen az hangsúlyos vagy hangsúlytalan – nem elérhető.

- (55) a. *Lola nem akar feltétlenül megházasodni.*
 b. *Lola nem feltétlenül akar megházasodni.*

Ez a megkülönböztető tulajdonság viszont arra késztet, hogy a *mindenképpen*-csoportot a *biztosan* típusú határozóktól elkülönítve kezeljem, és a következő, az adverbiumok csatolási lehetőségeit tárgyaló részben is külön részt szenteljek neki.

4.3. Csatlóási zónák

A jelenségek bemutatása után egy olyan szintaktikai elemzést kívánok nyújtani a határozók előfordulásairól, amely egységesen tud számot adni az egyes adverbiumok eltérő vagy kivételes mondattani és prozódiai tulajdonságairól. A hangsúlyos mondathatározókról megtudtuk, hogy preverbális helyzetben nemcsak főhangsúlyt viselnek, hanem egyúttal fókusz-szerűen „leirtják” a vezérlési tartományukba tartozó elemek hangsúlyát is. Ezen felül előfordulhatnak számos olyan mondattani környezetben, amely a mondathatározók számára általában hozzáférhetetlen. Ami pedig lexikális jelentésüket illeti, a beszélő nagyfokú bizonyosságát fejezik ki a propozícióban foglaltak felől.

4.3.1. Csatlóás verum-fókuszhoz

A következőkben amellet fogok érvelni, hogy e hangsúlyos mondathatározók szerkezeti helye lejjebb található, mint a beszélő lehorgonyzásáért felelős SD pozícióban elhelyezett, „magas” mondathatározóké. Egyértelműen lejjebb vannak annál a pozíciónál is, melyet az univerzális alapokon felállított hierarchia szerint (lásd (1) és (2)) ilyen adverbiumoknak illene betöltenie. Az episztemikus határozók normálisan mindig megelőzik az alanyorientáltakat, az (56) alatti példa mégsem értelmezhető az *okosan* mondat-határozói használatával. Úgy tűnik, hogy a *biztosan* hatókörébe eső további határozók csak módhatározói olvasatban érhetők el. (57) még látványosabban illusztrálja ezt, mivel abban a módhatározói olvasatban a mondat tartalma miatt nincs értelme, és így a mondat egésze is agrammatikus lesz.

- (56) *Hugó "biztosan okosan megválaszolta a kérdést.* (csak módhat!)

- (57) **Hugó "biztosan okosan megvette már a vonatjegyeket.*

Az alanyorientált határozó és a hangsúlyos *biztosan* kombinációja persze lehetséges, csak fordított sorrendben: az alanyorientáltak nagyobb hatókört kell felvennie, mint az episztemikus mondathatározónak (58). Ez viszont ellentmond minden univerzálisan felállított általánosításnak az adverbiumok sorrendjéről és hatókörviszonyairól.

(58) *Hugó okosan "biztosan megvette már a vonatjegyeket.*

Mindezen adatok alapján úgy találom, hogy a hangsúlyos *biztosan* és társai kizárólag fókuszos szerkezetekhez kapcsolódnak, azon belül is az ún. verum-fókusz tartalmazó proposíciókhoz. Funkciójukat érdemes párhuzamba állítani a pragmatikai vagy modális partikulák¹² egy csoportjával (*valóban, tényleg, csakugyan, igazán*), ezek ugyanis szintén kötelezően főhangsúlyosak (59–60), megjelenhetnek kérdésben is (61), nem fókuszálhatók, de maguk kapcsolódhatnak fókuszos szerkezetekhez (62).

(59) a. **A macska valóban "megette a madárfiókát.*

b. *A macska "valóban megette a madárfiókát.*

(60) a. **Hugó tényleg "feldíszította a karácsonyfát.*

b. *Hugó "tényleg feldíszította a karácsonyfát.*

(61) a. *A macska "valóban megette a madárfiókát?*

b. *Hugó "tényleg feldíszította a karácsonyfát?*

(62) *"Tényleg a macska ette meg a madárfiókát.*

E partikulák szerepe elég kézzelfogható: egyfajta fókusz-partikuláknak is felfoghatók, a mondat igazságát erősítik, tehát verum-fókuszhoz kapcsolódnak. Meglátásom szerint a *biztosan* típusú adverbiumok valami nagyon hasonló szerepet töltenek be a mondatban. A funkcionális hasonlóság pedig a határozók jelentéséből következik, mivel ezek az eredetileg episztemikus beszélőorientált adverbiumok a beszélő erős elkötelezettségét fejezik ki a proposíció igazsága iránt, olyannyira, hogy egyenesen alkalmassá válnak egy szemantikai *azonosítás* módosítására. Kugler (2003: 49–50) elvégzett egy felmérést anyanyelvi beszélők körében, mely során magyar adverbiumokat (módosítószókat) kellett kiértékelni modális erősség szempontjából. Az általunk tárgyalt határozók – nem meglepő módon – Kugler skáláján az első kategóriába estek (ez a csoport fejezi ki nála az erős szükség-szerűséget).

A verum-fókusz jelentése, hogy a proposíció igazságát bizonygatja, azaz megerősíti vagy tagadja a hallgató preszuppozícióját. Polaritás-fókuszoknak is nevezik, mivel az egész mondatot állítja szembe annak tagadásával. A (63) alatti mondatok jelentése tehát pontosan az lenne, hogy minden várakozás ellenére Hugó igenis lekéste, illetve nem késte le a vonatot:

(63) a. *Hugó <"lekéste a vonatot.>*

b. *Hugó <"nem késte le a vonatot.>*

A verum-fókuszhoz jellegzetes irtóhangsúly társul, amely – konstituens-fókusz hiányában – a predikátum éléről indul. Kenesei (1998a: 233) megfogalmazásában a fonológiai fókusz hordozó igék „nyomatékos” fókusz fejezhetnek ki,¹³ vagyis a kontraszt az adott cselekvés elvégzése és el nem végzése között áll fenn.

¹² A pragmatikai partikula kifejezést Kugler (2003: 44) használja, míg a modális partikula elnevezést Kiefer (1988).

¹³ A tanulmány angol nyelvű változatában (Kenesei 1998b: 74) a szerencsésebb *assertive* vagy *truth-functional* elnevezés található.

Partikula vagy hangsúlyos határozó jelenlétében az irtóhangsúlyt ezek indítják.

- (64) a. *Hugó* (<'biztosan lekéste a vonatot.>
 b. *Hugó* (<'biztosan nem késte le a vonatot.>

A verum-fókusz terminust Höhle (1992: 114) vezette be, állítása szerint a fókuszhangsúly az ígén egy ún. VERUM illokúciós predikátum vagy operátor jelenlétét jelzi. Han-Romero (2004: 192) a VERUM operátort szintaktikailag a C⁰ felett, de Q alatt helyezik el a CP tartomány bal periferiáján.¹⁴ Kenesei (1998a: 234) is javaslatot tesz a „nyomatékosító” fókusz szintaktikai levezetésére. Szerinte az ilyen esetekben az igeidőt jelölő Tense grammatikai morféma, nem pedig a lexikális ige hordozza a fókuszjegyet, vagyis valójában az előbbi jelenik meg a szintaktikai fókuszpozícióban. Az ígének viszont azért kell a Tense-be mozognia, hogy a grammatikai vagy ún. φ -jegyeit leellenőriztethesse. Ami valójában tovább mozog a fókuszba (FP fejébe), az a TP feje, mintegy magával cipelve a már hozzácsatolt ígét.

Alapvető kérdés tehát a verum-fókusz vagy VERUM operátor lokalizálása a szintaxisban. Kenesei elemzésének az a kiindulási alapja, hogy a konstituens-fókusz és a verumot egységesen a fókusz-frázishoz köti. Érdekes megvizsgálni ennek a megközelítésnek a lehetőségét. A legszembeütőbb probléma, hogy ez a hipotézis nem ad számot az igemódosító és a finit ige egyenes szórendjéről, pedig normál fókusz-szerkezetekben az ige felemelkedik a fókusz fejbe, az igeikötőt (igemódosítót) hátrahagyva. (Újabb elméletek szerint az ige nem a fókusz fejbe, hanem az ún. non-neutrális frázis fejébe mozog. Vö. Olsvay 2000; É. Kiss 2006b) A problémára megoldást jelentene, ha a fókuszhoz egy EPP jegyet tulajdonítunk. Ennek értelmében az FP specifikálóját mindenképpen ki kell tölteni. Konstituens-fókusz hiányában az igeikötő vagy egyéb igemódosító foglalná el ezt a pozíciót. Ez a megoldás könnyen átvihető a non-neutrális projekcióval kibővített elemzésre is: a fókusz frázis meglétét itt is valamilyen fonológiailag testes elemnek kell engedélyeznie. Ez ésszerű megszorításnak tűnik, hiszen a fókusszal asszociált jellegzetes intonációnak, az irtóhangsúlynak is kell egy hangzó elem, amelyről elindulhat.¹⁵ Nyitott kérdés marad azonban, hogy ha a predikátum nem tartalmaz igemódosítót, mi elégíti ki a feltételezett EPP jegyet? Ez esetben magának az ígének kell még feljebb mozognia?

Fenti elemzés számára további nehézségeket támaszt a tagadás és a fókusz viszonya. A tagadás ugyanis szintén igemozgatással jár, de ha a tagadásnak nagyobb a hatóköre, mint a fókuszé, az ige csak a fókusz fejig (vagy non-neutrális fejig) mozog fel (65). Mindez azt jelenti, hogy a VERUM fókusz frázisba (fókusz fejbe) helyezése nyilvánvalóan túlgenerál: (66)-féle mondatok is előállhatnak, ahol az igeikötő-ige komplexum verum-fókuszhoz értendő, és ehhez csatolódik a *biztosan* adverbium.

¹⁴ Az ő definíciójuk a VERUM-ra: „conversational epistemic operator that applies to a proposition *p* to yield a proposition that is true if the speaker is certain that *p* should be accepted as true and added to the common ground” (Han-Romero 2004: 190)

¹⁵ Amennyiben egy adverbium (pl. *biztosan*) csatolódik a fókusz frázishoz, akkor ez viseli a főhangsúlyt. Úgy tűnik tehát, hogy a szabályt úgy kell átfogalmazni, hogy a hangsúly a kiterjesztett FP első elemére essen.

(65) *Nem Hugó találta el a céltábla közepét.*

(66) *_{[NegP Nem _{[FP biztosan _[FP eltalálta a céltábla közepét]]]]}}

Könnyű megoldásként kiköthetnénk, hogy a VERUM nem tagadható, de láttuk, hogy (41a)-ban a tagadásnak hatóköre volt a *biztosan* felett. Az eldöntendő kérdés, a tagadás és a VERUM összefüggéseit vizsgálva Romero–Han (2002) is a hatóköri ambiguitás mellett érvel. Sematikus illusztrációjukat (67) alatt ismertetem.

(67) [not [VERUM *p*]]
[VERUM [not *p*]]

Az „FP-ben lokalizált VERUM” elméletnek egy további gyengesége, hogy ha a VERUM-nak van hatóköre a tagadás felett (64b), és az adverbium továbbra is csatolással kapcsolódik a szerkezethez, sem az FP specifikálóját, sem a fejét nem tölti ki hangzó anyag:

(68) [_{FP biztosan} [_{FP VERUM} [_{NegP nem} [_{NNP találta el ...}]]]

Az eddig bemutatott problémák számomra elég meggyőző érvként szolgálnak ahhoz, hogy a VERUM-ot és a strukturális fókuszpozíciót külön kezeljem. Ezért egy különálló projekció bevezetését javaslom, amely kifejezetten a VERUM operátornak ad helyet. Ez a VERUM frázis (VERUMP) lejjebb helyezkedik el, mint a beszélőorientált határozókkal összefüggésbe hozott *SD/Force* fej, mivel a VERUM operátorral kiterjesztett mondat megjelenhet kérdésben is (vö. 4.2.2.). Egyébként pedig neutrális és nem neutrális predikátumokkal is kombinálható, kiterjeszthet egy PredP (64a), egy NegP (64b), vagy akár egy FP projekciót is: (62) illetve (69).

(69) [_{VERUMP Biztosan} [_{FP Hugó találta el a céltábla közepét}]]

Ez utóbbi esetben a fókusz-szerkezetre egy a VERUM frázisba ágyazott VERUM operátor épül. Amennyiben a strukturális fókuszot egyfajta azonosító predikátumnak (vagy operátornak) fogjuk fel, a (69) típusú mondat tulajdonképpen ennek az azonosításnak az igazságát bizonygatja (vagyis a VERUM magán az azonosításon operál). A *biztosan* típusú adverbiumok és a bemutatott pragmatikai partikulák tehát nem a fókusz frázishoz vannak csatolva, hanem a VERUMP-hez. Jobbról csatolás ebben az esetben is lehetséges:

(70) *A macska ette meg biztosan a madárfiókát.*

Amennyiben a tagadásnak van nagyobb hatóköre, azaz a [not [VERUM *p*]] szekvencia levezetésekor, az ige a Neg fejbe (vagy NN fejbe) mozog, így a (71–72) típusú mondatok állnak elő:

(71) *Nem találta el biztosan a céltábla közepét.*

(72) *Nem találta biztosan el a céltábla közepét.*

Összefoglalásképpen tekintsük át, hogyan függenek az ingadozó hangsúlyozású mondat-határozók prozódiai tulajdonságai a beillesztési, azaz csatolási helyüktől. Ha főhangsúlyt viselnek, és egyben hangsúlyredukciót idéznek elő, akkor verum-fókuszhoz kapcsolódnak. Ha hangsúlytalanok maradnak (esetleg másodlagos hangsúllyal bírnak), akkor a magasabban elhelyezkedő, a beszélői attitűdök bevezetésére szolgáló SD projekcióhoz (lásd 3.3.).

A *biztosan* egészen speciálisnak bizonyult a többértelműség tekintetében, hiszen rögtön háromféle interpretációt rendelhetünk egyazon lexikai tételhez. A három különböző olvasatnak megfelelően három lehetséges csatolási helyet kell engedélyoznünk számára: kapcsolódhat közvetlenül a predikátumhoz (így kapjuk meg a módhatározói olvasatot), a felső SD frázishoz (episztemikus adverbiumként), és végül a verum-fókuszhoz. A (41a)-ban látott valós ambiguitás pont abból következik, hogy e három csatolási zónából kettő is a tagadás alatt helyezkedik el, a mondathatározók pedig csak a legfelső csatolási helyükön (úgymond a predikátumon és az operátor mezőn kívül) alkotnak önálló intonációs frázist (vö. (41b)).

4.3.2. A feltétlenül, okvetlenül és a mindenképpen esete

A 4.1. és 4.2.2. részben adverbiumok egy olyan csoportját mutattam be, melyek mindig főhangsúlyosak, preverbális helyzetben nincs hangsúlytalan párjuk (*mindenképpen, feltétlenül, okvetlenül*). E sajátos prozódiai tulajdonságuk miatt nem hasonlítanak az SD projekcióval kapcsolatba hozott adverbiumokhoz, de módhatározóknak sem tekinthetők, hiszen nem állhatnak fókuszban sem (74).¹⁶

(73) *Lola "feltétlenül becsomagolja az ajándékokat.*

(74) **Lola "feltétlenül csomagolja be az ajándékokat.*

Feltehetjük, hogy minden esetben a verum-fókuszhoz vannak csatolva, bár furcsamód tagadást nem módosíthatnak (75). Ez a különlegesség talán egyéni szelekciós megkötésnek (*[Neg]) tudható be, minthogy maguk a határozók bizonyos értelemben morfológiailag már tartalmaznak egy negatív elemet (*-lenül*)

(75) **Lola "feltétlenül/mindenképpen nem csomagolja be az ajándékokat.*

A *mindenképpen* adverbium lehetséges pozícióit megvizsgálva arra következtethetünk, hogy viselkedése inkább a kvantorokéhoz hasonlítható: látszólag a PredP-hez vagy az NNP-hez csatolódik balról vagy jobbról.¹⁷ Ezt a feltevést erősíti, hogy a negatív egyeztetés értelmében a *mindenképpen* lexémát (76b)-ben a *semmiképpen* váltja fel.

(76) a. *Lola "mindenképpen becsomagolja az ajándékokat.*

b. *Lola "semmiképpen nem csomagolja be az ajándékokat.*

A kvantorként való elemzést egyébiránt a *mindenképpen* adverbium morfológiai felépítése is világosan motiválja.

¹⁶ Érdekes módon e három adverbium egy további szemantikai (vagy még inkább lexikoszemantikai) tulajdonsággal is bír: múlt idejű kontextusban nem túl szerencsés a használatuk. Pl. *??Lola "feltétlenül/mindenképpen becsomagolta az ajándékokat.* Ahogy névtelen lektorom rámutatott, a fenti példák egytől-egyig jövő idejű értelmezést kívánnak meg, így a korlátozás tulajdonképpen a múlt idő mellett a jelen időre is kiterjed.

¹⁷ A magyar kvantorok csatolással történő beillesztése É. Kiss Katalin modelljének legújabb verzióját tükrözi. Egy alternatív megközelítésben az univerzális és disztributív kvantorok egy rekurzív DistP frázis specifikálójában foglalnak helyet (vö. Szabolcsi 1997), amely elképzelés felül kívánta írni a korábban általánosan elfogadott csatolós modellt.

5. Összegzés

Dolgozatomban bemutattam a magyar predikatív mondathatározók szintaktikai és proszódiai jellegzetességeit, különös tekintettel a kétértelmű adverbiumokra. Ez utóbbiakról feltételeztem, hogy szemantikailag aluspecifikáltak, ezért értelmezésüket elsődlegesen csatolásuk helye dönti el. A posztverbális neutralizált proszódiai környezetben és a szabad szórend következményeként a normális egyértelműsítő stratégiák nem működnek, ezért a mondathatározói olvasat csak egy opcionális fonológia szabály (az IP átszerkesztés) blokkolásával, az eredeti intonációs fráziskiosztás megtartása mellett hívható elő. A tanulmány második felében az episztemikus mondathatározók egy speciális csoportját vizsgáltam meg közelebbről. Disztribúciós és proszódiai tulajdonságaikból arra következtettem, hogy ezek az adverbiumok képesek az ún. verum-fókuszhoz csatolódni, különleges viselkedésük pedig ebből a szerkezeti pozícióból vezethető le. Végül kísérletet tettem arra is, hogy a verum-fókusz pontos helyét meghatározzam a szintaktikai struktúrában.

Hivatkozások

- Bellert, Irena 1977. On semantic and distributional properties of sentential adverbs. *Linguistic Inquiry* 8: 337–351.
- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding*. Foris. Dordrecht.
- Cinque, Guglielmo 1999. *Adverbs and Functional Heads: A Cross-linguistic Perspective*. Oxford University Press. Oxford.
- Dendale, Patrick – Liliane Tasmowski 2001. Introduction: Evidentiality and related notions. *Journal of Pragmatics* 33: 339–348.
- É. Kiss, Katalin 2006a. The function and the syntax of the verbal particle. In Katalin É. Kiss (szerk.) *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Springer. Dordrecht. 17–55.
- É. Kiss, Katalin 2006b. Apparent or real? On the complementary distribution of identificational focus and the verbal particle. In Katalin É. Kiss (szerk.) *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Springer. Dordrecht. 201–223.
- É. Kiss, Katalin 2009. Syntactic, semantic and prosodic factors determining the position of adverbial adjuncts. In É. Kiss, Katalin (szerk.) *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces*. Mouton de Gruyter. Berlin. 21–38.
- Ernst, Thomas 2002. *The Syntax of Adjuncts*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Haegeman, Liliane 2002. Anchoring to speaker, adverbial clauses and the structure of CP. In S. Mauck – J. Mittelstaedt (szerk.) *Georgetown University Working Papers in Theoretical Linguistics* 2. 117–180.
- Haegeman, Liliane 2006. Conditionals, factives and the left periphery. *Lingua* 116: 1651–1669.
- Han, Chung-hye – Maribel Romero 2004. Disjunction, focus, and scope. *Linguistic Inquiry* 35: 179–217.
- Höhle, Tilman N. 1992. Über Verum-Fokus im Deutschen. In Joachim Jacobs (szerk.) *Informationsstruktur und Grammatik*. Linguistische Berichte, Sonderheft 4. Westdeutscher Verlag. Opladen. 112–141.
- Kálmán László – Nádasdy Ádám 1994. A hangsúly. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest 393–467.

- Kenesei István 1998a. Argumentumszerkezet és VP-fókusz. In Büky László – Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 3. JATE. Szeged. 223–242.
- Kenesei, István 1998b. Adjuncts and arguments in VP-focus in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45: 61–88.
- Kiefer, Ferenc 1988. Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* 38: 107–125.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Corvina. Budapest.
- Kiefer Ferenc 2005. *Lehetőség és szükségszerűség: Tanulmányok a nyelvi modalitás köréből*. Tinta. Budapest.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 299–527.
- Kugler Nóra 2001. Próbák és szempontok a módosítószók elhatárolásához. *Magyar Nyelvőr* 125/2: 233–241.
- Kugler Nóra 2003. *A módosítószók funkciói*. Nyelvtudományi Értekezések 152. Budapest.
- Nilsen, Øystein 2004. Domains for adverbs. *Lingua* 114/6: 809–847.
- Olsvay Csaba 2000. Formális jegyek egyeztetése a magyar nemsemleges mondatokban. In Büky László – Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 4. Szegedi Tudományegyetem. Szeged. 119–151.
- Rizzi, Luigi 1997. The fine structure of the left periphery. In Liliane Haegeman (szerk.) *Elements of Grammar*. Kluwer. Dordrecht. 281–337.
- Romero, Maribel – Chung-hye Han 2002. Verum focus in negative yes/no questions and Ladd's p/–p ambiguity. In Brendan Jackson (szerk.) *Proceedings of Semantics and Linguistic Theory XII*. CLC Publications. Ithaca, NY. 204–224.
- Szabolcsi, Anna 1997. Strategies for scope taking. In Anna Szabolcsi (szerk.) *Ways of Scope Taking*. Kluwer. Dordrecht. 109–155.
- Tenny, Carol 2000. Core event and adverbial modification. In Carol Tenny – James Pustejovsky (szerk.) *Events as Grammatical Objects*. CSLI Publications. Stanford. 285–334.
- Varga, László 2002. *Intonation and Stress. Evidence from Hungarian*. Palgrave Macmillan.
- Vogel, Irene – István Kenesei 1987. The interface between phonology and other components of grammar: The case of Hungarian. *Phonology Yearbook* 4: 243–263.

A BIRTOKVISZONY EGY ÚJ VISZONYRENDSZERBEN

LACZKÓ TIBOR

1. Bevezetés

Ebben a cikkben¹ először rámutatunk arra, hogy bár a birtokviszonyt tartalmazó magyar főnévi csoportok megkülönböztetett figyelmet kaptak a (főleg) generatív szakirodalomban, az eddigi javasolt elemzések nem teljesen kielégítőek. A két legfontosabb, tipikusnak tekinthető probléma a következő.

- a) A Poss predikátum (vagyis a birtokviszonyjel) minimálisan központi (társ)fej a birtokos főnévi csoportban, a birtokviszony azonban mégis a DP belülye: alárendelt, beágyazott viszonyról van szó. Ennek a ténynek a megragadását valójában csak a nyers erő módszerével biztosítja az eddigi legmarkánsabb elemzések túlnyomó többsége.
- b) Chomskyánus fogalmak szerint a théta szerepét erőteljesen jelölt módon kapja a birtokos összetevő akkor, amikor a Poss is és a (relációs vagy deverbális) főnévi fej is ad théta szerepet: az előbbit formális, az utóbbit tartalmas szerepadónak fogja fel az elemzők zöme.

Alapvető célunk egy koherensebb elemzés kidolgozása, amely egyéb előnyös vonásai mellett a fenti két problémát is kiküszöböli. A megoldás lényegét a könnyebb követhetőség érdekében először a chomskyánus fogalmi keretek között mutatjuk be (kormányzás és kötés (GB), illetve minimalista program (MP)), majd a lexikai-funkcionális grammatika (a továbbiakban LFG) modelljében dolgozzuk ki részletesen. Íme az alapötlet: a főnévből konverzióval az őseredeti terminológia szerinti „emelő”, illetve „azonossági törlő” predikátumot hozunk létre (argumentumszerkezet nélküli, illetve argumentumszerkezetes főnevek esetében), és a hozzá kapcsolódó Poss morféma lesz az ő propozicionális argumentumának a predikátuma.

A cikk felépítése a következő lesz. Az 1.1. részben áttekintjük a birtokos szerkezeteknek néhány olyan generatív elemzését, amelyek különösen fontosak általában és/vagy az itt kidolgozandó új megközelítés szempontjából. Ezután mutatjuk be az új elemzést. Először a közönséges főneveket tartalmazó birtokos szerkezeteket tárgyaljuk (2.1. rész), utána azokat, amelyekben argumentumszerkezetes főnevek találhatóak (2.2. rész), majd rámutatunk arra, hogy megítélésünk szerint milyen további előnyös vonásai vannak javaslatunknak (2.3. rész). Ezt egy rövid összegzés követi a 3. részben.

¹ Ezúton fejezzük ki köszönetünket a konferencia közönségének hasznos észrevételeikért, valamint a kézirat felkért „névtelen” lektorának, aki Komlósy Andrásnéként felfedte kilétét, nagyon hasznos kritikái megjegyzéseikért, amelyekre a megfelelő pontokon reagálni fogunk. Kutatásainkat részben az OTKA (K 72983) és az MTA–DE–PTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatta, amit itt köszönettel elismerünk.

1.1. Néhány eddigi generatív elemzés

1.1.1. A magyar birtokos szerkezetek

1.1.1.1. A Poss predikátum

Az újabb elemzések tekintélyes része (lásd pl. Szabolcsi 1994; Komlósy 1998; Bartos 2000; É. Kiss 2002) egyetért abban (szemben pl. Laczkó 1995 és Chisarik–Payne 2003 felfogásával), hogy célszerű és szükségszerű a birtokviszonyjelet (Poss) és a birtokos számára, személyére utaló egyeztető morfémát (Agr) elkülönítve elemezni, más szóval: szételemezni, még akkor is, ha tudvalevő, hogy azokat gyakran nem képviseli önálló morf bizonyos szóalakokban, vö.:

- (1) a. (az én) *kalap-ja-i-m*
N-POSS-PL-1SG
b. (az én) *kalap-om*
N-POSS.SG.1SG
c. (az ő) *kalap-ja-i*
N-POSS-PL.3SG
d. (az ő) *hajó-i*
N-POSS.PL.3SG

(1a)-ban külön morfolk jelenítik meg a birtokviszonyjelet (POSS), a birtok többességét (PL) és az egyeztető morfémát (1SG). Ezzel szemben (1b–d)-ben két vagy három jelentéselemet is képvisel egyetlen morf. Ezeket az eseteket a jelentéselemek ponttal történő elválasztásával jelöltük a fenti példákban.

Az egyik legfontosabb érv a szételemezés mellett az (1a)-beli morfsor: a feltételezett Poss morfémát megjelenítő morfot (-*ja*) és az Agr (-*m*) morfot elválasztja a birtoktöbbséítő morf (-*i*).

A másik gyakran említett érvet a jól ismert antiegyeztetési jelenségek szolgáltatják (lásd pl. Bartos 2000; É. Kiss 2002), vö.:

- (2) a. *az ő diák-ja-i-k*
N.SG N-POSS-PL-3PL
b. **az ő-k diák-ja-i-k*
N-PL N-POSS-PL-3PL
c. *a fiú-k diák-ja-i*
N-PL N-POSS-PL
d. **a fiú-k diák-ja-i-k*
N-PL N-POSS-PL-3PL

Amint ez a példasor mutatja, ha a birtokos többes szám 3. személyű, akkor kétféle komplikáció léphet fel. Névmási birtokos esetében az egyes szám 3. személyű változatot kell használni, és a birtokos többességét csak a birtokszóhoz kapcsolódó egyeztető morf jelzi, vö. (2a)-t és (2b)-t. Nem névmási birtokos esetében viszont a birtokos van többes számban, és a birtokszón nem jelenhet meg egyeztető morf, így a -*ja* morfoknak (2c)-ben természetes módon csak a birtokviszonyjel funkcióját tulajdoníthatjuk.

A fenti két érvet és a Poss elkülönített elemzését ebben az új megközelítésben mi is elfogadjuk, és melléjük még egy harmadikat is találtunk, és megítélésünk szerint ez is igen erős. Tekintsük az alábbi példasort!

- (3) a. *a mag-am diák-ja* (**diák-om*)
 b. *a mag-ad diák-ja* (**diák-od*)
 c. *a mag-a diák-ja* (*diák-ja*)
 d. *a mag-unk diák-ja* (**diák-unk*)
 e. *a mag-atok diák-ja* (**diák-otok*)
 f. *a mag-uk diák-ja* (**diák-juk*)

A (3)-beli paradigma alapján azt az általánosítást tehetjük, hogy abban az esetben, amikor a birtokost a *maga* névmás valamelyik alakja fejezi ki, a birtokszón nem jelenhet meg soha egyeztető morf. Ebből egyenesen következik, hogy itt a *-ja* morfnek kizárólag birtokviszonyjeles szerepe lehet.

A birtokos főnévi csoportokban előforduló, argumentumszerkezettel bíró főneveknek az általunk kidolgozandó elemzése melletti előzetes megfontolásként ennek a jelenségnek a kapcsán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ezek az igéből képzett főnevek ugyanezt a mintát követik, vö.:

- (4) a. *a magam lánya* | *a maga lánya* | *a magunk lánya* | *a magatok lánya*
 b. *a magam elárulása* | *a maga elárulása* | *a magunk elárulása* | *a magatok elárulása*

Ebből pedig az következik, hogy célszerű a két főnévtípusnak a birtokos szerkezetben való előfordulását azonos elvek mentén kezelni. Új megoldásunkkal ezt a célkitűzést is igyekszünk megvalósítani.

1.1.1.2. GB/MP

Azoknak a korábbi elemzéseknek az elsőprő többségében, amelyek elkülönítik a birtokviszonyjelet (Poss), ez a Poss egy argumentumszerkezettel bíró predikátum, és amikor közönséges főnévi fejhez kapcsolódik, ő maga hozza be a szerkezetbe az alanszerű birtokos argumentumot. Technikailag ez úgy valósul meg több megközelítésben is, hogy a Poss és a főnévi fej komplex predikátumot alkot, és a Poss révén ez a komplex predikátum veszi magához argumentumul a birtokost. Chomskyánus megfogalmazásban: ez a komplex predikátum ad egy általánosított (relációs) théta szerepet a birtokosnak. Abban az esetben pedig, amikor a főnévi fejnek magának is van argumentumszerkezete, az a legmarkánsabb elemzészváltozat, amely szerint a Poss továbbra is kiosztja az általánosított théta szerepét a birtokosnak, ám a főnévi fej szintén hozzárendeli a saját théta szerepét ugyanahhoz a birtokoshoz. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ilyenkor a Poss formális, a főnévi fej tartalmas szerepet ad. Ezt az elemzést Szabolcsi (1994) dolgozta ki, és ennek a lényegét átveszi egyebek között Bartos (2000) és É. Kiss (2002) is.

Az alábbi két lényeges problémát látjuk a fentebb ismertetett elemzéstípussal kapcsolatban.

A) A Poss és a főnévi fej viszonya a szerkezet általános jellemzőinek fényében formailag nincs kielégítően rendezve. Nincs ugyanis megfelelően megragadva az, hogy nem a Poss a központi predikátum (vagy legalábbis társpredikátum), vagyis nem láthatjuk „kívülről” a birtokviszonyt. Márpedig ha a Poss és a főnévi fej két egyenrangú elemként

egyesülve alkot komplex predikátumot, akkor a birtokviszony beágyazottsága egyáltalán nem magától értetődő. Tekintsük az alábbi példákat!

- (5) a. *Palinak a kalapja*
 b. (i) 'a kalap, amelyet Pali birtokol'
 (ii) 'a kalap, amely (valamilyen) kapcsolatban áll Palival'
 c. (i) *'a kalapnak a Pali általi birtoklása'
 (ii) *(valamilyen) kapcsolat, amely fennáll Pali és a kalap között'
- (6) a. *a piros kalap*
 b. 'a kalap, amely piros'
 c. *a Pali által birtokolt kalap*
 d. *a Palival (valamilyen) kapcsolatban álló kalap*

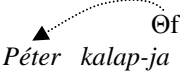
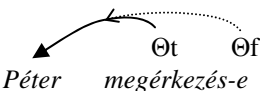
(5a)-nak csak (5b) típusú értelmezése lehet, az (5c) típusú értelmezés szigorúan ki van zárva. Ez pedig azt jelenti, hogy a birtokviszony a főnévi csoport „belügye”, alapvetően egy kalapról van szó, amely történetesen „birtokviszonyban” van Palival. Ha úgy tetszik, a *kalap+ja* komplex predikátumnak a központi eleme ebből a szempontból a *kalap*. A *Pali* birtokos és a *kalap* főnévi fej viszonya (5a)-ban ebben a releváns tekintetben szoros párhuzamba állítható a *piros* melléknév és a *kalap* főnévi fej viszonyával (6a)-ban, vö. (5b)-t és (6b)-t. A párhuzamot tovább erősítik (5a)-nak a (6c)-ben és (6d)-ben megadott melléknévi igeneves parafrázisai. Mindezek a párhuzamos vonások adhattak erős táptalajt annak a hagyományos leíró nyelvtani felfogásnak, amely szerint a birtokosok, csakúgy, mint a melléknévek és melléknévi igenevek, jelzői szerepűek a főnévi csoportban.

A fentiekből következik, hogy a két egyenrangú predikátum komplex predikátumban való egyesülését feltevő megközelítés lényegében csak a nyers erő módszerével tudja elérni, hogy a birtokos főnévi csoport megfelelő értelmezést kapjon, vagyis hogy a két látszólag egyenrangú predikátum közül a Poss alá legyen rendelve az N-nek. Íme egy standard formális szemantikai reprezentáció és annak egy szöveges feloldása (Szabolcsi 1994: 197):

- (7) a. $\lambda x \lambda y [N(x) \ \& \ R(y,x)]$
 b. azon x - y párok halmaza, amelyek esetében x N és valamilyen R relációban van y -nal

Az imént vázolt problémát az is súlyosbítja, hogy a feltett komplex predikátum Poss elemének ráadásul valamelyes formális fölényvel kellene bírnia, mivel nélküle nem lehetséges tartalmas szerepadás sem, lásd a B) pontot alább.

B) Az elemzésnek az a mozzanata, amely szerint a Poss formális szerepadó, és ha a főnévi fej szintén kioszthat théta szerepet, ugyanahhoz a birtokoshoz tartalmas szerepet rendelhet, vö. (8)-at és (9)-et, bár intuitív szempontból logikusnak tűnhet, meglehetősen jelölt megoldásnak tekinthető.

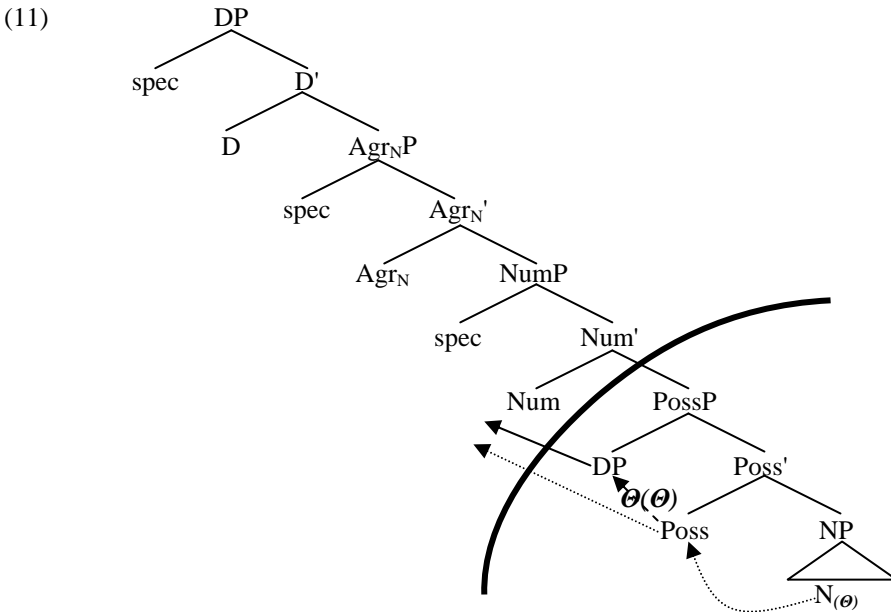
- (8)
- (9)

A jelöltségnek az a lényege, hogy ha a főnévi fej nem ad théta szerepet, a Poss által kiosztott formális szerep önmagában is kielégíti a Théta elméletet. Ha viszont a fej is ad szerepet, akkor ugyanaz az argumentum két szerepet is kap, ami megsérti a Théta elmélet alapelvét. A szakirodalomban van példa az eredeti Théta elméletnek az ilyen irányú „fella-
zítására”. Például (É. Kiss–Szabolcsi 1992: 50) az alábbi két mondatot úgy elemzi, hogy a Péter főnévi csoport mindkettőben két théta szerepet kap: (10a)-ban egyet a ragozott igétől és egyet az infinitívusztól, míg (10b)-ben egyet a ragozott igétől és egyet a határozóragos melléknévi predikátumtól.

- (10) a. *Péter győzni szeretne.*
 b. *Péter részegen jött haza.*

Ezzel együtt is úgy véljük azonban, hogy egy ilyen megoldásnak az utolsó mentsvárnak kell lennie. Az általunk javasolt új elemzés ezt a problémát is elvszerűen kiküszöböli, lásd a 2.2. részt.

Ennek a résznek a lezárásaként Bartos (2000) minimalista keretét felhasználva (11)-ben egy szerkezeti ábrán bemutatjuk az imént vázolt két probléma lényegét. (Amint említettük, Bartos elemzése Szabolcsi (1994)-re támaszkodik az alapösszefüggéseket illetően, és csu-
pán annyi a különbség közöttük, hogy Szabolcsinál a Poss és a főnévi fej már a lexikonban alkot komplex predikátumot, míg Bartosnál a két elem a szintaxisban egyesül.)

(11) bemutatja Bartos teljes DP-szerkezetét. Számunkra a témánk szempontjából az ívelt vonal alatti tartomány az érdekes. Látható, hogy a Poss predikátum a PossP összetevő feje, és komplementumként veszi magához az NP-t, amelynek a feje a főnév. A két elem, amint azt a pontozott nyíl jelzi, fejmozgatással egyesül, és ez a komplexum azután további fejmozgatásokban vesz részt. Érdeemes felfigyelni arra, hogy ez a reprezentáció még

hangsúlyosabbá teszi a fentebb elsőként említett általános problémát: a Poss argumentumszerkezettel bíró predikátum, hiszen mindig kiosztja a PossP specifikálójában lévő DP-nek a maga általánosított théta szerepét, az argumentumszerkezet nélküli közönséges főnevet tartalmazó NP az ő komplementuma. Ezek alapján teljességgel meglepő, hogy a szemantikának a főnévi fejet kell kihoznia egyedüli központi fejnek a DP értelmezése során. Ha pedig a főnév argumentumszerkezetes, akkor a fejmozgatás után a Poss+N komplexum két théta szerepet rendel a PossP specifikálójában található DP-hez (Szabolcsi terminológiája szerint egy formálisat és egy tartalmasat), ezt érzékelteti a zárójelbe tett második θ szimbólum az ábrán, és ezt tekintem a korábbi elemzések zömére jellemző másik tipikus problémának.

1.1.1.3. LFG

Komlósy (1998, 2002) elemzésének a lényege a következő. A Poss morféma nála nem predikátum, hanem csupán egy egzisztenciális megszorítást vezet be: azt követeli meg, hogy legyen birtokos (BIRT) funkció a szerkezetben. Ennek az alapállásnak tagadhatatlan előnye, hogy a fentebb vázolt két tipikus probléma közül egyik sem jellemző rá: mivel a Poss nem (társ)predikátum, (i) a főnév(i) tő az NP központi feje, (ii) ha ennek a fejnek argumentumszerkezete van, akkor a birtokos összetevő az ő kizárólagos argumentuma (chomskyánusan: kizárólag ő ad théta szerepet a birtokosnak). Ugyanakkor ez a megközelítés két szempontból is felettébb problematikus. Egyrészt megsérti az LFG egyik legfontosabb jólformáltsági elvét, a koherencia elvét az argumentumszerkezettel nem bíró főnévi fejek esetében: a birtokos összetevő, amelynek alkategorizált (vagyis (főnévi) predikátumok által kiosztható) (BIRT) funkciója van, nem (szemantikai) argumentuma sem a birtokos inflexiós komplexumnak, sem a főnévi fejnek. A koherencia elve ugyanis kimondja, hogy ha egy jelentéssel bíró (tehát nem expletívumi) összetevőnek alkategorizált (vagyis jellegzetesen szemantikai argumentumokhoz rendelt) funkciója van, akkor azt az összetevőt egy megfelelő predikátum szemantikai argumentumaként kell kezelnünk. Komlósy elemzésében viszont nincs ilyen predikátum: a Poss morféma nem predikátum nála, a közönséges főnévi fejnek pedig nincs argumentumszerkezete. Másrészt ez a megközelítés azt is jósolja, hogy a (BIRT) funkció nemthematikusan is kiosztható, vagyis hozzárendelhető például expletívumokhoz vagy idiomatikus kifejezések idiómáreszéhez, és ezt a magyar jelenségek cáfolják, vö.:

- (12) a. János beadta a kulcsot. (szó szerinti vagy idiomatikus értelmezés)
 b. a kulcsnak a (János általi) beadása (kizárólag szó szerinti értelmezés)

Korábbi megközelítésünkben (Laczkó 2000) a Poss és az Agr morfémák nincsenek szételemezve. Kétféle birtokos toldalékkomplexumot teszünk fel:

- (i) argumentumszerkezettel rendelkező és egyeztető szerepű (választhatóan a névmásejtést is kódoló) $-(j)A_1$, amely argumentumszerkezet nélküli főnevekhez járul;
 (ii) argumentumszerkezettel nem rendelkező, egyeztető szerepű (választhatóan a névmásejtést is kódoló) $-(j)A_2$, amely argumentumszerkezettel bíró főnevekhez járul.

A $-(j)A_1$ esetében megjelenik a két általános probléma egyike: a két predikátumot jelölt módon egyenrangú elemként olvasztjuk össze, hiszen a Poss viszi a konstrukcióba az argumentumszerkezetet, a szemantikának mégis alárendelt predikátumként kell értelmeznie.

A másik probléma (az együttes thétaszerepadás LFG-s megfelelőjeként) itt nem jelenik meg (de ennek egyebek között az is az ára, hogy nem tudjuk egységesen kezelni a közönséges főnévi fejet és az argumentumszerkezetes főnévi fejet tartalmazó birtokos szerkezeteket):

- (i) ha nincs a főnévi fejnek argumentumszerkezete, akkor a birtokos inflexió komplexum a predikátum;
- (ii) ha van argumentumszerkezete a főnévi fejnek, akkor ő a predikátum, és a birtokos inflexió komplexum csupán egyeztet.

1.1.2. Angol birtokosok az LFG-ben: Bresnan (2001)

Bresnan megközelítésében (Bresnan 2001) egy közönséges, argumentumszerkezet nélküli főnév lexikai formáját kiterjesztjük egy lexikai predikációs templáttal (*lexical predication template*), aminek az eredménye egy új lexikai tétel olyan argumentumszerkezettel, amelynek az argumentuma a (BIRT) funkciót kapja (attól predikációs ez a templátum, hogy alanszerű argumentumot hoz be a szerkezetbe, a predikáció alanyát: *subject of predication*).

- (13) a. *the hat*
 a kalap
 'a kalap'
- b. *the boy's hat*
 a fiú'GEN kalap
 'a fiú kalapja'
- (14) a. *hat*₁, N 'KALAP < >' →
 b. *hat*₂, N 'KALAP-JA <(BIRT)>'

Amint (14a) mutatja, a *hat* 'kalap' közönséges főnévnek nincs argumentuma (üres az argumentumszerkezete: < >), viszont a belőle a lexikai templáttal létrehozott változatnak van egy birtokos argumentuma. Ilyen módon tehát Bresnan egy közönséges főnévből egy relációs főnevet hoz létre. Megjegyzendő továbbá, hogy mivel az angol birtokos szerkezetek bővítményjelölők (szemben a kötelezően fejjelölő magyar megfelelőekkel), nincs sem Poss sem Agr morfémájuk, ezért konverzióval állítjuk elő minden főnév templátumos változatát.

2. Az új megközelítés

Az új megoldás kidolgozását az vezérelte, hogy formalizált és elvszerű megoldást keressünk az 1.1.1.2. részben említett két általános és tipikus probléma kiküszöbölésére. Emlékeztetőül, a két probléma a következő: (i) a birtokviszony „beágyazott” jellege (ii) a thétaszerepadás jelölt módja, amikor a Poss is és az N is szerepadó. Azt állítjuk majd, hogy az új elemzés mindkét problémát sikeresen megoldja, és ezen túlmenően is számos előnyös vonása van. Ezek közül kiemelkedik az, hogy (Szabolcsi 1994)-hez hasonlóan (és például (Laczkó 2000)-rel szemben) képes egységesen kezelni a birtokviszonyt (vagyis konkrétan a Poss predikátum használatát) az argumentumszerkezet nélküli és az argumentumszerkezetes főnévi csoportokban. Mindebből az is nyilvánvalóan következik, hogy az 1.1.1.1. részben mondottak szellemében most már mi is szételemezzük a Poss és az Agr morfémákat.

2.1. Közönséges főnevek és a birtokviszony

A korábbi megközelítések tekintélyes részéhez hasonlóan az új megoldásunkban mi is egyfajta predikatív viszonyt fogjuk fel a birtokviszonyt, ám ezt a viszonyt nemcsak jobbra szemantikai síkon ragadjuk meg, hanem explicit morfoszintaktikai eszközökkel, amelyek aztán közvetlenül táplálják a szemantikát. A birtokviszony predikátuma a Poss, amelynek az argumentumszerkezetében egy argumentum van, és az a szemantikailag korlátozatlan (BIRT) grammatikai funkciót kapja (az egyeztetésről az Agr morféma gondoskodik).

$$(15) \quad -(j)A, [N_]_N \pi\{x, y\} \langle(BIRT)\rangle$$

y

Ebben a reprezentációban a π szimbólum a predikátum 'valamilyen viszonyban' jelentését jelöli, és fogalmi keretében két bővítmény van: x és y , hiszen minimum két entitás szükségeltetik ahhoz, hogy bármiféle viszony fennállásáról szó lehessen közöttük. Feltesszük továbbá, hogy e két fogalmi kereti bővítményből az adott predikátum csak az egyiket képezi le argumentumra az argumentumszerkezetében. Ez az elemzési eljárás ahhoz hasonlítható, amely a jelzői funkcióban használt melléknevek esetében nem tesz fel alanyi argumentumot, és ha egy melléknévnek határozói argumentuma van (VHAT = határozói vonzat), akkor csak ezt jeleníti meg az argumentumszerkezetében, bár egy ilyen melléknév fogalmi keretében két bővítményt kell minden (szemantikai) elemzésnek feltennie, vö.:

$$(16) \quad \begin{array}{l} \text{a. } a \text{ lányára nagyon büszke apa} \\ \text{b. } büszke, A \text{ 'BÜSZKE}\{x, y\} \langle(VHAT)\rangle \end{array}$$

y

Az is megjegyzendő, hogy léteznek olyan alternatív nézetek, amelyek szerint a jelzői használatú melléknévnek is két argumentum van az argumentumszerkezetében, vö.:

$$(17) \quad büszke, A \text{ 'BÜSZKE}\{x, y\} \langle(ALANY), (VHAT)\rangle$$

x y

Egy ilyen elemzésben az alanyi funkciójú x argumentum nincs kifejezve lexikailag a melléknévi csoporton belül (vö. *lányára nagyon büszke*), hanem azt valamilyen kontrollmechanizmus segítségével azonosítjuk a főnévi fejjel (vö. *apa*). A Poss jellemzését a jelzői melléknevek ez utóbbi felfogásának szellemében is elvégezhetnénk,² vö.:

$$(18) \quad -(j)A, [N_]_N \pi\{x, y\} \langle(ALANY), (BIRT)\rangle$$

x y

A továbbiakban mi a Poss predikátum egyszerűbb argumentumszerkezetes változatát fogjuk alkalmazni.

Új elemzésünk kulcsfontosságú mozzanatai a következők.

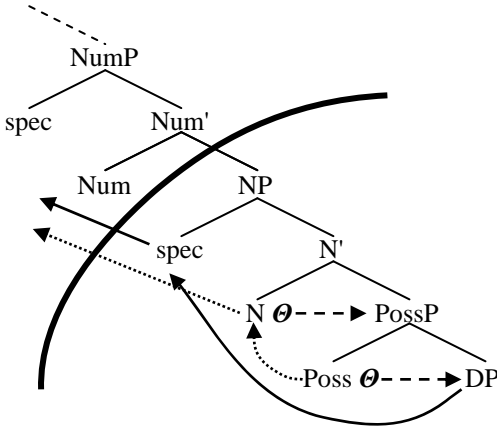
(A) Nálunk a Poss predikátum nem úgy egyesül a (közönséges) főnévi fejjel, hogy egyenrangú elemekként komplex predikátumot hoznak létre. Ehelyett az 1.1.2. részben

² Érdekességként megjegyezzük, hogy a lexikai-funkcionális grammatika keretét használó nyelvészek elektronikus levelező listáján 1997-ben élénk vita bontakozott ki arról, hogy tulajdonítsunk-e a jelzői szerepű mellékneveknek alanyi funkciójú argumentumot. Ennek a vitának a részletei továbbra is hozzáférhetők a <http://listserv.linguistlist.org/archives/lfg.html> weboldalon.

röviden ismertetett angol templátumos megoldáshoz hasonlóan feltesszük, hogy egy argumentumszerkezet nélküli főnévből konverzióval egy egyargumentumú főnévi predikátumot hoz létre egy lexikai redundanciaszabály.

(B) Ez a főnévi predikátum emelő predikátum, ami a chomskyánus keretek között azt jelenti, hogy propozicionális argumentuma van, és ennek a propozicionális argumentumnak az „alanyszerű”, vagyis birtokos funkciójú összetevőjét az emelő predikátumot tartalmazó frázis alanszerű pozíciójába emeljük. Mindezt a könnyű összehasonlítás elősegítése érdekében itt Bartos (2000) elemzésének az ilyen szellemű módosításával szemléltetjük. Vessük tehát össze az 1.1.1.2. részben (11)-ben bemutatott szerkezetet a (19)-belivel!

(19)

A főbb különbségek a következők:

- (19)-ben az N és a Poss fejek (11)-hez képest fordított sorrendben, és ebből fakadóan fordított hierarchikus viszonyban szerepelnek. (11)-ben a Possnak a komplementuma az NP, míg (19)-ben az N-nek a komplementuma a PossP.
- (11)-ben N-nek nincs argumentumszerkezete, vagyis nem ad théta szerepet, míg (19)-ben (a konverzióval előállított relációs főnév) kioszt egy propozicionális théta szerepet, amelyet a PossP kap meg.
- (19)-ben az N emelő predikátum jellegéből következően az a DP, amely a théta szerepét a Poss propozicionális predikátumtól kapja a PossP-n belül, felmozog az NP nemthematikus specifikáló pozíciójába.

Hangsúlyozzuk, hogy az új elemzésnek ez a minimalista programos eszközökkel történő bemutatása csupán szemléltető szerepű. Egy részletes és koherens MP-beli megközelítés kimunkálása itt nem célunk, mivel mi LFG-keretben dolgozunk.

Az LFG formalizmusában az, hogy az adott főnévi predikátum emelő, azt jelenti, hogy egy olyan propozicionális argumentuma van, amely „nyitott” (vagyis nincs kifejezett alanyi (jellegű) argumentuma), és a nyitottságának megfelelő (XKOMP) grammatikai funkciót kapja, és ezenkívül a főnévi predikátum kioszt egy extra, nemthematikus (BIRT) funkciót is, amelyet funkcionálisan azonosítunk az (XKOMP) kifejezetlen (BIRT) argumentumával.

- (20) a. *kalap*₁, N 'HAT ⟨ ⟩' →
 b. *kalap*₂, N 'HAT ⟨(XKOMP)⟩' (BIRT)
 (↑BIRT) = (↑XKOMP BIRT)

(C) Ennek a propozicionális argumentumnak a predikátuma tehát az imént bevezetett Poss lesz, ha összekapcsolódik az új, argumentumszerkezetes, *kalap*₂ típusú főnévi fejjel, vö.:³

- (21) *kalap*₂-ja, N (↑PRED) = 'HAT ⟨(XKOMP)⟩' (BIRT)
 (↑BIRT) = (↑XKOMP BIRT)
 (↑XKOMP PRED) = 'π ⟨(↑BIRT)⟩'

Lássuk mindennek a működését egy teljesebb példának, (22)-nek az elemzése révén!

- (22) *az én kalapjaim*

(23) szemlélteti ennek a birtokos főnévi csoportnak az LFG-stílusú, funkcionális annotációkkal ellátott összetevős szerkezetét. A könnyebb követhetőség érdekében a főnévi fej olyan szószint alatti, morfokra vonatkozó annotált szerkezetét is feltüntetjük, amely hűen tükrözi, hogy az egyes morfok milyen funkcionális információk kódolásával járulnak hozzá a teljes szóalak funkcionális kiépítettségéhez, amelyet (24)-ben az érintett szó lexikai

³ Komlósy András a következő megjegyzést fűzi az új elemzés lényegéhez. „A javasolt megoldással bajnak tartom, hogy elfogadása elvben minden toldalékolási folyamat kezelésében kinyitja egy olyan kétlépcsős leírásnak a lehetőségét, amelyben előbb a toldalékolás alapjául szolgáló relatív többlől konverzióval létrehozunk egy vele homonim, de már a toldalékolt forma jelentését és/vagy szintaktikai tulajdonságait megelőlegező tételt, majd egy második lépésben »a forma kedvéért« hozzácsatoljuk a toldalék alakját.” Erre azt válaszoljuk, hogy mi másképp vélekedünk. Megítélésünk szerint egy ilyen megoldással elviekben semmiféle probléma nincs, és mindig az adott jelenségek kezelésének egyáltalán szóba jöhető alternatívái közötti választásnak kell azt mérlegelnie, hogy összességében melyik változat a legelvszerűbb, melyik egyeztethető leginkább össze a nyelvi tényekkel, az empirikus általánosításokkal, valamint az elméleti keret(ek) nyújtotta lehetőségekkel és korlátokkal. Úgy véljük, ebben a konkrét esetben számos olyan elemzési eljárást mutattunk be és bíráltunk (Komlósy szerint is jogosan), amelyek több szempontból is problematikusak voltak. A mi javaslatunk pedig kiküszöböli ezeket a tökéletlenségeket. Addig, amíg hasonló határfokú alternatív elemzés nem születik, nem tűnik indokoltnak az új megoldást elvi síkon elmarasztalni. Az pedig érdekes és teljes mértékben idevágó adalék ehhez a polémiához, hogy a magyar *-(V)(t)t* végű melléknévi igenevek használatának éppen (Komlósy 1992) adta egy olyan LFG-s elemzését, amelyben egy aktív tranzitív ige-tövet konverzióval passzívált, és ehhez a konvertált tőhöz járult nála az igenévképző. Mi ezt lényegében ugyanabból az alapállásból bíráltuk, mint most Komlósy a mi birtokos elemzésünket. Arra mutattunk rá, hogy elviekben nem igazán meggyőző egy konverziós folyamatot beiktatni annak érdekében, hogy a tő és a képző összekapcsolódásának a feltételeit megteremtjük, hiszen a passzíváló funkciót magának a képzőnek is tulajdoníthatjuk (vö. Laczkó 1995: 161). Úgy véljük, hogy a két eset között az a markáns különbség, hogy akkor mi egy véleményünk szerint egyszerűbb, intuitívabb, a konkrét nyelvi elemekhez közvetlenül köthető alternatív megoldást is felmutattunk, itt pedig egyelőre nincs tudomásunk hasonló természetű és eredményességű alternatív elemzésről.

tételének bemutatásával is érzékeltetünk.⁴ (25) pedig ennek a birtokos főnévi csoportnak a funkcionális szerkezetét mutatja be.⁵

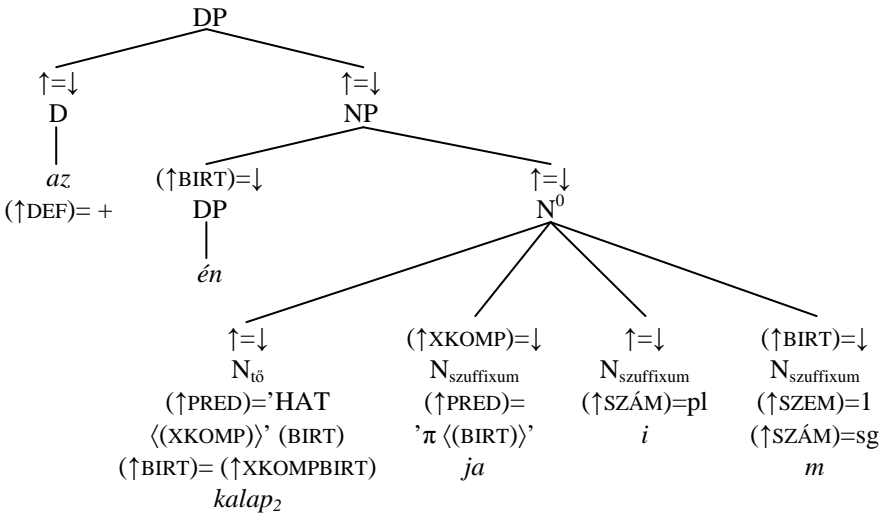
⁴ A fentebb elmondottakhoz és a (23)-beli reprezentációhoz fűződik Komlósy András legfajsúlyosabb kritikai észrevétele: „Véleményem szerint a korábbi nézetek kritikájának egyes pontjai, a javasolt megoldásnak pedig az egésze egy súlyos elméleti tisztázatlanságban szenved: a szóalakokban morfológiai elemzéssel elkülöníthető formákat (az általuk megjelenített funkcionális információk hordozóiként kezelve őket) a szintaktikai szerkezet önálló elemeiként kezeli. Ez a legjobb tudomásom szerint ellentmond az LFG sarkalatos alapelveként elfogadott feltevésnek, a lexikai integritás hipotézisének. A minimalista mintaelemzésekbe szervesen illeszkedő morfológizálás nem vihető át az LFG szintaxisába. Ezt még magyarázó, illusztratív céllal sem tanácsos alkalmazni, ám a cikkben ennél többről van szó: érvelések támaszkodnak arra, hogy a szó információtartalmának egyes elemei mely morfémákból (sőt: morfokból! – lásd pl. az (1–3) példákhoz kapcsolódó szövegrészeket) »származnak.«” Válaszunk a következő. (A) Szándékaink szerint a fenti megfogalmazásnak kellően egyértelműen kellett (volna) kifejeznie, hogy nem kívánjuk a szószint alatti elemeket a szintaktikai szerkezet önálló egységeivé tenni. Ezt annak is valószínűsíteni kellett (volna), hogy a *kalapjaim* főnévi fej lexikai tételéhez magához a (24)-ben megadott lexikai formát és funkcionális információhalmazt rendeltük. Más szavakkal: egy pusztán szintaktikai szerkezeti ábrázolásmódban N^0 alatt a morfológiaileg komplex szó és a (24)-beli funkcionális annotációk szerepelnének. (23)-ban tehát ilyen szempontból valóban illusztratív célt szolgál ez az öszvér reprezentáció. (B) Ugyanakkor meggyőződésünk, hogy ilyen és hasonló esetekben az LFG-ben is elvszerűen alkalmazni lehet és alkalmazni kell (ha szükséges, akár hierarchikusan építkező) szószint alatti, funkcionálisan annotált összetevős szerkezeteket. Ezeket **nem** vegyítjük a szintaktikai szerkezettel, hanem a morfémák (morfofok) által kódolt megfelelő annotációk segítségével „kinyerjük” a komplex szóalakból a (morfo)szintaktikailag releváns funkcionális információhalmazt, amelyet a szóalak egészéhez társítunk a szintaxisban, lásd (23)-at. Ennek hiányában az erős lexikai integritási elv tiszteletben tartása mellett lényegében megoldhatatlan feladat lenne olyan jól ismert jelenségek kezelése az LFG-ben, mint az oblikvuszai esetragok használata például a magyarban akkor, amikor az elemzés szerint az esetrag predikátumként funkcionálva a teljes főnévi csoportot argumentumként veszi magához úgy, hogy a főnévi fejhez kapcsolódik morfológiaileg, vagy bizonyos argumentumok inkorporációja az eszkimóban (vö. Laczkó 1995: 36–40; Bresnan 2001: 342–343). A szószint alatti szerkezet feltevése mellett érvelnek továbbá Kaplan et al. (2004), Butt–King (2006) és Laczkó (2007).

⁵ Komlósy további megjegyzése a következő: „erősen gyanítható, hogy a (25)-höz társítható szemantikai reprezentáció nemigen kerülheti el a körbenforgást – hiszen π szemantikailag a birtokost annak a főnévi lexémának a jelentésével hozza kapcsolatba, amelyhez a *-ja* kapcsolódik (konkrétan a (15)-beli *x*-szel); ez a lexéma viszont – a konverzió következtében már nem *kalap*₁, hanem az a *kalap*₂, amely egy XKOMP funkciójú **szemantikai argumentumot** igényel, a π pedig ezen belül szereplő pedikátum – π tehát ily módon olyan szemantikai objektumot igényel, amelynek őt magát is tartalmaznia kell.” Ezt kiemelten fontos és jogos észrevételnek tartjuk, olyannak, amellyel elengedhetetlenül szükséges a továbbiakban foglalkozni az új megközelítés minden lényeges aspektusának a kidolgozása során. Ebben a cikkben lényegében az új megoldás alapjainak a lerakása, valamint a legmeghatározóbb morfológiai és morfoszintaktikai vetületeinek a kimunkálása volt a cél. Egyáltalán nem összpontosítottunk (még) és nem is figyeltünk fel a Komlósy által érzékelt és felvetett problémára, és ezúton is köszönjük ezt az problémafelvetést. A későbbi vizsgálódás megelőlegezéseképpen, bevezetéseképpen itt csupán arra hívjuk fel röviden a figyelmet, hogy – egészen közeli analógiaként – a főnévi csoporttal kapcsolatos egyéb jelenségek és LFG-beli elemzések során is felmerültek már sok tekintetben hasonló körköröségi nehézségek. Tekintsük az alábbi példát!

(i) *a könyvet olvasó fiú*

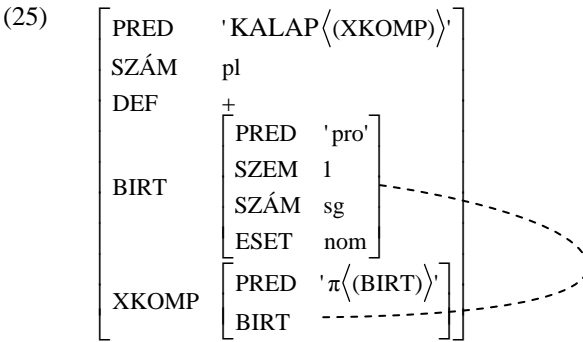
Itt a legáltalánosabb LFG-s (és sok más nyelvtanbeli) elemzés szerint a főnévi fejet módosító melléknévi igeneves szerkezet feje az *olvasó* igenév, amelynek van egy alanyi és egy tárgyi funkciójú

(23)

- (24) *kalapjaim*, N (↑PRED) = 'KALAP <(XKOMP)>' (BIRT)
 (↑BIRT) = (↑XKOMP(BIRT))
 (↑XKOMP(PRED)) = 'π <(BIRT)>'
 (↑SZÁM) = pl
 (↑BIRT(SZEM)) = 1
 (↑BIRT(SZÁM)) = sg

argumentuma. Az utóbbi testesen meg is jelenik az igeneves szerkezeten belül, az előbbit pedig az LFG-s elvek szerint egyrészt az igenév lexikai tételében, másrészt (ennek megfelelően) egy LFG stílusú, hangalak nélküli névmás (*pro*) jeleníti meg. Egy ilyen *pro* elem közösleges körülmények között egy teljes főnévi csoporttól szokta kapni a referenciáját. Esetünkben természetesen kézenfekvő lenne az (i)-ben szereplő főnévi csoport egészét megjelölni ilyen antecedenként, ám akkor ugyanolyan jellegű körkörösség forogna fenn, mint a Komlósy által szóvá tett esetben: az igenév ki nem fejezett alanyát egy olyan főnévi csoporttal azonosítanánk, amelyben az igenév (pontosabban a teljes igenévi szerkezet) is benne van. A két eset között csupán annyi a különbség, hogy az előbbiben a főnévi fejnek egy argumentuma, míg az utóbbiban egy adjunktuma tartalmaz olyan predikátumot, amely körkörösségre teszi hajlamosá a teljes szerkezetet. Az LFG-ben egy szemantikával (is) foglalkozó kollégát évekkal ezelőtt megkérdeztünk az utóbbi (igeneves) körkörösségi problémáról, és akkor azt a választ kaptuk, hogy létezik olyan szemantikai elemzési technika, amely megfelelő és elvszerű megoldást nyújt (Mary Dalrymple, személyes közlés, 2006 márciusa). Valószínűsítjük, hogy ugyanez az eljárás mód a Komlósy által felvetett gond megoldására is alkalmassá tehető, de ez természetesen további vizsgálódásokat igényel.

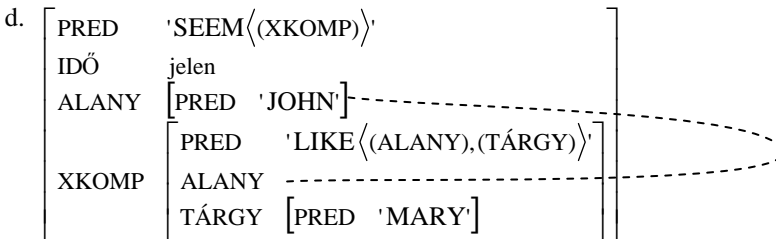
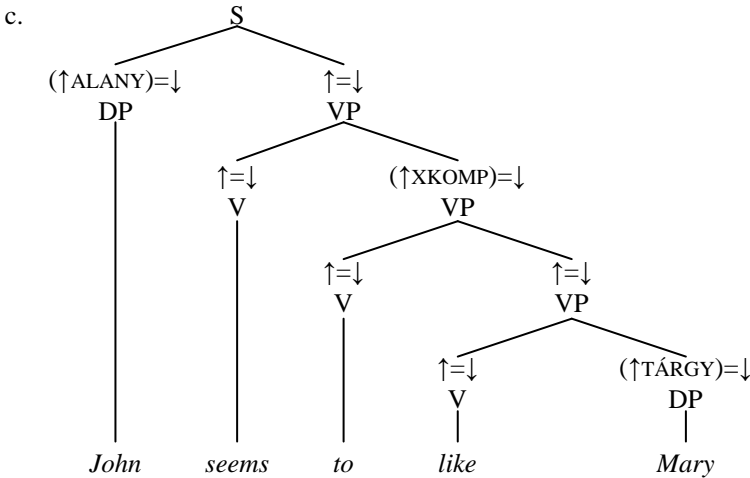

Ennek a funkcionális szerkezetnek a legfontosabb jellemzői a következők. A teljes birtokos főnévi csoport „központi predikátuma” a *kalap*₂ főnév, amelynek – LFG-stílusú emelő igeként – egy (XKOMP) funkciójú propozicionális argumentum van az argumentumszerkezetében, és ezenkívül kioszt még egy nemthematikus (BIRT) funkciót. Olyan értelemben nemthematikus ez a funkció, hogy az adott predikátumtól egy olyan összetevő kapja, amely nem szemantikai argumentuma ennek a predikátumnak. A *-ja* morf által kifejezett Poss predikátum ennek a nyitott (XKOMP) funkciójú argumentumnak a predikátuma. Azért nevezzük az LFG-ben nyitottnak ezt a funkciót, mert annak az összetevőnek, amely ezt kapja, nincs lexikailag (vagyis az LFG-s összetevős szerkezetben) kifejezett alanya, és ezt az alanyt a (↑BIRT) = (↑XKOMP BIRT) egyenlőségnek megfelelően a funkcionális szerkezet egy másik elemével azonosítjuk, esetünkben a *kalap*₂-höz kötődő (BIRT) funkciójú elemmel. A funkcionális szerkezetben ezt az azonosítást jelképezi a szaggatott görbe vonal.

Ahhoz, hogy érthetőbb legyen ez az emelő szerkezetes megközelítés az LFG-ben kevésbé járatos olvasó számára is, egy egyszerű példán bemutatjuk egy jól ismert igei emelő predikátum ilyen szellemű elemzését, amelynek a chomskyánus megfelelője közismert. Bizonyos, a *seem* 'látszik, tűnik' angol igét tartalmazó mondatok a chomskyánus elemzések alanyból alanyba emelő transzformációjának klasszikus példái. A transzformáció lényege, hogy például (26a) derivációja során a *John* főnévi csoport a mélyszerkezetben a beágyazott tagmondat alanya, hiszen szemantikailag a *like* 'kedvel' igéhez kötődik, és mozgatás révén a mátrix tagmondat üres alanyi pozíciójába kerül. Ezáltal a *seem* formális alanyává válik, ami azt jelenti, hogy szemantikai kapcsolat nincs a két elem között. Ezzel szemben az LFG-ben nincs kiinduló és felszíni összetevős szerkezet, csak egy összetevős szerkezeti ábrázolás van, így mozgatás sem lehet. Amint azt (26c) mutatja, (26a) LFG-s összetevős szerkezetében nem beágyazott mondat van, hanem csak egy beágyazott igei csoport alanyi pozíció nélkül. A *John* főnévi csoport eleve a mátrix ige alanyi pozícióját foglalja el. Azt az információt, hogy a *like* igének a VP-n belül ki nem fejezett alanyát a *seem* ige (formális) alanyával azonosítjuk, egy funkcionális egyenlőség segítségével rögzítjük a *seem* lexikai tételében: (↑ALANY) = (↑XKOMP ALANY). Ez alapján történik meg a két alany azonosítása a funkcionális szerkezetben, amint azt (26d) szemlélteti. Azt a tényt, hogy a *seem* az alanyi funkciót egy olyan összetevőhöz rendeli, amely nem az ő szemantikai argumentuma, az LFG-s konvenció úgy jelöli, hogy ezt az extra, nemthematikus funkciót a *seem* argumentumszerkezetén, vagyis a ⟨ ⟩ zárójeleken kívül tünteti fel, lásd (26b)-t.

- (26) a. *John seems to like Mary.*
 János látszik INF kedvel Mária
 'János kedvelni látszik Máriát.'

- b. *seems*, V 'LÁTSZIK <(XKOMP)>' (ALANY)
 (↑ALANY) = (↑XKOMPALANY)
 (↑IDŐ) = jelen
 (↑ALANYSZEM) = 3
 (↑ALANYSZÁM) = sg

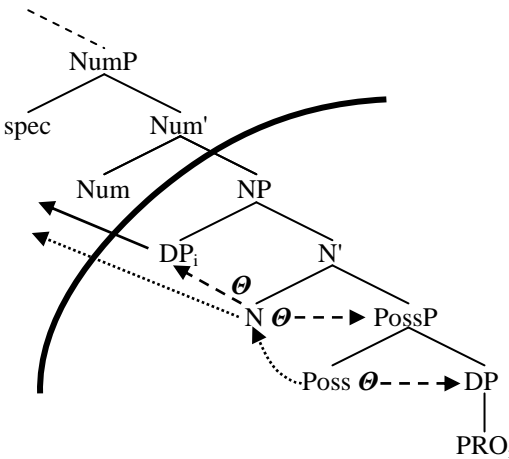

A fentiek fényében most már világosabban látható a birtokviszony általunk javasolt új elemzésének lényege: közösleges (leegyszerűsítve fogalmazva: argumentumszerkezet nélküli) főnév úgy kerülhet be egy birtokos főnévi csoportba, hogy előtte konverzió esik át: nulla fokú képzéssel argumentumszerkezettel bíró, tehát relációs főnevet hozunk létre belőle. A legnagyobb különbség a korábbi nézetek és az itteni javaslat között, hogy amazokban a **főnévi fej + Poss** komplex predikátumban csupán a Poss rendelkezett argumentumszerkezettel, az tette relációssá ezt a főnévi fejes komplex predikátumot. A mostani javaslat szerint viszont a közösleges főnévi fej a „saját jogán” válik relációssá, tehát a fej is és a Poss is relációs (argumentumszerkezettel bíró) elem. Az előbbinek az utóbbi (vagyis maga a birtokviszony) propozicionális argumentumává válik.

2.2. A birtokviszony és az argumentumszerkezetes főnevek

A birtokviszony és a közönséges főnevek kapcsolatára kidolgozott elemzésünk további előnyös vonása, hogy elvszerűen kiterjeszthető az argumentumszerkezettel bíró főnévi fejeket tartalmazó konstrukciókra is. Feltesszük, hogy ezek a főnévi fejek is ugyanazon a konverziós folyamaton mennek keresztül, vagyis ugyanaz a lexikai predikációs templátum lép az ő esetükben is működésbe. Annyi a különbség, egy ilyen főnévi fejnek van argumentuma (mert van argumentumszerkezete), ezért a konverzió által ráruházott (BIRT) funkciót ehhez az argumentumhoz rendeli – emellett a konverzió természetesen itt is bevezet egy új argumentumigényt, amelyet a Poss elégit ki. Az eddigi tárgyalási gyakorlatnak megfelelően az alapvető összefüggéseket először most is a chomskyánus minimalista program eszközrendszerével szemléltetjük. Vessük össze (Bartos 2000)-nek az 1.1.1.2. részben (11)-ben bemutatott szerkezetét a (27)-beli reprezentációval, amely a mi új javaslatunkat illusztrálja!

(27)

Az alapszerkezet ugyanaz, mint a közönséges főnévből létrejött relációs főnevet tartalmazó szerkezeté (19)-ben. Itt a főnévi fejet argumentumszerkezetes főnévi predikátumból hozta létre a lexikai predikációs templátum. Ez az új predikátum két argumentummal rendelkezik. Az egyik inherensen megvolt neki, a másikat a templátum vezette be. Ez utóbbi az a propozicionális argumentum, amelyet a Poss predikátumot tartalmazó PossP fejez ki. A főnévi fej tehát ehhez az összetevőhöz rendeli a propozicionális théta szerepét, az inherens théta szerepét pedig az NP specifikálójában generált DP-hez. A PossP-n belül a Poss predikátum egy PRO elemnek osztja ki a saját théta szerepét, és az azonossági törlő (kontrollós) szerkezetek alapvető jellemzőjének megfelelően feltesszük, hogy az N DP argumentuma kontrollálja a Poss PRO-ját.

Most pedig következzen a részletes LFG-s elemzés! (28)-ban bemutatunk egy relációs főnévi példát.

- (28) a. $húg_1$, N 'HÚG₁ (x)'
 b. $húg_2$, N 'HÚG₂ ((BIRT), (XKOMP))'
 x y
 (↑BIRT) = (↑XKOMP BIRT)

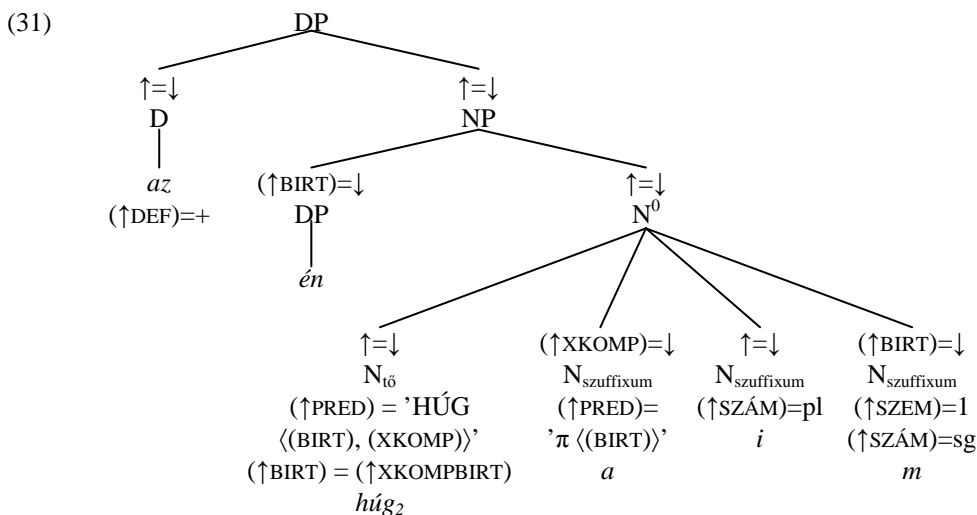
A konverzió által bevezetett propozicionális argumentumnak a predikátuma itt is a Poss lesz, ha összekapcsolódik az új, *húg₂* típusú főnévi fejjel, vö.:

- (29) *húg₂-a*, N (↑PRED) = 'HÚG₂ <(BIRT), (XKOMP)>'
 (↑BIRT) = (↑XKOMP BIRT)
 (↑XKOMPPRED) = 'π <(BIRT)>'

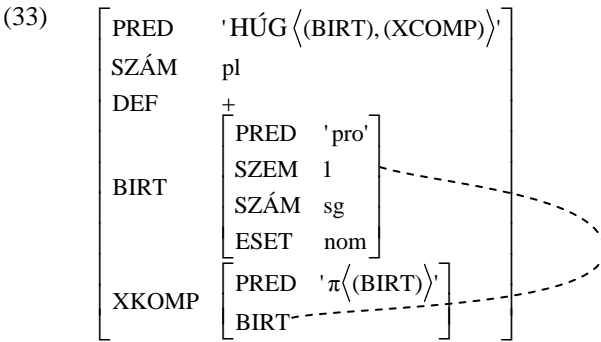
Lássuk mindennek a működését egy teljesebb példának, (30)-nak az elemzése révén!

- (30) *az én húgaim*

(31) mutatja ennek a birtokos főnévi csoportnak az LFG-stílusú összetevős szerkezetét. A könnyebb követhetőség érdekében itt is feltüntetjük a főnévi fej olyan szószint alatti, morfofokra vonatkozó annotált szerkezetét is, amely hűen tükrözi, hogy az egyes morfok milyen funkcionális információkat kódolnak. Ezek együttese jelenik meg (32)-ben, az érintett szó lexikai tételében. (33) pedig ennek a birtokos főnévi csoportnak a funkcionális szerkezetét mutatja be.

- (32) *húgaim*, N (↑PRED) = 'HÚG <(BIRT), (XKOMP)>'
 (↑BIRT) = (↑XKOMP BIRT)
 (↑XKOMPPRED) = 'π <(BIRT)>'
 (↑SZÁM) = pl
 (↑BIRTSZEM) = 1
 (↑BIRTSZÁM) = sg

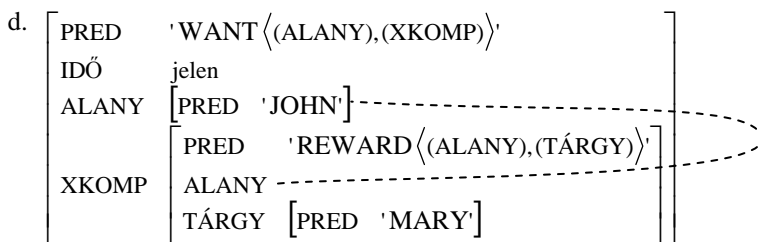
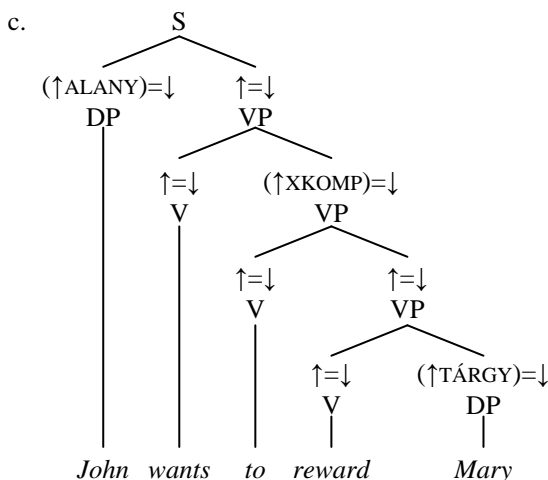

Ennek a funkcionális szerkezetnek a legfontosabb jellemzői a következők. A teljes birtokos főnévi csoport „központi predikátuma” a *húg*₂ főnév, amelynek – LFG-stílusú „azonossági törlő” igeként – egy (BIRT) funkciójú inherens argumentuma, valamint a konverzióval bevezetett (XKOMP) funkciójú propozicionális argumentuma van az argumentumszerkezetében. Az *-a* morf által kifejezett Poss predikátum ennek a nyitott (XKOMP) funkciójú argumentumnak a predikátuma. Tehát itt is az LFG-ben nyitottnak tekintett (XKOMP) funkció van jelen, amely – amint azt korábban megmutattuk – azért nyitott, mert annak az összetevőnek, amely ezt kapja, nincs lexikailag (vagyis az LFG-s összetevős szerkezetben) kifejezett alanya. Ezt az alanyt a (\uparrow BIRT) = (\uparrow XKOMP BIRT) egyenlőségnek megfelelően a funkcionális szerkezet egy másik elemével azonosítjuk, esetünkben a *húg*₂-höz kötődő (BIRT) funkciójú elemmel. A funkcionális szerkezetben ezt az azonosítást jelképezi a szagatott görbe vonal.

Ahhoz, hogy még érthetőbb legyen ez az azonossági törlő szerkezetes megközelítés, egy egyszerű példán bemutatjuk egy igei azonossági törlő predikátum ilyen szellemű elemzését, amelynek a chomskyánus megfelelője közismert. Bizonyos, a *want* 'akar' angol igét tartalmazó mondatok az őseredeti chomskyánus elemzések alany–alany típusú azonossági törlő transzformációjának klasszikus példái (bár újabban kontrollviszonyként elemzik ezeket a konstrukciókat, az azonossági törlő elnevezés továbbra is általánosan használatos a szerkezet-típus jelölésére). A klasszikus elemzés lényege, hogy például (34a) derivációja során a mélyszerkezetben két *John* főnévi csoport van: a mátrix mondat alanyának a pozíciójában található az egyik, és a beágyazott tagmondat alanyi pozícióját foglalja el a másik. Informálisan fogalmazva azért kell két *John* főnévi csoport, mert szükség van egy 'akaró' argumentumra egyfelől, és egy 'megjutalmazó' argumentumra másfelől. Ha pedig egy ilyen szerkezetekben a két argumentum koreferens, akkor egy transzformációs szabály törli a beágyazott mondat alanyát, és így jutunk el a felszíni szerkezethez. Ezzel szemben az LFG-ben nincs kiinduló és felszíni összetevős szerkezet, csak egy összetevős szerkezeti ábrázolás van, így törlő transzformáció sem mehet végbe. Amint azt (34c) mutatja, (34a) LFG-s összetevős szerkezetében az emelő konstrukciók ábrázolásához hasonlóan itt sem beágyazott mondat van, hanem csak egy beágyazott igei csoport alanyi pozíció nélkül. A *John* főnévi csoport a mátrix ige alanyi pozícióját foglalja el. Azt az információt, hogy a *reward* igeének a VP-n belül ki nem fejezett alanyát a *want* ige alanyával azonosítjuk, egy funkcionális egyenlőség segítségével rögzítjük a *want* lexikai tételében: (\uparrow ALANY) = (\uparrow XKOMP ALANY). Ez alapján történik meg a két alany azonosítása a funkcionális szerkezetben, amint azt (34d) szemlélteti.

- (34) a. *John wants to reward Mary.*
 János akar INF megjutalmaz Mária
 'János meg akarja jutalmazni Máriát.'

- b. *wants*, V 'AKAR <<(ALANY),(XKOMP)>>'
 (↑ALANY) = (↑XKOMPALANY)
 (↑IDŐ) = jelen
 (↑ALANYSZEM) = 3
 (↑ALANYSZÁM) = sg

Ha összevetjük az emelő és az azonosító törlő szerkezetek LFG-beli elemzését, azt látjuk, hogy az összetevős szerkezeti ábrázolások teljesen megegyeznek, és a funkcionális szerkezeti ábrázolások is azonosak lényegében. Az csupán az eltérés, hogy az előbbiek esetében a beágyazott predikátum nyitott argumentumának funkcionális azonosítása egy olyan összetevő funkcionális szerkezetével történik, amely csak grammatikai funkciót kap a mátrix predikátumtól, de nem szemantikai argumentuma neki, míg az utóbbiak esetében ez az összetevő egyúttal szemantikai argumentuma is a mátrix predikátumnak.

A birtokviszony általunk javasolt elemzésére visszatérve megállapíthatjuk tehát, hogy a két főnévi fejtípus közötti különbség úgy jellemezhető, hogy a konverzió a közönséges főnevek esetében egy emelő predikátumot hoz létre, míg az argumentumszerkezetes főnevek esetében azonosági törlő predikátumot.

Ennek az új megközelítésnek a másik nagy hozadéka, hogy az 1.1.1.2. részben vázolt második tipikus gondot is megoldja: nincs formális és tartalmi szerepadási probléma, ugyanis az argumentumszerkezetes főnévnek saját szemantikai argumentuma van (chomskyánus értelemben ennek az összetevőnek ad Θ szerepet), és a Poss predikátumnak is külön argumentuma van, és az adott elméleti keret feltevéseitől függően az előbbi predikátum alanyi/birtokos funkciójú argumentuma kontrollálja az utóbbi predikátum alanyi/birtokos (BIRT) funkciójú argumentumát.

A fenti megfontolások alapján elmondható, hogy új megoldásunk néhány korábbi, meghatározó jelentőségű elemzéshez hasonlóan arra törekszik, hogy a különböző típusú főnévi fejeket tartalmazó birtokos főnévi csoportokat egységesen kezelje, és mindezt úgy tudja végrehajtani, hogy az eltéréseket minimális elvi és technikai szintre szorítja le, valamint az eddigi tipikus problémákat általánosan elfogadott és igen gyakran alkalmazott generatív nyelvészeti eszközökkel, elvszerűen kiküszöböli.

Megközelítésünkkel kapcsolatban a következő jogos kérdés merülhet fel. Az argumentumszerkezetes főnévi fejeknek miért van szükségük a Poss predikátum megjelenésére, illetve általánosabban fogalmazva: miért mennek ők is keresztül a templátumos folyamaton? Erre a felvetésre az a válaszuk, hogy feltevésünk szerint a (BIRT) funkciót egy főnév (akár közönséges főnév, akár argumentumszerkezetes főnév) nem tudja kiosztani, mivel a főnévi csoportokba maga a templátumos konverzió hozza be ezt a funkciót. Más szavakkal: a templátum jogosítja fel a konvertált főnévi fejet a (BIRT) funkció kiosztására. Ezt a feltevést két tényező különösképpen motiválja. Egyrészt a különböző típusú fejeket tartalmazó birtokos szerkezetek egységes kezelésének az igénye (lásd az előző bekezdést), másrészt annak a kézenfekvő összefüggésnek az érvényesítése, amely szerint a (BIRT) funkciót természetes módon egy Poss predikátum hivatott kiosztani, illetve egy ilyen funkció bevezetését ez a predikátum hivatott a templátumos konverzió számára engedélyezni.

Az LFG elméleti keretében általában is külön kérdéskört jelent a (BIRT) funkció természete. Nincs egyetértés az elméletben dolgozó kutatók között abban a tekintetben, hogy ezt a funkciót az alanyi és tárgyi funkciókhoz hasonlóan szemantikailag korlátozatlanak vagy lényegében az összes többi vonzatfunkcióhoz hasonlóan szemantikailag korlátozottnak célszerű-e felfogni. E két alternatíva közötti választásnak messzemenő következményei lehetnek, a kérdés tehát itt is megkerülhetetlen (a kérdéskört részletesen tárgyaljuk (Laczkó 2000)-ben). Amint azt fentebb kifejtettük, új elemzésünk meghatározó mozzanata, hogy LFG stílusú emelő, illetve azonosságai törölő konstrukciókat tesz fel. Az elmélet általános elveinek értelmében az ilyen szerkezetekben ún. funkcionális kontrollviszonyok működnek (a részleteket lásd fentebb), és ezeknek a viszonyoknak kizárólag olyan összetevők lehetnek a részesei, amelyek szemantikailag korlátozatlan funkciójúak. Mivel konkrétan a (BIRT) funkcionális kontrolljáról van esetünkben szó, ebből az következik, hogy ezt a funkciót megközelítésünkben szemantikailag korlátozatlanak kell tekintenünk. Ez azért nem problematikus fejlemény számunkra, mert mi azok közé tartozunk, akik – legalábbis a magyar nyelvre vonatkoztatva – a (BIRT) funkciót egyéb független megfontolások alapján korlátozatlanak fogják fel (lásd pl. Markantonatou 1995; Ørsnes 1995; Laczkó 1995, 2000; Komlósy 1998, 2002). Ebben a tágabb összefüggésben a korábbi érvek a (BIRT) korlátozatlansága mellett, valamint az, hogy ennek az új megközelítésnek azoktól függetlenül ugyanazt kell feltennie, kölcsönösen támogatják egymást.

Ha az tehát a feltevésünk, hogy a (BIRT) szemantikailag korlátozatlan, akkor viszont magyarázatra szorul az a jól ismert tény, hogy ez a funkció – szemben az (ALANY) és (TÁRGY) funkciókkal – nem rendelhető hozzá olyan összetevőkhöz, amelyek egyúttal nem szemantikai argumentumai a funkciót kiosztó predikátumnak. Például: (i) miért nem rendelhető hozzá emelő igékből létrehozott -*Ás* képzős főnevek nemthematikus főnévi csoportjaihoz (amelyek a kiinduló igék nemthematikus alanyának, illetve tárgyának felelnek meg), (ii) miért nem rendelhető hozzá idiomatikus kifejezések nemthematikus részeihez, vö. (35)-öt és (36)-ot.

- (35) a. *Mindenkit meglepett, hogy állni látszott az idő.*
 b. *Elszomorít, hogy Péter kiváló embernek tartja Jánost.*
 c. *Nem érzékeltem, hogy kibújt a szög a zsákból.*
 d. *Megdöbbsentett, hogy Zoli beadta a kulcsot.*
- (36) a. **Mindenkit meglepett az idő állni (való) látszása/látszata.*
 b. **Elszomorít János Péter általi kiváló embernek (való) tartása.*
 c. *#Nem érzékeltem a szögnek a zsákból való kibújását.*
 d. *#Megdöbbsentett a kulcsnak a Zoli által való beadása.*

A klasszikus generatív besorolás szerint (35a)-ban (beágyazott) alanyból (mátrix) alanyba emelő igei predikátum található (*látszott*), és az ő formális alanya (*az idő*) nem szemantikai argumentuma neki, hanem az *állni* főnévi igenév szemantikai argumentuma (és a mondat előállításának egy bizonyos pontján formális alanya is). (35b)-ben hasonló összefüggéseket állapíthatunk meg (beágyazott) alany – (mátrix) tárgy viszonylatban. Amint azt (36a) és (36b) mutatja, a két mondatnak megfeleltethető, deverbális főnevet tartalmazó főnévi csoportok agrammatikusak. (35c)-nek és (35d)-nek szó szerinti és idiomatikus olvasata egyaránt van. (35c)-ben az idiomatikus kifejezés nemthematikus része a *kibújt* predikátum alanya, (35d)-ben pedig a nemthematikus rész a *beadta* predikátum tárgya. A két mondattal párhuzamba állítható, -*Ás* képzős főnévi fejeket tartalmazó birtokos főnévi csoportok viszont csak szó szerint értelmezhetők, idiomatikusán nem, ezt jelezzük a # szimbólummal (36c)-ben és (36d)-ben. Ez a megszorítás a (BIRT) funkcióra vonatkoztatva egyébként nemcsak a magyarra jellemző, hanem például az angol nyelvre is.

Megközelítésünk keretei között erre a kikötésre az alábbi magyarázatot adhatjuk.

- (a) A (BIRT) funkciót két predikátum is kiosztja: a főnévi fej és a Poss morféma.⁶

⁶ Komlósy ezt írja: „[...] az (a–d) magyarázatsor első állítása szerint »A (BIRT) funkciót két predikátum is kiosztja: a főnévi fej és a Poss morféma.« Ez az LFG-ben szerintem nem lehetséges, mert mindkét »predikátum« ugyanazon szó belsejében található, így egyikük sem oszthat ki semmit sem a szó határain kívülre. A bennük levő információknak a szó belsejében kell összegződniük, s az összegzett információkat csak a szó mint egész »oszthatja-veheti« a szintaxisban.” Megítélésünk szerint ez az eljárás természetes módon kivitelezhető az LFG-ben, ha a 4. lábjegyzetben kifejtettek szellemében feltesszük, hogy a (morfológiai/lexikai komponensünkben) a szószint alatti elemeknek is van funkcionálisan annotált összetevős szerkezetük, és az annotációk a megfelelő funkcionális információhalmazt társítják a komplex szó lexikai tételéhez (így egyébként a Komlósy által az idézetben megfogalmazott elvárásnak is megfelelünk). Ezek után a teljes frázis funkcionális szerkezete elvszerűen és a megkívánt formában ki tud épülni.

- (b) Egy közönséges főnévi fej viszonylatában (szemben a relációs főnévi fejekkel) ez a (BIRT) nemthematikus, és ezzel önmagában nem is lenne gond.
- (c) A Poss predikátum viszont mindig tematikus argumentumához rendeli hozzá, és a két (BIRT) funkciót funkcionálisan azonosítja az LFG kontrollmechanizmusa.
- (d) Ha egy nemthematikus elem (például idiómarész) kapná a (BIRT) funkciót, akkor az – a kötelező funkcionális kontroll végrehajtása eredményeképpen – elkerülhetetlenül megsértené az LFG **teljesség** nevű jólformáltsági feltételét, hiszen a Poss predikátumnak az argumentumigényét – egyéb predikátumokhoz hasonlóan – csak egy szemantikailag tartalmas főnévi csoport elégítheti ki.

Az LFG jelenleg legáltalánosabban elfogadott elveinek és feltevéseinek a tükrében a következő (megítélésünk szerint látszólag) problematikus mozzanat merülhet fel. Ha a kiinduló ígének már van egy (XKOMP) funkciójú argumentuma, akkor a templátumos konverzió eredményeként két ilyen (XKOMP) funkciójú argumentumot kell feltenni. Ez első pillantásra megsérti a kölcsönösen egyértelmű megfelelés jólformáltsági elvét, amelynek az egyik része kimondja, hogy egyazon grammatikai funkció ugyanabban az argumentum-szerkezetben csak egyszer osztható ki, vö.:

- (37) a. Péter (ALANY) zöldre (XKOMP) festette a kerítést (TÁRGY).
 b. a kerítésnek (BIRT) Péter általi (VHAT) zöldre (XKOMP₁) festése (XKOMP₂)
 c. *festése*, N (↑PRED) = 'FESTÉS <<((VHAT)_{AG}, (BIRT), (XKOMP₁), (XKOMP₂)>>'
- (↑BIRT) = (↑XKOMP₁ALANY)
 (↑BIRT) = (↑XKOMP₂BIRT)
 (↑XKOMP₂PRED) = 'π <<(BIRT)>>'
 (↑SZÁM) = sg
 (↑ESET) = nom
 (↑BIRTSZEM) = 3
 (↑BIRTSZÁM) = sg

Erre az ellenvetésre legalább kétféle megoldás is elképzelhető, amelyeket további kutatások során kívánunk tüzetesen megvizsgálni.⁷

A) Az LFG első változata szintén megkülönböztetett különféle (XKOMP) funkciókat: (VKOMP), (NKOMP) – attól függően, hogy az adott funkciót kapó, propozicionális argumentumot kifejező összetevő feje milyen kategóriájú volt. Ebből kiindulva mondhatjuk azt, hogy a különböző kategóriájú predikátumok (V, N stb.) részben eltérő jellegű propozíciókat fejeznek ki, és ilyen alapon, a határozói vonzatfunkciókhoz hasonlóan, különböző tematikus címkékkel láthatjuk el ezeket a nyitott grammatikai funkciókat: (XKOMP)_Θ, vö. (VHAT)_Θ.

B) Egy olyan további különbség is feltehető, hogy bizonyos (XKOMP)-ok predikátuma az alanyi funkciót (ALANY) osztja ki: (XKOMP)_{ALANY}, másoké (legalábbis a mi új elemzésünkben) a birtokost (BIRT): (XKOMP)_{BIRT}.

⁷ Komlósy: „A (37) példával illusztrált problémára még jelzésként sem tartom biztatónak a felvetett két javaslatot.” Mi ezzel szemben nemcsak jelzésként tartjuk biztatónak a javaslatokat. A további kutatások eredménye fogja eldönteni, hogy kinek a megérzései igazolódtak be.

2.3. Általános megjegyzések az új elemzésről

Az alábbiakban számba vesszük megközelítésünk legfontosabb jellemzőit és előnyös tulajdonságait.

1. A legkiemelkedőbb előnyös vonása az, hogy az 1.1.1.2. részben említett első tipikus problémát elvszerűen megoldja: közvetlenül és explicit módon táplálja a szemantikát, mármint a birtokos főnévi csoport értelmezését. A főnévi fej és a Poss közötti aszimmetrikus viszonyt intuitív szempontból plauzibilisen és hétköznapi morfoszintaktikai eszközökkel ragadja meg. Egy közönséges, argumentumszerkezet nélküli főnévből relációs főnévi predikátum lesz, amely egy propozicionális argumentumot igényel. Ha úgy tetszik, egy birtokviszony kötelező kifejezésére szakosodik. Ezáltal ő lesz a birtokos főnévi csoport kizárólagos feje, központi predikátuma, ahogyan azt az ilyen kifejezések szemantikája megköveteli. Az ehhez a fejhez kapcsolódó Poss hozza be a szerkezetbe a birtokviszonyt, de az a főnévi fejnek van alárendelve, vagyis propozicionális argumentumként módosítja ezt a fejet. Hagyományos leíró terminussal: maga a birtokviszony kötelező jelzői módosítója az argumentumszerkezetes fejnek. Így ragadhatjuk meg azt a tényt is, hogy a birtokviszony kívülről nem látszik.

2. LFG-s rendszerünkben javaslatunk fő mozzanatainak megfelelően a Poss által bevezetett birtokviszonnal kizárásos alapon csak (XKOMP) funkciót lehet társítani a következő megfontolások alapján. (i) Ha argumentumról van szó, az adjunktumi funkciók: (ADJ) vagy (XADJ) szóba sem jöhetnek. (ii) Ha propozicionális argumentumról van szó, az LFG klasszikus elvei a (KOMP) vagy az (XKOMP) funkciót írják elő. (iii) Ha az adott propozicionális argumentumot kifejező összetevőben (pontosabban a neki megfelelő funkcionális szerkezetben) nincs jelen „önállóan” egy alanyi argumentum, vagyis ha „kívülről” kell funkcionálisan azonosítani, akkor csakis (XKOMP) funkciójú lehet ez a propozicionális argumentum.

3. Tekintettel arra, hogy javaslatunk szerint a konverzióval létrehozott, argumentumszerkezetes főnévi fej emelő predikátum, nemcsak a Poss predikátum osztja ki tematikusan a (BIRT) grammatikai funkciót, hanem nemthematikusan ő is kiosztja a (BIRT) funkciót, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy (BIRT) funkciót rendel egy olyan összetevőhöz, amely egy másik predikátum ki nem fejezett, szintén (BIRT) funkciójú szemantikai argumentuma. Ezzel biztosítani tudjuk, hogy a birtokos frázis az összetevős szerkezetnek is és az annak megfelelő funkcionális szerkezetnek is a „legfelső” szintjén jelenhessen meg – a tényekkel összhangban. Következésképpen azok a kulcsfontosságú általánosítások, amelyeket az eddigi generatív elemzések egyöntetűen osztanak, továbbra is rendszerszerűen megragadhatók az új megközelítés keretei között is. A lényeg: formálisan (de nem szemantikailag) a főnévi fejhez tartozik egy alanszerű birtokos összetevő csakúgy, mint ahogyan az angol *seem* igéhez tartozik formálisan (de nem szemantikailag) egy alanyi funkciójú összetevő. Így továbbra is indokolt az alanszerű birtokos pozíció és funkció feltevése. Ezen túlmenően az alanszerű egyeztetési jelenségek, a névmásejtés (*pro-drop*), valamint a datívuszi birtokos „kimozgathatósága” mind-mind ugyanolyan elvszerűen megragadhatók, mint a korábbi megközelítésekben.

4. Szabályaink és elveink azt is biztosítják, hogy a Poss nem kapcsolódhat a *kalap*₁ típusú főnévi fejekhez, a *kalap*₂ típusúakhoz viszont hozzá kell kapcsolódnia. A *kalap*₁ típusú főnév ugyanis nem rendelkezik argumentumszerkezettel, ezért nem tud magához

propozicionális argumentumot venni. Ilyen módon csak nyitott adjunktumi funkciójú (XADJ) propozicionális módosító predikátuma lehetne a *kalap*₁-hez kapcsolódó Poss. Ebben az esetben a ténylegesen megjelenő birtokos összetevő az argumentumszerkezet nélküli *kalap*₁ fej szabad módosítójának minősülne, és funkcionálisan vele azonosítanánk az (XADJ) ki nem fejezett alanyát. Ez viszont legalább két problémába ütközne. Egyrészt meglepő lenne, hogy minden ilyen birtokos konstrukcióban az egyébként választhatónak minősülő, adjunktumi szintű birtokosnak kötelezően jelen kellene lennie azért, hogy az (XADJ) alanyát valamilyen elem funkcionálisan kontrollálhassa. Másrészt meglehetősen példátlan lenne, hogy egy egyszerű adjunktumi módosító bírjon mindazokkal az alanszerű tulajdonságokkal, amelyeket az előző pontban felsoroltunk. Ezzel szemben a *kalap*₂ típusú fejnek kötelezően szüksége van a Poss predikátumra, ugyanis a Poss képviseli a fej (XKOMP) funkciójú propozicionális argumentumának a predikátumát. Ha nincs jelen, akkor nincs ilyen argumentum a szerkezetben, és az így óhatatlanul megsérti a teljesség jólformáltsági elvét.

5. A közönséges főnévi fejeket és az argumentumszerkezetes fejeket tartalmazó birtokos szerkezeteket egységes eljárással tudjuk kezelni, amely elvszerűen képes modellálni a két típus közötti lényegi hasonlóságot (egy propozicionális birtokviszony bevezetése) és különbséget (emelő vs. azonossági törlő szerkezetfajták). Itt újra érdemes kiemelni, hogy az argumentumszerkezetes főnevek azonossági törlő predikátumként való kezelése az 1.1.1.2. részben bemutatott második tipikus problémát, a kettős thétaszerepadást is elvszerűen megoldja, hiszen a főnévi fejnek is és a Poss predikátumnak is saját argumentuma van (chomskyánus terminológiával: külön-külön kiosztják a rendelkezésükre álló théta szerepeket), és a két argumentum között kontrollviszonyt teszünk fel.

6. Széles körben elfogadott az a nézet, mely szerint a birtokviszony alapvetően predikatív viszony, ám ezt a birtokos főnévi csoporton belül leginkább szemantikai síkon ragadják meg. A mi megközelítésünkben viszont mindezt explicit morfoszintaktikai eszközökkel is alátámasztjuk: a Poss egy (XKOMP) propozicionális argumentum predikátuma. Ráadásul fentebb azt is felvillantottuk, hogy a mi eljárásunk technikailag még azt is megengedné, hogy a vitán felül két szemantikai (fogalmi keretbeli) bővítménnyel bíró Poss predikátum mindkét bővítményét leképezze argumentumokra az argumentumszerkezetében.

7. Elemzésünk természetes módon kiterjeszthető az angolra is, amely a bővítményjelölő típusba tartozik. Az 1.1.2. részben (14)-ben bemutatott az angol birtokos főnévi csoport fejének standard LFG-s elemzését. A könnyebb követhetőség érdekében ezt itt (38)-ként megismételjük.

- (38) a. *hat*₁, N 'KALAP ⟨⟩' →
 b. *hat*₂, N 'KALAP-JA ⟨(BIRT)⟩'

Emlékeztetőül a lényeg: a fenti szabály egy ún. lexikai predikációs templátummal kiterjeszti egy közönséges, argumentumszerkezet nélküli főnév lexikai tételét egy argumentumszerkezettel bíró főnévi predikátum lexikai tételére, amelyben az (egyedüli) argumentum a (BIRT) grammatikai funkciót kapja. Annyit kell mindössze változtatni, hogy ez a lexikai predikációs templátum a mi elemzésünk igényeinek megfelelően terjessze ki a kiinduló lexikai tételt, vö.:

- (39) *hat*₂, N 'KALAP-JA <(XKOMP)>' (BIRT)
 (↑BIRT) = (↑XKOMP BIRT)
 (↑XKOMPPRED) = 'π <(BIRT)>'

A magyarhoz képest annyi itt a különbség, hogy az angolban, mivel nem fejjelölő, a magyar Poss predikátumnak megfelelő morféma soha nem jelenik meg a főnévi fejen, ezért mindig maga a lexikai predikációs templátum vezeti be ezt a (beágyazott) predikátumot: (↑XKOMPPRED) = 'π <(BIRT)>'. Egy ilyen jellegű eljárás eleve közönségesnek és elvszerűnek számít az LFG-ben, ráadásul a magyarban is gyakran előfordul, hogy a szóban forgó predikátumot nem a Poss morféma vezeti be, hanem egy más (alapfunkciójú) morf „vállalja át” ezt a szerepet. Az egyeztető morfoknak és a birtoktöbbsesítő morfoknak egyaránt lehet ilyen átvállalt szerepe, vö.:

- (40) a. *az én kalap-om*
 b. *az ő hajó-i*

Például a (40b)-ben szereplő *-i* morfoknak az alábbi lexikai tételt kell tulajdonítani.

- (41) *-i*, [N__]_N
 (↑SZÁM) = pl
 (↑XKOMPPRED) = 'π <(BIRT)>'
 (↑BIRTSZÁM) = sg
 (↑BIRTSZEM) = 3

Ebben a használatában tehát a birtoktöbbsesítő morf alapfunkcióján kívül kódolja a π predikátumot is, valamint a szám és személy információt a birtokosról.

Elemzésünknek az angolra való kiterjesztése a következő előnyöket nyújtja.

- (A) Itt is artikuláltabban táplálja a szemantikát: a birtokviszony mint beágyazott predikatív viszony fejeződik ki morfoszintaktikailag is.
 (B) Egységes kezelésmódot biztosít eltérő (fejjelölő kontra bővítményjelölő) nyelvtípusok birtokos szerkezeteinek az esetében.
 (C) A (BIRT) funkció kiosztása elvszerűbben elvégezhető deverbális főnévi fejek esetében.
 (D) Az angolban is magyarázatot tudunk adni arra, hogy a (BIRT) miért nem osztható ki „nemthematikusan”.

Az angolra való kiterjesztés részletes tárgyalását lásd Laczkó (2008)-ban.

8. Elemzésünk további előnyös vonásának tekinthető, hogy olyan általánosításokat és elveket alkalmaz, amelyek lehetővé teszik, hogy nemcsak az LFG keretei között, hanem a chomskyánus irányzat különböző változataiban is kidolgozható legyen (ennek elnagyolt körvonalait az új elemzés bemutatásakor következetesen megrajzoltuk). Az ún. emelő és azonossági törölő szerkezetekről jól kimunkált elemzési eljárások léteznek a chomskyánus főirányon és az LFG-n belül egyaránt, és számos nyilvánvaló párhuzam vonható a két irányzat között ezen a területen. Az a tény, hogy egy megközelítés ilyen értelemben elméletfüggetlen általánosításokra és eszköztárra épít, azt jelezheti, hogy itt alapvetőknek tekinthető összefüggések helyes felismerése és az elemzésbe való kézenfekvő, megalapozott bevonása történt.

3. Összegzés

- Ebben a cikkben a magyar birtokos főnévi csoportok új, elvszerűbb LFG-s elemzését dolgoztuk ki.
- Az új megoldás lényege: a főnévből konverzióval „emelő”, illetve „azonossági törülő” predikátumot hozunk létre (argumentuszerkezet nélküli, illetve argumentumszerkezetes főnevek esetében), és a hozzá kapcsolódó Poss morféma lesz az ő (XKOMP) funkciójú propozicionális argumentuma.
- Ezzel két eddigi tipikus problémát is megoldunk: (i) a birtokviszony „beágyazottságának” a modellálását (ii) a thétaszerepadás jelölt módjának az elkerülését argumentumszerkezetes főnévi fejek esetében.
- Modellünk lehetővé teszi a birtokviszony egységes kezelését bármilyen fejtípust tartalmazó főnévi csoportban.
- Elvszerű magyarázatot szolgáltat arra, hogy miért nem lehet nemthematikus a birtokos összetevő.
- Az elemzés az angol típusú nyelvekre is alkalmazható, ezáltal lehetőség nyílna különböző típusú (fej-, illetve bővítményjelölő) nyelvek birtokos szerkezeteinek egységes kezelésére.
- Megközelítésünk módszeresen átültethető chomskyánus keretbe is.
- Egyetlen mozzanat igényel további vizsgálódást: az (XKOMP) természete, vagyis annak a megalapozott feltevése, hogy ugyanabban az argumentumszerkezetben egynél több (de eltérő jellegű) (XKOMP) funkció is megjelenhet.

Hivatkozások

- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 653–762.
- Bresnan, Joan 2001. *Lexical-functional Syntax*. Basil Blackwell. Oxford
- Butt, Miriam – Tracy H. King 2006. Restriction for morphological valency alternations: The Urdu causative. In Miriam Butt – Mary Dalrymple – Tracy H. King (szerk.) *Intelligent Linguistic Architectures: Variations on Themes by Ronald M. Kaplan*. CSLI Publications. Stanford. 235–258.
- Chisarik, Erika – John Payne 2003. Modelling possessor constructions in LFG: English and Hungarian. In Miriam Butt – Tracy H. King (szerk.) *Nominals: Inside and Out*. CSLI Publications. Stanford. 181–199.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press. Cambridge.
- É. Kiss Katalin – Szabolcsi Anna 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 21–77.
- Kaplan, Ronald – John T. Maxwell III – Tracy H. King – Richard Crouch 2004. Integrating finite-state technology with deep LFG grammars. In *Proceedings of the Workshop on Combining Shallow and Deep Processing for NLP (ESSLLI)*. Online: <http://www2.parc.com/isl/groups/nlt/pargram/esslli04fst-xle.pdf>.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 299–417.

- Komlósy András 1998. *A nomen actionis argumentumainak szintaktikai funkcióiról*. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Komlósy, András 2002. *Another Look at Action Nominalizations in Hungarian*. Előadás. 6th International Conference on the Structure of Hungarian. Düsseldorf.
- Laczkó, Tibor 1995. *The Syntax of Hungarian Noun Phrases: A Lexical-Functional Approach*. Peter Lang. Frankfurt am Main.
- Laczkó, Tibor 2000. Derived nominals, possessors and lexical mapping theory in Hungarian DPs. In Miriam Butt – Tracy H. King (szerk.) *Argument Realization*. CSLI Publications. Stanford. 189–227.
- Laczkó, Tibor 2007. On elliptical noun phrases in Hungarian. In Miriam Butt – Tracy H. King (szerk.) *Proceedings of the LFG '07 Conference*. Stanford University. Stanford. 323–342. Online: 2007. CSLI Publications. ISSN 1098-6782. <http://csli-publications.stanford.edu/LFG/12/lfg07.html>.
- Laczkó, Tibor 2008. What Hungarian and English possessors have in common. In Andor József – Hollósy Béla – Laczkó Tibor – Péter Pelyvás (szerk.) *When Grammar Minds Language and Literature. Festschrift for Prof. Béla Korponay on the Occasion of his 80th Birthday*. Institute of English and American Studies, University of Debrecen. Debrecen. 311–320.
- Markantonatou, Stella 1995. Modern Greek deverbal nominals: An LMT approach. *Journal of Linguistics* **31**: 267–299.
- Ørsnes, Bjarne 1995. *The Derivation and Compounding of Complex Event Nominals in Modern Danish: An HPSG Approach with an Implementation in Prolog*. PhD-disszertáció. University of Copenhagen.
- Szabolcsi, Anna 1994. The noun phrase. In Ferenc Kiefer – Katalin É. Kiss (szerk.) *The Syntactic Structure of Hungarian. Syntax and Semantics* **27**. Academic Press. New York. 179–274.

FUNKCIONÁLIS VISZONYOK, LINEÁRIS POZÍCIÓK, LINEÁRIS VISZONYOK

A *miért* kérdőszó három szintaktikai modellben

IMRÉNYI ANDRÁS

1. A tanulmány célja

Jelen tanulmány célja, hogy továbbgondolkodásra késztesen a magyar mondat modellálásával kapcsolatban. Egy esettanulmányon – a *miért* kérdőszó mondatbeli viselkedésének elemzésén – keresztül azt kívánom igazolni, hogy sem a hagyományos grammatika, sem a fősodratú generatív elemzés nem képes a vonatkozó adatok teljes körű és meggyőző magyarázatára, ezért érdemes lehet felülvizsgálni a mondatstruktúrával kapcsolatos előfeltevéseiket. Amellett fogok érvelni, hogy e modellek nemcsak hogy mindeddig – akár az elemző hibájából – nem oldottak meg bizonyos számukra is fontos problémákat, de az általuk feltett kérdésekre nem is igen lehet jó választ adni. Ezért egy új modellre teszek javaslatot, amely bizonyos szempontból a hagyományos és a generatív mondatstruktúra-felfogás – kizárólag technikai szinten értelmezett – szintézisét nyújtja.

A 2. részben a *miért* szintaxisának hagyományos megközelítését ismertetem a Keszler Borbála által szerkesztett *Magyar grammatika* (Keszler 2006) alapján. Ez a modell a mondatban az elemek közötti funkcionális viszonyok (szintagmák) rendszerét látja, így a *miért*-tel kapcsolatos kérdése az, hogy a vizsgált kérdőszó mely más elemekkel állhat viszonyban, s milyen típusú ez a viszony. A modell legsúlyosabb hiányossága, hogy nem számol a szórend nyelvi kódoló szerepével, emiatt a *miért* viselkedésének teljes körű elemzésére sem lehet alkalmas. A 3. részben a fősodratú generatív nyelvészet koncepciójára térek át, amely kiemelten foglalkozik a szórenddel, de nem közvetlenül elemek közötti viszonyok, hanem – egy hierarchikus szerkezeten értelmezett – lineáris pozíciók révén modellálja azt. É. Kiss (2002) FP-adjunkciós elemzését megvizsgálva azt tapasztalom, hogy bár e megoldás látszólag kézenfekvő az adott előfeltevések mentén, különféle elméleti és empirikus problémák miatt nem érdemes fenntartani. A gondot súlyosbítja, hogy a rendelkezésre álló alternatívák egyike sem jöhet számításba, így magán a kérdésfeltevésen kell változtatni. Saját javaslatom a 4. részben az lesz, hogy a mondatot az elemek közötti funkcionális és lineáris viszonyok rendszerének tekintsük, azaz a *miért*-nek mind funkcióját, mind pozícióját kizárólag más elemekhez képest értelmezzük. Megítélésem szerint e modell deskriptíve pontosabb, ugyanakkor nagyobb magyarázati értékű megoldást kínál, többek között kiszakítva a *miért*-et a generatív nyelvészekről neki tulajdonított kivételes státuszából is. Végül az 5. részben összefoglalom az eredményeket.

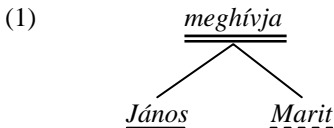
A bevezetés végén érdemes kitérni a téma részletesebb indoklására. Első kérdésünk az lehet, hogy miért éppen a *miért*-ről esik szó, s nem valamely más nyelvi jelenségről. A választás oka – s ennyiben a *miért*-et kulcsproblémának is mondhatjuk –, hogy az érintett jelenségkör magyarázata mind a hagyományos, mind a generatív nyelvészek számára fontos, így előbbiek nem utalhatják azt a (rendszermondattól megkülönböztetett) „nyilatkozat” (Keszler 2006: 31), utóbbiak a (magjelenségekről leválasztott) „periféria” (É. Kiss–Szabolcsi 1992: 29) világába. Ha egy ilyen – a modell kérdésfeltevéseiből következően – meglehetősen központi jelenségre egy elméletnek nincs megfelelő magyarázata, az akár

indokot adhat az elmélet egyes aspektusainak a megkérdőjelezésére is (míg pl. egy szociolingvista hiába mutatna fel önmaga számára fontos, a generatív modell számára viszont – bár problémás, de – jelentéktelen, vagy annak minősíthető nyelvi adatokat). Másodsorban, magyarul szorult, hogy miért éppen e két modellt vizsgálom, hallgatva többek között a HPSG-ben, az LFG-ben stb. rejlő lehetőségekről. Ennek – saját ismereteim korlátain túl – elsősorban infrastrukturális okai vannak: jelenleg a közoktatásban és a nyelvészeti ismeretterjesztésben ez a két modell játszik főszerepet, így problémáik kimutatása, esetleges meghaladásuk felvetése több, mint tisztán szaktudományos kérdés.

2. A miért a hagyományos grammatikában

Hagyományos grammatikán – kisebb leegyszerűsítéssel élve – azt a mondatszemléletet értem, melynek legújabb, teljességre törekvő kifejtése a *Magyar grammatika* (Keszler 2006, a továbbiakban MG) című egyetemi tankönyv. E szemléletet több szempontból lehet bírálni (többek között a nyelvelméleti előfeltevések tisztázatlansága vagy a módszertani következetlenség okán), számomra azonban most egyedül az a technikai kérdés az érdekes, hogy miben látja a hagyományos grammatika a mondatstruktúra szerveződésének a lényegét, s e nézőpontból mi (nem) mondható el a *miért* kérdőszóról.

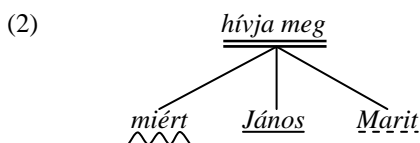
Legátfogóbban úgy fogalmazhatunk, hogy e modell szerint a mondat **az elemek közötti funkcionális viszonyok rendszere**. A szintagmát ugyan a tankönyv – az iménti definíciónak némileg ellentmondva – „nyelvi egységnek” is nevezi („a szintagmák fogalomjelölő lexémák és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolatából létrejövő, létrehozható nyelvi egységek”, MG: 29), az egység státusz másodlagosnak, sőt látszólagosnak is tűnik ahhoz az elengedhetetlen mozzanathoz képest, hogy a szintagma egy elempár két tagja közötti alá- vagy mellérendelő funkcionális viszonyt hivatott kifejezni (tekintet nélkül sorrendjükre). Pl. a *János meghívja Marit* mondat (1)-ben látható hagyományos ágrajza nem a *János meghívja* és a *meghívja Marit* szópárokra mint egységekre tulajdonít grammatikai státuszt (ha így tenné, akkor elvben tetszőleges elemszámú szósorok is szintagmák lehetnének, s számot kellene adni az egységek részleges átfedéséről, megszakíthatóságáról stb. is), hanem az alany–állítmány és az állítmány–tárgy bináris kapcsolatokról mint mondatrészviszonyokról:

A modell kétségtelenül alkalmas az egyszerű mondatok nagy részének egy bizonyos szempontú elemzésére, s ennek tudományos értékét sem lehet eleve elvitatni – mint ismeretes, a mondatrészviszonyok grammatikai státuszát, önálló szerkezetben való megjelenítésének szükségét olyan „komoly”, világszerte népszerű formális elméletek is elismerik, mint az LFG (vö. Komlósi 2001: 13). Ugyanakkor a hagyományos szemlélet rendkívül problematikus sajátossága, hogy úgy tartja, a mondat szintaktikai szerkezete **kimerítően** jellemezhető ezekkel a mondatrészviszonyokkal, s ami ezen túl van, az már nem a rendszermondat, hanem a nyilatkozat (vagy szövegmondat) része (MG: 31). Ennek megfelelően az (1)-es ágrajz nemcsak a *János meghívja Marit* mondat szerkezete, hanem a *Meghívja János Marit*, *Marit meghívja János*, sőt – az igeikötő és az ige sorrendjétől eltekintve – a *János MARIT hívja meg*

mondaté is: ezek mind ugyanazon rendszermondat „nyilatkozattípusai” (MG: 379). A modell ily módon a topik és a fókusz kategóriáját (amelyek É. Kiss Katalin legkorábbi elemzései óta központi szerepet játszanak a hazai generatív kutatásokban) voltaképpen nem grammatikai, hanem pragmatikai jelenségnek minősíti; egyúttal egy meglehetősen nagyfokú idealizációt végrehajtva nem a ténylegesen elhangzó magyar mondatok (mint aktualizációk) szerkezetével foglalkozik, hanem a mondatot mint „elvont nyelvi egységet” (MG: 31) igyekszik megragadni.¹

E nézőpontból a *miért* viselkedését aszerint jellemezhetjük, hogy mely más elemekkel áll mondatrésztviszonyban, s milyen típusú ez a viszony. Mivel a grammatika a kérdőszókról – általában teljes joggal – azt tartja, hogy olyan mondatrészszerkezetet képviselnek, amelyet a válaszmondatban nekik megfelelő kifejezések (a *ki* és a *János* egyaránt alany, a *kit* és a *Marit* tárgy, stb.), ezért a *miért* okhatározói funkciója kerül az elemzés középpontjába.² Ezzel nincs is különösebb baj az olyan mondatok modellálásakor, mint a *Miért hívja meg János Marit?* – a *miért* ez esetben okhatározói viszonyban áll az igei állítmánnyal:

A mondatelemzésben mindhárom funkcionális viszony motivált és természetes: ahogyan az állítmánynak lehet alanya és tárgya, úgy lehet okhatározója is, hiszen valamilyen eseményt (hagyományosabban: cselekvést, történést, létezést, állapotot) fejez ki – az eseményeknek pedig szokott lenni okuk, legalábbis többnyire így gondolkodunk róluk. A megoldást az okhatározóra adott hagyományos definíció is megerősíti: „Az okhatározó az alaptagban megnevezett cselekvés, történést – ritkábban minőség vagy állapot – létrejöttének okát fejezi ki” (MG: 444); okhatározói kérdőszó esetén természetesen nem „kifejezi” azt, hanem rákérdez. Figyeljünk fel rá, hogy alaptag és bővítmény e szintagmában kölcsönösen kiválasztja egymást: a definíció alapján feltehető, hogy leginkább csak állítmányok-

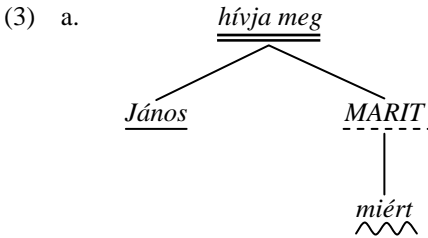
¹ Rendszermondat és nyilatkozat megkülönböztetése látszólag stabil saussure-i alapokon áll (a *langue-parole* dichotómiával összhangban), azonban egyértelműnek látszik, hogy az elemsorrendet maga Saussure is grammatikai kérdésnek tekintette, vö. az alábbi szövegrészt: „Egy csoport értéke gyakran összefügg elemeinek rendjével. Egy szintagma elemzésekor a beszélő nem csupán a részeket különbözteti meg egymástól; ezeknek bizonyos sorrendjét is megállapítja. A francia *désir-eux*-nek vagy a latin *signi-fer*-nek a jelentése az alegységek egymáshoz képest való elhelyezkedésétől függ: nem mondhatnánk *eux-désir*-t vagy *fer-signum*-ot. Az is lehetséges, hogy egy értéknek semmiféle konkrét elem nem felel meg (mint például az *-eux*-nek vagy a *fer*-nek), és ez csak a tagok elrendeződéséből következik; ha például a franciában két csoportnak, a *je dois*-nak és a *dois-je*-nek különböző jelentése van, az csak a szavak sorrendjén múlik” (Saussure 1997: 156).

² E tanulmányban nem foglalkozom a célhatározói szerep eseteivel. Ezek egy része tulajdonképpen okhatározóinak is tekinthető – pl. a „*Miért mentél oda? Hogy körülnézzek?*” mondatpár második tagjában a beszélő a cselekvés belső motívumát, ilyen értelemben okát nyilvánítja ki (s ez a nyelvben annyira általános, hogy a *miért* kétféle jelentésében A CÉL OK [A CSELEKVÉSRE] konceptuális metaforát is megsejthetjük), míg egy másik része vonzatszerepű, így kevesebb problémát okoz mondatnani kezelése (*Miért nyúlt a baba?*, vö. É. Kiss 1998a: 46).

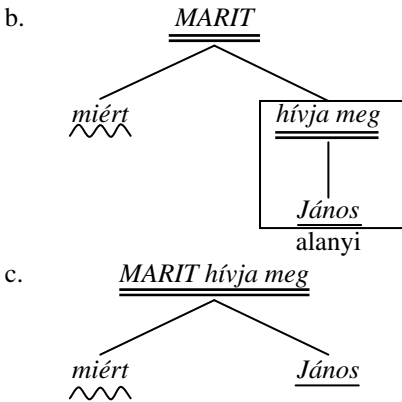
nak lehet okhatározója, ha pedig valami okhatározói bővítmény, akkor jellemzően egy állítmányi alaptaghoz kapcsolódik.

A problémát a következő mondat okozza: *Miért MARIT hívja meg János?* Ha a mondat jelentéséből indulunk ki, s továbbra is azt keressük, hogy a *miért* mely más elemmel áll okhatározói alárendelő szintagmában, egyértelműnek látszik, hogy a kérdőszó ezúttal nem a *hívja meg* igei állítmányhoz kapcsolódik, hanem az ige előtti, a mondat fókuszában szereplő tárgyi bővítményhez. (Nem a meghívási esemény okára vonatkozik a kérdés, hanem arra, hogy miért éppen Mari az és nem más, akit János meghív.) Figyelembe véve az okhatározói szintagmáról imént mondottakat s a fókuszra vonatkozó generatív szakirodalom egyes eredményeit is, legegyszerűbb mindezt azzal magyaráznunk, hogy itt egy sajátos új (azonosító) állítmánnyal állunk szemben, amelyet az ige előtti hangsúlyos kifejezés képvisel a mondatban – szinte alárendelő mellékmondat alaptagjává fokozva le az igei állítmányt (≈'Akit János meghív, az MARI'; a parafrázishoz vö. É. Kiss 2006a) –, s ezzel áll funkcionális viszonyban a kérdőszó (≈'Akit János meghív, az miért MARI?').

Az empiria szintjén mindezt a hagyományos nyelvészek is többé-kevésbé elismerhetik, azonban nagy kérdés, hogy a modell a megfigyelt jelenségről miképp adhatna számot. Megítélésem szerint három lehetőség jöhet szóba: 1) azt mondjuk, hogy kivételes esetben a tárgynak is lehet okhatározója (3a), 2) kifejezzük a fókuszpredikátum magasabb hierarchikus státuszát a mondatbeli viszonyok rendszerében, s az iménti parafrázisból kiindulva az igei állítmányt tartalmazó, voltaképpen alanyi mellékmondatként³ viselkedő *hívja meg János* nyitott mondatot is alárendeljük (3b), 3) elemzetlenül hagyjuk az azonosító állítmány és az ige viszonyát (3c).

³ A korábbi hagyományos elemzés az alany-állítmány viszonyt még egyenrangú tagok kapcsolatának tartotta („hozzárendelő szintagma”, vö. Rác 1971: 262–263), a *Magyar grammatika* azonban már az alanyt is az állítmányok alárendelt bővítvények közé sorolja (MG: 30, 351). Mindkét megoldás mellett szólnak érvek (s valószínűleg az állítmánytípusokat megkülönböztető elemzés volna leginkább indokolt: a névszói állítmány másképp viselkedik, mint az igei, vö. Elekfi 2002: 14), ám e kérdéssel itt részletesebben nem foglalkozom, s az egyszerűség kedvéért egységesen alárendelő viszonyt feltételezek.

Mindhárom elemzésnek vannak előnyei, de egyik sem igazán megnyugtató megoldás. (3a) előnye, hogy kifejezi az igei állítmány *hívja meg* és a tárgy *MARIT* közötti tárgyi alárendelő viszonyt – nagy hátránya azonban, hogy a modellből nem derül ki, miképpen, milyen feltételekkel lehet egy tárgynak, mégpedig akár tulajdonnévnek is okhatározója (annak ellenére, hogy alapesetben nem állítmányi természetű). (3b) megfelel annak a korábbi intuíciónknak, hogy a mondatban egy azonosító állítmány van, s az igei alaptagú nyitott mondat ennek tulajdonképpen alá van rendelve – ugyanakkor problematikus, hogy egy olyan hibrid ágrajzot kaptunk, amely részben az egyszerű, részben az összetett mondatok elemzését idézi fel: nehéz lenne megmondani, mi az a főmondat, amelyhez a *hívja meg János* alanyi mellékmondat kapcsolódik. Ráadásul – (3a)-val ellentétben – ezúttal a tárgyi alárendelő viszonyt mellőztük az ágrajzban, azaz elmulasztottuk jelölni, hogy *MARIT* nemcsak a hierarchia csúcsán álló azonosító állítmány, hanem az igének alárendelt tárgyi bővítmény is. (E két viszony együttes ábrázolása tipográfiai nehézségekbe is ütközne.) Végül (3c) előnye ugyan, hogy nem mond semmi rosszat, sőt a – máskülönben vitatott jelentőségű – rákérdezéssel próbán is kedvező eredményt hoz (*Mit állítunk? Azt, hogy MARIT hívja meg*), de kétségtelenül túl keveset árul el azzal, hogy elemzetlen komplex állítmányt feltételez, hiszen mégiscsak van valamilyen „grammatikai természetű”, az ágrajzban is jelölendő kapcsolat az állítmány két fő eleme között.

Mielőtt belevesznénk az elemzés részleteibe, érdemes feltenni magunknak a kérdést, hogy egyáltalán mi sodort minket ilyen dilemmába (apóriába), amelyben csak rossz lehetőségek (3a–c) közül választhatunk? A válasz érdekében célszerű oda visszakanyarodnunk, ahol még mindent rendben találtunk, azaz a *Miért hívja meg János Marit?* mondat elemzéséhez. Mi változott meg azóta, amire nem voltunk kellő tekintettel, s mit mondhat ez a modell számára?

Elkerülhetetlennek tűnik a válasz, hogy a megoldás egyik kulcsa a **szórend** elemzése: a problematikus *Miért MARIT hívja meg János?* mondat abban különbözik a megnyugtatóan elemezhető *Miért hívja meg János Marit?* mondatától, hogy a tárgyi bővítményt ezúttal az ige előtt találjuk (egyúttal különleges nyomatékot helyezünk rá, az igemódosító pedig az ige mögé „szorul”). Ily módon a (3a)-val kapcsolatos problémára az a válasz, hogy a tárgy (vagy bármely más bővítmény) akkor töltheti be azonosító állítmányi funkcióját (s válik ige okhatározói szintagma lehetséges alaptagjává), amikor ezt a szórendi helyzete is kife-

jezi. Summásan fogalmazva: a szórendnek nyelvi kódoló szerepe van – s bár ezt e jelenség kapcsán vélhetően a hagyományos nyelvészek sem tagadják, lépéseket kellene tenniük, hogy a szórend a modelljük részévé váljon.

A megoldás másik kulcsa, hogy elismerjük a **funkcionális viszonyok rétegzettségét**. A hagyományos mondattan – legalábbis a leíró gyakorlat tendenciáiban – azt sugallja, hogy minden mondatalkotó elem egységesen jellemezhető mondatrészszeropét tekintve. Témánkra vonatkoztatva: ha valami tárgy, akkor nem lehet egyszersmind állítmány is. Ezzel szemben célszerűnek látszik megengedni – s éppen az ezzel kapcsolatos bonyodalmak kezelésében lehet központi szerepe a szórendnek is – hogy ugyanazon elem más elemekkel való viszonyában hol ilyennek, hol olyannak mutatkozzék: pl. a *János MARIT hívja meg* mondat ige előtti kifejezése egyszerre az igei állítmány tárgya és egy nyitott alanyi mellékmondat fölé (vagy egy másik megközelítés szerint „hozzá”) rendelt azonosító állítmány. Itt nem is csupán a mondatrészszeropéről (grammatikai funkciókról) van szó, hanem azokról a további dimenziókról is, melyek az elemek grammatikai viselkedését a legtöbb nyelvben befolyásolják. Így szükségesnek látszik különösen a tematikus szerepek (Ágens, Pátiens stb.) és a diskurzusfunkciók (topik, fókusz) beemelése a nyelvi elemzésbe, részint a szórenddel, részint más nyelvi részrendszerekkel (az esetrendszerrel, a prozódiaival stb.) is összefüggésben.

Összefoglalva az elmondottakat: a hagyományos grammatika a mondatban funkcionális viszonyok (szintagmák) rendszerét látja, s ebben nem is találtunk kivétnevelőt – a probléma inkább abban jelentkezett, hogy a modell túl szűken húzta meg a grammatikai elemzés határait, többek között kizárva a szórenddel kapcsolatos jelenségeket is. Úgy tűnt, a *miért* kérdőszó szintaktikai viselkedésének megragadásához ezen változtatni kell: nem lehet a szórend vizsgálata nélkül megérteni a *miért* mondatát, még akkor sem, ha csak a mondatrészszeropére vagyunk kíváncsiak. A következő részben ezért ahhoz az elméleti kerethez fordulok, mely az elmúlt harminc évben jelentős konkurencia híján szinte monopolizálta a magyar szórend kutatását: megvizsgálom, mit mond – és ami fontosabb: egyáltalán mit mondhat – a *miért*-ről a fősodratú generatív összetevős szerkezeti elemzés.

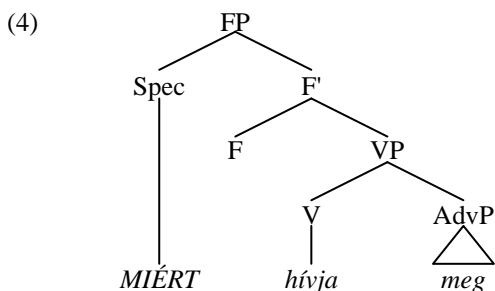
3. A *miért* a generatív összetevős szerkezeti elemzésben

Ebben a részben hasonló gondolatmenetet követek, mint az előzőben: megkísérlem igazolni, hogy a generatív összetevős szerkezeti elemzés nem ad jó megoldást a *miért*-tel kapcsolatos problémákra, s ráadásul ez nem az elemző mulasztása, hanem az előfeltevésekből szükségszerűen következik (azaz nem a válaszban, hanem a kérdésben van a hiba). A feladat ezúttal jóval nehezebb lesz: egyrészt a tágabban értelmezett generatív irányzat különféle modellekre tagolódik – melyek egymástól sokszor alapvetően különböznek –, így kérdéses, hogy mennyi joggal lehet egy adott előfeltevérendszer kiragadni és tárgyalási alapnak tekinteni, másrészt ha figyelmünket a Chomskyt szorosabban követő, ún. „fősodratú” generatív nyelvészetre korlátozzuk, még akkor is egy évtizedenként, sőt gyakran néhány évenként megújuló iskolával állunk szemben. Ez egyfelől az irányzat dinamizmusát jelzi, másfelől viszont eleve meggátolja a külső kritika érvényesülését, hiszen a bírálat – hacsak nem az irányzaton belülről érkezik, s így a legújabb eredményeknek is tudatában van – mindig szükségképpen csak egy már többé-kevésbé meghaladott álláspontra vonatkozhat.

Jelen tanulmányban É. Kiss Katalin angol nyelvű monográfiáját tekintem kiindulópontnak (É. Kiss 2002):⁴ a legutolsó olyan generatív szaktudományos munkát, mely a magyar mondat átfogó, a lehető legnagyobb teljességre törekvő, ugyanakkor elméleti igényű leírására tesz kísérletet. Bár az elemzések több részletét időközben a szerző meghaladta, s maga az elmélet is jelentős módosulásokon esett át, a *miért*-re nézve tudomásom szerint nem jelent meg alternatív megoldás, azok a – nagyon általános – elméleti előfeltevések pedig, amelyekre alább a bírálókat irányul, jórészt mindmáig meghatározók. Ismét hangsúlyozni kell azt is, hogy csupán a mondatelemzés technikai részére leszek tekintettel, zárójelbe téve mindazokat a nyelvelméleti feltevéseket, amelyek a fősodratú generatív nyelvészetet a többi irányzattól megkülönböztetik.

Ha a hagyományos grammatikáról azt mondtuk, hogy a mondatban az elemek közötti funkcionális viszonyok rendszerét látja, akkor a generatív modell felfogása ezzel épp ellentétes: nem relációs, hanem konfigurációs alapú. A mondat e megközelítés szerint **lineáris pozíciók hierarchikus rendszere**: az elemek helyzete nem közvetlenül egymáshoz képest határozódik meg, hanem azáltal, hogy a formális szabályokkal előállított – univerzális szerkezetépítési elveknek engedelmessé – struktúra mely csomópontjainak vannak alárendelve, milyen szórendi pozíciókat „foglalnak el”. Elemek közötti viszonyokat természetesen ez az elmélet is feltételez (pl. k-vezérlés, kormányzás), de ezek mindig konfigurációs alapon – az összetevős szerkezet csomópontjain – értelmeződnek, bármily nehézségeket okozzon is pl. a kormányzás konfigurációs meghatározása.

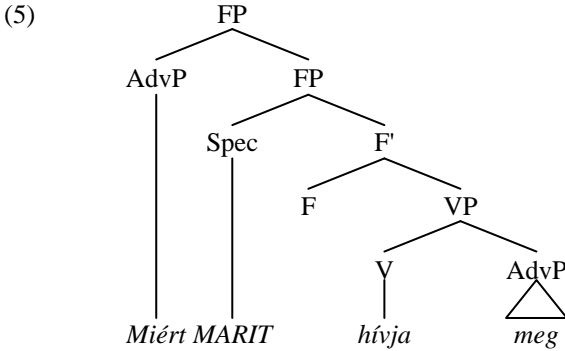
A *miért* viselkedésére e modellben egészen másképp kérdezzük rá: azt próbáljuk megállapítani, hogy milyen összetevős szerkezeti pozíciókban szerepelhet. Első megközelítésben ismét a többi kérdőszó mondatánából érdemes kiindulni: É. Kiss (2002) – a szakirodalomban általános megoldással élve – a szerkezeti fókusz (felszíni) pozíciójául [Spec, FP]-t jelöli ki a *MIKOR hívja meg János Marit?*, *MIÉRT hívja meg János Marit?* típusú kérdések kérdő kifejezéseinek számára. A *miért* egyik lehetséges helye tehát a fókuszpozíció, amiről az alábbi egyszerűsített ágrajzzal adhatunk számot (vö. É. Kiss 2002: 86):⁵

⁴ A szövegből vett idézeteket saját fordításban közlöm.

⁵ Az elemzés több részlete vitatott (pl. a megszokottabb elemzés szerint az ige F-be mozog), és É. Kiss maga is sokat változtatott rajta. É. Kiss (2006a)-ban immár nem FP-nek, hanem PredP-nek (predikatív csoportnak) elemzi a fókusz tartalmazó összetevőt, amely egyúttal a – másodlagos predikatúmnak tekintett – igemódosítóknak is helyet ad. Jelen tanulmány szemszögéből e különbségek nem fontosak; a hangsúly csupán azon van, hogy a *miért* a vizsgált mondat fókuszában szerepel (bármilyen technikai megoldást válasszunk is).

Akárcsak a hagyományos grammatika, a generatív elemzés is viszonylag megnyugtatóan tudja elemezni (saját szempontjai szerint) azon mondatokat, amelyekben a *miért* közvetlenül az ige előtt foglal helyet (s az igei állítmány kifejezte esemény okára vonatkozik). Meglepőbb, hogy nemcsak előbbi, hanem utóbbi is súlyos problémákba ütközik a *Miért MARIT hívja meg?* típusú mondatok esetében. É. Kiss (2002: 98) megoldása, hogy ilyenkor az okhatározói kérdőszó a fókusz csoporthoz csatolódik mint adjunktum. E példamondatban tehát az FP úgy bővül a *miért*-tel, hogy a művelet kimenete egy újabb FP:

Bár az elemzés a *miért* elhelyezkedésére látszólag kézenfekvő megoldást nyújt (s egy generatív szemléletű tankönyv is átveszi, vö. Alberti 2006: 75), É. Kiss döntése különféle elméleti és empirikus problémákat vet fel.

Elméleti szempontból probléma, hogy a jelenség ellentmond a (tipikus) adjunkcióval kapcsolatos várakozásainknak. Az X'/XP-szintű adjunkció jellemzően opcionális és rekurzív (a szabály kimenetén megismételhető) művelet: pl. a *könyv* főnév opcionálisan, és elvben tetszőleges számban vehet föl adjunktumként hozzá csatolt melléknévi csoportokat (*könyv* → *fehér könyv* → *nagy fehér könyv* stb.). Fontos, hogy a teljes szerkezet „kifele” minden esetben ugyanúgy viselkedik – ugyanolyan a disztribúciója, ugyanúgy egy tárgy megnevezésére szolgál –, mint a módosítatlan főnév. Ezzel szemben a *miért*-et nehéz volna ilyen típusú bővítménynek tekinteni, hiszen alapvetően megváltoztatja a szerkezet disztribúcióját és funkcióját (kijelentőből kérdővé teszi a mondatot). Ráadásul a művelet megisméltésére sincs lehetőség (*_[FP] *Miért* [_[FP] *miért* [_[FP] *MARIT hívja meg?*]]), ami persze triviálisan következik abból, hogy – mint É. Kiss (2002: 98) utal rá – a *miért* a kérdőszók között egyedüli kivételt képez, azaz egy egyelemű osztályhoz tartozik.

A mondat kérdő illokúciójáért felelős elemet többek között azért sem szokás adjunktumnak tekinteni, mert ez megnehezítené a szelekciós megszorítások kifejezését. A *Megkérdeztem, hogy* [_[FP] *miért* [_[FP] *MARIT hívja meg*]] jólformált mondat, míg a **Megkérdeztem, hogy* [_[FP] *MARIT hívja meg*] nem az – pedig ha a beágyazott szerkezet mindkét esetben FP (mely az őt meghatározó szintaktikai jegyeket a *MARIT*-tal egyeztetett fejtől kapja), akkor disztribúciójuk hasonló kellene, hogy legyen. É. Kiss (2002: 98) e problémára azt a megoldást nyújtja, hogy módosítja a kérdő mondatok értelmezésével kapcsolatos megszorítást: javaslata szerint „ahhoz, hogy egy magyar mondatot kiegészítendő kérdésként [*wh-question*] lehessen értelmezni, egy kérdőszónak [*wh-expression*] kell szerepelnie az F [fókusz fej] ellenőrzési tartományában” (a korábbi javaslat még [Spec, FP]-re korlátozta a

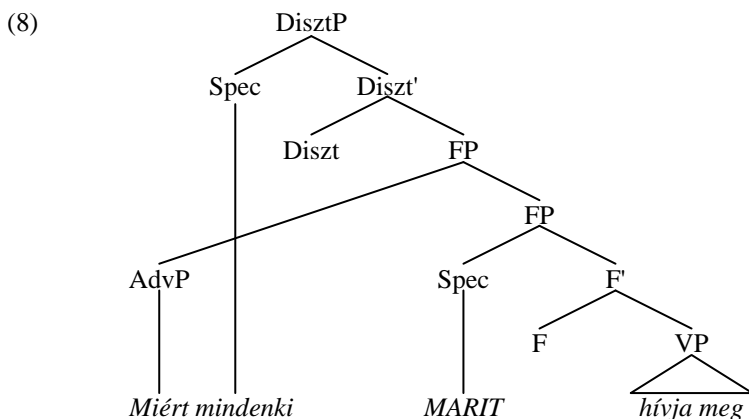
kérdő kifejezés helyzetét, vö. É. Kiss 2002: 92). Bár e megoldás technikailag lehetséges (Chomsky 1995 alapján), nem világos, hogy van-e rá bármiféle független indok a *miért* FP-adjunkciós elemzésén kívül, mely a magyarázat körköröségét csökkentené.

Ezek az elméleti problémák súlyosak ugyan, de önmagukban nem döntő jelentőségűek, hiszen – mint az „ellenőrzési tartomány” fogalmának segítségével hívásából látszik – a modell többé-kevésbé rugalmasan követni tudja az empiriát, ha szükség van rá. Akad azonban két olyan empirikus ellenérv is az FP-adjunkciós elemzéssel szemben, amelyet jóval nehezebb volna hasonló eszközökkel hatástalanítani. Mint az alábbi mondatok megmutatják, a *nem* tagadószó és egy vagy akár több univerzális kvantor beékelődhet a *miért* és az azonosító fókusz közé:

(6) *Miért nem ZSÓFIT hívja meg János?*⁶

(7) *Miért mindig mindenki MARIT hívja meg?*

Ezek az adatok azért jelentenek feloldhatatlan problémát, mert a tagadószóról, illetve az univerzális kvantorokról azt tartja az elmélet, hogy az FP fölötti önálló funkcionális projekciókban (NegP, illetve DisztP) kapnak helyet (vö. É. Kiss 2002: 110–113, 130–136). Ha e feltevéseket fenntartjuk, a *miért*-et pedig továbbra is közvetlenül FP-hez adjungáljuk, akkor a helyes szórendet csak a modell egy alapvető követelményének, a kereszteződő éleket tiltó megszorításnak a megsértésével tudjuk biztosítani. Például ha az univerzális kvantort DisztP specifikálójában helyezzük el, a *Miért mindenki MARIT hívja meg?* mondat a következő – szabálytalan – ágrajzot kapja:

⁶ (6) valójában többféleképpen értelmezhető, s könnyen lehet, hogy az egyes értelmezésekhez más-más szerkezetet is kellene rendelni. Az egyik esetben a beszélő szereplő tényállást előfeltevésként kezelve kérdez rá annak okára: '(De hát) miért van az, hogy nem ZSÓFIT hívja meg János?'. A másik esetben Zsófi meghívása még nem került szóba a megelőző kontextusban (amely inkább csak implikálja, hogy János terveiben ilyesmi nem szerepel); a beszélő célja éppen az, hogy felfesse, megfontolás tárgyává tegye Zsófi meghívásának lehetőségét ('Miért nincs inkább az, hogy ZSÓFIT hívja meg János?' ≈ 'Mi lenne, ha ZSÓFIT hívná meg János?'). A két kérdés információs szerkezete és proszódiaja nagy mértékben eltér, így valószínűleg külön konstrukcióknak érdemes őket tekinteni. A problémára később még visszatérek.

A felsorolt elméleti és empirikus ellenérvek együtt már meglehetősen kétségessé teszik, hogy érdemes-e a *miért* FP-adjunkciós elemzéséhez ragaszkodnunk: fenntartása meglehetősen nagy áldozatokkal járna a modell többi részletére, többek között az univerzális kvantifikáció és a tagadás elemzésére nézve (holott feltehetően jó – nyelvspecifikus és univerzális – érvek szólnak utóbbiak mellett). Következő kérdésünk tehát az lehet, hogy milyen összetevős szerkezeti pozíciót foglal el az azonosító fókusz megelőző *miért*, ha nem FP-hez csatolódik?

A generatív elmélet egy invariáns – az adott nyelvre nézve rögzített – frázisstruktúrát feltételez (a magyar mondat egyik legteljesebb kifejtéséhez vö. Bartos 2000: 663), így első lépésben azokat a funkcionális projekciókat érdemes sorra venni, amelyek a fókuszról „balra” szerepelnek az ágrajzban. Ezek – a többé-kevésbé konszenzuális megoldás szerint – a következők: 1) a CP, mely a kötőszókat (pl. *hogy*) tartalmazza, 2) a TopikP, ahol a mondat „logikai alanyául” (É. Kiss 2002: 8) szolgáló kifejezések kapnak helyet, 3) a DisztP (vagy KvantorP), ahol az imént is érintett, operátorként működő, valamilyen mennyiségre utaló kifejezések szerepelnek.

Bár a kérdő kifejezések több nyelvben, így az angolban is a CP specifikálójában helyezkednek el, a *miért* egyértelműen nem lehet itt, mivel mellékmondatokban követi a *hogy*-ot (vö. (9)), amely C fejként számít (É. Kiss 2002: 230). Következésképp valamilyen, a CP és az FP közötti projekcióban kell szerepelnie (ezt ideiglenesen XP-vel jelezhetjük). Mivel a *miért*-et valószínűleg frázisszintű kategóriának érdemes tekinteni (ha a többi kérdőszó generatív elemzéséből indulunk ki), az XP specifikálójában kell elhelyeznünk, melyet egy fonológiai üres fej követ.

(9) *Nem tudom, [CP hogy [XP miért Ø [FP MARIT hívta meg]]]*

Ami a második lehetőséget illeti, rendkívül problematikus volna a *miért*-et topiknak elemezni: nem valószínű például, hogy egy mondat kérdő illokúciójáért egy topik legyen felelős – épp ellenkezőleg: úgy tűnik, hogy a topikalizáció független az illokúciótól, amely kizárólag a kommenten múlik –, vagy hogy a *miért* legyen a mondat „logikai alanya”. De többek között erős prozódiai érvek is szólnak egy ilyen megoldás ellen, hiszen a *miért* olyan hangsúly- és intonációs mintákat kaphat meg, amelyet átlagos topikok sohasem. A különbség különösen jól látszik elliptikus mondatokban, ha a *miért*-et egy kontrasztív topikkal vetjük össze: a két dallamminta egymással éppen ellentétes. (Nem-kontrasztív topikok esetén pedig nem is igen képzelhető el a komment ellipszise.)

(10) – *János MARIT hívta meg.*

a. *De miért [MARIT hívta meg]?*

b. *És Péter [KIT hívott meg]?*

Harmadszor, nincs sok értelme a DisztP/KvantorP-elemzésnek sem, mivel a *miért* még kevésbé kvantorszerű, mint a többi kérdőszó. A kvantorok logikai értelemben operátorként viselkednek: hatókörük van, és változót kötnek a tagmondatban – a *miért* azonban nem az esemény valamely inherens részletére, hanem a fókuszpredikátumban foglalt azonosítás okára, egy önálló eseményre kérdez rá (mi az a *p*, ami miatt *q*?), így valószínűleg nem érdemes hasonlóan elemezni (vö. Kenesei (2005: 183) megfogalmazását: [az *Anna miért A*

KÖNYVET választotta mondatban] „a többféle magyarázat közül a legvalószínűbb szerint a *miért* mögötti fókusz azért lehetséges, mert a kérdés valójában a fókusz kifejezte azonosító állításra vonatkozik, vagyis a *miért* valójában nem része, nem összetevője az *Anna a KÖNYVET választotta mondatnak*, hanem mintegy arra „telepszik rá”, és ez a lehetőség egyetlen más kérdőszó esetén sem áll fenn. Ennélfogva a *miért* kérdőszónak nem is felel meg semmi a fókuszos (mag)mondatban.”) Idetartozó – a kvantor-elemzéshez érintőlegesebben kapcsolódó – probléma, hogy míg a többi kérdőszó általában diszjunkt lehetőségek közüli választást vár el, mégpedig lehetőleg kimerítő jelleggel (‘KI hívta meg Marit?’ ≈ ‘János, Péter vagy Zoli hívta meg Marit?’; ‘Azonosítsd mindazokat, akik meghívták Marit!’), addig az okok közüli választás kevésbé determinisztikus (véltetően mert nem tények, hanem értelmezés kérdése), és gyakran a kimerítő felsorolás sem lehetséges (vö. *Miért vesztettük el a meccset?*). Végül, amíg a kiegészítendő kérdések többségét egy megfelelő válasszal le lehet zárni, azaz a válasza nem lehet (vagy pragmatikai okokból nem illik) ugyanazzal a kérdéssel visszakérdezni (*KI hívta meg? – János. – #De ki?*), addig a *miért* az okok végtelen láncát indíthatja el (*Miért hívta meg? – Mert kedveli. – De miért kedveli?*), amelyben az újabb okok közvetett okai az első kérdés előfeltevéseiben szereplő tényállásnak – az okok kimerítő felsorolása már csak ezért sem lehetséges. A *miért* mind ezen tulajdonságai arra utalnak, hogy nemhogy kvantornak nem lenne célszerű tekinteni, de alapvetően különbözik a többi, fokozottabban kvantorszerű kérdőszótól.

Miután a végére értünk a legkézenfekvőbb lehetőségeknek (CP, TopikP, DisztP/KvantorP), már viszonylag kevés alternatívánk maradt. Az egyik (a vizsgált kérdőszó kivételességének megfelelően) egy önálló *MiértP* bevezetése, melynek – a korábban már érintett okok miatt – a specifikálójában kell szerepelnie a *miért*-nek, egy fonológiailag üres fejet megelőzve. Azon túl, hogy e megoldás meglehetősen kevésbé volna elegáns, disztribúciós okokból sem látszik célszerűnek: feltételezve, hogy *MiértP* funkcionális feje meghatározza, hogy milyen komplementum követheti (szubkategorizáció), nehezen érthető, hogy (11a) és (11b) miért különbözik jólformáltság tekintetében:

- (11) a. [_{MiértP} *Miért* Ø [_{DisztP} *mindenki MARIT hívja meg*]]?
 b. * [_{MiértP} *Miért* Ø [_{DisztP} *mindenki meghívja Marit*]]?

Mivel mindkét esetben egy-egy *DisztP* szerepel a komplementum pozícióban, arra kell számítanunk, hogy vagy mindkét mondat jólformált, vagy egyik sem. Ennek az adatok ellentmondanak, hiszen csak (11a) lehetséges.

Végül, feltételezhetnénk, hogy a *miért* szabadon adjungálható akár FP-hez, akár *DisztP*-hez, akár – a (6)-os mondat esetében – *NegP*-hez. Ez azonban ugyanazokat az elméleti problémákat vetné fel, amelyeket már az FP-adjunkciós elemzéssel kapcsolatban érintettem: nem valószínű, hogy érdemes egy mondat kérdő illokúciójáért felelős elemet adjunktumként kezelni. A generatív elmélet a kérdő kifejezéseket operátoroknak tekinti, melyeknek hatóköri okokból egy specifikáló pozícióban kell helyet foglalniuk a mondat bal perifériáján; ily módon – a specifikáló és a fej egyeztetésével, illetve projekció révén – egyúttal gondoskodhatunk arról is, hogy a [kérdő] jegy a teljes frázissal asszociálódjon, meghatározva annak disztribúcióját. Az adjunkciós elemzés technikailag jóval bonyolultabbnak látszik, ha egyáltalán kivitelezhető – ráadásul egy *DisztP*-hez vagy *NegP*-hez adjungált *miért* kívül kerülne a fókusz fej ellenőrzési tartományán, így É. Kissnek a magyar kérdő mondatok értelmezésére kidolgozott megszorítását sem lehetne fenntartani.

Ezzel az összes kézenfekvő elméleti lehetőséget megvizsgáltuk, s azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nemcsak É. Kiss (2002)-es elemzése, de annak alternatívái is különféle elméleti és empirikus problémákhoz vezetnek. Ugyanazt tapasztaljuk tehát, mint a hagyományos grammatika esetében: a modell a saját maga feltette kérdésre nem tud megfelelő választ adni. Ha egy kérdésre nincs jó válasz, akkor alighanem magában a kérdésben (annak előfeltevéseiben) van a hiba. Ezért a következő fejezetben arra teszek kísérletet, hogy a *miért* viselkedésére másképp, egy új modell nézőpontjából kérdezzek rá.

4. A *miért* egy viszony-alapú szórendi modellben

4.1. Elméleti háttér

A mondattani modellek alapkérdése, hogy az elemek funkcióját és disztribúcióját mi-ként definiálják. A hagyományos grammatika a funkció problémájára koherens és ésszerű választ ad: az elemek mondatbeli szerepét **egymáshoz képest** értelmezi – pl. a tárgy mindig valaminek, jellemzően egy állítmányi szerepű kifejezésnek a tárgya, tárgyi mivolta csak ebben a viszonyban érthető meg.⁷ Nagy hibája azonban ennek a modellnek (pontosabban legújabb kifejtésének, a *Magyar grammatikának*), hogy a disztribúció kérdését valójában fel sem teszi, hanem – mint a 2. részben láttuk – a nyelvtanon kívülre utalja. A generatív megközelítés egy másik következetes álláspontot képvisel: a mondat összetevős szerkezeti egység, amelyet kisebb egységekből, véges számú formális szabály alkalmazásával „fel kell építeni”. Az elemek funkcióját és disztribúcióját a fősdratú generatív elmélet szerint ezen a szerkezeten lehet és kell értelmezni.

A harmadik modellhez akkor jutunk, ha elfogadjuk a hagyományos grammatikának az elemek mondatbeli szerepére vonatkozó válaszát (azaz a kifejezések funkcióját egymáshoz képest, s nem egy szabályokkal előállított szerkezeten értelmezzük), de ezt a szemléletet kiterjesztjük a disztribúcióra is, azaz az elemek elhelyezkedését is kizárólag egymáshoz viszonyítva definiáljuk. Röviden: mind a funkció, mind a disztribúció viszonyokon (relációkon) múlhat. Pl. a magyar minőségjelzők funkciója, hogy egy főnévi fogalom (dolog, személy stb.) valamely tulajdonságát kifejezzék, disztribúciójukra pedig az jellemző, hogy a módosított főnév **előtt** szerepelnek, s lehetőleg **szomszédosak** vele. A megelőzésen/követésen, illetve a szomszédosságon túl feltehetően utalnunk kell a **kapcsolaterőségekre** is: például több minőségjelző esetén az lesz közelebb a főnévhez, amelynek a funkcionális viszonya – konceptuális alapon – szorosabb vele (vö. Bybeenak a toldaléksorrendre kidolgozott, a relevancia szempontját hasznosító elemzését (Bybee 1985)). A *piros kis labda* és a *kis piros labda* szósorok közül általában utóbbit választjuk, mivel a szín meghatározóbb, kiugróbb (*salient*) tulajdonsága a labdának, mint a méret. A jelzők sorrendjében tehát – korlátozott mértékben – a forma és a funkció közötti **ikonicitás** (vö. Haiman 1985) is érvényesül; erre utal, hogy a genetikai és tipológiai szempontból a magyartól független angol nyelvben is hasonló sorrendet tapasztalunk (vö. *little red ball* 'kis piros labda' vs. *red little ball* 'piros kis labda').

A szórend (sőt: a nyelv) viszony-alapú modelljének előzményeit éppúgy megtaláljuk a strukturalista hagyományban, mint az összetevős szerkezeti elemzés forrásait, de míg utóbbiak az amerikai deskriptív nyelvészethez – különösen Harris (1942), Hockett (1947) és

⁷ Az elemzés „arkhimédieszi pontja” a hierarchia csúcsán szereplő állítmány, amelyet önmagában is meg kell tudni ragadni.

Wells (1947) munkáihoz – kötődnek, addig a viszony-alapú modell elsősorban Saussure és Hjelmslev munkáiban található meg előfutárait. Saussure egyik nagyhatású gondolata, hogy a nyelvi jelek a rendszerben csak egymáshoz képest kapnak értéket, azaz nem pozitíve (önmagukban), hanem negatíve határozhatók csak meg (Saussure 1997:140). Az elemek asszociatív és szintagmatikus viszonyokban állnak egymással, azaz egyfelől *in absentia* felidéznek egymást (pl. mert adott kontextusban hasonló szerepet töltenek be), másfelől a lineáris tengelyen, *in praesentia* is összekapcsolódnak (Saussure 1997: 142–145). Szintén a struktúra viszony-alapú megközelítését képviselte a dán glosszematika teoretikusa, Hjelmslev (1943/1961: 23), amikor tételesen kimondta, hogy „egy totalitás nem dolgokból, hanem viszonyokból áll. Objektumokat – mint a viszonyoktól független létezőket – posztulálni fölösleges axióma, következésképp egy metafizikai hipotézis, amelytől a nyelvtudománynak meg kell szabadulnia” (fordítás tőlem). A megfogalmazás mintha a mai összetevős szerkezeti elemzés ellen is szólna, amely összeilleszthető, mozgatható objektumokként kezeli a mondattani összetevőket.

A közelmúlt és a ma nyelvészetéből idézve további példákat: 1) a már említett Harris késői munkáiban (Harris 1982, 1991) a nyelv egy olyan matematikai modelljére tett javaslatot, amelyben az elemek szintaxisa és szemantikája kizárólag egymáshoz képest definiálódik (*Operator Grammar*), 2) Sleator és Temperley (1993) egy a számítástechnikai alkalmazásban is sikeres modellt dolgozott ki, amely elempárok közötti kapcsolatokra épül, mellőzve az összetevős szerkezetet (*Link Grammar*), 3) Mark Newson optimalitáselméleti keretben fejezi ki azt az intuíciót, hogy az elemek elhelyezkedését egymáshoz képest, X'-elméleti struktúra nélkül is meg lehet ragadni (*Alignment Syntax*, Newson 2004, Newson–Maunula 2006); utóbbi modell előnye, hogy a kapcsolaterősségek különbségét is képes precízen kezelni az optimalitáselméletben megszokott súlyozott korlátokkal. Magam egy olyan – a relációs szemléletet kognitív-funkcionális szempontokkal ötvöző – modellt vázoltam fel, amelyben a mondat **szimbolikus viszonyok hálózata** (Imrényi 2007). A szimbolikus viszony fogalma ebben a kontextusban arra utal, hogy a funkcionális és a lineáris viszonyok páronként egy-egy jeltermészetű viszony jelöltjét, illetve jelölőjét képviselik.⁸ Elmondható tehát, hogy egy egymástól függetlenül több helyen is felbukkanó, a korábbi nyelvészeti hagyományba szervesen illeszkedő felfogásról van szó, még ha az elmúlt hatvan év mondattanában kétségtelenül az összetevős szerkezeti elemzés játszott is vezető szerepet.⁹

A szórend viszony-alapú modellje (s az összetevős szerkezet mellőzése) a mondattanban metaforaváltással jár. Kicsit sarkított megfogalmazásban: a javaslat szerint a mondattal kapcsolatos anyanyelvtudásunk nem abban áll, hogy „épületeket építünk” (a kisebb egységek összeillesztésével, mozgatásával nagyobb egységeket hozva létre), hanem hogy „háló-

⁸ Mindezzel nem mondom sokkal többet, mint amit már a korábbi hagyományos nyelvészeti tankönyv is megállapít: [a szó szerkezetek, mai szóval szintagmák] „nem fogalmat jelölnek csupán, hanem két fogalom viszonyát: a fogalmakat magukkal a szavakkal, kapcsolatukat pedig nyelvtani eszközökkel (ragokkal, névutókkal, jelekkel, kötőszókkal, szórenddel [!], intonációs eszközökkel)” (Rácz 1971: 257). Korábban tehát a hagyományos grammatika is elismerte a szórend nyelvi kódoló szerepét, s a szimbolikus viszony fogalmát is implicite megelőlegezte – mindössze annak elméleti tisztázása maradt el, hogy a fogalmi viszonyok szórendi kódolása maga is kizárólag elemek közötti viszonyokon (s nem egy formális szabályokkal előállított összetevős szerkezeten) múlhat.

⁹ A konstituencia melletti érvek relativizálásához vö. Newson 2004: 137–140.

zatokat működtetünk”. E metaforaváltásnak messzemenő következményei vannak. Egyrészt: a mondattani egységekről, szegmentumokról áttevődik a figyelem a közöttük lévő kapcsolatokra – noha ehhez mindjárt hozzá kell tenni, hogy a viszonyhálózat egyes részei (pl. egy tagmondat vagy egy mellérendelő szintagma) **feldolgozási egységekként** funkcionálhatnak a beszédfolyamban, így a „viszonyokra” és az „egységekre” irányuló figyelem nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő szempontok lehetnek. Másrészt: a metaforaváltás fontos elméleti következménye, hogy nyelvtudás és nyelvhasználat viszonya egészen másképp gondolható el. Míg egy épület felépítésének „know-how”-ja függetleníthető az épület rendeltetészerű használatától, s valamilyen értelemben meg is előzheti azt (ahhoz hasonlóan, ahogyan Chomsky (1986) szerint a kompetencia-elmélet logikai elsőbbséget élvez a performancia-elmélethez képest), addig a hálózat működtetésében tudás és használat kölcsönös és egyidejű támogató viszonyban van.

A következő két alfejezetben a *miért* disztribúciójának és funkciójának egy lehetséges viszony-alapú megközelítését ismertetem. A 4.2. részben azt az általánosítást fogalmazom meg, hogy a *miért* mindig valamely *p* állításért felelős elemek¹⁰ viszonyhálózatával áll kapcsolatban (*miért p*), majd a 4.3. rész fő célja annak körülhatárolása lesz, hogy milyen típusú *p*-kből képezhetünk *miért p*-ket. Utóbbi részben már erősebben elméletfüggő szempontok is érvényesülnek, de a 4.2. rész elemzése ettől függetlenül elvben fenntartható marad.

4.2. A *miért* funkciója és disztribúciója. Első megközelítés

A *miért*-et a javasolt modellben aszerint jellemezhetjük, hogy milyen funkcionális és lineáris viszonyban áll más mondatalkotó elemekkel (vagy elemek hálózatával). A funkcionális viszony kérdését egyszerűbb megválaszolni: a *miért* mindig valamilyen állítás (illetve a benne szereplő esemény, azonosság stb.) okára kérdez rá – ezt a '*miért* \cap *p*' formulával jelölhetjük. Érdekesebb a disztribúció viszony-alapú modellálása, azaz annak megvizsgálása, hogy a '*miért* \cap *p*' funkcionális viszonynak megfelel-e valamilyen lineáris viszony. A könnyebb kifejtés kedvéért először csak az alábbi példákat vegyük figyelembe:

- (12) a. *MIÉRT hívja meg János Marit?*
 b. *Miért MARIT hívja meg János?*
 c. *Miért mindenki MARIT hívja meg?*
 d. **Miért János MARIT hívja meg?*
 e. **Miért KI hívja meg Marit?*
 f. **KI hívja meg Marit miért?*

Első általánosításunk az lehet, hogy a *miért* mindig (közvetlenül) **megelőzi** azon elemek rendezett halmazát, amelyek az adott állításért felelősek (azaz a '*miért* \cap *p*' funkcionális

¹⁰ A „*p* állításért felelős elem” fogalma némi magyarázatra szorul. Mint a későbbiekben látni fogjuk, e kategória lényegében csak a topikokat zárja ki a szóbjárehető elemek közül (adott *p* állítás esetén), abból az elgondolásból, hogy a mondat beszédcselkvés-értéke kizárólag a kommenten múlik. Ugyanakkor ez természetesen nem jelenti azt, hogy a topikok ne lennének részei a mondat eseményszerkezetének, hiszen ők is az ige bővítői közül kerülnek ki. E kettősséget a standard generatív megközelítés mozgatószavakkal és nyomokkal fejezi ki (a topik ezáltal kívül is eshet a kommenten, és része is lehet annak), saját modellemben pedig abból következik, hogy már magában az igei állítmányban egy sematikus mondatot, protoállítást látok (l. a 4.3. fejezetet), amely implicite tartalmazza az esemény főbb résztvevőire és körülményeire vonatkozó információt.

viszonyt a *miért* + *p* lineáris viszony jelöli; a két elem szimbolikus viszonyát a *miért p* formulával fejezhetjük ki). Ebből máris sok minden következik: 1) nem előzheti meg a topikokat, hiszen utóbbiak nem részei a tulajdonképpeni állításnak, hanem csak előkészítik azt (vö. (12d)), 2) egy állításra kell vonatkoznia,¹¹ ezért nem előzhet meg kérdést kifejező elemeket (vö. (12e)), 3) semmiképp sem követheti az igét (vö. (12f)). Utóbbi két tulajdonság különösen a többi kérdőszóval összevetve érdekes, melyek egy része tetszőleges sorrendben követheti egymást a bal periférián (13a,b), és egyikük – a többszörös kérdések másik fajtájában – szerepelhet a mondat posztverbális szakaszán is (13c):

- (13) a. *Ki KIT hív meg?*
 b. *Kit KI hív meg?*
 c. *KI hív meg KIT?*

Természetesen (12f)-et meg lehet javítani azzal, ha egy mellérendelő kötőszót helyezzünk a mondatba, csak hogy így már feltehetően két koordinált tagmondattal van dolgunk (*KI hívja meg Marit és MIÉRT hívja meg?*).

Úgy tűnik, nagyon egyszerű eszközökkel (egyetlen lineáris viszonnal) is számot lehet adni a kérdőszó szórendi viselkedésének több fontos, megkülönböztető aspektusáról, anélkül, hogy ehhez összetevős szerkezetre, mozgatósi szabályokra stb. lett volna szükség. A *miért* – illokúciós szerepének megfelelően – mindig a mondat kommentjének a része,¹² annak a bal perifériájához kötődik, azonban viszonylag rugalmas abban a tekintetben, hogy milyen állításra kérdez rá. (12a–c)-t például a következő állításokkal érdemes összefüggésbe hoznunk:

(14)	p	miért p
	a. <i>Meghívja János Marit.</i>	<i>MIÉRT hívja meg János Marit?</i>
	b. <i>MARIT hívja meg János.</i>	<i>Miért MARIT hívja meg János?</i>
	c. <i>Mindenki MARIT hívja meg.</i>	<i>Miért mindenki MARIT hívja meg?</i>

A teljesebb magyarázathoz két további problémát kell megoldanunk: 1) hogyan lehet általánosan megragadni, ami a háromféle kontextusban közös, azaz pl. miként lehet kizárni másféle állításokat, amelyekkel a *miért* elvileg hasonló lineáris viszonyban állhatna (vö. *Mindenki meghívja Marit* → **Miért mindenki meghívja Marit?*; *Úgyesen megoldotta a feladatot* → **Miért úgyesen megoldotta a feladatot?*), 2) miképpen lehet motiválni a kérdőszó és az ige szomszédosságát – vagy másképp: az inverziót – (14a)-ban.

Mielőtt e kérdésekre térnénk, érdemes észrevennünk, hogy a *miért* csak a kérdőszók osztályán belül kivételes, a nyelvi rendszer egészében nem: a tagadószóra nagyon hasonló

¹¹ A teljesség kedvéért megjegyzendő, hogy megelőzhet felszólításnak tűnő sztringeket is, vö. A: *Hívd meg!* B: *Miért hívjam meg?* Ezzel a szerepével itt nem foglalkozom, de súlyosabb problémát nem okozna tárgyalása, a *miért*-tel viszonyban álló „felszólítás” ugyanis – a teljes mondat kérdő funkciója miatt – már nem eredeti beszédaktus-értékében szerepel, hanem annak csak szorosabban vett tartalmát képviseli („legyen az, hogy *p*”).

¹² A mondat topik–komment tagolódásáról a viszony-alapú modell úgy adhat számot, hogy bevezet egy topik–komment szimbolikus viszonyt, amely mintegy particionálja a mondatot mint viszonyhálózatot. A topikfunkció értelmezése ezek után relacionálisan kell, hogy megvalósuljon (pl. a topik referenciapontként szolgál egy a saját tartományán belüli propozícióhoz mint célhoz képest, vö. Langacker 2000), amit a jelölő oldalán a topik + komment lineáris viszony fejez ki, azaz a topik szerepű kifejezéseknek meg kell előzniük a komment elemeit.

lineáris viszonyok jellemzők, amit aligha mondhatunk véletlennek. (12) mintájára tekintsük át a *nem* disztribúcióját is:

- (15) a. *NEM hívja meg János Marit.*
 b. *Nem MARIT hívja meg János.*
 c. *Nem mindenki MARIT hívja meg.*
 d. **Nem János MARIT hívja meg.*
 e. **Nem KI hívja meg Marit?*
 f. **KI hívja meg nem Marit?*

Mint (15a–c)-ből kiderül, a *nem*, akárcsak a *miért*, mindig egy állításra vonatkozik (ezúttal nem az okára kérdez rá, hanem tagadja azt), s ennek megfelelően megelőzi az állításért felelős elemeket. Fontos, hogy ez az egyszerű általánosítás nemcsak (15a–c) jólformáltságát jósolja meg, hanem (15d–f) rosszulformáltságát is, azaz a „negatív disztribúcióról” is számot ad: (15d)-ben a tagadószó megelőz egy topikot, holott utóbbi *nem* része a tulajdonképpeni állításnak; (15e)-ben egy kérdés előtt áll, holott alapesetben csak állításokra vonatkozhat; (15f)-ben pedig követi az állítmányt, megszegve a rá vonatkozó (funkcionálisan motivált) sorrendi megszorítást.

Akárcsak (14)-ben a *miért* kapcsán, ismét érdemes felsorolni azokat az állításokat (*p*), amelyekkel a tagadószó viszonyban állhat (*nem p*):

(16)	<i>p</i>	<i>nem p</i>
a.	<i>Meghívja János Marit.</i>	<i>NEM hívja meg János Marit.</i>
b.	<i>MARIT hívja meg János.</i>	<i>Nem MARIT hívja meg János.</i>
c.	<i>Mindenki MARIT hívja meg.</i>	<i>Nem mindenki MARIT hívja meg.</i>

A tagadószónak a *miért*-éhez rendkívül hasonló disztribúciója megerősít minket abban, hogy definiálni lehet a lehetséges *p*-nek azt a körét, amelyekre az érintett kifejezések vonatkozhatnak. Talán ennél is érdekesebb, hogy – mivel a tagadás *nem* érinti az illokúciót, így *nem p* maga is egy állítás, amelyet akár *q*-nak is nevezhetünk – a két aktivációs minta összekapcsolódhat *miért nem p*-vé (*miért q*-vá).¹³ Ehhez a modellnek semmi újat nem kell mondania: egyenesen következik a *miért*-ről feltettekből, hiszen korábban specifikálatlanul hagytuk, hogy pozitív vagy negatív-e az az állítás, amelynek okára rákérdez.

(17)	<i>nem p (q)</i>	<i>miért nem p (miért q)</i>
a.	<i>NEM hívja meg János Marit.</i>	<i>MIÉRT nem hívja meg János Marit?</i> ¹⁴
b.	<i>Nem MARIT hívja meg János.</i>	<i>Miért nem MARIT hívja meg János?</i> ¹⁵

¹³ A fordított aktivációs minta (**nem miért p*) természetesen kizárt, hiszen mint láttuk, a tagadószó csak állításokkal állhat viszonyban (vö. (15e)).

¹⁴ A *nem* különlegessége, hogy hangsúlytalan lehet, így „beékelődhet” a kérdő vagy azonosító fókusz és az ige közé. Más, hozzá egyébként igen hasonló kifejezések erre nem képesek, vö. *SOHASEM hívja meg Marit, Sohasem MARIT hívja meg, sőt Miért sohasem MARIT hívja meg?*, de: **MIÉRT sohasem hívja meg Marit?* Utóbbi – vélhetően fonológiai okokból is – rossz mondat megfelelő alternatívája, hogy *MIÉRT nem hívja meg Marit sohasem?*, azaz a tagadószó „kiválthatja” a *sohasem*-et preverbális helyzetben, ha ezt proszódiai megszorítások indokolják.

¹⁵ Korábban egy lábjegyzetben említettem, hogy az ilyen típusú szósorok kétféleképpen is értelmezhetők: az egyik esetben a *miért* egy előfeltevésként elfogadott negatív tényállás okára kérdez rá

c. *Nem mindenki MARIT hívja meg. Miért nem mindenki MARIT hívja meg?*

Az elemzés ismét ugyanazokat a kérdéseket hagyta megválaszolatlanul, amelyeket már korábban is: 1) hogyan lehet megragadni, ami a háromféle *p*-ben közös, további *p*-k kizárásával (*Mindenki meghívja* → **Nem mindenki meghívja; Űgyesen megoldotta* → **Nem űgyesen megoldotta* stb.), 2) hogyan magyarázhatjuk a tagadószó és az ige szomszédosságát (a „fordított szórendet”), amikor a *nem* az igei állítmányt tagadja (16a). E problémák – valamint egy eddig mellőzött jelenség, a *Nem mindenki hívja meg* típusú aktivációs minta – kezelése lesz a következő alfejezet feladata.

4.3. Részletesebb elemzés

Mindenekelőtt meg kellene tudnunk mondani, hogy mi a közös azokban a *p*-kben, amelyekből *miért p*-ket (valamint *nem p*-ket és *miért nem p*-ket) képezhetünk. É. Kiss (2002: 130) a tagadószó disztribúciójáról szólva megjegyzi, hogy „a predikátum különböző **rétegei** akár egyszerre is tagadhatók” (fordítás és kiemelés tőlem). De vajon miért éppen az igei állítmány, az azonosító fókusz, valamint a fókuszot megelőző univerzális kvantor képviseli a predikátum egy-egy újabb rétegét, amelyekkel a *nem* – s mint láthattuk, a *miért* is – viszonyban állhat, s miért nem lehetséges az univerzális kvantortól közvetlenül módosított, egyenes szórendű igei állítmányt tartalmazó mondatra ugyanígy rákérdezni (*Mindenki meghívja* → **Miért mindenki meghívja*)? Ezzel szorosan összefügg egy további kérdés: amennyiben a két vizsgált elem az igei állítmányra vonatkozik, miért váltanak ki inverziót?

A megoldáshoz Imrényi (2007)-et veszem alapul, mely a magyar mondat egy viszonylag átfogó – de egyes részleteiben további kidolgozásra váró – új elemzését nyújtja. A modell középpontjában az (igei) állítmány szerves értelmezése áll: megközelítésem szerint az állítmány nem egyszerűen egy elemi építőkocka (pl. $\langle e, t \rangle$ típusú funktor), amely további építőkockákkal kombinálva mondatot eredményez, hanem olyan magmondat vagy „mondatcsíra”, amelyből a teljes mondat „kinő”. A további főbb mondatalkotó kifejezések (pl. az alany vagy a tárgy) tulajdonképpen nem hozzáadnak az állítmányban kódolt információhoz, hanem explicitté teszik, kidolgozzák a benne rejlő implicit információt. Az állítmány e nézőpontból önmagában mondatértékű elem, sematikus mondategész, s ha mindennek nemcsak szemantikai, hanem pragmatikai értelmezést is adunk, akkor az állítmányt – a kijelentő funkció elsődlegességéből, univerzális jelöletlenségéből kiindulva – egy **protoállításnak** érdemes tekintenünk.¹⁶ (Az elemzés árnyalásához vö. Imrényi 2007, 2008)

(itt: 'Miért van az, hogy nem MARIT hívja meg János?'), míg a másikban egy megfontolásra érdemes javaslatot vezet be ('Mi lenne, ha MARIT hívná meg János?'). (17b) ezek közül inkább csak az elsőt képes kezelni (*Miért + nem MARIT hívja meg János?*); a javaslat funkciójú *miért nem*-es mondat valószínűleg másképp tagolódik feldolgozási egységekre (*Miért nem + MARIT hívja meg János?*), és további elemzést igényelne, akárcsak az – É. Kiss (1998b) értelmében vett – információs / prezentációs fókuszot tartalmazó *Miért nem hívja meg János MARIT?*

¹⁶ Ez egyúttal választ ad az „arkhimédieszi pontnak” a hagyományos grammatikával kapcsolatban már érintett problémájára: ha az elemek elhelyezkedését és funkcióját kizárólag egymáshoz képest definiáljuk, akkor a körkörösség elkerülése érdekében (s a mondat történeti keletkezését motiválандó) találnunk kell egy elemet, amelyet önmagában is meg lehet határozni. Az állítmány protoállításként való értelmezése éppen ezt nyújtja, hiszen a beszédszituációban betöltött mondatértékű funkció révén érthetővé teszi az állítmány kitüntetett szerepét.

A mondatalkotó kifejezések különféle viszonyokban állhatnak a protoállítással, különféle műveleteket hajthatnak rajta végre. Az imént már utaltam a legegyszerűbb műveletre: a mondatrészek alapvető funkciója, hogy **kidolgozzák** („elaborálják”, vö. Langacker 1987: 304) a protoállítás valamely sematikus alstruktúráját. Például a *Meghívja* protoállítás elsődleges, illetve másodlagos figurájának kidolgozásával megkapjuk a *Meghívja János Marit* mondatot. A kidolgozás inverz művelete a **redukció**: a *Meghívja János Marit* mondat helyett adott kontextusban elegendő annyit mondanunk, hogy *Meghívja*, amennyiben a beszédpartnerek közös aktivált tudásának része, hogy Jánosról és Mariról van szó. Sőt, ha már a teljes eseményreprezentáció aktiválódott a beszélőelményben (pl. eldöntendő kérdés formájában), akkor a *Meghívja* tovább redukálódhat az *Igen* mondatszóra, amely egyúttal a legsematikusabb protoállítás.¹⁷

A kidolgozás és a redukció fordított előjelű műveleteit (18) szemlélteti.

<p>(18) a. <i>(Igen.)</i>
 b. <i>Meghívja.</i>
 c. <i>Meghívja Marit.</i>
d. <i>Meghívja János Marit.</i></p>	

Egy további fontos – a kidolgozással rokon – művelettípus a **kiterjesztés**: a protoállítás érvényességének a bővítése valamilyen elvárt vagy megismert mértékhez képest. Például a *Hárman is eljöttek* mondatban az igét megelőző pozitív kvantor az *Eljöttek* protoállítás kontextuálisan elvárt vagy megismert érvényességi fokára (‘Legfeljebb ketten jöttek el’) „licitál rá”.¹⁸ A kidolgozást és a kiterjesztést együttesen **megtartó** műveleteknek nevezem,

Az elemzést a nyelvtörténet és a nyelvelsajátítás szempontjából is érdemes megfontolni. Ami az előbbit illeti, Havas (2003)-at idézhetjük, aki szerint „[a] verbum finitum [...] ősi jelenség. Voltaképpen nem egyéb, mint egy ősi mondat, amelyben az igei jelentés képviseli a predikativitást, a személyvégződés pedig a nominális szintagmát – elvont névmási fokon. A névmás a legősibb névszói szófaj, s – téves képzeteket sugalló elnevezése ellenére – voltaképpen nem ő helyettesíti a főnevet, hanem ellenkezőleg. Szigorúan történeti szempontból egy olyan mondatban, mint a *kutyák ugatnak*, nem – ahogyan közönségesen véljük – az igei állítmány van egyeztetve az alannal, hanem éppen séllyel fordítva áll a dolog. Az *ugatnak* agglutinálódott névmásai révén – tehát ősi alakulatként – már tartalmazza a 3. személyű alanyt és a többes számot (-n és -k), a *kutyák* ezt tulajdonképpen csak értelmezi, konkretizálja. Így verbum finitum esetén történetileg a legegyszerűbb "tőmondat" is alárendelő (pontosabb lenne azt mondani: fölrendelő) szerkezetű: magva egy ősi mondat, amelyet körülölel és magába foglal a mondatelv egy fiatalabb, kiteljesült keretsémája” (17).

A nyelvelsajátításban szintén megalapozást nyerhet a protoállítás fogalma: a kutatások egy meghatározó irányzata szerint az ún. „egyszavas korszakban” is többnyire teljes értékű beszédaktusokat igyekszik végrehajtani a gyermek, azaz nem egyszerűen a szavak mint nyelvi atomok kiejtését vagy a tárgyak puszta megnevezését gyakorolja, hanem „holofrázisokat” használ (vö. Tomasello 2003: 36–40). Elképzelhetőnek tűnik, hogy az ige szófaja (nyelvenként eltérő mértékben) megőrizz valamit ebből a holofrázisszerű funkcióból, miközben a gyermeknyelv főnévi holofrázisai (pl. *Labda* abban a funkcióban, hogy ‘Add ide a labdát’) a nyelvfejlődés során bonyolultabb mintázatok részévé, mondatrészekké minősülnek át.

¹⁷ Az *igen* protoállítás voltát – illetve az egyenes szórendű igealakoknak az *igen*-éhez hasonló funkcióját – bizonyítja a kontrasztív topikos, ellentétező mondat is: *Klárít nem hívja meg János, Marit viszont {igen / meghívja}*.

¹⁸ A kiterjesztés itt bevezetett fogalma voltaképpen nem más, mint amit a 19. század szakirodalmá – a mai nyelvérzék számára megtévesztő műszóval – összefoglalásnak nevezett. Hogy ez valójában

mivel nem csökkentik a protoállítás érvényességét. Szórendi szempontból fontos jellemzőjük, hogy nem váltanak ki inverziót – az egyenes szórend vélhetően éppen azt jelöli ikonikusan, hogy a protoállítás nem veszített érvényességéből.

Számunkra most az a műveletípus lesz a legérdekesebb, amely sem kidolgozásként, sem kiterjesztésként nem értelmezhető. Az ide tartozó kifejezések csoportja – melyet a generatív szakirodalom a fókusz fogalma alatt tárgyal – első ránézésre meglehetősen heterogén: a kérdőszók (*ki, hol, mikor, miért* stb.) mellett itt találjuk az azonosítást (*MARIT*) vagy negatív értékelést (*ritkán, kevesen* stb.) kifejező elemeket is. Közös kategóriájuk alapja – Saussure radikális nézetével összhangban, miszerint a nyelvben csak különbségek vannak – nem valamilyen pozitíve hozzájuk rendelhető tulajdonság (pl. szemantikai vagy pragmatikai jegy), hanem az a negatív mozzanat, hogy nem sorolhatók be sem a kidolgozást, sem a kiterjesztést (azaz valamilyen megtartó műveletet) megvalósító elemek közé, ilyen értelemben funkciójuk **korlátozó** jellegű. A megtartó és a korlátozó műveletek különbségét az alábbi „minimál párok” (illetve sorok) illusztrálhatják.

- (18) a. *Mennyien eljöttek!* (felkiáltás: tkp. emfatikus kijelentés, a protoállítás érvényességének kiterjesztése)
 b. *MENNYIEN jöttek el?* (rákérdezés a protoállítás egy részletére)
- (19) a. *Néha eljönnek.* (fenntartás: *p* megtörténik, még ha csak *n*-szer is)
 b. *RITKÁN jönnek el.* (megszorítás: csak *n*-szer történik meg *p*)
- (20) a. *Meghívja Marit.* (*Marit* kidolgozza a protoállítás egyik alstruktúráját)
 b. *Marit is meghívja.* (*Marit is* kiterjeszti a protoállítás érvényességét Marira)
 c. *MARIT hívja meg.* (*MARIT* korlátozza a protoállítás érvényességi/alkalmazhatósági körét; azonosító állítást tesz arról, hogy a szóbanforgó személyek közül kire érvényes a protoállítás)

Míg a (18a) alatti felkiáltó mondatban a *mennyien* kiterjesztő műveletet hajt végre (a beszélő meglepetésének ad hangot, hogy a vártnál többen is eljöttek), addig (18b)-ben egy kiegészítendő kérdés kérdőszava, így a teljes mondat semmiképp sem tekinthető az *Eljöttek* protoállítás kidolgozásának vagy kiterjesztésének – épp ellenkezőleg: a kérdőszó a protoállítás kidolgozásának hiányára (a hallgató segítsége nélkül akár lehetetlenségére) utal. (19a) és (19b) azt mutatja meg, hogy az objektíve hasonló gyakorisági fokot átszínezhetsz a beszélő szubjektív értékelése: a *Néha eljönnek* mondat inkább arra helyezi a hangsúlyt, hogy a protoállítás érvényes (*p* teljesül, még ha csak *n*-szer is; megtartó művelet), míg a *RITKÁN jönnek el* mondat hangsúlyozottan keretek közé szorítja a protoállítás érvényességét (csak *n*-szer teljesül *p*; korlátozó művelet). Végül a kidolgozástól és a kiterjesztéstől eltér az azonosítást végző kifejezések funkciója is: a *MARIT hívja meg* mondatban az ige előtti hangsúlyos kifejezés nem egyszerűen a *Meghívja* protoállítás valamely alstruktúráját fejt ki (vö. (20a)), s nem is a protoállítást kiterjesztő műveletet képvisel (vö. (20b)),

nem annyira „összefoglalás”, mint „hozzáfoglalás”, azt Kicska (1891) egy szövegrészlete bizonyítja. Mint írja, [az összefoglaló kifejezések használatakor] „valaminek a kisebb mértékéhez, módjához, számához, mennyiségéhez hozzáadok, hozzáfoglalok valamit, még pedig annyit, hogy a mérték teljes, egész legyen” (idézi É. Kiss 2006b: 444).

hanem a meghívási eseményről szóló állítás érvényességét – a szóhajóhető címzettek közül választva – Marira korlátozza. Az azonosítás, választás mozzanata – akárcsak a valamely szereplőre / körülményre való rákérdezés, illetve a korlátozás / tagadás – meggátolja a teljes mondat redukcióját a protoállításra (bármely kontextusban, bármi legyen is a beszéd-partnerek közös aktivált tudása): a *MARIT hívja meg János* mondattal semmilyen kontextusban nem lehet egyenértékű a *Meghívja*.

A modell egyik további sajátossága, hogy ezek után a fókusz terminust sem tartja fenn, hanem bevezeti a (pragmatikai) **típusjelölő** kategóriáját azokra az ige előtti hangsúlyos kifejezésekre, amelyek a protoállítás elemeinek inverzióját váltják ki. Az új fogalom mellett szól, hogy kifejezi: a „fókuszos” mondatok jelöltebbek (bonyolultabbak), mint a típusjelölés nélküli semleges állítások¹⁹ (melyekben csak megtartó műveletek fordulnak elő), valamint hogy magyarázza azt a tendenciát is, hogy a kérdő, negatív és azonosító elemek nem szívesen fordulnak elő együtt a komment bal perifériáján (típusunicitás, vö. **KIT JÁNOS hív meg?*, **KIT RITKÁN hív meg János?*). A modell ily módon – akárcsak korábban például Kálmán (1985a, 1985b) – éles különbséget tesz a semleges és a nem semleges mondatok között, de ezt összefüggésbe hozza az állítmány (mint protoállítás) értelmezési módjaival különböző szituációs és nyelvi kontextusokban.

Az elmondottakból sok minden levezethető a *miért*-tel és a *nem*-mel (valamint a *miért nem*-mel) viszonyban álló *p*-k körére nézve. Az első lehetőség, hogy a vizsgált kifejezések típusjelölő szerepet töltenek be, és közvetlenül a protoállításra vonatkoznak (okra való rákérdezés, ill. tagadás). Mivel mindkét művelet korlátozó jellegű, ezért inverziót váltanak ki: mind a *miért*, mind a *nem* szükségképpen csak nem semleges mondatokban fordulhat elő (az olyan megmagyarázható kivételektől eltekintve, mint a 'már-már gyakran' értelemben szereplő *nem ritkán*, vö. *Nem ritkán eljött*). A semleges mondatokban ugyan állhatnak bizonyos elemek az állítmány előtt (pl. topikok, módhatározók vagy pozitív kvantorok), azonban a semleges mondat tartalmára mint *p*-re vonatkozó *miért p* vagy *nem p* esetén ezek a módosítók már nem „ékelődhetnek be” a *miért* és a *nem*, illetve a protoállítás közé. A kérdéssel és a tagadással kilépünk a jelöletlen semleges mondat kategóriájából, ezért az értük felelős elemeknek közvetlenül a fordított szórendű protoállításhoz kell kapcsolódniuk.

A semleges mondatban (mint *p*-ben) még topik szerepű elem jellemzően a nem-semleges mondat (*miért p*) állítmánya mögött helyezkedik el, ha egyáltalán megjelenik (21a), bár más kontextusban – új diskurzustéma bevezetése esetén, kontrasztív jelleggel – a kérdőszó előtt is szerepelhet topik (21a'), az univerzális kvantor pedig (mivel kontrasztív topiknak alkalmatlan) jellemzően a mondat posztverbális szakaszára kerül (21b):

¹⁹ Érdekes módon Brassai *jelző* terminusának születése (mely a *fókusz* generatív kategóriájának előzménye) szintén a 'jelölő, típusjelölő' funkcióhoz köthető, bár maga is sokat tett azért, hogy ez a motiváció elhomályosuljon. Mint írja: „Mínthogy [...] a nevező használatában az accentus *r a j t a* vagy *n e m r a j t a* léte nyelvünkben nevezetes különbséget tesz, méltó, hogy ki is jeleljük és nevezzük az ige eleibe helyezett accentusos nevezőt *jelző*nek. Mert valóságban abban a viszonyban áll az igéhez, a miben a névmellék a névhez” (Brassai 1863: 199–201, kiemelések az eredetiben). Míg az első mondat a jelöletlenség–jelöltség oppozícióval hozza összefüggésbe az ige előtti hangsúlyos kifejezés funkcióját (akárcsak az általam javasolt elemzés), a másodikban a *jelző* szakszó szokásos használata alapján a melléknév–főnév kapcsolatra asszociál Brassai. A műszó valódi motivációját alighanem az első mutatja meg.

(21)	p	miért p
	a. <i>János meghívja Marit.</i>	<i>MIÉRT hívja meg (János Marit)?</i>
	a'. <i>Mindenki meghívja Marit.</i>	<i>És Péter MIÉRT hívja meg Marit?</i>
	b. <i>Mindenki meghívja Marit.</i>	<i>MIÉRT hívja meg mindenki Marit?</i>

A következő eset, amikor a *miért*, illetve a *nem* az azonosító típusjelölővel áll viszonyban (vö. (14b), (16b)). Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy miért lehetségesek a *Miért MARIT hívja meg János?*, illetve a *Nem MARIT hívja meg János* aktivációs minták: *MARIT* ezekben a mondatokban egy azonosító állítás predikátumát képviseli, s ennek az azonosításnak az okára kérdez rá a *miért*, illetve ezt tagadja a *nem*. Érdekes azonban elgondolkodnunk azon, hogy más kérdő és megszorító elemek miért nem állhatnak hasonló viszonyban az azonosító predikátummal, mint azt a (22)-es példák megmutatják:

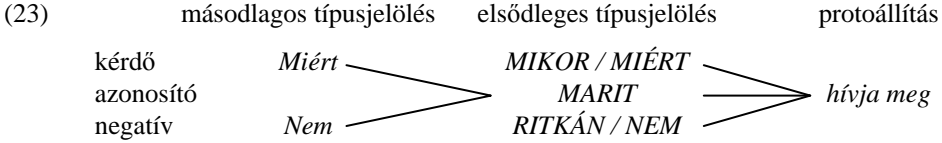
- (22) a. **Mikor MARIT hívja meg János?*
 b. **Ritkán MARIT hívja meg János.* (a releváns értelmezés mellett)

Feltevésém szerint ezek a mondatok azért nem lehetségesek, mert az azonosító állítás adottnak veszi, preszupponálja a protoállítás különféle szereplőit és körülményeit. Amikor azt mondjuk, hogy *MARIT hívja meg János*, akkor feltesszük – a protoállításban rejlő implicit információ kifejtetlenségénél fogva –, hogy minden egyéb fontosat tudunk (s azt gondoljuk, hogy a beszédpartnerünk is tudja, illetve tudjuk, hogy ő tudja rólunk, hogy tudjuk stb.) a meghívási eseményről, azaz a mondat jelentése nem pusztán 'Akit János meghív, az MARI', hanem 'Akit János meghív (az ismertnek, rögzítettnek tekintett körülmények mellett), az MARI'. Az azonosítás azonban nyitva áll az okra való rákérdezés, illetve a tagadás előtt, mivel az ok nem része a protoállítás körülményeinek, tagadni pedig tetszőleges állítást lehet.²⁰

Amikor a *miért*, illetve a *nem* az azonosító típusjelölővel áll viszonyban, akkor **másodlagos típusjelölőknek** érdemes őket tekinteni, mivel ugyanolyan műveletet végeznek az azonosító állításon, mint amelyet más helyzetben a protoállításon. Ráadásul ilyenkor is kérdő, illetve negatív típusúvá teszik a mondatot – a látszattal ellentétben az azonosító típusjelölő tagadása sem mondatrészttagadás, hanem mondattagadás: egy azonosító állítás tagadása. Az egymással összekapcsolódó aktivációs mintákat a (23)-as ábrával illusztrálhatjuk. Legjobb oldalt az érvényességében és/vagy jelentőségében korlátozott protoállítás található,

²⁰ (22)-éhez hasonló magyarázatot adhatunk arra is, hogy miért nem lehetséges kettős korlátozó azonosítás az igei állítmány előtt (**JÁNOS MARIT hívja meg*). A *MARIT hívja meg* mondat előfeltevéseiben szerepel, hogy a meghívás címzettjének azonosításán kívül már minden fontosat tudunk a protoállítás szereplőiről és körülményeiről, így ehhez a mintázathoz nem kapcsolódhat kívülről *JÁNOS*. Végül szintén idetartozik az a kérdés, hogy miért különböznek jólfarmáltság tekintetében a **KI MARIT hívja meg?*, illetve a (Kenesei (2005)-ben tárgyalt) *KI nem MARIT hívja meg?* típusú mondatok: míg a *MARIT hívja meg* propozíció előfeltevéseinek része, hogy tudjuk, az adott kontextusban mire (mely Ágensre) érvényes a protoállítás, arra vonatkozó előfeltevést nem találunk ugyanitt, hogy ki(k)re **nem** érvényes, ez utóbbi információra ily módon rá lehet kérdezni. Ami a (pl. visszhang-kérdésre adott válaszban elhangozható) *JÁNOS hívja meg MARIT* mondatot illeti, az valószínűleg azért lehetséges, mert ez esetben (a **JÁNOS MARIT hívja meg* változattal ellentétben) a teljes mintázatnak nem része a *MARIT hívja meg* szósor, így a meghívás Ágensére vonatkozó azonosítás nem „örökli” a Pátiens kiválasztását elvégző mondat előfeltevéseit.

ezt közvetlenül megelőzi az elsődleges típusjelölők három fajtája (kérdő, azonosító, negatív), majd ezek közül az azonosító vezet tovább a másodlagos típusjelöléshez, melyben a kérdő és a negatív elemeknek már csak egy része szerepelhet (*miért*, *nem*, illetve az itt nem tárgyalt *sem*-re végződő kifejezések).

Az ábra láttán felmerül a kérdés, vajon nincsenek-e másodlagos azonosító típusjelölők is. A **korlátozó, választó azonosítás** megtöbbszörözésére, úgy tűnik, nincs mód a komment bal periferiáján (a jelenség magyarázatához vö. a 20-as lábjegyzetet), hanem az állítmányt közre kell fogniuk az ilyen műveletet végző elemeknek:

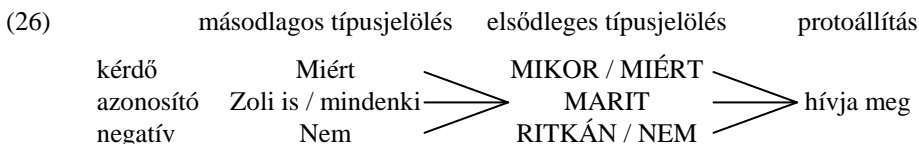
- (24) A. – *KI hívott meg KIT? (Rosszul hallottam.)*
 B. a. – **JÁNOS MARIT hívta meg.*
 b. – *JÁNOS hívta meg MARIT.*

Lehetőség nyílik ugyanakkor a korlátozó azonosítást végző elsődleges típusjelölő előtt a **kiterjesztő, kiegészítő azonosításra**, amelyben főként az *is*-re végződő kifejezések és az univerzális kvantorok vehetnek részt.

- (25) – ^{topik}*János* ^{komment}*MARIT hívta meg.*
 a. *Sőt,* ^{komment} *"Zoli is MARIT hívta meg.*
 b. *Sőt,* ^{komment} *"mindenki MARIT hívta meg.*

Megítélésem szerint érdemes a (25a–b)-ben szereplő *Zoli is*, illetve *mindenki* kifejezéseket másodlagos azonosító típusjelölőknek tekinteni. Azonosító funkciójuk aligha tagadható (ha a *MARIT hívta meg János* mondat informális parafrázisa az 'Akit János meghívott, az MARI lehet (vö. É. Kiss 2006a), akkor a "*Zoli is MARIT hívta meg* mondaté az 'Akik MARIT hívták meg, azok közé tartozik Zoli is'), az pedig, hogy másodlagos típusjelölő szerepre képesek, összhangba hozható azzal, hogy épp ezek a kifejezések azok, amelyek elsődleges típusjelölők viszont nem lehetnek. Mint (24a–b)-ben láthattuk, azok az azonosító funkciójú elemek, amelyek elvben elsődleges típusjelölők is lehetnének, de egy másik ilyen elem miatt kiszorulnak onnan, az állítmány mögött kapnak helyet. Az *is*-sel módosított kifejezések és az univerzális kvantorok azonban olyan (kiegészítő) azonosítást végeznek, amely inkompatibilis az elsődleges típusjelölésben rejlő választó-kirekesztő mozzanattal, így számuka nyitva áll a másodlagos típusjelölés. A (23)-as ábra tehát a következőképpen egészülhet ki:²¹

²¹ Fontos hangsúlyozni, hogy az „elsődleges típusjelölés”, illetve a „másodlagos típusjelölés” terminusok az ábrában nem kitölthető pozíciók (slotok) fölötti általánosításokat fejeznek ki, hanem a kifejezések egymáshoz képest definiált funkcióján alapulnak. (Ily módon a kiegészítő megoszlás szempontja is csak korlátozottan érvényesíthető: az ábra lényege nem annyira a paradigmaticus összefüggés az oszlopok tagjai között, mint inkább a szintagmatikus összefüggés a lineáris tengelyen összekapcsolódó elemek között.) Elsődleges típusjelölő az az elem, amelyik a protoállításon kérdő, azonosító vagy megszorító/tagadó műveletet hajt végre; másodlagos típusjelölő, amelyik az elsődle-

Mindebből már majdnem teljes pontossággal levezethető azon *p*-k köre, amelyekkel a *miért* viszonyban állhat. Az általánosítás a következő: a *miért* kizárólag nem-semleges mondatokban fordulhat elő, s annak bal perifériáján szerepelve háromféle *p*-vel állhat viszonyban: vagy a protoállítással (ez egyúttal korlátozó művelet, így inverziót vált ki, vö. (14a)), vagy az elsődleges azonosító típusjelölést (14b), vagy pedig a másodlagos azonosító típusjelölést tartalmazó állítással (14c). (Utóbbi esetben a *miért* már „harmadlagos típusjelölő”, az ábrát tehát képzeletben kiegészíthetjük egy további szinttel.) A predikátum mindhárom rétege, mint É. Kiss (2002: 130) is megjegyzi, tagadható, ily módon a *miért* a megfelelő negatív állításokra is vonatkozhat – többszörös tagadás esetén arra, amelynek a hatóköre a legnagyobb (vö. *Miért nem MARIT nem hívja meg?* vs. **Nem MARIT miért nem hívja meg?*).

A (26)-os ábrából levezethető *%Miért Zoli is MARIT hívja meg?* és *Miért mindenki MARIT hívja meg?* típusú aktivációs minták között vannak kisebb-nagyobb különbségek: 1) az *is*-sel módosított kifejezések nem iterálhatóak, míg az univerzális kvantorok igen (**Miért Zoli is a moziba is MARIT hívja meg?* vs. *Miért mindig mindenki MARIT hívja meg?*), 2) az iménti különbséggel szoros összefüggésben: előbbiek jobban törekednek hangsúlyuk megtartására, mint utóbbiak, 3) ha a grammatikalitást (vagy elfogadhatóságot, konvencionalizáltságot) fokozati skálán mérnénk, az univerzális kvantoros példa valószínűleg jobb eredményt érne el.²² Utóbbi különbséget magyarázhatja, hogy a *Zoli is* specifikus referenciája miatt azonosító funkciója ellenére topikyszerű funkciót hordoz (a "*Zoli is MARIT hívja meg* mondat voltaképpen Zoliról szól), így a *miért* kevésbé hajlamos megelőzni (vö. (12d)). A topikyszerű funkcióra utal az *is*, hogy a "*Zoli is MARIT hívja meg* mondat tagadása nem **Nem Zoli is MARIT hívja meg*, hanem ^{topik}*Zoli* ^{komment}*nem MARIT hívja meg*. Összességében tehát minden szempontból az univerzális kvantoros mondatot könnyebb kezelni, s itt jelentkezik erősebben a *miért* és a *nem* párhuzama is.

Végezetül egy az elemzéshez érintőlegesen kapcsolódó problémára szeretnék kitérni. Mint korábban utaltam rá, a *miért* és a *nem* csak nem-semleges mondatokban szerepelhet. Ha egy semleges mondat tartalmára mint *p*-re kérdeznék rá, akkor – mivel korlátozó műveletet hajtanak végre – szomszédosnak kell lenniük a (fordított szórendű) protoállítással. Az elemzésből következik a **Miért mindenki meghívja?*, **Nem mindenki meghívja*, **Miért nem mindenki meghívja?* típusú mondatok rosszulformáltsága – nem következik azonban, sőt látszólag ellentmond neki (27a) jólformáltsága. Ha a *miért* és a *nem* közötti hasonlóságból indulunk ki, akkor különösen súlyos a helyzet, hiszen (27b) rosszulformált.

ges azonosító típusjelölőhöz kapcsolódik hasonló jelleggel stb. A típusjelölők fogalma tehát éppúgy viszony-fogalom, mint a mondatrészek kategóriája a hagyományos nyelvtanban; a különbség csak az, hogy míg a típusjelöléssel kapcsolatos funkcionális viszonyokat a magyar nyelv szintaktikailag (a szórenddel) kódolja, addig a mondatrészszerpeket elsősorban morfológiai eszközökkel.

²² E tanulmány lektora a *Miért Zoli is MARIT hívja meg?* mondatot teljesen agrammatikusnak találta; számomra (ha határeset jelleggel is, de) elfogadható.

- (27) a. *Nem mindenki hívja meg Marit.*
 b. **Miért mindenki hívja meg Marit?*

(27a) a generatív összetevős szerkezeti elemzésben is problémás, hiszen ha a DisztP-től (vagy KvantorP-től, QP-től) módosított igei állítmány még igemódosító + ige szórendet mutat (*Mindenki meghívja*), akkor nehezen érthető, hogy miért fordul meg az állítmány elemeinek sorrendje NegP-től módosított DisztP esetén (vö. É. Kiss 1998a: 65).

A viszony-alapú szórendi modellben a következő elemzési lehetőség kínálkozik. Ha a mondatot (rutinizált) asszociációs és aktivációs minták hálózatának tekintjük, akkor természetesnek vehetjük, hogy bizonyos körülmények között a beszéd folyamatában résztvevő elemek „egyesülhetnek”, egyetlen feldolgozási egységgé válhatnak.²³ Ennek két általános feltételt érdemes szabni: 1) gyakori koaktiváció, azaz az érintett elemek valamilyen környezetben gyakran forduljanak elő egymás mellett, 2) a létrejövő új egység funkcionálisan motivált legyen, azaz például meghatározott értékkel bírjon egy szemantikai mezőben mint viszonyhálózatban. Úgy tűnik, az összetett szavak spontán keletkezésében éppen ez a két feltétel érvényesül: pl. a *fekete* és a *rigó* szavakból azért születhetett meg a *feketerigó* mint önálló lexéma, mert a két elem gyakran követte egymást, s az új kifejezésnek speciális értéke lehetett a madárnevek rendszerében.

Feltételezésem szerint hasonló alapon egyesülhetett a *nem* és a *mindenki* is *nem mindenki*-vé. Az első feltétel az elsődleges azonosító típusjelölő előtti helyzetben teljesül (*Nem mindenki MARIT hívja meg*), amely, mint láthattuk, levezethető a nem-semleges mondat bal perifériájának általános aktivációs mintáiból. (Valószínű továbbá, hogy „szerkezetileg hiányos” válaszmondatokban is gyakran koaktiválódtak, vö. – *Kik hívták meg? – Nem mindenki.*) Legalább ilyen fontos, hogy a második feltétel is adott, hiszen a *nem mindenki*-nek meghatározott helye van a mennyiségre utaló kifejezések rendszerében, vö. a következő sort: *senki sem < valaki < néhányan < sokan < nem mindenki < mindenki.* (A *nem mindenki* igazságfeltételes szemantikai értelemben a teljes skálát átfogja a *mindenki* alatt – valószínűleg a *senki sem* kizárásával –, ugyanakkor a gyakorlatban a *majdnem mindenki* jelentését implikálja, negatív előjellel.) Másképp fogalmazva: a *nem mindenki* maga is egy kvantor, amely így elindulhat a lexikalizálódás útján – ezzel szemben a *miért mindenki* egyesülésére nincsen hasonló funkcionális ok. (28a) magyarázatához ezek után már csak azt kell feltételeznünk, hogy a fenti módon létrejövő új egységeknek más lehet a disztribúciójuk, mint az eredeti elemek egymásutánjának: a *nem mindenki* például nemcsak azonosító típusjelölő előtt, hanem a protoállítás előtt is szerepelhet, s a benne rejlő negatív mozzanat miatt inverziót vált ki (vö. *Majdnem mindenki eljött* vs. *NEM MINDENKI jött el*), azaz a *ritkán*-hoz hasonló negatív típusjelölőként viselkedik (vö. *Néha eljött* vs. *RITKÁN jött el*).

5. Összefoglalás

Tanulmányomban a *miért* kérdőszó viselkedésének három modelljét vizsgáltam meg. Célom a jelenségek elemzésén túl az volt, hogy különböző kérdező módokat, előfeltevé-

²³ Ugyanezt a szabály-alapú, kompetencia és performancia között éles határt húzó, statikus szinkron rendszert feltételező generatív modellben nemigen lehetne kifejezeni.

rendszereket hasonlítsak össze, s a jelenleg népszerű mondattani modellek bírálatát egy új modellre tett javaslattal egészítsem ki.

A 2. részben a hagyományos grammatika elemzését tekintetem át, amely a mondatban funkcionális viszonyok (mondatrészviszonyok / szintagmák) rendszerét látja, így az érintett kérdésszóval kapcsolatban arra kíváncsi, hogy milyen más elemekkel áll viszonyban, s milyen típusú ez a viszony. Mivel a modell – legalábbis annak legújabb kifejtése, Keszler (2006) – eltekint a szórendtől, s az azonosító fókusz predikatív szerepét sem kódolja ágrajzában, képtelen megfelelő magyarázatot adni a *Miért MARIT hívja meg?* típusú mondatok lehetőségére, amelyekben a kérdésszó az ige egyik bővítményével – itt éppen egy tulajdonnévi tárggyal – áll okhatározói viszonyban.

A 3. részben a fősodratú generatív elemzésre, É. Kiss (2002) megoldására tértem át. Ebben a – jellegét tekintve nem relációs, hanem konfigurációs – modellben a *miért*-re vonatkozó kérdés arra irányul, hogy milyen összetevős szerkezeti pozíciókban szerepelhet. A *Miért MARIT hívja meg?* típusú mondatok elemzése e keretben is problematikusnak bizonyul: É. Kiss (2002: 98) FP-adjunkciós magyarázata látszólag kézenfekvő, de több súlyos elméleti és empirikus problémát is felvet. Ezúttal csak utóbbiakra kitérve: ha fenn tartjuk É. Kissnek a tagadószóról és az univerzális kvantorokról tett általánosításait (É. Kiss 2002: 110–113, 130–136), s a *miért* FP-adjunkciós elemzését is, akkor nem tudunk számot adni a *Miért nem ZSÓFIT hívja meg?*, *Miért mindenki MARIT hívja meg?* típusú mondatok jólformáltságáról. A gondot súlyosbította, hogy nemcsak É. Kiss elemzése, de annak összes alternatívája is különféle problémákat okozott, így célszerűnek látszott, hogy magán a kérdéssel szemben (s a benne rejlő előfeltevéseken) változtassunk.

A 4. részben új javaslatot dolgoztam ki, egy olyan mondattani modell alapján, amely az elemeknek mind funkcióját, mind disztribúcióját kizárólag egymáshoz képest (összetevős szerkezet nélkül) definiálja. A *miért*-ről e modellben azt az általánosítást lehetett tenni, hogy mindig valamilyen állítás (illetve a benne foglalt esemény, azonosság stb.) okára kérdez rá (funkcionális viszony: $'miért \cap p'$), és közvetlenül megelőzi az állításért felelős elemek viszonyhálózatát (lineáris viszony: $miért + p$). Az elemzés erős párhuzamot mutatott ki a *miért* és a *nem* viselkedése között, kiszakítva a vizsgált kérdésszót a generatív nyelvészekről neki tulajdonított kivételes státuszából is. A *miért p*-kben szereplő *p*-k körét Imrényi (2007) alapján határoztam meg. A *miért* a rá vonatkozó funkcionális és lineáris viszonyok miatt mindig a nem-semleges mondatok bal perifériáján helyezkedik el, s vagy közvetlenül a – korlátozott érvényességű / jelentőségű, ezért fordított szórendű – protoállítás okára kérdez rá, vagy az elsődleges azonosító típusjelölőt (hagyományosabb nevén fókusz), vagy pedig a másodlagos azonosító típusjelölőt (a fókusz előtti univerzális kvantort) tartalmazó állításra: ez utóbbiak egy-egy újabb „rétegét” (vö. É. Kiss 2002: 130) képezik a predikátumnak.

Az új elemzés – s a mögötte álló kísérleti modell – reményeim szerint a hagyományos és a generatív mondatstruktúra-felfogás koherens alternatíváját alapozhatja meg. Fontosnak tartom ugyanakkor hangsúlyozni, hogy az új modell nemcsak alternatíva, hanem szintézis is: viszony-alapú mondatkoncepciójával a hagyományos, míg a szórend grammatikai kezelésével a generatív elemzést követi. Leírásának hatóköre és mélysége – többek között épp a szórendi elemzés révén – a hagyományos grammatikáénál nagyobb, ugyanakkor elkerüli a generatív összetevős szerkezeti elemzésből származó (a *miért* viselkedésének magyarázatában különösen szembeűnő) problémákat, bár kísérleti jellege miatt további kutatásokat

tesz szükségessé. Ha a modelleket nem laboratóriumi tárgyakként tekintjük, hanem figyelembe vesszük beágyazottságukat a kutatás és az oktatás világába, akkor a szintézis további jelentősége lehet, hogy esetleges sikere elősegítheti a különböző nyelvészcsoportok közeledését, egy nagyobb mértékben konszenzuális mondattani diskurzus kialakítását is.

Hivatkozások

- Alberti Gábor 2006. *A magyar mondattan elmélete és gyakorlata generatív megközelítésben 3: A háttérelmélet*. Pécsi Tudományegyetem.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 653–762.
- Brassai Sámuel 1863. A magyar mondat. [III.] *Akadémiai Értesítő*. 173–409.
- Bybee, Joan 1985. *Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form*. John Benjamins. Amsterdam.
- Chomsky, Noam 1986. *Knowledge of Language*. Praeger. New York.
- Chomsky, Noam 1995. *The Minimalist Program*. MIT Press. Cambridge, MA.
- É. Kiss Katalin 1998a. Mondattan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Osiris. Budapest. 15–184.
- É. Kiss, Katalin 1998b. Identification focus versus information focus. *Language* **74**: 245–273.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press. Cambridge.
- É. Kiss, Katalin 2006a. Focussing as predication. In Valéria Molnár – Susanne Winkler (szerk.) *The Architecture of Focus*. Mouton de Gruyter. Berlin. 169–193.
- É. Kiss Katalin 2006b. Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a kirekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata. *Magyar Nyelv* **102**: 442–459.
- É. Kiss Katalin – Szabolcsi Anna 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 21–77.
- Elekfi László 2002. Magyar grammatika – és ami utána következhet. [1.] *Magyar Nyelv* **98**: 11–33.
- Haiman, John (szerk.) 1985. *Iconicity in Syntax*. John Benjamins. Amsterdam.
- Harris, Zellig 1942. Morpheme alternants in linguistic analysis. *Language* **18**: 169–180.
- Harris, Zellig 1982. *A Grammar of English on Mathematical Principles*. John Wiley and Sons. New York.
- Harris, Zellig 1991. *A Theory of Language and Information: A Mathematical Approach*. Oxford University Press.
- Havas Ferenc 2003. A tárgy tárgyában. Mondattipológiai fontolgatások. In Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.) *Budapesti Uráli Műhely 3*. MTA. Budapest. 7–44.
- Hjelmslev, Luis 1943/1961. *Prolegomena to a Theory of Language*. [English translation by F. J. Whitfield.] University of Wisconsin Press. Madison.
- Hockett, Charles F. 1947. Problems of morphemic analysis. *Language* **23**: 321–343.
- Imrényi András 2007. A magyar szórend kísérleti modelljei 2: Tartományok és viszonyok a magyar mondatban. *Magyar Nyelvőr* **131**: 430–451.
- Imrényi András 2008. Szerkezeti fókusz – pragmatikai típusjelölés? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **22**: 203–239.

- Kálmán László 1985a. Word order in neutral sentences. In István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian 1*. JATE. Szeged. 13–23.
- Kálmán László 1985b. Word order in non-neutral sentences. In István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian 1*. JATE. Szeged. 25–37.
- Kenesei István 2005. Kettős fókusz és kettős tagadás a magyarban. *Magyar Nyelv* **101**: 178–196.
- Keszler Borbála (szerk.) 2006 [3. kiadás]. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kicska Emil 1891. Hangsúly és szórend. *Magyar Nyelvőr* **20**: 292–298.
- Komlósy András 2001. *A Lexikai-Funkcionális Grammatika mondattanának alapfogalmai*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press. Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2000. Topic, subject, and possessor. In Hanne Gram Simonsen – Rolf Theil Endresen (szerk.) *A Cognitive Approach to the Verb: Morphological and Constructional Perspectives*. Mouton de Gruyter. Berlin. 11–48.
- Newson, Mark 2004. Deforestation in syntax. *The Even Yearbook* **6**. ELTE English Linguistics Department. Budapest. 135–148.
<http://seas3.elte.hu/delg/publications/even/2004.html>
- Newson, Mark – Vili Maunula 2006. Whose side is the focus on? *The Even Yearbook* **7**.
<http://seas3.elte.hu/delg/publications/even/2006.html>
- Rácz Endre (szerk.) 1971 [2. kiadás]. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Saussure, Ferdinand de 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. [Fordította B. Lőrinczy Éva.] Corvina. Budapest.
- Sleator, Daniel – Davy Temperley 1993. *Parsing English with a Link Grammar*. Third International Workshop on Parsing Technologies. <http://www.cs.cmu.edu/afs/cs.cmu.edu/project/link/pub/www/papers/ps/LG-IWPT93.pdf>
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press. Cambridge, MA.
- Wells, Rulon S. 1947. Immediate constituents. *Language* **23**: 81–117.

A DEFEKTÍV IGÉK KÍSÉRLETI VIZSGÁLATA

LUKÁCS ÁGNES – REBRUS PÉTER – TÖRKENCZY MIKLÓS

1. Bevezetés

Jelen vizsgálatban három fő célunk volt: (i) elsődlegesen kísérleti úton akartuk megvizsgálni a magyar paradigmatiság hiányok egy nemrég megjelent elemzésének (Rebrus–Törkenczy 2010) feltevéseit, illetve azok bizonyos elemeit; (ii) másodsorban a vizsgálat mintegy „melléktermékeként”, azt akartuk feltérképezni, hogy a magyar anyanyelvi beszélők hogyan sorolják be az igei töveket azokba a tőosztályokba, melyeket a fenti elemzés feltételez (azok közül is elsősorban az epentetikus, a defektív és a stabil mássalhangzókapcsolatra végződő tőosztályokba); (iii) harmadsorban pedig fel akartuk mérni, milyen típusú alakokat használnak a beszélők a defektív igék paradigmáiban megjelenő hiányok kitöltésére. Az ilyen „hiány-pótló” alakok vizsgálata különösen nehéz mivel a beszélők javító stratégiáit nagyfokú egyéni változatosság és hezitáció jellemzi.

Cikkünk felépítése a következő: a 2. részben röviden áttekintjük a magyar igei tő- és toldalékosztályokat, illetve a defektív igék paradigmáját. A 3. részben összefoglaljuk Rebrus és Törkenczy elemzését, és az elemzés alapján megfogalmazzuk a kísérletileg tesztelendő hipotéziseket. Végül a 4. részben ismertetjük az elvégzett kísérletet, és elemezzük az eredményeket. Ezen a ponton rá kell mutatnunk, hogy cikkünk egy folyamatban lévő kutatásról számol be, azaz a kísérleti eredmények elemzése még korántsem teljes.

2. Igei tő- és toldalékosztályok és defektivitás a magyarban

A tővégi mássalhangzó/magánhangzó-sorozatok (a továbbiakban CV-mintázatok) szerint, illetve a különböző CV-mintázatok paradigmán belüli eloszlása szerint öt igei tőosztályt lehet megkülönböztetni a magyarban. A „stabil VC-tövek” mindig magánhangzó+mássalhangzó kombinációra végződnek, a „stabil CC-tövek” és a defektív tövek pedig mindig mássalhangzókapcsolatra. Az ikes és iktelen hangkivető tövek alternálnak¹: bizonyos allomorfiák VC-végűek, mások CC-re végződnek. Ezt mutatjuk be az (1) táblázatban (a szóalakokban megjelenő kötőjel csak a tőalternánsok azonosítását segíti, elméleti státusza nincs):

(1)	Morfofonológiai tőosztályok (CV-mintázatok)	
i.	stabil VC-tő (nem alternál):	mindig VC-
	pl.: <i>rámol</i>	<i>rámol-ok</i> és <i>rámol-hat</i>
ii.	hangkivető , iktelen tő (alternál):	CC- ~ VC-
	pl.: <i>söpör</i>	<i>söpr-ök</i> de <i>söpör-het</i>
iii.	hangkivető , ikes tő (alternál):	CC- ~ VC-
	pl.: <i>oml-ik</i>	<i>oml-ok</i> de <i>omol-hat</i>
iv.	defektív (CC-)tő (nem alternál):	mindig CC-
	pl.: <i>háml-ik</i>	<i>háml-ok</i> de <i>*hám(o)l-hat</i>
v.	stabil CC-tő (nem alternál):	mindig CC-
	pl.: <i>hord</i>	<i>hord-ok</i> és <i>hord-hat</i>

¹ A „hangkivető” terminust jelen tanulmányban pusztán kényelmes és hagyományosan megszokott címkéként használjuk, és nem tulajdonítunk neki jelentőséget a semmivel alternáló magánhangzó fonológiai státuszára nézve.

Az ikes és iktelen hangkivető tövek különbsége (mindkét osztályba tartozó töveknek vannak CC- és VC-végű allomorfiáik), illetve a stabil CC és a defektív tövek különbsége (mindkét osztályba tartozó töveknek csak CC-végű allomorfiáik vannak) abban áll, hogy allomorfiáik másként vannak elosztva paradigmáik cellái között (ahol az egyes cellákat a tő egy adott toldalékkal való kombinációja határozza meg).

A magyarban a toldalékkezdő CV-mintázat szerint az igei toldalékok három² morfológiai osztályba sorolhatók. A **szintetikus** toldalékok mindig magánhangzóval kezdődnek³, az **analitikus** toldalékok mindig mássalhangzóval, a **kvázianalitikus** toldalékok pedig alternálnak (vannak magánhangzó-kezdetű és mássalhangzó-kezdetű allomorfiáik is). Hagyományosan, a kvázianalitikus osztály alternáló magánhangzóját szokás *kötőhangzónak* nevezni (amely a mássalhangzókapcsolatra végződő tőalternánsok után megjelenik, a magányos mássalhangzóra végződő tőalternánsok után nem). A három toldalékosztályt a (2) táblázatban mutatjuk be:

- (2) Morfológiai toldalékosztályok (CV-mintázatok)
- a. **szintetikus** (a „kötőhangzó” nem alternál): mindig **-VC...**
 pl. *-ik* (3SG.INDEF.PRES),
-ok/ek/ök (1SG.INDEF),
-unk/ünk (1PL.INDEF),
-i (3SG.DEF.PRES)
- b. **kvázianalitikus** (a kötőhangzó alternál): **-VC... ~ -C...**
 pl. *-(V)nak/nek* (3PL.INDEF),
-(V)na/ne (COND),
-(V)ni (INF),
-(V)tok/tek/tök (2PL.INDEF)
- c. **analitikus** (nincs kötőhangzó): mindig **-C...**
 pl. *-j-* (INDEF.SUBJUNC) (pl. *-jál, -jad, -jon, -ja*),
-hat/-het (MOD),
-va/ve (ADV.PART)

Az ikes és iktelen hangkivető tövek abban különböznek, hogy az előbbieknél szisztematikusan fakultatív (opcionális) alakokat találunk kvázianalitikus toldalékokkal úgy, hogy paradigmájuk megfelelő celláiban CC-végű és VC-végű tőallomorfok egyaránt lehetségesek (pl. *omlik* : *omolnak* vagy *omlanak* 3PL.INDEF.PRES). Ezzel szemben az iktelen hangkivető töveknél csak VC-végű tőallomorf jelenhet meg ugyanezekben a paradigma-cellákban (pl. *söpör* : *söpörnek* de **söprenek* 3PL.INDEF.PRES).

² Az egyszerűség kedvéért eltekintünk a múlt idő morfémájától, melynek besorolása vitatott (l. Rebrus 2000; Siptár–Törkenczy 2000; Trón–Rebrus 2005). Tekintve, hogy a múlt idő ragja nyilvánvalóan nem analitikus, ez a besorolási bizonytalanság nem okoz problémát a defektitás elemzésében.

³ A toldalék előtt álló (relatív vagy abszolút) igei tövek mindig mássalhangzóra végződnek, kivéve ha a (relatív) igei tő végén a feltételes mód toldalékja *-(V)na/ne/ná/né* vagy a definitum jelölője *(ja/i/a/e)* áll, amelyek magánhangzóra végződnek. Szintetikus toldalék csak az előbbi után áll, ebben az esetben a feltételes mód ragját követő szintetikus toldalékok kezdő magánhangzója nem jelenik meg: *ül_{l₀}-né_{COND}-k_{szint_told}*.

A stabil CC-tövek és a defektív tövek abban különböznek, hogy az utóbbiak (de nem az előbbieket) paradigmája defektív, úgy, hogy hiányoznak belőle az analitikus toldalékkal képzett szóalakok. Ezt a helyzetet ábrázoltuk a (3) táblázatban:

(3) A tö- és toldaléktípusok által meghatározott alakok

Toldaléktípusok: Tőosztályok:	a. szintetikus (-ok)	b. kvázianalitikus (-nak)	c. analitikus (-hat)
i. stabil VC-tő	<i>rám<u>o</u>lok</i>	<i>rám<u>o</u>lnak</i>	<i>rám<u>o</u>lhat</i>
ii. epentetikus, ikes	<i>söp<u>r</u>ök</i>	<i>söp<u>r</u>őmek</i>	<i>söp<u>r</u>őrhét</i>
iii. epentetikus, nem ikes	<i>om<u>l</u>ok</i>	<i>om<u>l</u>anak/om<u>o</u>lnak</i>	<i>om<u>l</u>hat</i>
iv. defektív (CC-)tő	<i>hám<u>l</u>ok</i>	<i>hám<u>l</u>anak</i>	–
v. stabil CC-tő	<i>hor<u>d</u>ok</i>	<i>hor<u>d</u>anak</i>	<i>hor<u>d</u>hat</i>

A táblázatból jól látszik, hogy a defektivitás akkor tapasztalható, ha defektív CC-tövet (iv. sor) próbálunk analitikus szuffixummal (c. oszlop) toldalékolni. Ez azt jelenti, hogy a magyarban a defektív tövek paradigmáján belül előforduló paradigmatisz hiányok helye független attól a morfoszintaktikai kategóriától, dimenziótól és értéktől, amit a hiányzó szóalak kifejezne. Mivel egy toldalék morfofonológiai típusa az allomorftól függ, előfordulhat, hogy egy és ugyanazon morféma allomorfjai más-más morfofonológiai osztályokba tartoznak, és ennek megfelelően a szóban forgó toldalék bizonyos defektív tövekkel defektivitást okoz, másokkal pedig nem. Például ilyen eset az, amikor bizonyos tárgyias személy/szám-jelölő toldalékok csak hátulképzett (mély hangrendű) defektív tövekkel alkotnak hiányos paradigmát, előlképzettekkel (magas hangrendűekkel) nem, mert a szóban forgó toldalékok *j*-kezdetű allomorfja, amely hátulképzett tövek után kötelező, analitikus, szemben az előlképzett tövek után kötelező *i*-kezdetű allomorffal, amely szintetikus:

(4)		hátulképzett tő	előlképzett tő
	3SG.DEF	* <i>csuk(o)l-ja</i>	<i>vedl-i</i>
		* <i>hám(o)l-ja</i>	<i>sínyl-i</i>

A defektív tövek viselkedése fonológiailag motivált, mivel a paradigmatisz hiányok ott fordulnak elő, ahol a toldalékolás fonotaktikailag rosszulformált mássalhangzócsoportot hozna létre:

- (5) *... C₁C₂ + C...
ahol C₁C₂C fonotaktikailag rosszulformált ⁴

⁴ Pontosabban, ahol C₁C₂ fonotaktikailag rosszulformált a C vagy # környezetben, hiszen létezik két iktelen defektív igei tő (a *kélt*- és a *sínyl*-), melyeknek nincsen jelen idejű kijelentő 3SG tárgyatlan alakjuk (azaz azok az alakok is hiányoznak, melyekben az iktelen igeik toldalékolatlanok).

A defektív igék paradigmájában tapasztalható paradigmatis hiányok azonban nem *csak* a fonotaktikának tudhatók be, hiszen elvileg a rosszulformált mássalhangzókapcsolatokat epentézissel javítani lehetne: (a) $C_1C_2C \rightarrow C_1VC_2C$ vagy (b) $C_1C_2C \rightarrow C_1C_2VC$. Ez azonban nem lehetséges, mert (i) a defektív igei tövek nem alternálnak (szemben a hangkivető tövekkel), és (ii) az analitikus toldalékok soha nem kezdődnek magánhangzóval/kötőhangzóval (szemben a szintetikus és a kvázianalitikus toldalékokkal). A defektív igék paradigmatis hiányai fonotaktikai és paradigmatis (lexikális) tényezők összjátékából következnek. A magyar igei defektivitás okait a (6) táblázatban foglaltuk össze:

(6)	<i>háml+hat</i>	* <i>háml-hat</i>	* <i>háml-hat</i>	* <i>háml-ohat</i>
	a defektivitás oka:	fonotaktika	tőparadigma	toldalékpárigma

3. Rebrus – Törkenczy elemzése

Rebrus és Törkenczy alapvetően funkcionális szempontból közelítik meg a defektivitást. Feltételezik, hogy a defektivitás funkcionálisan hátrányos, és elemzésükben azt igyekeznek megválaszolni, hogy mi motiválja a defektivitást, illetve hogy ha a defektivitás funkcionálisan hátrányos, akkor miért stabil, miért nem „javítják meg” az ilyen paradigmákat, miért nem töltik ki (új) szóalakokkal a paradigmatis hiányokat?⁵

Arra a következtetésre jutnak, hogy a defektív tövek paradigmáinak hiányai azért stabilak, mert nem lehetséges szisztematikusan⁶ kitölteni őket úgy, hogy közben betartjuk az alábbi, a javítást általánosan korlátozó feltételeket:

- (7) A paradigmatis hiányok betöltése/javítása
- i. nem sértheti meg a fonotaktikát,
 - ii. csak **lokálisan** lehetséges, és
 - iii. csak **konzervatívan** lehetséges.

A (ii) **lokális** megszorítás azt jelenti, hogy a javítás a paradigmán belül csak ott történhet, ahol hiány van (azaz a már kitöltött cellában levő alak mellé nem lehet új alakot létrehozni), a **konzervativitás** pedig azt jelenti, hogy a betöltés/javítás nem hozhat létre új paradigmatis típusú (tőosztályt).

A (7)-ben megadott feltételek betartásával a magyarban nem lehet megszüntetni a defektív igék paradigmáiban lévő hiányokat, azaz nem lehet egy defektív igtét átsorolni egy másik morfofonológiai tőosztályba úgy, hogy a hiányokat fonotaktikailag jólformált szóalakokkal töltjük ki. Vizsgáljuk meg az öt igei paradigmatis típusban előforduló allomorfok CV-mintázatát. A (8) táblázat, amely a (3) táblázat általánosított változata, a VC-végű allomorfok (ezeket a továbbiakban V-allomorfoknak nevezzük, és a táblázatban V-vel jelöltük) és a CC-végű allomorfok (ezeket a továbbiakban C-allomorfoknak nevezzük, és a táblázatban C-vel jelöltük) eloszlását mutatja az öt igei paradigmatis típus által képzett „paradigmatis térben”.

⁵ A defektivitással kapcsolatos kutatások legnagyobb része formális, azaz azt kutatja, hogy egy adott elmélet (általában az optimalitáselmélet) hogyan képes modellezni a defektivitást (pl. Hetzron 1975; Iverson 1981; Prince–Smolensky 1993; Orgun–Sprouse 1999; Rebrus–Törkenczy 1999; Rebrus 2000; Siptár–Törkenczy 2000; Raffelsiefen 2004; Rice 2005; Wolf–McCarthy 2010 stb).

⁶ Ha beszélőket arra kényszerítünk, hogy képezzenek a paradigmatis hiányokat betöltő alakokat, általában bizonytalanok, és elégedetlenek az eredménnyel kapcsolatban, és szívesebben fejezik ki a hiányzó szóalakok jelentését valamilyen perifrasztikus módon.

(8) A tö- és toldaléktípusok által meghatározott CV-mintázatok (vö. (3))

Toldaléktípusok: Tőosztályok:	a. szintetikus	b. kvázianalitikus	c. analitikus
i. stabil VC-tő	V	V	V
ii. epentetikus, ikes	C	V	V
iii. epentetikus, nem ikes	C	C / V	V
iv. defektív (CC-)tő	C	C	–
v. stabil CC-tő	C	C	C

A (8) táblázatban jól látható, hogy a defektív tövek legközelebbi szomszédai az ikes hangkivető tövek és a stabil CC-tövek, hiszen ezeknek a töveknek vannak C-allomorfiak *mind* a szintetikus, *mind* a kvázianalitikus toldalékot tartalmazó szóalakjaikban – csakúgy, mint a defektív töveknek. Ennek ellenére, egy defektív tőnek még ezekbe a közeli osztályokba ((9i) és (9ii)) való átsorolása is megsértené a (7)-ben megadott feltételeket, ezért nem lehetséges:

(9) A defektív tövek lehetséges átsorolásai

	háml- <C C –>	↑	<hámlok ..., hámlanak ..., –>	↑
i. fonotaktikát sért	<C C C>		<hámlok ..., hámlanak ..., *hám ^l hat>	
ii. nem-lokális	<C C/V V>		<hámlok ..., hámlanak/ hám ^l lnak ..., hám ^l hat>	
iii. nem-konzervatív	<C C V>		<hámlok ..., hámlanak ..., hám ^l hat>	

A (9i) javító stratégia – azaz a defektív paradigma átsorolása a stabil CC paradigmába, azáltal, hogy a hiányokat C-allomorfokkal töltjük ki – konzervatív és lokális, de egy defektív tő C-allomorfja analitikus toldalékkal kombinálva fonotaktikailag rosszulformált szóalakot ad. A (9ii) javító stratégia – azaz a defektív paradigma átsorolása az ikes hangkivető paradigmába – konzervatív, és fonotaktikailag is plauzibilis, de nem lokális, mert a kvázianalitikus cellákba is új alakot iktat be, pedig ezekben a cellákban egy defektív paradigmában van szóalak. Végül a (9iii) javító stratégia által létrehozott szóalak fonotaktikailag jólformált és a stratégia lokális, de nem konzervatív, mert az így létrehozott paradigma új típust alkotna.

Az elemzés alapvető eleme a konzervativitás. A konzervativitás lényegi módon hivatkozik a létező tőosztályokra, hiszen ezek alkotják az igék „paradigmatikus terét”, melyen belül a javítás/tőátsorolás megengedett, de nem tételezi fel, hogy ezt a teret szisztematikus megszorítások (intraparadigmatikus viszonyok) határozzák meg – elvileg ez a tér véletlenszerű is lehetne. Ez azonban nem így van – a magyarban a tőparadigmák egyfajta mintázatot követnek: implikációs (analógiás) viszonyok vannak a szóalakok között. Bizonyos cellákban található szóalakokat formailag más (kitüntetett) cellákban lévő szóalakok

határoznak meg. Sőt ezek a viszonyok állandóak, és függetlenek a tőszályoktól. Ilyen viszonyt látunk a kvázianalitikus szóalak (Q-alak) és az Alapalak (3SG tárgyatlan kijelentő jelen), illetve a kvázianalitikus szóalak és az analitikus alak (A-alak) között.

(10) A tő- és toldaléktípusok által meghatározott CV-mintázatok (vö. (8))

Toldaléktípusok:	Alapalak	a. szintetikus	b. kvázianalitikus	c. analitikus
Tőszályok:				
i. stabil VC-tő	V	V	V	V
ii. epentetikus, ikés	V	∅	V	V
iii. epentetikus, nem ikés (E)	C	∅	C / V	V
iv. defektív tő (D)	C	∅	C	–
v. stabil CC-tő (KE, KD)	C	∅	C	C

A fent bemutatott paradigmatis terén belül a paradigmában a Q-alakot az alapalak és az A-alak határozza meg:

- (11) i. Az analitikus alak töve mindig megjelenik a kvázianalitikus tőként is.
 ii. Az alapalak töve mindig megjelenik a kvázianalitikus tőként is.

A vizsgálattal a fenti elemzés érvényességét kívántuk ellenőrizni a paradigmaterén belül érvényes viszonyok és tulajdonságok tesztelésével. A következő hipotéziseket fogalmaztuk meg:

(12) Hipotézisek

- i. Az analitikus alak töve mindig megjelenik a kvázianalitikus tőként is.
 pl. hangkivető tövek: A: *ugorhat* és Q: *ugornak*
 stabil CC-tövek: A: *hordhat* és Q: *hordanak*
 defektív tövek: nincs A-tő (üresen teljesül)
- ii. Nincs opcionális analitikus alak.
 pl. hangkivető tövek: A: *ugorhat* / **ugr(o)hat*.
- iii. Kvázianalitikus alak mindig létezik (azaz kvázianalitikus toldalékkal nincs defektivitás).

4. A kísérlet

A fenti hipotéziseket és következményeiket lexikális döntési feladattal teszteltük, amelyben a résztvevőnek a képernyőn megjelenő betűsorról (ebben az esetben minden alternánsról) el kellett döntenie, hogy az létező szó-e a magyar nyelvben, és a döntése függvényében a lehető leggyorsabban meg kellett nyomnia a megfelelő választ jelző gombot. Mivel a vizsgálat rendkívül sok elemet tartalmazott, a kísérletet 10 részre osztottuk, az egyes részek között szünetekkel, amelyeknek hosszát a résztvevő határozta meg.

4.1. Résztvevők

A kísérletben 100 felnőtt vett részt (62 férfi és 38 nő), az átlagéletkor: 27,4 év (19,2 és 44,8 év között). A vizsgálatok felvétele Budapesten és Szegeden zajlott.⁷

⁷ Az iskolai végzettség legalább érettségi (a többségük egyetemista), foglalkozásra és lakóhelyre vonatkozó információt nem kértünk.

4.2. Ingerek

A résztvevőknek 120 különböző ige 14 analitikus és kvázianalitikus alakjáról (vagyis összesen 1680 véletlen sorrendben bemutatott alakról) kellett eldönteniük, hogy az adott alak grammatikus-e vagy sem. A megadott igék – a mi besorolásunk szerint – a következő tőosztályokba estek (a 13. táblázat példákat is mutat):

- 26 hangkivető (epentetikus) *ik*-tő (E)
- 34 defektív tő (D)
- a fenti hangkivető és defektív tövek mindegyikéhez gyakoriságban illesztett 60 stabil -CC végű kontroll tő (KD, KE).

Minden egyes ige mindkét potenciális (létező vagy nem létező) tőváltozattal (CC, ill. VC) szerepelt, összesen 4 kvázianalitikus (*-nAk*, *-tOk*, *-nA*, *-ni*) és 3 analitikus (*-hAt*, *-jOn*, *-vA*) toldalékkal.

(13) Inger típusok

		Defektív (D)		Hangkivető (E)		Stabil CC (KD, KE)	
		-CC	-VC	-CC	-VC	-CC	-VC
<i>-tOk</i>	Q1	<i>hámlotok</i>	<i>hámoltok</i>	<i>ugrotok</i>	<i>ugortok</i>	<i>toldotok</i>	<i>tolodtok</i>
<i>-nAk</i>	Q1	<i>hámllanak</i>	<i>hámolnak</i>	<i>ugranak</i>	<i>ugornak</i>	<i>toldanak</i>	<i>tolodnak</i>
<i>-nA</i>	Q2	<i>hámllana</i>	<i>hámolna</i>	<i>ugrana</i>	<i>ugorna</i>	<i>toldana</i>	<i>tolodna</i>
<i>-ni</i>	Q2	<i>hámllani</i>	<i>hámolni</i>	<i>ugrani</i>	<i>ugorni</i>	<i>toldani</i>	<i>tolodni</i>
<i>(-jOn)</i>	(A)	<i>hámlljon</i>	<i>hámoljon</i>	<i>ugrjon</i>	<i>ugorjon</i>	<i>toldjon</i>	<i>tolodjon</i>
<i>-hAt</i>	A	<i>hámllhat</i>	<i>hámolhat</i>	<i>ugrhat</i>	<i>ugorhat</i>	<i>toldhat</i>	<i>tolodhat</i>
<i>-vA</i>	A	<i>hámllva</i>	<i>hámolva</i>	<i>ugrva</i>	<i>ugorva</i>	<i>toldva</i>	<i>tolodva</i>

Példák az egyes tőosztály×toldalék×tőváltozat kombinációkra. A szürke cellák olyan alakokat tartalmaznak, amelyek a szerzők intuíciója szerint a magyar nyelv létező szavai

4.3. Eredmények

A feltételezések tesztelése során az 'elfogad' (1) és 'elutasít' (0) válaszok valódi eloszlását hasonlítottuk össze a véletlen válaszadás alapján várható eloszlással, χ^2 -próba segítségével. Egy hipotézist akkor vetettünk el, ha a cáfoló esetek száma jelentős mértékben meghaladta a véletlen eloszlás alapján várható arányt.

1. hipotézis

Az analitikus alak töve mindig megjelenik a kvázianalitikus tőként is.

(14)

	D	KD	E	KE	ÖSSZES
VC + Q1	1292	314	807	327	2740
VC + Q2	1261	305	669	301	2536
CC + Q1	191	427	127	425	1170
CC + Q2	159	262	131	220	772
Összes	3400	3400	2600	2600	12000
9:7	1913:1487	1913:1487	1463:1137	1463:1137	6750:5250

Az 1. hipotézist *cáfoló* esetek száma tő- és toldaléktípusonként. Az utolsó sorban a cáfoló esetek véletlenszerű gombnyomogatás mellett várható aránya (9/16) látható, és a cellák ebben a sorban tőtípusonként mutatják az összes válasz 9/16 : 7/16 arányát (ennek indoklását l. a főszövegben lentebb, illetve (15)-ben). Minden érték $p < 0.001$ szinten szignifikánsan kevesebb a véletlenszerű gombnyomogatás mellett várható aránytól

Az analógia alapját jelentő 1. hipotézist pontosítanunk kell. Ennek az az oka, hogy itt az analitikus → kvázianalitikus implikáció toldalékosztályokra, nem pedig specifikus alakokra érvényes. A toldalékosztályok elemeit úgy válogattuk ki, hogy mindegyik két toldalékot tartalmazzon: a tesztben vizsgált három analitikus toldalék (A) közül a *-jon/jen/jön-*t kihagytuk az elemzésből (mivel a toldalék-kezdő *j* írásban, ill. kiejtésben hasonlóan megy keresztül: $z+j \rightarrow zz$, ill. $l+j \rightarrow [jj]$). A 4 kvázianalitikus toldalékot két csoportra osztottuk: szám/személyjelölőkre (Q1) és másokra (Q2), mivel úgy tűnik, ez a két csoport bizonyos tövekkel eltérően viselkedik. Ennek megfelelően az 1. hipotézis két részre tagolódik: $A \rightarrow Q1$ és $A \rightarrow Q2$.

Mivel a toldalékok mindhárom osztályába (A, Q1, Q2) két toldalék esik, tisztáznunk kell, hogy a χ^2 -próbában mit tekintünk *cáfoló esetnek*. Az osztályok közötti implikáció *szigorú* értelmezését használjuk, vagyis akkor tekintünk egy esetet cáfolónak, ha létezik olyan x, y pár, amelyben x a premisszahalmaz eleme, y a konklúzióhalmaz eleme, és x igaz és y hamis. Mivel 4 elemet kell egyszerre figyelembe vennünk (két elemet a premisszahalmazban (A), és kettőt a konklúzióhalmazban (Q1 vagy Q2)), mindegyiket az igaz (1) és hamis (0) két lehetséges értékkel, összesen 16 elrendezésünk állhat elő. A (15) ábra ezt illusztrálja az $A \rightarrow Q1$ implikációra (a HAT és VA két A-toldalék rövidítése, a NAK és TOK két Q1 toldalék rövidítése; a cáfoló esetek vastagon szedve).

(15)

A	→	Q1	
(premisszahalmaz)		(konklúzióhalmaz)	
HAT	VA	NAK	TOK

Az implikációt kielégítő értékpárok:

1	1	1	1
1	0	1	1
0	1	1	1
0	0	1	1
0	0	1	0
0	0	0	1
0	0	0	0

A	→	Q1	
(premisszahalmaz)		(konklúzióhalmaz)	
HAT	VA	NAK	TOK
Az implikációt cáfoló értékpárok (szigorú értelmezés):			
1	0	0	1
1	0	1	0
1	0	0	0
0	1	0	1
0	1	1	0
0	1	0	0
1	1	0	1
1	1	1	0
1	1	0	0

Amint látható, a 16 lehetőségből 9 cáfoló eset van. A cáfoló eseteket ugyanígy értelmeztük a másik, $A \rightarrow Q2$ implikációra is.

Az elemzést válaszmintázatokon végeztük. Mindegyik résztvevő minden egyes tő 14 alternánsára adott egyedi válaszmintázatával (egy vektorral) egy potenciális cáfoló esetet képvisel; ez összesen 12000 választ jelentett ($100 \times 120 = \text{résztvevők} \times \text{tövek}$), 3400-at a D és KD osztályokban (100×34), és 2600-at az E és KE osztályokban (100×26). Amint azt a (14) táblázatban a cáfoló esetek számának eloszlása mutatja, az 1. hipotézist nem utasíthatjuk el. E hipotézis esetében olyan válaszmintázatok alkották a cáfoló esetek halmazát, ahol a résztvevők egy adott tőnél elfogadtak egy tőváltozatot analitikus toldalékkal, de ugyanazt elutasították, amikor kvázianalitikus toldalékkal jelent meg. A cáfoló esetek megoszlása nem egységes a különböző tőtípusokban, és az arányok eltéréseit különböző tényezők motiválják. A D és E tövek VC-tőallomorfjainak esetében a cáfoló esetek száma figyelemreméltóan (bár csak viszonylagosan) magas (lásd a (14) táblázat vastagon szedett számait).

(16) Cáfoló esetek: VC tőallomorfok (a D-tövek és KD-tövek összehasonlításában):

D-tő: 1291 / 1261	vs.	KD-tő: 314 / 305
pl. A-toldalék: ?*hámolhat 1		A-toldalék: *tolodhat 1
& Q-toldalék: *hámolnak 0		& Q-toldalék: *tolodnak 0

A D osztálybeli magas arányokat az magyarázhatja, hogy bizonyos beszélők az A-alakokban elfogadják a VC-allomorfot mint a defektív tövek javítását (**?*hámolhat**). Ez a javítás azonban nem szisztematikus, beszélő- és tőfüggő. Ugyanez a válasz a Q-alakok esetében nem motivált (***hámolnak**), mivel létezik grammatikus CC-alak (**hámlanak**). A defektív tövek ilyen javítása megsérti a konzervativizmust, de engedelmeskedik a lokalitás és a fonotaktika megszorításainak.

A stabil CC-tövek (KD) esetében a VC-allomorfot A-alakokban (***tolodhat**) egy beszélőnek sem kellene elfogadnia – ez az oka a KD csoportbeli alacsony számoknak (és a KE csoportbelieknek is, lásd alább). Az 'igen' válaszok kis száma (~300) a véletlen hibázásoknak köszönhető, azaz a statisztikai értékelésben zajnak tekinthető. Az E tövek esetében a cáfoló esetek száma szignifikánsan kevesebb, mint a D töveknél, de a kontroll tövekkel összehasonlítva még mindig elég magas ahhoz, hogy magyarázatra szoruljon. (lásd a vastagon szedett számokat a (14) táblázatban):

(17) Cáfoló esetek: VC tőallomorfok (az E-tövek és KE-tövek összehasonlításában):

E-tő: **807 / 669** vs. KE-tő: 327 / 301
 pl. A-toldalék: *ugorhat* 1 A-toldalék: **toldhat* 1
 & Q-toldalék: *ugornak* 0 & Q-toldalék: **toldnak* 0

Az E-tövek Q-toldalékokkal a legtöbb beszélőnél szisztematikusan opcionális mutatókat mutatnak (*ugranak, ugornak*). Az alternatív alakok létezése valószínűleg gyengíti a hangkivető tövek létező alakjainak elfogadhatóságát: nagyobb az esélye annak, hogy az opcionális alakok egyike (itt az *ugornak*) egy adott beszélőnél háttérbe szorul. Ez a stratégia megsérti a konzervatívizmust, de megfelel a lokalitás követelményének. Az 'igen' válaszok alacsony száma (~300) itt is a véletlen hibázásoknak köszönhető.

A CC tőallomorfokat közelebbről megvizsgálva fordított tendenciákat találunk, kisebb számokkal a defektív és a hangkivető, mint a kontroll tövek osztályában:

(18) Cáfoló esetek: CC tőallomorfok

a. D-tő: 191 / 159 vs. KD: 427 / 262
 pl. A-toldalék: **hámlhat* 1 A-toldalék: *toldhat* 1
 & Q-toldalék: *hámlanak* 0 & Q-toldalék: *toldanak* 0

b. E-tő: 127 / 131 vs. KE: 425 / 220
 pl. A-toldalék: **ugrhat* 1 A-toldalék: *toldhat* 1
 & Q-toldalék: *ugranak* 0 & Q-toldalék: *toldanak* 0

A defektív és hangkivető tövek esetében a cáfoló esetekhez egyszerre két agrammatikus válasz szükséges (egy jólformált alak elutasítása és egy agrammatikus alak elfogadása), míg a kontroll esetekben egy ilyen is elég; ez a megszorítás csökkenti a cáfoló válaszmintázatok előfordulási valószínűségét a D és E tőosztályokban.

2. hipotézis

Nincs opcionális analitikus alak.

Amint az a (19) táblázat eredményeiből látható, nem volt alapunk ennek a hipotézisnek az elutasítására sem. Az eredmények eléggé hasonlóak mindhárom általunk vizsgált analitikus toldalék esetében. Ennél a hipotézisnél azt tekintettük cáfoló esetnek, ha a résztvevő egy adott tő esetében ugyanazzal az analitikus toldalékkal elfogadta a –VC és a –CC változatot is (pl. az **ugrhat* és az *ugorhat* alakot egyaránt jónak tekintette); az ilyen esetek száma minden tőtípusban nagyon alacsony volt.

(19)	D	KD	E	KE	Összes
<i>-jOn</i>	360	215	286	153	1014
<i>-hAt</i>	321	204	235	244	1004
<i>-vA</i>	329	204	305	159	997
1:3	850:2550	850:2550	650:950	650:1950	3000:9000
Összes	3400	3400	2600	2600	12000

A 2. hipotézist cáfoló esetek száma tő- és toldaléktípusonként, 1:3 a véletlenszerű gombnyomogatás mellett várható arány. Minden érték $p < 0.001$ szinten szignifikánsan kevesebb a véletlenszerű gombnyomogatás mellett várható aránytól

3. hipotézis

Kvázianalitikus alak mindig létezik (azaz kvázianalitikus toldalékkal nincs defektivitás, a defektivitás mindig A-toldalékkal jelenik meg).

A (20) táblázat tőtípusonként és toldalékonként mutatja a cáfoló esetek számát. A cáfoló esetekhez azok a mintázatok tartoznak, amelyekben a résztvevők ugyanazzal a kvázianalitikus toldalékkal elutasították a –VC és a –CC alternánst is (pl. elutasították mind a *hámlanak*, mind a **hámolnak* alakokat). Ezek a számok minden kvázianalitikus toldalék esetében szignifikánsan kisebbek, mint amit a véletlen eloszlás alapján várnánk. Az analitikus toldalékoknál a számok szignifikánsan nagyobbak a véletlen alapján várhatónál, de csak a defektív tövek analitikusan toldalékolt alakjainál. Ez a mintázat (statisztikailag és csoportszinten) megerősíti a defektív tövek intuitív kategorizálását is.

(20)

Toldalék	típus	D	KD	E	KE	Összes
-tOk	Q1	588	383	185	404	1560
-nAk	Q1	297	192	63	189	741
-nA	Q2	331	223	102	208	864
-ni	Q2	372	174	83	149	778
-jOn	A	*1560	232	260	200	2252
-hAt	A	*1546	201	277	190	2214
-vA	A	*1706	226	337	112	2441
1:3		850/2550	850/2550	650/950	650/1950	3000/9000
Összes		3400	3400	2600	2600	12000

A 2. hipotézist *cáfoló* esetek száma tö- és toldaléktípusonként. 1:3 a véletlenszerű gombnyomogatás mellett várható arány. Minden Q érték $p < 0.001$ szinten szignifikánsan kevesebb, minden A érték ugyanilyen szinten szignifikánsan több a véletlenszerű gombnyomogatás mellett várható aránytól

4.4. Összefoglalás és következtetések

Három olyan hipotézist ellenőriztünk, amelyek a bevezetőben bemutatott modellből következnek. Az eredmények azt mutatják, hogy a) az analitikus alak töve mindig megjelenik a kvázianalitikus töként is, b) nincs opcionális analitikus alak, és c) kvázianalitikus alak mindig létezik. Az a tény, hogy eredményeink szerint az általunk megvizsgált hipotézisek igazak, legalábbis részben megerősíti Rebrus és Törkenczy elemzését (abban az értelemben, hogy az eredmények összhangban vannak az elemzésükkel). A vizsgálat eredményeinek eddigi elemzése azonban „aluldeterminálja” Rebrus és Törkenczy defektivitásra vonatkozó elemzését, mivel vannak az elemzés központi fogalmát jelentő paradigmatismszerűen más lényegi elemei, amelyeket (i) további kísérletekkel (ii) a jelenlegi kísérlet még elemzetlen adataival lehetne megvizsgálni. Írásunk végén felsoroljuk azokat a tényezőket és hipotéziseket, amelyek további vizsgálatra várnak:

- Nincs olyan tőosztály, amely kívül esne az analogikus viszonyok által meghatározott paradigmatiság téren.
- Az azonos tő- és toldalékosztályba tartozó elemek egységes viselkedést mutatnak.
- A résztvevők különböző tövekre vonatkozó besorolásai eltérő mértékű variabilitást mutatnak (stabil $CC < E < D$).
- Az alapalak töve mindig megjelenik a kvázianalitikus tőként is.
- A D-tövek kényszerjavítása függ a tő alakjától.
- Gyakorisági hatások (típus és token).

Hivatkozások

- Hetzron, Robert 1975. Where the grammar fails. *Language* **51/4**: 859–872.
- Iverson, Gregory 1981. Rules, constraints, and paradigmatic lacunae. *Glossa* **15/1**: 136–144.
- Wolf, Matthew – John J. McCarthy 2010. Less than zero: Correspondence and the null output. In Curt Rice – Sylvia Blaho (szerk.) *Modeling Ungrammaticality in Optimality Theory*. Equinox Publishing. London.
- Orgun, Cemil Orhan – Ronald L. Sprouse 1999. From MPARSE to CONTROL: Deriving ungrammaticality. *Phonology* **16**: 191–224.
- Prince, Alan – Paul Smolensky 1993/2004. *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar*. Ms. Rutgers University, New Brunswick, and University of Colorado, Boulder. [Published by Oxford: Blackwell, 2004.]
- Raffelsiefen, Renate 2004. Absolute ill-formedness and other morphophonological effects. *Phonology* **21**: 91–142.
- Rebrus Péter 2000. Morfológiai jelenségek. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 763–949.
- Rebrus, Péter – Miklós Törkenczy 1999. *Defectivity*. BuPhoc előadás. Budapest, április 28.
- Rebrus, Péter – Miklós Törkenczy 2010. Covert and overt defectiveness in paradigms. In Curt Rice – Sylvia Blaho (szerk.) *Modeling Ungrammaticality in Optimality Theory*. Equinox Publishing. London.
- Rice, Curt 2005. Optimal gaps in optimal paradigms. *Catalan Journal of Linguistics* Vol. **4: Morphology in Phonology**. 155–170.
- Trón, Viktor – Péter Rebrus 2005. Re-presenting the past: Contrast and uniformity in Hungarian past tense suffixation. In Christopher Piñón – Péter Siptár (szerk.) *Approaches to Hungarian 9*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 303–327
- Siptár, Péter – Miklós Törkenczy 2000. *The Phonology of Hungarian. The Phonology of the World's Languages*. Clarendon Press/Oxford University Press. Oxford.

VALÓBAN MEGMAGYARÁZHATATLANOK A MAGYAR INFINITÍVUSZ TOLDALÉKAI?

REBRUS PÉTER – KÁLMÁN LÁSZLÓ

1. Bevezetés

Köztudott, hogy a magyar infinitívusznak vannak ún. **személyragozott** alakjai, vagyis olyanok, amelyek az „alany” személyére és számára utalnak (hogy mit is jelent itt pontosan az **alany** szó, az szempontunkból lényegtelen). Mivel ezek a személyragozott alakok funkcionálisan legalább három morfémát tartalmaznak (igező, az infinitívusz toldaléka, személyre és számra utaló toldalék), felmerül a kérdés, hogy milyen szabályok határozzák meg a személyragozott infinitívusz alakjait. Hol húzódnak a morfológiai határai, és mi határozza meg, hogy melyik morfémanak melyik változata (allomorfa) jelenik meg? A következőkben arra összpontosítunk, hogy az infinitívuszokban mindig megjelenő *-n-* hang után milyen magánhangzó áll.

Először Siptár Pétert (2006) követve, aki megvizsgálta a hagyományos, a generatív és az optimalitáselméleti magyarázatok problémáit, rámutatunk, hogy mindegyik esetben sok önkényes feltételezést kell tenniük a szerzőknek, annak ellenére, hogy ezek a korábbi elméleti keretek szabad kezet adnak a nyelvészeknek azoknak a **mögöttes ábrázolásoknak** a megalkotásában, amelyekből a felszínen megjelenő alakokat levezetik.

Megoldási javaslatunk egy olyan optimalizálási eljárást feltételez, amely – az optimalitáselmélet szokásos válfajaival szemben – nem mögöttes ábrázolások és felszíni alakok között teremt kapcsolatot, hanem csak felszíni alakok között (ezek az ún. „output/output” megszorítások). Azt állítjuk, hogy a mögöttes reprezentációk nélkülözése nemcsak elméletileg teszi elfogadhatóbbá (kevésbé önkényessé) a leírást, hanem gyakorlati előnyökkel is jár (jobb magyarázatot ad a valóságos jelenségekre).

2. Az adatok

A magyarban a nem személyragozott infinitívuszok *-ni-*-re végződnek. A személyragozott alakok minden végződése egybeesik az egyes számú névszók birtokosra utaló alakjainak végződésével (a *-nia/-nie* és a *-nija/-nije*, valamint a *-niuk/-niük* és a *-nijuk/-nijük* közötti különbséget pusztán helyesírásbeli különbségnek tekintjük). A személyragozott infinitívusz alakjai mégis két csoportra oszthatók: az alakok egyik része a *-ni* végű névszók megfelelő alakjaira hasonlít, míg a másik részük a *-n* végűek megfelelő alakjaira:

(1) A személyragozott infinitívusz alakjai

vö. <i>néni</i> :	vö. <i>főn</i> :
<i>főni[j]e</i> (vö. <i>nénije</i>)	<i>főnöm</i>
<i>főni[j]ük</i> (vö. <i>nénijük</i>)	<i>főnöd</i>
	<i>főniük</i>
	<i>főnötök</i>

A mögöttes ábrázolásokat feltételező hagyományos és generatív elemzéseknek komoly gondot okoz, hogy vajon milyen mögöttes reprezentációkból milyen szabályokkal érdemes ezeket az adatokat magyarázni. Vajon milyen az „igező+infinitívuszi toldalék” mögöttes

ábrázolása (-*ni*-re végződik-e, vagy -*n*-re, esetleg valami másra), és milyen az alanya utaló toldalékoké (vajon ugyanaz-e, mint a névszók birtokosra utaló toldalékaié)?

3. Egy korábbi megközelítés

Siptár (2006) alaposan megvizsgálta ezeket a problémákat. Megállapította, hogy sem a hagyományos generatív fonológiai, sem az optimalitáselméleti leírás nem nyújt ezekre megnyugtató megoldást. Arra a következtetésre jutott, hogy nem fonológiai, hanem morfológiai váltakozásról, vagyis allomorf-kiválasztási szabályokról kell beszélünk.

Siptár első megközelítésében az infinitívusz mögöttesen -*ni*-re végződik ugyan, de mivel ez toldalékmorf, nem pedig a fő része, az infinitívusz másképp viselkedik, mint a -*ni* végű névszótövek: szerinte toldalékban kevésbé hátrányos (a levezetés során) a „törlés”, mint töben. Ezért például a mögöttes /zokni + Vm/ esetében a birtokosra utaló toldalék magánhangzóját töröljük (ezt itt V-vel jelöltük, minősége most nem lényeges), így lesz *zoknim*, míg például a mögöttes /szok + ni + Vm/ esetében az infinitívusz toldalékának *i*-jét töröljük, így lesz *szoknom*. De vajon miért nem töröljük itt is a V-t? Mennyivel előnyösebb a *szoknom* levezetése a **szoknim* (téves) levezetésénél? Emiatt a probléma miatt Siptár végső megoldásában feltételezi a morfológiai váltakozást: azt javasolja, hogy az infinitívusz toldaléka mögöttesen kétféle lehet, /n/ és /ni/, és a magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt a /n/ változatnak kell megjelennie (/szok + n + Vm/, a felszínen *szoknom*), míg mássalhangzóval kezdődő előtt a /ni/ változat áll (/szok + ni + jA/, a felszínen *szokni[jja]*).

Ez a fajta leírás azonban többféle önkényes mozzanatot is tartalmaz. Nem világos például, hogy ha az infinitívuszban a -*ni*- és a -*n*- váltakozása morfológiai természetű, akkor miért nem használjuk ugyanezt az eszközt a toldalékok kötőhangzós és kötőhangzó nélküli változatainak (pl. -*Vm* és -*m*) a magyarázatára, különösen, mivel a kötőhangzó megjelenését és a minőségét is fonológiailag nem megjósolható lexikai tényezők határozzák meg. (A személyragozott infinitívuszok esetében azonban nehéz lenne például a **szoknim* alak generálását elkerülni, ha elismernénk, hogy a toldaléknak van egy mögöttes /m/ változata is.) Hasonlóképpen alkalmazhatnánk ugyanezt az eszközt a -*jA/-A*, -*jUk/-Uk* váltakozások magyarázatára is, hiszen ezek megjelenésének is vannak önkényes lexikai tényezői – természetesen ebből is baj lenne a személyragozott infinitívuszok esetében, hiszen nincsenek **szokna*, **szoknuk* alakok (az előbbit még ki lehetne zárni arra hivatkozva, hogy a feltételes módú alakkal való egybeesés blokkolja, de az utóbbi alak semmilyen más igealakkal nem esne egybe).

Azt is csak önkényesen lehet kikötni, hogy az infinitívusz toldalékának /n/ változata ne jelenhessen meg nem személyragozott infinitívuszokban, amikor ennek nincs fonotaktikai akadálya. Például lehet, hogy a **szokn* sokkal rosszabb lenne fonotaktikai szempontból, mint a *szokni*, de például a *főn* mint névszó létezik, fonotaktikailag jól formált, tehát *főni* helyett akár ez is lehetne a *fő* ige infinitívusza.

4. Egy leírási kísérlet

4.1. Funkcionális optimalizálás

Felfogásunk szerint a nyelv egész rendszerét, koherenciáját egyetlen elv szabályozza (bár ennek különböző megnyilvánulási formái léteznek). Ezt az elvet a **funkcionális optimalizálás** elvének nevezzük, és úgy gondoljuk, hogy rejtve ugyan, de már Saussure munkájában megfogalmazódik:

(2) A funkcionális optimalizálás elve

A természetes nyelvek törekszenek arra, hogy a hasonló funkciókat betöltő alakok formailag is minél hasonlóbbak legyenek, és megfordítva, hogy az eltérő funkciójú alakok minél eltérőbb formájúak legyenek.

Nagyon fontos, hogy amikor **formai hasonlóságról** beszélünk, akkor a valóságosan megjelenő formákra gondolunk, a magyarázatokban hipotetikus, „mögöttes” formák nem játszhatnak szerepet.

A fenti elv megfogalmazásában a **minél hasonlóbb, minél eltérőbb** kifejezések, valamint a **törekszik** kifejezés a **menyiségi** szempontok fontosságára utal. Nemcsak a hasonlóságoknak és a különbségeknek van mértékük, de az is számít, mekkora számú alakra jellemző a hasonló forma és/vagy funkció, és hogy ezek az alakok mennyire gyakoriak. Ezért van az, hogy az optimalizálás igen bonyolult, és az eredménye nem is egyértelműen megjósolható. Például a magyar nyelv szóalakjait – köztük az infinitívusz személyragozott alakjait – nem tudjuk olyan módon leírni, mintha a dolgok szükségszerűen állnának úgy, ahogy (mintha nem lenne elképzelhető a magyar nyelvnek más változata). Csak annyit tudunk mondani, hogy a jelenlegi állapot koherens rendszert alkot, megfelel a funkcionális optimalizálás elvének.

4.2. A személyragozott infinitívuszok

Javaslatunk értelmében egyáltalán semmit nem feltételezünk a személyragozott infinitívuszok „mögöttes alakjáról”. Pusztán abból indulunk ki, hogy ezeknek – a funkcionális optimalizálás elvének megfelelően – a lehető legjobban hasonlítaniuk kell a többi infinitívuszos alakra, valamint a magyar nyelv valamilyen más személyre utaló alakjaira. Szinkrón szempontból nem lehetséges megmagyarázni, hogy miért éppen a névszóknak a birtokos személyére utaló alakjai szolgálnak mintául a személyragozott infinitívuszok alakjaihoz – sietve jegyezzük meg, hogy ezt más elméletek sem képesek megmagyarázni.

A maximális hasonlósághoz azonban nem elég az infinitívuszokra jellemző *-n-* és a birtokos személyére utaló alakok sajátos végződéseinek jelenléte. Az is szükséges, hogy a személyragozott infinitívusz egész alakja hasonlítson más magyar szóalakokhoz, leginkább pedig éppen a birtokosra utaló toldalékos névszókéhoz.

Természetesen az infinitívusz személyragozott alakjai megfelelnek ezeknek a kívánalmaknak; a kérdés csak az, miért van, hogy egyik részük a *-ni* végű névszók alakjaira hasonlít, másik részük viszont a *-n* végűekéire. Ezért részletesebben megvizsgáltuk, hogy azoknak az egyes számú, birtokosra utaló névszóalakoknak, amelyek a magyarban megfigyelhető személyragozott infinitívuszi alakokra hasonlítanak, és azoknak, amelyek nem ezekre hasonlítanak, milyen a megoszlásuk (vagyis a harmadik személyű birtokosra utaló alakok ebből a szempontból nem lényegesek). A BME MOKK 589 millió szövegszót tartalmazó webkorpuszában előforduló szóalakokat vizsgáltuk. A következő megoszlást találtuk:

(3) A különböző névszóalakok gyakorisága
(az összes szóalak százalékában, kerekítve)

típus	<i>-nOm</i>	<i>-nim</i>	<i>-nUnk</i>	<i>-nink</i>
	<i>-nOd</i>	<i>-nid</i>		
	<i>-nOtOk</i>	<i>-nitOk</i>		
gyakoriság	0,1506	0,0010	0,0068	0,0000

A táblázatról jól leolvasható, hogy azoknak a szóalakoknak, amelyeknél a névszó alakja a személyragozott infinitívushoz hasonló végződésű (első és harmadik oszlop) legalább két nagyságrenddel nagyobb a gyakoriságuk, mint azoknak, amelyeknél eltérő a végződés (második és negyedik oszlop). Ez magyarázza, pontosabban érthetővé és harmonikusabbá teszi a személyragozott infinitívusok alakjait, és azt jósolja, hogy a nem létező (-*nim*, -*nid* stb. végű) alakok még nyelvbotlásként is csak igen ritkán fordulnak elő.

5. Befejezés

A személyragozott infinitívusok problémája önmagában csak néhány fajta igealakot és névszóalakot érint, leírása nem túlságosan bonyolult. Mivel kevés alakról van szó, első látásra úgy tűnhet, hogy nincs különösebb elméleti következménye, hogy a lehetséges leírási módok közül melyiket választjuk. Véleményünk szerint a fenti megfontolások mégis arra utalnak, hogy ezen a viszonylag szűk problémakörön belül is megjelenik a generativista leírási stratégia néhány alapvető problémája (lásd a 3. szakaszt) és a nem generativista leírás néhány előnye (lásd a 4. szakaszt).

A két megközelítés közötti legfontosabb különbséget a következőképpen foglalhatjuk össze. A generativista keretben a felszíni alakokat csak a mögöttes alakjaikon keresztül lehet egymással kapcsolatba hozni, ez a fajta leírás nem ad számot arról, hogy az infinitívusok alakjaiban mutatkozó aszimmetria hogyan hozható összefüggésbe a névszóalakok aszimmetriájával, és hogy milyen ezeknek az alakoknak a gyakorisági mintázata. Míg tehát a generativista leírás a magyarázat, a predikció igényével lép fel, valójában kevesebb tényt magyaráz és jósol meg, mint az olyan típusú, amelyet alternatívaként javasoltunk.

Megközelítésünk további előnye az, hogy elkerüli azokat a problémákat, amelyek az absztrakt mögöttes alakokkal operáló elméletben óhatatlanul fellépnek, nevezetesen, hogy az elemzés nem látható objektumokat (mögöttes alakok, egymáshoz képest rangsorolt megszorítások) tételez fel, amelyek gyakran csak egyetlen – gyakran felettebb szűk – jelenségkör leírására szolgálnak. A mi magyarázattípusunkban csak megjelenő („felszíni”) alakok, és ezek gyakorisága szerepel, a magyarázat az ezek között fennálló hasonlósági (analógiás) viszonyokon alapul.

Hivatkozások

Siptár Péter 2006. Töprengések a *NI*-allomorfiáról. In Kálmán László (szerk.) *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósi András tiszteletére.* MTA Nyelvtudományi Intézet/Tinta. Budapest. 179–192.

Magyar webkorpusz. <http://mokk.bme.hu/resources/webcorpus>.

A HANGSÚLYOS CSAK DISKURZUSPARTIKULA INTERPRETÁCIÓJA

GYURIS BEÁTA

1. Bevezetés

A dolgozat¹ tárgya annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy hogyan lehet formális mód-
szerekkel meghatározni azokat a szükséges és elégséges feltételeket, amelyek teljesülése
esetén egy hangsúlyosan ejtett (pontosabban: a mondat legerősebb hangsúlyát viselő)
CSAK partikula² egy magyar mondatban megjelenhet, illetve meg kell, hogy jelenjen,
továbbá a CSAK hozzájárulását az ilyen mondatok interpretációjához. Ilyen CSAK parti-
kulát az alábbi szövegek általunk félkövér betűvel szedett mondataiban találunk:

- (1) – *Na várj, elmondok egy esetet. Volt ennek a Vacskamatinak egy nagyon jó barátja, egy kisfiú. Megbeszélték, hogy délután elmennek moziba. A kisfiú nagyon boldog volt, a megbeszélt találkozóra pontosan megérkezett, még két fagyaltot is vett, egyet magának, egyet Vacskamatinak. Múlt az idő, a kisfiú álldogált a sarkon, a saját fagyaltját elnyalogatta, a másik kezében meg szorongatta Vacskamatiét. De Vacskamati CSAK nem jött.* (MNSZ)³
- (2) Csató: *Arról itt nem beszélhetek. A rendőrség a legnagyobb titokban nyomoz. Én a karrieremmel játszom, ha valami kiszivárog. Ha mégis tudni akar valamit, az akták a lakásomon vannak.*
Sárkányné: *Mindig azt mondja, hogy az akták a lakásán vannak! CSAK nem mehetek el a lakására.*
Csató: *Miért nem? Diszkrét emberhez jön. Büszkén mondhatom, hogy lakásomon a legelőkelőbb hölgyek egymás kezébe adták a kilincset.*
(Molnár Ferenc: A doktor úr, MTK)
- (3) *Nyitva lesz az a kórságot! – gondolom. – De CSAK megnézem. És ni! A kilincs, látom, nyílik.* (MNSZ)
- (4) *Hány éves Risztov Éva? Mennyi? Jó, tudom, hogy benne volt a mellékletben, de azért CSAK megkérdezem.* (MNSZ)

A rövidség kedvéért a tanulmány további részében a *csak* partikulának azon használataira, amikor kötelezően hangsúlyt, pontosabban a mondat legerősebb hangsúlyát viseli, CSAK-ként fogunk hivatkozni.

¹ Ezúton mondok köszönetet a tanulmány névtelen lektorának a dolgozat előző változatához fűzött észrevételeiért. A tanulmány elkészítését az F 68139 számú OTKA pályázat („Interpretáció, diskurzuszervezet és intonáció”) támogatta.

² Itt és a továbbiakban a nagybetűs írásmód a partikula kötelező hangsúlyára utal.

³ A szöveg példamondatainak nagy része az MTA Nyelvtudományi Intézetben épített két korpuszból, a Magyar Történelmi Korpuszból (<http://www.nyud.hu/hhc>, rövidítése a továbbiakban: MTK) és a Magyar Nemzeti Szövegtárból (<http://corpus.nyud.hu/mnsz>, rövidítése a továbbiakban: MNSZ) származik. A korpuszból származó példákban a *csak* eredetileg kisbetűs írásmódját is rendre nagybetűsre változtattuk.

Akármilyen tetszőleges magyar nyelvű szövegben tekintjük is a *csak* partikula előfordulásait, az esetek legnagyobb részében ezek kizáró vagy skaláris interpretációt kapnak, ezért kézenfekvőnek tűnik azt feltételezni, hogy az (1)–(4)-beli CSAK partikula a kizáró vagy a skaláris partikula hangsúlyos változatának tekintendő. A következő pontban ezt a javaslatot vesszük alaposabban szemügyre. Megvizsgáljuk, hogy a *csak* kizáró, illetve skaláris olvasata esetén hogyan járul hozzá a mondat előfeltevéseihez és igazságfeltételeihez, és megállapítjuk, hogy az (1)–(4)-beli CSAK-nak sem disztribúciója, sem a mondat jelentéséhez való hozzájárulása nem támasztja alá azt a nézetet, hogy a kizáró vagy a skaláris jelentésű partikulától csupán prozódijában különbözne. Tekintettel arra, hogy a kizáró és a skaláris partikulákkal való összehasonlítás során a CSAK olyan tulajdonságai kerülnek felszínre, amelyek az úgynevezett diskurzuspartikulákra jellemzőek, a 3. pontban áttekintjük a diskurzuspartikulák általános tulajdonságait, a 4. pontban pedig azokat az elméleti megközelítéseket, amelyek a CSAK-hoz hasonló viselkedést mutató más diskurzuspartikulák interpretációjának jellemzésére töreksenek a különböző nyelvekben, és megnézzük, hogy ezek átvehető-e – és ha igen, milyen változtatásokkal – a vizsgált esetre. Az 5. pont egy CSAK-ot tartalmazó sajátos kérdő mondat tulajdonságaival foglalkozik, a 6. pedig a hangsúlyos CSAK diskurzuspartikula és a hangsúlytalan *csak* skaláris partikula jelentése közötti kapcsolatra koncentrálna, egy lehetséges magyarázatot megfogalmazva arra vonatkozóan, hogy hogyan alakulhatott ki a CSAK vizsgált használata a partikula utóbbi, történetileg már korábban létező használatából. A tanulmány az eredmények rövid összefoglalásával zárul.

2. Tekinthető-e a CSAK a fókuszérzékeny kizáró vagy skaláris partikula hangsúlyos változatának?

2.1. A fókusz-interpretáció és a hangsúly kapcsolata

A különböző nyelvekben a prozódiai prominencia, ezen belül a hangsúlyozás, illetve a magassági nyomaték, hagyományosan a szemantikai értelemben vett fókuszálás kifejezésének tipikus eszköze, vagyis annak, hogy az összetevő a szövegelőzményből nem következő információt hordoz, kiegészítendő kérdésre válaszol, vagy szembeállítást fejez ki (lásd Halliday 1967). Bár a szemantikai fókusz fenti funkcióit a magyarban elsősorban a preverbális fókuszpozícióban (azaz az É. Kiss (2002) által [Spec, FP]-nek nevezett pozícióban⁴) elhelyezkedő elemnek szokás tulajdonítani (vö. Kenesei 1989; Szabolcsi 1994; É. Kiss 2002), a fókusz szerepét bizonyos esetekben a fókuszpozíción kívül elhelyezkedő elemek is elláthatják. Ilyenek például azok, amelyek lexikális tulajdonságaik miatt ki vannak zárva a fenti pozícióból (pl. az univerzális kvantorok, azaz preverbálisan egyedül a [Spec, DistP] pozícióban előforduló kifejezések, az (igekötős) igék, vagy a tagadószók, azaz a [Spec, NegP] pozíciót elfoglaló kifejezések) vagy mert a mondatban több fókusz szerepű összetevő van, amelyek közül természetesen csak egy foglalhatja el a fenti pozíciót. É. Kiss (1998) szerint az ige mögött még akkor is előfordulhat magassági nyomatékot viselő, ún. információs fókusz, ha az ige előtti fókuszpozíció nincs kitöltve.

Ez azt jelenti, hogy nem lehet elméleti akadálya annak, hogy az (1)–(4) szövegekben előforduló CSAK partikula hangsúlyát úgy tekintsük, mint amely a magyar mondatok

⁴ Amikor a továbbiakban szintaktikai pozíciókra hivatkozunk, É. Kiss (2002) megnevezéseit fogjuk használni.

igazságfeltételes jelentéséhez hozzájáruló kizáró vagy skaláris jelentésű partikula szemantikai értelemben vett fókuszálását jelöli, amennyiben be tudjuk bizonyítani, hogy ezekben a szövegekben a partikula a fókusz valamelyik, fent felsorolt interpretációs tulajdonságával rendelkezik. Az alábbiakban áttekintjük ennek a javaslatnak a megalapozottságát és esetleges következményeit.

2.2. A *csak* partikula kizáró jelentése

A következő három példa a normál esetben hangsúlytalan *csak* kizáró partikulaként való értelmezését illusztrálja, amely a mondat fókuszpozíciójában elhelyezkedő kifejezés azon hangsúlyos részkifejezésével „asszociálódik” (ahol a hangsúlyt a szó első szótagjának nagybetűs írásával jelöljük), amely betölti a mondat szemantikai értelemben vett fókuszának szerepét:⁵

- (5) *János csak ELolvasta a cikket.*
 (6) *János csak HÁrom cikket olvasott el.*
 (7) *János csak a CIKket olvasta el./János CSAK a cikket olvasta el.*

A *csak* fókuszérzékeny kizáró partikula interpretációját Szabolcsi (1994)-nek a *csak* (amely Kenesei (1989)-nek a *csak* és Horn (1969)-nek a hasonló szerepű angol *only* 'csak' értelmezésével kapcsolatos javaslataira épül), valamint Bonomi–Casalegno (1993)-nak az *only* 'csak' értelmezésével kapcsolatos javaslatait követve a következő módon formalizálhatjuk. Ha *F*-fel annak az összetevőnek az interpretációját jelöljük, amely a fókuszpozícióban ([Spec, FP]) elhelyezkedő összetevő szemantikai fókuszként értelmezett része, vagy a mondat szemantikai fókuszként viselkedő olyan összetevője, amely nem foglalhatja el a fókuszpozíciót (pl. az ige, l. (5)-öt), *H*-val a mondat fókuszon kívüli része, azaz a **háttér** interpretációját, és feltételezzük, hogy *F* bevezeti az alternatíváinak $ALT(F)$ halmazát, amelynek *F* maga is eleme, akkor a *csak* kizáró partikulát tartalmazó mondatok előfeltevését a (8a)-ban, az általuk kifejezett állítást pedig a (8b)-ben szereplő módon ábrázolhatjuk:

- (8) a. Előfeltevés: $H(F)$
 b. Állítás: $\forall F'((F' \in ALT(F) \wedge H(F')) \rightarrow (H(F) \rightarrow H(F')))$

(8a) tehát azt jelenti, hogy egy *csak* kizáró partikulát tartalmazó mondat előfeltevése az, hogy a mondat *csak* nélküli része által kifejezett állítás (vagyis a háttér által jelölt tulajdonságnak a fókusz jelöletére való alkalmazásával kapott állítás) igaz, (8b) pedig azt, hogy a fókusz által bevezetett alternatívák halmaza olyan, hogy ha van olyan eleme, amelyre a háttér által jelölt tulajdonságot alkalmazva igaz állítást kapunk, az utóbbi állítás mindig logikai következménye annak az állításnak, amelyet a háttér által jelölt tulajdonságnak a fókusz jelöletére való alkalmazásával kapunk.

(5)–(7) jelentése tehát a következőképpen ragadható meg (8a,b) alapján. Az (5) mondat előfeltevése az, hogy János elolvasta a cikket, és a mondat az állítja, hogy azon

⁵ Amint a (7) mondat két lehetséges változata mutatja, azoknak a mondatoknak az esetében, amelyekben a fókuszpozíciót egy nem összetett kifejezés foglalja el (amelynek esetében nem merül fel az a kérdés, hogy mely részösszetevő értelmeződik szemantikai fókuszként), a *csak* kizáró partikulára is eshet a hangsúly, az eredeti interpretáció megőrzése mellett.

tevékenységek közül, amelyek az elolvasás alternatíváinak tekinthetők (pl. végiglapoz, elolvas, kijegyzetel, megtanul, kritikát ír róla), az elolvasásra és minden olyan műveletre, amely következik az elolvasásból (pl. végiglapoz), igaz, hogy János végrehajtotta.⁶ A (6) mondat előfeltevése az, hogy volt három cikk, amit János elolvasott, az állítás pedig az, hogy a *három* alternatívái közül (pl. *egy, kettő, három, négy* stb.) csak azon *n*-ekre igaz az az állítás, hogy *János elolvasott n cikket*, amelyekre teljesül, hogy a fenti állítás logikai következménye a *János elolvasott három cikket* állításnak. A (7) mondat előfeltevése az, hogy János elolvasta a cikket, és a mondat azt állítja, hogy *a cikk* jelölete által bevezetett alternatívák közül (pl. *a cikk egy oldala, a cikk öt oldala, a cikk, egy vers, egy könyv, egy disszertáció* stb.) csak azon *x*-ekre igaz, hogy János elolvasta őket, amelyekre a *János elolvasta a cikket* állításnak logikai következménye a *János elolvasta x-et* állítás.

Azt, hogy az (5)–(7) mondatok által bevezetett előfeltevéseket, illetve az általuk megfogalmazott állítást a (8a,b)-ben szereplő módon kellene formalizálni, alátámasztja a tagadáspróba is. Mindhárom mondat tagadott változatának igazságából, amelyeket (9a–c) alatt mutatunk be, következik a megfelelő nem tagadott mondat igazsága:

- (9) a. *Nem igaz, hogy János csak ELolvasta a cikket.*
 b. *Nem igaz, hogy János csak HÁrom cikket olvasott el.*
 c. *Nem igaz, hogy János csak a CIKket olvasta el./*
Nem igaz, hogy János CSAK a cikket olvasta el.

Ahhoz, hogy meghatározhassuk, a *csak* partikula mit ad hozzá az (5)–(7) mondatok jelentéséhez, tekintsük (5)–(7)-nek a *csak* nélküli változatait, amelyeket (10)–(12)-ben mutatunk be:

- (10) *János ELolvasta a cikket.*⁷
 (11) *János HÁrom cikket olvasott el.*
 (12) *János a CIKket olvasta el.*

Van Leusen–Kálmán (1993)-nak a fókusz interpretációjára vonatkozó javaslatait követve (lásd még Kenesei 1989; Szabolcsi 1994) a fenti mondatok által bevezetett előfeltevéseket a (13a)-ban, az általuk megfogalmazott állításokat pedig a (13b)-ben szereplő módon formalizáljuk:

- (13) a. Előfeltevés:
 $\exists F'(F' \in \text{ALT}(F) \wedge H(F') \wedge \forall F''((F'' \in \text{ALT}(F) \wedge H(F'')) \rightarrow (H(F') \rightarrow H(F''))))$
 b. Állítás: $F = F'$

⁶ A fenti hangsúlymintával ejtett (5) mondatnak természetesen lehet egy olyan interpretációja is, amely szerint csak az igekötő a mondat szemantikai fókusz. Ekkor az alternatívák halmaza olyan igekötők jelentéséből áll, amelyek az *el*-lel együtt még az *olvas* igéhez kapcsolhatók.

⁷ A (10)-hez hasonló, hangsúlyos ígét tartalmazó mondatoknak alapvetően két olvasatuk van: az ún. verum-fókuszos olvasat, amely egy (implicit) eldöntendő kérdésre válaszol ((10) esetében a következőre: *János elolvasta-e a cikket?*), és az ún. kontrasztív fókuszos olvasat, amely egy (implicit) kiegészítendő kérdésre válaszol ((10) esetében: *János mit csinált a cikket?*).

(13a) azt jelenti, hogy van egy olyan F' eleme a fókusz által bevezetett alternatívahalmaznak, amelyre a mondat háttér része által leírt tulajdonság teljesül, és ha a halmaznak van még olyan másik F'' eleme is, amelyre szintén teljesül a fenti tulajdonság, az csak akkor lehet, ha a háttér által jelölt tulajdonságnak F' -re való teljesülése maga után vonja a tulajdonságnak F'' -re való teljesülését. Ez azt jelenti, Van Leusen–Kálmán (1993) szóhasználatával, hogy az alternatívahalmaz elemei közül F' -re teljesül a **maximalitás** tulajdonsága. (13b) azt mondja ki, hogy a fókusz összetevő az alternatívahalmaz ezen maximális elemét jelöli.

Informálisan fogalmazva (13a,b) alapján (10) azt az előfeltevést vezeti be, hogy van olyan tevékenység az *elolvasás* ige jelölete által bevezetett alternatívahalmaz elemei között, amelyet János végez a könyvvel, és azt állítja, hogy ezek között a maximális azonos az elolvasással. A (11) mondat előfeltevése az, hogy volt egy bizonyos számú cikk, amit János elolvasott, a mondat pedig azt állítja, hogy az ilyen cikkeknek a száma három. A (12) mondat előfeltevése az, hogy van egy olyan maximális dolog, amit János elolvasott, és azt állítja, hogy ez a dolog a cikk.

A (8a,b) és a (13a,b) sémák összehasonlításával megállapítható, hogy egy *csak* kizáró partikulát tartalmazó mondat és annak *csak* nélküli változata közül, mint amilyenek a (5)–(10), (6)–(11), (7)–(12) párok, bármelyiknek az igazsága következik a másik igazságából (vö. Balogh 2005). A fenti mondatpárok valamelyik elemének hamissága ugyanakkor nem vonja maga után a másik hamisságát, mint ahogyan Szabolcsi (1994) is megállapítja: például, ha (7) hamis, akkor János elolvasta a cikket, hiszen ez utóbbi állítás a mondat előfeltevése, de ha (12) hamis, akkor János nem olvasta el a cikket. Ez azt jelenti, hogy annak megállapítására, hogy egy *csak* partikula egy adott mondatban kizáró partikulaként viselkedik-e, elegendő megvizsgálni, hogy a *csak* elhagyásával megváltoznak-e azok a feltételek, amelyek mellett a mondat hamis lesz.

Alkalmazzuk most ezt a stratégiát a fenti (1) és (3) szövegek CSAK-ot tartalmazó, alább megismételt mondataira:

(14) (De) *Vacskamati CSAK nem jött.*

(15) (De) *CSAK megnézem.*

A (14)–(15) mondatoknak az (1) és (3) alatti szövegekben való szándékolt interpretációját tekintve megállapítható, hogy amennyiben feltesszük, hogy ezek a mondatok hamisak, a CSAK elhagyása ugyanúgy hamis mondatokat eredményez. Az egyetlen változás, amit a CSAK elhagyása a fenti mondatokkal kapcsolatban bevezetne, az, hogy a szöveget kevésbé koherenssé tenné, mint az korábban volt.

Van azonban egy másik érvünk is az ellen, hogy (14)–(15)-ben a CSAK-ot a kizáró partikula fókuszált változatának tekintsük. A fókuszálásnak csak az lehetne a célja, hogy szembeállítást fejezzen ki olyan mondatok jelentésével szemben, amelyek abban különböznek a fenti mondatoktól, hogy bennük egy olyan összetevő szerepel az előbbi partikula helyett, amelynek jelentése az utóbbi jelentésének egy alternatívája. Az egyetlen ilyen partikula az additív jelentésű *is*. Ha az (1) és (3) szövegek részét képező (14)–(15) mondatokban a CSAK a kizáró partikula fókuszált változata lenne, a fenti mondatok megfelelő reakciók kellene, hogy legyenek, a fenti sorrendben, olyan hallgatói közbeszólásokra, amelyek a (16) illetve a (17) alatti mondatokban szerepelnek:

- (16) *Vacs kamati (a csúnya dolgok közül) azt is megtette, hogy nem jött?*
 (17) *Meg is nézed?*

Tekintettel arra, hogy az (1) és (3) szövegekben szereplő (14)–(15) mondatok nem alkalmasak arra, hogy velük a (16)–(17) mondatokra reagálhasson a beszélő, megállapíthatjuk, hogy az előbbi szövegekben található hangsúlyos CSAK partikula nem tekinthető a kizáró jelentésű *csak* fókuszált változatának.

A fenti két jelentéstani érv mellett egy formai érvvel is alá tudjuk támasztani a fenti konklúziót. A kizáró partikula nemcsak hangsúlyos ige előtt (pl. (5)), a fókuszpozíció ([Spec, FP]) betöltő elem előtt (pl. (6) és (7)), valamint tagadott ige (azaz VP-t, illetve AspP-t dominál NegP) előtt (pl. (18)) fordulhat elő, hanem hangsúlyosan ejtve (bár nem a mondat leghangsúlyosabb elemeként) az ige mögött is, amint (19a) illusztrálja. A mondat legerősebb hangsúlyát viselő CSAK partikula ezzel szemben sohasem fordulhat elő ige mögötti helyzetben, amint a (19b) mutatja:

- (18) *Vacs kamati **csak** NEM jött. (Más rosszat nem csinált.)*
 (19) a. *JÁNOS olvasta el **CSAK** a cikket.*
 b. **János olvasta el **CSAK** a cikket.*

A mondat legerősebb hangsúlyát viselő CSAK partikula ezzel szemben megjelenhet tagadott fókusz (azaz [Spec, FP]-t dominál NegP), illetve kvantorpozícióban ([Spec, DistP]) elhelyezkedő elem előtt is, amint (20)–(21) mutatja, amelyek egyikében sem fordulhat elő a hangsúlytalan kizáró partikula a (22)–(23) példák tanúsága szerint:

- (20) ***CSAK** nem János olvasta el a cikket.*
 (21) ***CSAK** mindenki megérkezett.*
 (22) ****Csak** NEM János olvasta el a cikket.*
 (23) ****Csak** MINdenki megérkezett.*

A fenti jelentéstani, valamint formai szempontok tehát arra mutatnak rá, hogy a mondat főhangsúlyát viselő CSAK-ot nem tekinthetjük a kizáró *csak* fókuszált változatának. Fontos azonban megjegyezni, hogy a fenti következtetés nem jelenti azt, hogy például az (5)–(7) mondatokban szereplő kizáró *csak* partikula ne volna hangsúlyozás révén fókuszálható. A következő példák olyan párbeszédet illusztrálnak, amelyek második mondata megegyezik az (5)–(7) mondatokkal, de amelyek csak akkor tekinthetők koherensnek, ha ez utóbbi mondatokban a kizáró partikulát hangsúlyosan, és utána kis szünetet tartva ejtjük. Ez azt jelenti, hogy a (24B), (25B) és (26B) mondatokban a kizáró partikula saját intonációs frázist alkot.

- (24) A: *János el is olvasta a cikket?*
 B: *János CSAK | ELolvasta a cikket.*
 (25) A: *János három cikket is elolvastott?*
 B: *János CSAK | HÁrom cikket olvasott el.*
 (26) A: *János a cikket is elolvasta?*
 B: *János CSAK | a CIKket olvasta el.*

A (24)–(26) alatti adatok tehát azt mutatják, hogy megfelelő kontextusban a kizáró partikula is fókuszálható hangsúlyozással, de ennek prozódiai realizációja különbözik a mondat főhangsúlyát viselő partikula prozódiai realizációjától. A következő pontban az alapesetben hangsúlytalan *csak* partikula egy másik olyan használatát vesszük szemügyre, amely a mondat igazságfeltételeihez járul hozzá, és megnézzük, hogy az általunk vizsgált CSAK partikula milyen kapcsolatba hozható ezzel.

2.3. A *csak* partikula skaláris jelentése és a CSAK

Tekintsük az alábbi, három beszélő közti beszélgetést, amely a *csak* egy másik használatát illusztrálja:

(27) A: *Mi a Mari foglalkozása?*

B: *Ő csak egy titkárnő.*

C: *Mari nem csak egy titkárnő, ő az osztályvezető.*

C': *#Mari nem csak egy titkárnő, ő a kézbesítő.*

Az a tény, hogy a (27A-B-C) megnyilatkozások egy koherens diskurzust alkotnak, azt mutatja, hogy (27B)-nek nem lehet az az állítás az előfeltevése, hogy Mari titkárnő, hiszen abban az esetben (27C) ellentmondást kellene, hogy előidézzon (Mari egyben titkárnő és az osztályvezető is), vagyis (27B) esetében a *csak* másfajta interpretációjával állunk szemben, mint amit a (8) alatti sémában leírtunk. A (27B) jelentése megfelelően megragadhatónak tűnik akkor, ha az állítás részének tekintjük azt, hogy Mari titkárnő, és előfeltevésnek azt, hogy a titkárnő foglalkozás az általa ebben a kontextusban bevezetett alternatívák, vagyis a különböző foglalkozások hierarchiájában a legalacsonyabb helyen helyezkedik el. Ha a mondat előfeltevését a fenti módon ragadjuk meg, akkor magyarázatot adhatunk arra is, hogy (27A-B-C') miért nem alkot hasonlóan koherens diskurzust: (27C') ellentmondásba kerül a *csak* fenti módon megfogalmazott előfeltevéseivel. A fenti, informális módon megfogalmazott javaslatok formalizált változatát (28a,b) alatt találjuk:

- (28) a. Előfeltevések: 1. Létezik egy \leq parciális rendezés az ALT(F) halmazon
2. $\forall x (x \in \text{ALT}(F) \rightarrow F \leq x)$

b. Állítás: H(F)

(28a) azt mondja, hogy a fent illusztrált *csak* partikula azt az előfeltevést vezeti be, hogy van a fókusz jelölete, vagyis F által bevezetett alternatívahalmazon definiálva egy parciális rendezés, és ezen a halmazon belül nincs olyan elem, amely F-nél lejjebb van rendezve. (28b) szerint a mondat azt fejezi ki, hogy a háttér által leírt tulajdonságot a fókusz jelöletére alkalmazva igaz állítást kapunk. A továbbiakban a *csak* azon interpretációját, amely az öt tartalmazó mondat előfeltevéseihez és a mondat által megfogalmazott állításhoz a fenti módon járul hozzá, **skaláris** interpretációnak nevezzük.

Ezek után könnyen belátható, hogy a mondat legerősebb hangsúlyát viselő CSAK miért nem tekinthető a skaláris partikula fókuszált változatának: ez előbbi nem előfeltételez rendezést a mondatban öt követő összetevő jelölete alternatíváinak halmazán, ami a következő párbeszéd vizsgálata révén könnyen belátható:

(29) A: *Azt mondta mindenki, hogy János nem fogja megkapni az első díjat.*

B: *János CSAK az első díjat kapta meg.*

A hétköznapi ismereteink alapján, amennyiben rendezést definiálunk az *első díj* kifejezés által bevezetett alternatívahalmaz elemei között, ez az *első díj* jelölését mindenképpen maximális helyre kell, hogy sorolja. Ha a mondat legerősebb hangsúlyát viselő CSAK partikula a (28a)-ban jellemzett előfeltevést adná a mondat jelentéséhez, akkor a (29B) alatti mondatot ellentmondásosnak kellene tartanunk. Mivel (29A-B) egy teljesen koherens párbeszédet alkot, a CSAK-ot tartalmazó mondatokról jelentéstani okokból nem mondható el, hogy bennük a partikula a (28)-ban jellemzett skaláris partikula hangsúlyos változata lenne. Formai okokból is kizárható a fenti javaslat megalapozottsága, hiszen a skaláris partikula éppen azokban a szintaktikai környezetekben fordulhat elő, mint a kizáró partikula, vagyis disztribúciója nem egyezik meg a CSAK-éval.

Természetesen felmerülhet a kérdés, hogy mivel a kizáró, illetve skaláris értelemben használt *csak* partikulák szintaktikai disztribúciója megegyezik, és mivel a jelentésük intuitíve hasonlóan látszik (mindkettő azt fejezi ki, hogy egy adott x értékre igen, de ennél az értéknél nagyobbra már nem igaz a *háttér* által jelölt tulajdonság), a *csak* kizáró és skaláris jelentésének valóban két annyira különböző interpretációt kell-e adni, mint ahogyan az a (8) és a (28) formulák alapján látszik. Emlékeztetőül: azt a tényt, hogy a partikula nélküli mondat propozicionális jelentését a kizáró partikula esetében az előfeltevések, a skaláris partikula esetében pedig a mondat által megfogalmazott állítás részének tekintettük, elsősorban azzal indokoltuk, hogy a partikula kétféle jelentését tartalmazó mondatok tagadás hatókörében másképp viselkednek. Amennyiben azonban a fenti különbséget sikerülne a megfelelő mondatok fókuszkiejezései jelöleteinek különbségére visszavezetni (például a *csak* különböző nyelvi megfelelőinek jelentését vizsgáló legújabb kutatások tükrében), akkor lehetne egy egységes jelentést rendelni a *csak* kizáró valamint skaláris interpretációihoz.⁸ Akárhogyan is definiáljuk azonban a *csak* fenti kétféle interpretációját, az mindenképpen kitűnik az eddigiekből, hogy a CSAK semmilyen körülmények között nem tekinthető ez utóbbiak fókuszált változatának. A következő pontban ezért a CSAK egy alternatív elemzésére teszünk javaslatot.

3. Javaslat: a CSAK mint diskurzuspartikula

Az előző pontban rámutattunk, hogy az (1)–(4) szövegek kiemelt mondataiban szereplő hangsúlyos CSAK partikula jelenléte nincs hatással a megfelelő mondatok igazságfeltételeire (illetve hamisságuk feltételeire), és megjelenése azzal van összefüggésben, hogy az őt tartalmazó szöveget mennyire tartják koherensnek a beszélők. A természetes nyelvek azon kifejezéseit, amelyeknek a mondatok jelentéséhez való hozzájárulása a fenti módon jellemezhető, az úgynevezett diskurzus- (modális) partikulák osztályába sorolja a szakirodalom.⁹ Formai

⁸ Egy ilyen típusú kísérletet találunk Gyuris (2008)-ban.

⁹ A fenti szóosztály megnevezésére a nemzetközi és a magyar nyelvű irodalomban többféle kifejezés használatos. A német és angol nyelvű munkákban előfordul az *Abtönungspartikel* 'árnyaló partikula' (Weydt 1969; Péteri 2002), a *Modalpartikel* 'modális partikula' (Thurmain 1989; Meibauer 1994), a *modal particle* 'modális partikula' (Kiefer 1988; Abraham 1991; Zeevat 2003, 2006), valamint a *discourse particle* 'diskurzuspartikula' (Zimmermann megj. előtt). A magyar nyelvű szakirodalomban használatosak a *partikula* (Fábricz 1986), az *árnyaló partikula* (Keszler 1995; Kugler 1998) és a *modális-pragmatikai partikula* (Kugler 1998) elnevezések. Mi itt elsősorban a *diskurzuspartikula* elnevezést fogjuk használni, azért, mert a CSAK vizsgált előfordulásainak az interpretációs tulajdonságait ez a kifejezés tükrözi leghűbben, tekintve, hogy amint látni fogjuk, a fenti partikulák megjelenése elsősorban a diskurzus szerkezetével hozható összefüggésbe.

szempontból a diskurzuspantikulák következő tulajdonságait szokás kiemelni: a diskurzuspantikulák nem tagadhatók, nem válaszolnak semmilyen kérdésre, egymással nem koordinálhatók, és nem alkotnak összetevőt más kifejezésekkel (lásd pl. Thurmair 1989; Meibauer 1994; Keszler 1995; Kugler 1998). E formai tulajdonságok közül a legfontosabb az utolsó, hiszen a többiek számos egyéb kategóriát (névelő, mellérendelő kötőszó, tagadószó stb.) is jellemeznek.

Ami a diskurzuspantikulák jelentéstani szerepét illeti, alapvetően kétféle funkció rendelhető hozzájuk. Az egyik funkciójuk, ahogyan azt Thurmair (1989) megfogalmazza, az, hogy az aktuális megnyilatkozásnak a beszélő vagy a hallgató egy korábbi megnyilatkozásának tartalmához, vagy a beszélő és a hallgató közös tudását alkotó propozícióhalmaz (angolul *common ground*, lásd Stalnaker 1978) valamely eleméhez fűződő kapcsolatát jelezzék. Így a közös tudásra vonatkozó feltételezéseket fogalmazzák meg, illetve arra emlékeztetnek, valamint a hallgató tudomására juttatják a beszélő elvárásait azzal kapcsolatban, hogy a diskurzust milyen irányban folytassa. Ugyanerre a funkcióra adja Zimmermann (megj. előtt) azt a jellemzést, amely szerint a diskurzuspantikulák a beszélőnek, a hallgatónak vagy mindkettőnek „a megnyilatkozás propozicionális tartalmával kapcsolatos episztemikus attitűdjét” jelzik. Zimmermann elméletében az, hogy egy beszélőnek egy propozícióval kapcsolatban milyen episztemikus attitűdje van, azt jelenti, hogy a propozíció igazsága mennyire nyilvánvaló számára az előzetes ismeretei alapján (teljesen nyilvánvaló, kikövetkeztethető, lehetséges, lehetetlen stb.). (A fenti funkciót töltik be egy szövegben például a német *ja, doch, wohl* partikulák.) A diskurzuspantikulák másik jelentéstani funkciója az, hogy a partikula nélküli mondat által kifejezett beszédaktus bizonyos tulajdonságait módosítják. Ilyen szerepet tölt be például a magyar *vajon* partikula (lásd Gärtner–Gyuris 2007), amely a partikula nélküli kérdést olyanná alakítja, amely nem várja el a hallgatótól, hogy választ adjon rá (ami magyarázza, hogy miért jelenik meg általában retorikai kérdésekben, de miért nem jelenhet meg olyan információkérő kérdésekben, amelyekre adott válasz valóban érdekli a kérdezőt).

A továbbiakban a diskurzuspantikulák elsőként említett funkciójára fogunk koncentrálni, mert nézetünk szerint ezzel hozható összefüggésbe a CSAK partikula megjelenése a vizsgált mondatokban, amelyre a következő pontban bizonyítékokat is hozunk. Mielőtt azonban a fenti kérdések vizsgálatára rátérnénk, emlékeztetni kívánunk arra, hogy a *csak* partikulának számos kötelezően hangsúlytalan előfordulása is teljesíti a diskurzuspantikulákkal szemben támasztott formai és jelentéstani feltételeket, mint például azok, amelyeket (30) alatt felsorolunk, de amelyekkel a továbbiakban részletesen nem foglalkozunk. A példák mellett zárójelben mutatjuk, hogy amennyiben feltételezzük (Abraham 1991 alapján), hogy a mondatokban a *csak* egy implicit mátrix mondat jelenlétére utal, akkor hogyan lehet az interpretációjukat a *csak* skaláris partikula alapjelentésére visszavezetni (hasonló javaslatokért lásd Fábri 1986; Kocsány 1986):

- (30) a. **Csak** otthon lennének már! (*Csak azt kívánom, hogy...*)
 b. **Te csak** ne akarj az én szemembe belenézni! (*Csak azt ne tedd hogy...*) (MNSZ)
 c. **Gyere csak** ide! (*Csak azt tedd meg, hogy...*)
 d. **Csak** beszélj! (*Csak annyit tégy, hogy...*)
 e. **Csak** kerüljön a szemem elé! (*Csak annyit szeretnék, hogy...*)
 f. **Becsöngetett, csak** nem nyitott senki ajtót! (*Csak az volt a baj, hogy...*)

4. A CSAK mint diskurzuspantikula: a formális jellemzés felé

4.1. A CSAK előfordulásának feltételei

Bár, amint fent már megállapítottuk, a CSAK elhagyása nem befolyásolja az igazság-feltételes jelentést, ez nem jelenti azt, hogy bármilyen szövegből tetszőlegesen elhagyható lenne. Például a partikulát a következő párbeszéd utolsó mondatából elhagyva inkoherens diskurzushoz jutunk, mert ellentmondó vélekedéseket kell tulajdonítanunk az A beszélőnek (vö. Zeevat (2000), amely hasonló megállapításokat tesz a német *doch*, illetve a holland *toch* partikulákról):

- (31) A: *Azt hiszem, Jánost nem szeretik a diákok.*
 B: *Marit sem szeretik.*
 C: *Most hallottam, hogy Jánost választották a legnépszerűbb tanárnak!*
 A: *(Szóval) CSAK szeretik Jánost a diákok.*

A fenti párbeszéd alapján az az általánosítás adódik, hogy egy olyan kijelentő mondatban, amelynek **propozicionális tartalma** p (vagyis amely mondat arra alkalmas, hogy a p propozíció igazságát állítsa), egy hangsúlyos CSAK partikula megjelenése azt jelzi, hogy az adott beszélgetés során már elhangzott egy olyan mondat, amely valamilyen szempontból ellentétben áll p igazságával. (Az ellentét pontos természetét később még vizsgáljuk.) A fenti általánosítást a következő két példa segítségével finomíthatjuk. Egyrészt, amint (32) mutatja, olyan mondatokban nem legitim a CSAK előfordulása, amelyek a diskurzus egy korábbi mondata propozicionális tartalmának explicit tagadását fejezik ki:

- (32) A: *János nem bukott meg.*
 B: *#CSAK (megbukott)! (Szándékolt jelentés: De megbukott!)*

Másrészt, amint (33) mutatja, nem szükségszerű, hogy a diskurzuselőzmény tartalmazzon egy olyan mondatot, amely a CSAK-os mondat p propozicionális tartalmával ellentétben áll, elegendő, ha a diskurzus egészéből következik p tagadása:

- (33) Zsuzsi: *Hisz' ez azé a kis tolvajé! oly kegyetlen volt nagyságod, hogy visszavette tőle?*
 Grófné: *CSAK nem hagyhattam a karján! No szép is lett volna!* (MTK)

A fenti párbeszédben a Zsuzsi nevű személy egyetlen mondatának propozicionális tartalma sem áll ellentétben a grófné első mondatával, de Zsuzsi egész szövegéből azt a következtetést lehet levonni, hogy a beszélő úgy véli, hogy a grófné első mondatának tagadása igaz (vagyis, hogy a grófné rajta hagyhatta volna a kérdéses dolgot a kis tolvaj karján).

A következő példa azt illusztrálja, hogy a CSAK-ot tartalmazó mondat p propozicionális tartalma és a megelőző diskurzus releváns mondata közötti ellentét jellege sem lehet tetszőleges:

- (34) A: *János azt álmodta, hogy meg fog bukni a vizsgán.*
 B: *#CSAK átment!*

(31)–(34) alapján az ellentét természetével kapcsolatban az alábbi következtetést lehet levonni: a CSAK előfordulása akkor legitim egy olyan mondatban, amelynek propozicionális tartalma p , ha a megelőző diskurzusban elhangzott mondatok propozicionális tartalmának összességéből normál körülmények között következik p tagadása. A normál

körülményekre való hivatkozást azért tartjuk a jelen esetben célravezetőnek, mert ez jól elkülöníti a (31)-hez és a (34)-hez hasonló diskurzusokat egymástól: ha valaki *azt hiszem*-mel vezet be egy állítást, azt jelzi vele, hogy van valamiféle bizonyítéka arra, hogy az állítás igaz, vagyis normál körülmények között (vagyis akkor, ha a beszélők csak olyan kijelentéseket tesznek, amelyeket valamilyen tények alapján igaznak tartanak) egy ilyen megnyilatkozás elhangzása maga után vonja, hogy az állítás igaz. Abból a tényből viszont, hogy valaki álmódott valamit, még nem következik normál körülmények között, hogy az álom igaz is.

A következő két diskurzus azt mutatja, hogy a *CSAK* partikula a kijelentő mondatok mellett előfordulhat eldöntendő kérdő, valamint felszólító mondatokban is, amelyekben megjelenésének feltételeit ugyanazokkal a fogalmakkal lehet leírni, mint amelyeket a kijelentő mondatokra vonatkoztatva használtunk.

(35) A: *Azt hiszem, Jánost nem szeretik a diákok.*

B: *Marit sem szeretik.*

C: *Most hallottam, hogy Jánost választották legnépszerűbb tanárnak!*

A: *(Szóval) CSAK szeretik Jánost a diákok?*

(36) A: *Nem akarok leülni.*

B: *CSAK ülj le!*

(35) utolsó kérdésében a *CSAK* azt jelzi, hogy a kérdésre adható igenlő válasz által kifejezett *p* propozíció, amit az **eldöntendő kérdés propozicionális tartalmának** fogunk hívni, olyan, hogy tagadása normál körülmények között következik a megelőző diskurzusban állított propozíciók összességéből, a (36B) felszólító mondatban pedig azt, hogy az az állítás, amely a világ állapotát abban az esetben írja le, ha a felszólító mondat által megfogalmazott felszólításnak engedelmessé válik a hallgató, amire a továbbiakban a **felszólító mondat propozicionális tartalma** megnevezést fogjuk használni (jelen esetben az az állítás, hogy a hallgató ül), olyan, hogy tagadása normál körülmények között következik a megelőző diskurzusban állított propozíciók összességéből.

Mielőtt a *CSAK*-nak egy diskurzusban való előfordulására vonatkozó fenti megfigyeléseinket összegeznénk, bevezetünk egy, a diskurzusok tartalmának vizsgálatához elengedhetetlen fogalmat. Egy diskurzus résztvevőinek információs állapotát Stalnaker (1978) nyomán egy propozícióhalmazzal szokás modellezni, amely azokat a propozíciókat tartalmazza, amelyek mindegyikéről azt hiszik a beszélők, hogy igaz, és ezt tudják is egymásról. Ezt a propozícióhalmazt az angol nyelvű szakirodalom *common ground*-nak nevezi, mi pedig **Közös Alap néven** fogunk rá utalni, és *KA*-ként rövidítjük. Egy diskurzus egy adott pontján a *KA* tartalmazza egyrészt az adott diskurzusban tett állítások propozicionális tartalmát, amennyiben ezeknek az állításoknak az elfogadása ellen a beszélgetés többi résztvevője a kimondás után nem tiltakozott, az elhangzott mondatok előfeltevéseit, amennyiben ezek ellen a beszélgetés többi résztvevője a mondatok elhangzása után nem tiltakozott, ugyanazon beszélők korábbi diskurzusaiban elhangzott állítások propozicionális tartalmát és az összes megnyilatkozás által bevezetett előfeltevéseket, a beszélőket tartalmazó közösségek által általánosan elfogadott állításokat, és az őket körülvevő nyelven kívüli világot leíró állításokat.

A most bevezetett terminológiával egy CSAK partikulát tartalmazó mondat engedélyezésének feltételei a diskurzusban a következőképpen foglalhatók össze:

- (37) Egy CSAK partikulát tartalmazó m mondat előfordulása, amelynek propozicionális tartalma p , legitim egy diskurzusban, ha
- $KA \neq \neg p$ és
 - van olyan $S = \{s_1, s_2, \dots, s_n\}$ propozícióhalmaz, hogy $KA \models s_1, s_2, \dots, s_n$, és normál körülmények között S elemei összességének igazsága maga után vonja $\neg p$ igazságát.

(37) azt mondja, hogy egy olyan CSAK partikulát tartalmazó mondatnak az előfordulása, amelynek propozicionális tartalma p , akkor legitim egy diskurzusban, ha a beszélők által közösen igaznak tartott propozíciók között nem szerepel $\neg p$, de van ez utóbbi propozícióhalmaznak egy olyan $\{s_1, s_2, \dots, s_n\}$ részhalmaza, amely elemeinek igazsága normál körülmények között maga után vonja $\neg p$ igazságát.

A következő pontban áttekintjük, hogy a fenti megfigyelések milyen elméleti megfontolásokhoz vezetnek.

4.2. Zeevat (2000, 2003, 2006) a kontextusjelölőkről

Zeevat (2000, 2003, 2006) javaslatai szerint a diskurzuspartikulák egy része, mint például az angol *indeed*, a holland *immers, toch, wel* vagy a német *ja, doch*, úgynevezett **kontextusjelölő** funkcióval rendelkeznek, vagyis például azt jelölik, hogy az őket tartalmazó mondat propozicionális tartalma a kontextusban ismertnek, az ismert információkkal valamilyen szempontból ellentétesnek, valamely ismertnek tekintett állítás korrekciójának, egy korábban említett topikról szóló plusz információnak vagy egy korábban említett topikról szóló valamely állítás korrekciójának tekinthető-e. Kontextusjelölő partikulákra azért van szükség a diskurzusban, mert ezek nélkül a hallgató, *default* módon, az újonnan elhangzó mondat propozicionális tartalmát a korábbi információktól függetlennek tekintené.

Explicit kontextusjelölő nélkül egy olyan mondatot, amelyben a beszélő csupán megismerésért egy olyan állítást, amely korábban már elhangzott, a hallgatónak úgy kell értelmeznie, mintha teljesen új információt hallott volna. A fenti jelenség a következő két szövegrészlet összevetésével illusztrálható. A három pont mindkét esetben azt jelzi, hogy a két releváns mondat között még további mondatok hangzottak el a szövegben:

- (38) a. *Bejött egy kutya az udvarba. ... Bejött egy kutya az udvarba.*
 b. *Bejött egy kutya az udvarba. ... Bejött **ugye** egy kutya az udvarba.*

A (38a) szövegben a két azonos alakú mondat közül a másodikat csak úgy lehet értelmezni, hogy az az első mondat által bevezetett állítástól különböző állítás igazságát állítja, vagyis egy második kutya bejövetelét. A (38b) szövegben, ezzel szemben, az *ugye* partikula explicit módon jelzi, hogy a beszélő a korábbi állításra hivatkozik, vagyis csak amellel kötelezi el magát, hogy egy kutya jött be.¹⁰

¹⁰ A (38a,b) példákban kiemelendő a három pont szerepe, ami a szöveg két hasonló (azonos) mondata közötti közbülső szöveg jelenlétére utal. Bár, amint a cikk névtelen lektora megjegyzi, előfordulhat, hogy csupán figyelemfelkeltés céljából ismétlünk meg egy mondatot, ilyenkor a megismerést és az eredeti mondat általában egymást közvetlenül követve fordul elő a szövegben.

Hasonlóképpen, amennyiben egy beszélő egy olyan kijelentő mondatot mond ki, amelynek propozicionális tartalma ellentétes valamely korábban elhangzott állítás propozicionális tartalmával (amelynek igazsága ellen a kimondás pillanatában egy beszélő sem tiltakozott), akkor a hallgatók kénytelenek ennek a beszélőnek ellentmondó vélekedéseket tulajdonítani, kivéve, ha explicit módon jelzi, hogy tudatában van az ellentétnek (aminek például az az oka, hogy az első állítás óta új információ jutott a birtokába). A 4.1. pontban amellett érveltünk, hogy a vizsgált CSAK partikula használatának pontosan az a célja, hogy a partikulát tartalmazó mondat és a korábbi diskurzus közötti ellentétre hívja fel a figyelmet. Annak érdekében, hogy az ellentét természetét formálisan specifikálni tudjuk, Zeevat (2000, 2003, 2006) javaslataira fogunk támaszkodni, aki szerint a nyomatékosan ejtett, bár nem kontrasztív hangsúlyt viselő holland *TOCH* és a német *DOCH* partikulák is azt jelzik, hogy az őket tartalmazó mondat kijelentéstartalma ellentétes vagy inkompatibilis a megelőző diskurzussal. A kontrasztív hangsúlyt viselő, illetve a nyomatékos holland és német partikulák úgy határozhatók el egymástól, hogy míg az előbbieket megjelenhetnek a magyar nyelvű (32)-nek megfelelő diskurzusok második mondatában (kontrasztív hangsúlyukat egy plusz ' jellel jelöljük), mint amilyen a (39B) alatti, az utóbbiak nem. A nyomatékos partikulák disztribúcióját illusztrálja a (40) alatti példa:

(39) A: *János nem bukott meg.*

B: '**DOCH!**

'De!'

(40) A: *Ich werde es ihm nächste Woche sagen.*

'Majd megmondom neki a jövő héten.'

B: *Dann bist du **DOCH** verreist?*

akkor létige.2SG te doch elutazik.PARTIC

'De akkor te el leszel utazva, nem?'

(Zeevat 2003: 184)

Zeevatnak a *TOCH/DOCH* interpretációjával kapcsolatos elmélete két új fogalomra támaszkodik. Egyrésztől, feltéve, hogy φ egy propozíció, Zeevat (2003: 182) definiálja a *sugallva*(φ) (angolul: *suggested*(φ)) propozíciót, az alábbi, rekurzív módon:

(41) $\text{sugallva}(\varphi) \Leftrightarrow \text{lehetséges}(\varphi) \wedge (\varphi \vee \text{O}_1\varphi \vee \dots \vee \text{O}_n\varphi \vee \text{sugallva}(\varphi))$,
ahol az $\{\text{O}_1 \dots \text{O}_n\}$ halmaz olyan (mondat)operátorokat tartalmaz, mint az x
álmodja, hogy; x hiszi, hogy; x javasolja, hogy stb.

Nem formálisan a fenti definíció szerint egy φ propozícióról akkor mondjuk, hogy igazsága **sugallva van** egy diskurzusban, ha ez a φ propozíció lehetséges, hogy igaz legyen, és emellett φ vagy valóban igaz, vagy az igaz, hogy valaki álmodta, hogy φ igaz, hiszi, hogy φ igaz, vagy javasolta, hogy φ váljon igazzá, stb.

Másrésztől, Zeevat (2006: 141) ad egy olyan definíciót, amely egy adott KA esetén egy φ propozíció ismeretében a **feltehetőleg**(φ) propozíció igazságának feltételeit határozza meg. A definíció apró, fogalmazásbeli módosításokkal a következő:

- (42) $KA \models \text{feltehetőleg}(\varphi)$, ha van olyan ψ_1, \dots, ψ_n propozícióhalmaz, hogy
 $KA \models \psi_1, \dots, \psi_n$, és ψ_1, \dots, ψ_n együttesen elegendő okot szolgáltatnak ahhoz, hogy azt lehessen gondolni normás körülmények között, hogy φ igaz, de nincs olyan ψ_1', \dots, ψ_n' , hogy
 $KA \models \psi_1', \dots, \psi_n'$, és ψ_1', \dots, ψ_n' együttesen elegendő okot szolgáltatnak ahhoz, hogy azt lehessen gondolni normás körülmények között, hogy $\neg\varphi$ igaz.

Nem formálisan a fenti definíció azt jelenti, hogy akkor mondjuk, hogy egy φ propozíció **feltehetőleg igaz** egy adott kontextusban, ha ugyan nem logikai következménye a beszélők által igaznak tartott propozíciók halmazának, de ez utóbbi propozícióhalmaznak van egy olyan részhalmaza, amely elemeinek igazsága elegendő okot szolgáltat normál körülmények között ahhoz, hogy a beszélők azt gondolják, hogy φ igaz, és nincs olyan részhalmaza a fenti propozícióhalmaznak, amely elemeinek igazsága elegendő okot szolgáltat normál körülmények között ahhoz, hogy a beszélők azt gondolják, hogy φ tagadása igaz.

A fent definiált fogalmak felhasználásával határozza meg Zeevat, hogy a nyomatékos *TOCH/DOCH* partikula jelenléte egy mondatban milyen információt közöl a kontextusról, azaz a *KA*-ról: azt, hogy benne a mondat p propozicionális tartalma a kontextussal **inkompatibilis** (angolul: *adversative*), ahol az inkompatibilitás definíciója a következő:

- (43) $\text{inkompatibilis}(KA, p)$ akkor és csak akkor, ha
 $KA \models \text{sugallva}(\neg p)$ vagy $KA \models \text{feltehetőleg}(\neg p)$

Ez azt jelenti, hogy egy nyomatékos holland *TOCH* vagy német *DOCH* partikulát tartalmazó mondat csak egy olyan kontextusban jelenhet meg, amelyben a mondat propozicionális tartalma teljesíti az inkompatibilitás fenti követelményeit. Más szóval, azokat a mondatokat, amelyekben ezeket a partikulákat megtaláljuk, a beszélő szándéka szerint úgy kell interpretálni, mint amelyek a beszélők által a beszélgetés adott pontjáiig igaznak tartott propozíciók halmazával a (43)-ban definiált módon inkompatibilisek. Egy mondatban a hangsúlyos *CSAK* partikula jelenléte tehát azt jelzi a hallgatónak, hogy meg kell keresnie, mi az inkompatibilitás forrása, még akkor is, ha ez az első pillanatban nem is teljesen nyilvánvaló számára.

A következő pontban rátérünk annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy Zeevat (2003, 2006)-nak a *TOCH/DOCH* interpretációjával kapcsolatos javaslatai alkalmazhatók-e a magyar *CSAK* esetére, és ha igen, milyen módosításokkal.

4.3. A CSAK mint kontextusjelölő jellemzése

Ha a *CSAK* előfordulásának szükséges és elégséges feltételeit a magyar mondatokban úgy kívánjuk leírni, hogy a partikula a mondat propozicionális tartalmának a kontextussal való inkompatibilitását jelzi a (43) definíció szerint, két problémával találjuk szemben magunkat. Az egyik probléma az, hogy – amint a fenti (32) és (34) alatti diskurzusok is mutatják – a *CSAK* jelenléte nem minden olyan p propozicionális tartalommal rendelkező mondatban elfogadható, amelyre igaz, hogy $\text{sugallva}(\neg p)$ teljesül az adott kontextusban. Zeevat következő holland példája azt mutatja, hogy a nyomatékos *TOCH* használatakor nem ütközzünk hasonló problémákba:

- (44) *Jan droomde dat hij was gezakt voor het examen,*
 Jan álmodta hogy ő létige.3SG.PAST megbuktat.PARTIC PREP a vizsga
maar hij had het TOCH gehaald.
 de ő létige.3SG.PERF a TOCH átment
 'Jan azt álmodta, hogy megbukik a vizsgán, de átment.' (Zeevat 2000:14)

A következő példa szintén azt mutatja, hogy egy olyan mondatban, amelynek a propozicionális tartalma p , a CSAK elfogadhatóságát az határozza meg, hogy a KA tartalmából milyen körülmények között következik p tagadása:

- (45) A: *Nagyon akartam, hogy megválasszák Jánost!*
 B: **CSAK** *nem választották meg!*

Az, hogy a fenti párbeszédet mennyire tartjuk elfogadhatónak, attól függ, hogy pontosan ki is az első beszélő. Amennyiben A egy olyan személy, aki János kampányában fontos szerepet töltött be (amely információ része a KA-nak), akkor teljesen normálisnak tekinthető a fenti párbeszéd. Ha azonban A csak egy egyszerű választó, vagy a kampánystáb kevésbé fontos tagja, akkor B választát ironikusként kell értelmeznünk, mert akkor a rendelkezésre álló információk alapján nem több annak az esélye, hogy a *Jánost megválasztják* propozíció igaz, mint annak, hogy a tagadása igaz. Analóg módon magyarázható az is, hogy a következő szöveg miért koherens:

- (46) *János azt mondta, hogy ma idejön. CSAK nem jött ide.*

(46) első mondata egy ígéretről számol be. Amennyiben valaki tesz egy ígéretet, abból normál esetben azt a következtetést szokták levonni a beszélők, hogy be is fogja tartani az ígéretét (hacsak nem rendelkeznek a személlyel vagy a szituációval kapcsolatban olyan információval, ami ennek ellentmondana).

A másik probléma, amellyel szembe kell néznünk abban az esetben, ha a (43) definíciót a CSAK jellemzésére kívánnánk átvenni, a következő. Mivel mind a KA \models sugallva($\neg p$) mind a KA \models feltehetőleg($\neg p$) kitétel teljesül abban az esetben, ha a CSAK-os mondatot megelőző diskurzusból egy $\neg p$ igazságát állító vagy előfeltevésként bevezető megnyilatkozás hangzott el, (43) alapján a fenti (32) párbeszéd második mondatában a CSAK előfordulását legitimnek kellene tekinteni, ami azonban nem felel meg az adatoknak.

A fenti problémák alapján két lehetséges megoldás adódik. Az egyik az, hogy elvetjük azt az álláspontot, amely szerint a CSAK a mondat propozicionális tartalmának a kontextussal való inkompatibilitását fejezi ki a (43) definíció alapján, és egy mondatban való megjelenésének a szükséges és elégséges feltételeit a következő módon definiáljuk:

- (47) Egy olyan magyar mondatban, amelynek a propozicionális tartalma p , akkor jelenhet meg a CSAK partikula egy adott kontextusban (adott KA esetén) ha KA \models feltehetőleg($\neg p$), de KA $\not\models \neg p$.

A fenti megoldás hátránya, hogy Zeevat eredeti céljával ellentétben, aki a kontextusjelölők fajtái számának minimalizálására törekedett, a kontextusjelölők fajtáinak elszaporodásához vezet. A következő példa alapján megfigyelhető ugyanis, hogy a magyarban létezik egy olyan diskurzupartikula is, az *ám*, amelynek megjelenése teljesen összhangban van a (43) definícióval, hiszen a mondat propozicionális tartalmának a kontextussal való inkompatibilitását fejezi ki:

(48) A: *János azt álmodta, hogy át fog menni a vizsgán.*

B: *Ám nem ment át!*

A másik lehetséges megoldás az lenne, ha tartanánk magunkat ahhoz az elképzeléshez, hogy a CSAK a kontextussal való inkompatibilitást kifejező kontextusjelölő, és az a tény, hogy bizonyos esetekben akkor sem fordulhat elő a mondatban, amikor az ilyen kontextusjelölők előfordulásával szemben támasztott feltételek teljesülnek, annak köszönhető, hogy nemcsak kontextusjelölői funkciója van, hanem az a szerepe is megvan, mint Zeevat (2003, 2006) javaslata szerint minden kontextusjelölőnek, hogy a mondat által kifejezett beszédaktus tulajdonságait módosítja. E két szerep interakciója blokkolja bizonyos olyan kontextusokban a partikula előfordulását, amelyekben az a (43) definíció alapján megjelenhetne.

Bármelyik megoldást választjuk is végül, a következő példa látszólag ellentmond a javaslatainknak, mert a beszélői intuíció alapján legitimnek tűnik a CSAK előfordulása, bár a kontextus látszólag nem teljesíti sem a (43) sem a (47) alatt megfogalmazott feltételeket:

(49) [A és B sétál az erdőben, anélkül, hogy beszélgetnének. Egy madár hangosan, kellemetlenül rikácsol hosszú ideig, majd hirtelen abbahagyja.]

A: *CSAK elhallgatott.*¹¹

Ahhoz, hogy a CSAK előfordulásának (47)-ben felsorolt feltételei teljesüljenek, fel kellene tételeznünk, hogy az ismertetett kontextusból normális esetben következnie kell annak az állításnak, hogy a madár soha nem fogja abbahagyni a rikácsolást, amely nem egyezhet a beszélői intuíciókkal. Miért tartjuk mégis pragmatikailag jólformáltnak a (49A)-beli mondatot? Azért, mert észre vesszük, hogy a beszélő szándéka a humoros hatás keltése, és a humor forrása éppen az, hogy a hallgató kénytelen elképzelni, hogy a szituáció olyan, amelyben a madár megállás nélkül folytathatja a rikoltozást.

5. Egy sajátos kérdő konstrukció?

Az alábbiakban egy olyan, a CSAK partikulát tartalmazó konstrukcióval fogunk foglalkozni, amelyet az irodalomban hagyományosan kérdő konstrukcióként tartanak számon (lásd pl. Károly 1957–62; Kiefer 1988), és többek között a következő példákkal illusztrálható:¹²

(50) *CSAK meg tudod ezt csinálni?* (Károly 1957–62)

(51) *CSAK jár neked valamilyen újság?* (Kiefer 1988)

(52) *Jancsi CSAK felkel dél előtt?* (Kiefer 1988)

Károly (1957–62: 38) szerint a CSAK jelenléte az (50) példában azt jelzi, hogy „a kérdező méltatlannak találná álláspontjának elvetését”. Kiefer (1988) szerint ugyanakkor a partikula azt fejezi ki, hogy „a beszélő azt gondolja, hogy p-nek igaznak kellene lennie, de rendelkezésére állnak olyan bizonyítékok, amelyek azt a vélekedést támaszják alá, hogy lehet, hogy p mégsem igaz”.¹³ A fenti szerzők ugyan nem térnek ki arra, hogy az (50)–(52) pél-

¹¹ Köszönöm a példát Rebrus Péternek.

¹² Az eredeti példákban a CSAK mindenütt kisbetűvel írva jelent meg.

¹³ A szerző fordítása. Az eredeti angol szöveg a következő: „The speaker thinks that p should be the case, but he has got some evidence which makes him believe that p may not be the case after all.” (Kiefer 1988: 109)

dákat milyen intonációval képzelik el, de úgy vélem, hogy a tartalmukat, és azt tekintve, hogy a szerzők véleménye szerint az általuk elképzelt interpretáció rekonstruálásához a hallgatónak nincs szüksége a megelőző kontextus ismeretére, a fenti mondatok preferált kiejtése az, amelyben emelkedő dallammal zárulnak. Ez a fajta kiejtés különbözik a kérdő mondatok hagyományos, mondatvégi emelkedő–eső intonációjától, amely például a (35) párbeszéd utolsó, alább megismételt mondatának normál ejtését jellemzi:

(53) (Szóval) **CSAK** szeretik Jánost a diákok?

A 4. pontban tett megállapítások alapján (53) olyan kontextusokban fordulhat elő, amelyekben a 'Jánost szeretik a diákok' állítás a mondat kimondásának pillanatában inkompatibilis a beszélő és a hallgató által igaznak tekintett propozíciókkal. Azt, hogy a kérdés feltevése nem hiábavaló, az biztosítja, hogy elképzelhető, hogy időközben felmerült egy olyan körülmény, amely a fenti kontextusban elfogadott állítások valamelyikének ellentmond.

Az (50)–(52) és az (53) alatti mondatok részletesebb összehasonlítása további formai és interpretációs különbségekre mutat rá. Egyrészt, az (53) mondat, szemben (50)–(52)-vel, rendelkezik a kérdő mondatok prototipikus formai tulajdonságaival, amit az mutat, hogy a kérdő mondatfajta diagnosztizálására alkalmas *-e* kérdő partikula szabadon beilleszthető az előbbibe, az utóbbiakba azonban nem. Másrészt, bár mind a két mondatfajta alkalmas arra, hogy a hallgató valamiféle reakcióját idézze elő (a preferált reakció mindkét esetben egy egyetértést kifejező válasz), egy emelkedő dallammal záruló „kérdés”, mint amilyenek az (50)–(52) mondatokat leírtuk, nem alkalmas arra, hogy olyan szituációban előforduljon, amikor a kérdezőnek valódi információra van szüksége. Ennek a megfigyelésnek a jogsága úgy látható be, hogy az (50)–(52) alatti megnyilatkozásokat megpróbáljuk az *Igaz vagy nem?* kérdéssel folytatni. Míg a normál eldöntendő kérdések esetében a fenti típusú kiegészítés nem befolyásolja a szöveg elfogadhatóságát és az elvárt válaszok fajtáit, az emelkedő dallammal ejtett (50)–(52) mondatok fenti módon való folytatása meglehetősen szokatlan szövegeket eredményez. Ráadásul az is megfigyelhető, hogy a prototipikus eldöntendő kérdésekkel szemben (50)–(52)-re nem lehet egyszerű *Igen*-nel vagy *Nem*-mel válaszolni.

A fenti tulajdonságok alapján az a következtetés adódik, hogy az (50)–(52) példák esetében valójában nem eldöntendő kérdő mondatokkal, hanem sajátos intonációjú kijelentő mondatokkal van dolgunk. E kijelentő mondatok interpretációs tulajdonságai azonban bizonyos tekintetben eltérnek azokétól, amelyeket a prototipikus kijelentő mondatoknak szokás tulajdonítani, de eltérnek azokétól a mondatokétól is, amelyeket a német és az angol nyelvű szakirodalomban „emelkedő dallamú kijelentő mondatoknak” (*rising declaratives*) neveznek. Az utóbbi típusú konstrukciók, amelyeket kijelentő mondati szórend, de kérdő mondati intonáció jellemez, Gunlonson (2003) szerint arra alkalmasak, hogy jelezzék, egyrészt, hogy a beszélő nem kötelezi el magát a mondat kijelentéstartalmának igazsága mellett, mint egy kijelentő mondat esetében, másrészt, hogy a beszélő szerint a hallgató el van kötelezve a fenti propozíció igazsága mellett.¹⁴ Az (50)–(52) alatti magyar mondatokra

¹⁴ Például, a kérdő mondati intonációval ejtett *It's raining?* 'Esik az eső?' mondat egy olyan szituációban helyénvaló, amikor a hallgató helyzetéből a beszélő szerint nyilvánvalónak tűnik, hogy elkötelezett annak a propozíciónak az igazságát illetően, hogy 'Esik az eső' (pl. vizes ernyővel lép be az épületbe).

véleményem szerint csak az a tulajdonság jellemző, hogy a beszélő nincs elkötelezve a mondat kijelentéstartalmának igazsága mellett, de a hallgatónak semmilyen elkötelezettséget nem tulajdonítanak. Ez utóbbi tény abban is megmutatkozik, hogy egy magában tűnődő beszélő is kimondhatja őket. Összegezve tehát elmondható, hogy az emelkedő dallamban végződő magyar kijelentő mondatok nem tekinthetők kérdő beszédaktusok kifejezőinek (szemben Fónagy–Magdics (1967: 46) állításával, amely szerint a befejezetlen, emelkedő dallamban végződő kijelentő mondatok kérdő mondatokká válhatnak), hanem csak nem prototipikus állítások kifejezőinek.

Ezek után felvetődik a kérdés, hogy mi az oka annak, hogy a CSAK partikula gyakran jelenik meg ilyen emelkedő intonációjú kijelentő mondatokban a magyarban. Bár a választ illetően ezen a helyen csak spekulációkba tudunk bocsátkozni, valószínűnek tűnik, hogy ez a konstrukció nagyon alkalmas egy bizonyos beszélői attitűd kifejezésére, amikor a beszélő azzal kapcsolatos reményének akar hangot adni, hogy egy olyan állítás, amelynek igazsága a megelőző szövegből ismert információk alapján nem tűnik valószínűnek, mégis igaz (például azért, mert az állítás hamissága a beszélő alapvetőbb, világról való ismereteinek mondana ellent, amelyeket a hallgató természetesen nem feltétlenül kell, hogy osszon).

6. A CSAK diskurzuspartikula és a *csak* skaláris partikula

Azok után, hogy a mondat legerősebb hangsúlyát viselő CSAK diskurzuspartikula diskurzusbeli megjelenésének feltételeit és interpretációját áttekintettük, felmerül a kérdés, hogy vajon miért éppen a kizáró vagy skaláris jelentésű *csak* partikula e homonímája rendelkezik a fenti jelentéssel. Tekintettel arra, hogy a *csak* kizáró, illetve skaláris jelentésben már a legkorábbi magyar írott nyelvemlékekben is előfordul (lásd Pólya 2007), a fent jellemzett diskurzuspartikula használattal pedig csak a 17. század második felétől találkozunk, hipotézisünk az, hogy a CSAK diskurzuspartikula a kizáró/skaláris partikulából alakult ki. Pontosabban azt fogjuk mondani, hogy a diskurzuspartikula a *csak*-nak a (28) alatt jellemzett skaláris jelentéséből alakult ki, amely a történetileg korábban tetten érhető kizáró jelentésből fejlődött ki. Amint a 2. pont végén már megjegyeztük, valószínűnek tartjuk, hogy a *csak* partikula kétféle jelentése egységes formában is felírható, de ennek a kérdésnek a vizsgálatával ehelyütt nem foglalkozunk.

Illusztrációként elsőként tekintsünk néhányat azon történeti példák közül, amelyekben a *csak*-ot csak úgy értelmezhetjük, mint a fentiekben vizsgált CSAK diskurzuspartikulát.

- (54) ...*soha addigh megh nem gyogyul valamigh én az berekbül füvet nem hozok, de csak had kilogyik maga mellyét vervén, csak nem gondolok véle ugy mond, mert engem igen megh szidalmazot, tudode...* (1737) (Pólya 2007)¹⁵
- (55) *Ferus tanulása iránt én megh nyugtattam már elmémet Tapolczányi oppinioján, ha az Diaeta nem változtattja. Ratisbonaval pedig csak az Német nyelvért ijesztem, de csak nem kap rajta, s ha csak oda nem adom, nem is hiszem, hogj soha megh tanullja.* (Károlyi Sándor levele, 1722)¹⁶

¹⁵ A példa eredeti forrása: Schram Ferenc (szerk.) 1970. *Magyarországi boszorkányperek I-III*. 1529–1768. Akadémiai Kiadó, Budapest.

¹⁶ Forrás: Csobó Péter és mtsai (szerk.) 1994. *Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724)*. KLTE, Debrecen.

- (56) *Serédjné hugom asszonyinak lesz válasza Szivem, de publicum levén, nem kedveskedhetem benne, mert most is vettem Prágából az erdélyi cancellárius levelét azok iránt, s az ő Felsege inteniójának csak végebe kell menni.*

(Károlyi Sándor levele, 1723)¹⁷

Az (54)–(56) szövegeket megfigyelve könnyen belátható, hogy bennük a CSAK-ot tartalmazó mondatok mindegyike olyan, hogy propozicionális tartalmának tagadása normál körülmények között következhet a megelőző kontextusból. A példákat ráadásul csak úgy lehet felolvasni is, ha a *csak*-ot hangsúlyosan ejtjük.

Álláspontunk szerint a CSAK partikula **szemantikai újraelemzés** (angolul: *reanalysis*) révén alakult ki a skaláris jelentésű partikulából. Eckardt (2006) szerint szemantikai újraelemzés akkor következik be, amikor a beszélők **pragmatikai túlterheltséggel** (angolul: *pragmatic overload*) küzdenek, vagyis amikor a pragmatikai információk, előfeltevések, implikaturák stb. kiszámításához a kontextus nem ad számukra elég információt. Ilyenkor azt a kifejezést, amelynek az interpretációja az említett előfeltevéseket, implikaturákat igényli, olyan módon elemzik újra, hogy ez utóbbiak felhasználására ne legyen szükség.

Nézetünk szerint a skaláris *csak* újraelemzését a következőkhöz hasonló példák indíthatták el, amelyekben Pólya (2007) szerint a *csak* lekicsinylő, becsmérlő jelentést fejez ki:

- (57) *De csak kár, hogy szólasz.* (Balassi Bálint: Szép magyar komédia, 1589)

- (58) *És hogy mikor az szakadást kezdé, akkor csak egyedül vólt.*
(Pázmány Péter: Az pápisták bálványozásárul, 1609)

A fenti két példának két közös vonása van. Egyrészt a mondat fókusz szerepű összetevői, amelyekkel a *csak* asszociálódik, mind a két esetben olyanok, hogy amennyiben az általuk bevezetett alternatívák halmazának elemeit aszerint rendezzük sorba, hogy azok mennyire számítanak „értékesnek” vagy „pozitívnak”, ők maguk mindkét esetben a lista legalján helyezkednek el. Amennyiben tehát a *csak* skaláris jelentésében azt az interpretációt kapja, amit (28)-ban leírtunk, akkor a *kár* és az *egyedül* lexikális jelentéséből adódóan minden kontextusban teljesülni fognak a *csak*-nak tulajdonított előfeltevések a fenti mondatokra, vagyis az, hogy a velük asszociálódott fókusz a legelső eleme az adott kontextusban relevánsnak tekintett alternatívái halmazának, amelyek egyébként egymást kölcsönösen kizárják. Így a *csak* fenti jelentésében teljesen felesleges a mondatok szándékolt jelentésének kifejezéséhez. Az (57)–(58) példák másik közös vonása, nevezetesen az, hogy a mai magyar nyelvben egyedül akkor tartjuk őket grammatikusnak, ha a *csak* a mondat legerősebb hangsúlyát kapja, éppen azt mutatja, hogy a beszélők újraelemzték a kérdéses mondatokat, és a *csak*-nak egy új jelentést tulajdonítottak.

Az újraelemzés az (57)–(58) példák esetében abból indulhatott ki, hogy a hallgató feltette magának a kérdést, miért tarthatta a beszélő szükségesnek, hogy a *csak* partikulát használja, hiszen a mondat anélkül is azt fejezi ki, hogy a fókusz jelölétének azon alternatívái közül, amelyekre a háttér által megjelölt tulajdonság vonatkozhat, ez a tulajdonság egyedül a minimálisra vonatkozik. A fenti kérdésre az egyetlen lehetséges válasz az, hogy a beszélő azért hangsúlyozta a fókusz jelölétének minimalitását, hogy rámutasson, a fenti

¹⁷ Forrás: Csobó Péter és mtsai (szerk.) 1994. *Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724)*. KLTE. Debrecen.

tényállás ellentétben áll azokkal az elvárásokkal, amelyek szerint a háttér által jelölt tulajdonság a fókusz egymást kölcsönösen kizáró alternatívái közül valamely nem minimálisra teljesül. Az, hogy a mondat kimondása előtt a beszélők elvárása az volt, hogy a fent H-val jelölt tulajdonság a (minimális) F valamely tőle különböző alternatívájára teljesüljön, úgy is megfogalmazható, hogy az elvárás az volt, hogy H(F) ne legyen igaz. A jelentésváltozás következő lépésében a beszélők a *csak* fenti jelentését úgy általánosították, hogy ezek után a partikula alkalmassá vált annak jelzésére, hogy a mondat kimondása előtt a beszélők (kontextuális információkon alapuló) várakozása az volt, hogy a mondat propozicionális tartalma nem igaz. A következő példa a *csak* jelentésváltozásának már azt a fázisát illusztrálja, amikor a fent leírt általánosítás végbement:

- (59) *Nem következik ebből, hogy már ma minden nemes ember belsőképpen is érdemesebb vitéz vagy tudós volna a nem nemesnél: érdemekkel nemesült atyának lehetnek érdemtelen gyermeki, kiket aztán csak nemeseknek kell tartani mert mit csináljon az ilyekkel a világot?* (MTK)¹⁸

Mivel a fenti szöveg kontextusában nem mondható el, hogy az utolsó tagmondat fókusza (*nemeseknek*) az általa bevezetett alternatívák közül a minimálisat jelölné bármilyen nyilvánvaló rendezés szerint, a predikátum (*kell tartani*) szándékolt jelentése pedig kizárja, hogy egyszerre teljesüljön a fókusz több alternatívájára, megállapítható, hogy a *csak*-nak nem tulajdoníthatunk sem skaláris sem kizáró jelentést, hanem egyedül diskurzuspartikulaként értelmezhető a szövegben. Ezt az is mutatja, hogy a mondat kiejtett változata csak úgy grammatikus, ha a partikulára esik a mondat főhangsúlya.

Így már csak az a kérdés maradt hátra, hogy mi az oka annak, hogy a CSAK diskurzuspartikulának a mondat legerősebb hangsúlyát kell viselnie. Nézetünk szerint kétféle indok lehetséges, bár az is lehet, hogy a jelenség magyarázata a kétféle indok kombinációjából adódik. Az egyik magyarázat az lehet, hogy blokkolásról van szó: a hangsúly szerepe az, hogy megkülönböztesse a diskurzuspartikulát a skaláris partikulától.¹⁹

A másik magyarázat a mondatok információs szerkezetének tulajdonságaira épít: mivel a CSAK diskurzuspartikulát tartalmazó mondat propozicionális tartalma a kontextusban már „aktíválva” volt (hiszen a beszélőknek voltak elvárásai a fenti propozíció igazságával kapcsolatban), az egyetlen igazán új információt a mondatban a partikula hordozza, ezért lehetséges, hogy ő viselje a mondat legerősebb hangsúlyát.

A következő korpuszbeli példa mutatja, hogy azt az interpretációt, amelyet eddig a főhangsúlyt viselő CSAK diskurzuspartikulának tulajdonítottunk, bizonyos dialektusokban ki lehet fejezni a *csak* partikula olyan megkettőzött változatával, amelynek az első tagja szintén hangsúlyt visel:²⁰

¹⁸ Eredeti forrás: Bessenyei György: *A magyar nemzetnek szokásairól, erkölcséről, uralkodásának módjairól, törvényeiről és nevezetesebb viselt dolgairól.* (1778)

¹⁹ A *csak* két interpretációjának hasonló, intonációs mintán alapuló megkülönböztetésével van dolgunk például a (19a) és hangsúlytalan *csak*-ot tartalmazó megfelelője esetében. A hangsúly azt jelzi, hogy a *csak* a fókuszpozícióban lévő elemmel asszociálódik, a hangsúlytalanság pedig azt, hogy az utána következő elemmel.

²⁰ Köszönöm Bartos Hubának, hogy erre a tényre felhívta a figyelmemet.

- (60) *A kérdés eldőlt: mennek az úszók, a Széchy-team tagjai Ausztráliába edzőtáborozni. Sokan irigyelhetik őket ezért (vagy a Kiss László vezette csapatot Dél-Afrikáért), de az eredmények eddig maximálisan igazolták az egzotikus alapozások jogosságát. Ez üthetett szöveget az OTSH-elnökének, Harcsár Istvánnak fejébe is, amikor félig-meddig saját nyilatkozatai ellenére, belső sporthivatali bugyrokából, egyben az úszók jövő évi kontójára CSAK-csak előteremtett 3 millió forintot.* (MNSZ)

Bár ebben a dolgozatban a CSAK-csak alakú diskurzuspartikulával nem foglalkoztunk részletesebben, valószínűnek tűnik, hogy a megkettőzés ugyanúgy a csak kizáró/skaláris partikulától való megkülönböztetést szolgálja, mint a „szimpla” partikula hangsúlyozása.

7. Összefoglalás

Ebben a tanulmányban amellet érveltünk, hogy a magyar hangsúlyos CSAK partikula valamennyi előfordulása nem tekinthető a csak kizáró vagy skaláris jelentésű partikula fókuszált változatának, bizonyos esetekben csak úgynevezett diskurzuspartikulaként interpretálható. Ezek után arra tettünk kísérletet, hogy meghatározzuk azoknak a kontextusoknak a formális jellemzőit, támaszkodva a holland és német hasonló jelentésű partikulák irodalmi elemzésére, amelyekben a fenti diskurzuspartikula megjelenhet, vagy amelyekben kötelezően meg kell jelennie. A cikk további részében elemeztünk egy sajátos konstrukciót, amelyben a fenti CSAK partikula gyakran megjelenik, végül pedig egy javaslatot fogalmaztunk meg annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy hogyan alakulhatott ki történetileg a fenti diskurzuspartikula interpretációja a skaláris partikula szokásosnak tekintett interpretációjából.

Hivatkozások

- Abraham, Werner 1991. Discourse particles in German: How does their illocutive force come about? In Werner Abraham (szerk.) *Discourse Particles: Descriptive and theoretical investigations on the logical, syntactic and pragmatic properties of discourse particles in German*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 203–252.
- Balogh, Kata 2005. Complex focus versus double focus. In Cornelia Endriss – Christian Ebert (szerk.) *Proceedings of Sinn und Bedeutung 10*. ZAS Papers in Linguistics 44. Online: http://www.zas.gwz-berlin.de/index.html?publications_zaspil
- Bonomi, Andrea – Paolo Casalegno 1993. ONLY: Association with focus in event semantics. *Natural Language Semantics* 2: 1–45.
- Eckardt, Regine 2006. *Meaning Change in Grammaticalization: An inquiry into semantic reanalysis*. Oxford University Press. Oxford.
- É. Kiss, Katalin 1998. Identificational focus versus information focus. *Language* 74: 245–273.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Fábricz Károly 1986. *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*. Kandidátusi Disszertáció. MTA. Budapest.
- Fónagy Iván – Magdics Klára 1967. *A magyar beszéd dallama*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gunlogson, Christine 2003. *True to Form: Rising and Falling Declaratives as Questions in English*. Routledge. New York.

- Gärtner, Hans-Martin – Beáta Gyuris 2007. *Interpreting* vajon. Előadás. International Conference on the Structure of Hungarian. New York, 2007. május 24.
- Gyuris, Beáta 2008. The interpretation of a “contrast-marking” particle. Konferencia-előadás *Proceedings of the 18th International Congress of Linguists*. Seoul. Korea.
- Halliday, M. A. K. 1967. Notes on transitivity and theme in English. Part 2. *Journal of Linguistics* **3**: 199–244.
- Horn, Lawrence 1969. A presuppositional analysis of only and even. *Papers from the fifth regional meeting*. Chicago Linguistic Society. 318–327.
- Károly Sándor. 1957–62. A módosító szók. In Tompa József (szerk.) *A mai magyar nyelv rendszere: Leíró nyelvtan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 260–290.
- Kenesei István 1989. Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **17**: 105–152
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Magyar Nyelvőr* **119/3**: 293–308.
- Kiefer, Ferenc 1988. Modal particles as discourse markers in questions. *Acta Linguistica Hungarica* **38**: 107–125.
- Kocsány Piroska 1986. *A mondás mint szövegtípus*. Kandidátusi disszertáció. MTA. Budapest.
- Kugler Nóra 1998. A partikula. *Magyar Nyelvőr* **122/2**: 214–219.
- van Leusen, Noor – László Kálmán 1993. *The interpretation of free focus*. ILLC Prepublication Series CL-93-01. ILLC. Univ. of Amsterdam.
- Meibauer, Jörg 1994. *Modaler Kontrast und konzeptuelle Verschiebung: Studien zur Syntax und Semantik deutscher Modalpartikeln*. Niemeyer. Tübingen.
- Péteri, Attila 2002. *Abtönungspartikeln im deutsch–ungarischen Sprachvergleich*. PhD-disszertáció. ELTE. Budapest.
- Pólya Katalin 2007. *Adalékok a csak partikula történeti változásaihoz*. Kézirat. MTA NYTI.
- Stalnaker, Robert 1978. Assertion. *Syntax and Semantics* **9**: 315–332.
- Szabolcsi, Anna 1994. All quantifiers are not equal: The case of focus. *Acta Linguistica Hungarica* **42–43**: 171–187.
- Thurmair, Maria 1989. *Modalpartikeln und ihre Kombinationen*. Niemeyer. Tübingen.
- Weydt, H. 1969. *Abtönungspartikel: Die deutschen Modalwörter und ihre französischen Entsprechungen*. Gehlen. Bad Homburg v.d.H.
- Zeevat, Henk 2000. Discourse particles as speech act markers. *LDV-Forum* **17**: 74–91.
- Zeevat, Henk 2003. Particles: Presupposition triggers, context markers or speech act markers. In Reinhart Blutner – Henk Zeevat (szerk.) *Optimality Theory and Pragmatics*. Palgrave Macmillan. 91–111
- Zeevat, Henk 2006. A dynamic approach to discourse particles. In Kerstin Fischer (szerk.) *Approaches to Discourse Particles*. Elsevier. Oxford, Amsterdam. 133–148.
- Zimmermann, Malte megj. előtt. Discourse Particles. In Paul Portner – Claudia Maienborn – Klaus von Heusinger (szerk.) *Handbook of Semantics (= Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft)*. Mouton de Gruyter. Berlin.

ÉN, MAGAM, ÖNMAGAM

RÁKOSI GYÖRGY

1. Bevezetés*

A modern nyelvtudomány egyik leggyakrabban kutatott területének számít a főnévi csoportok koreferenciaviszonyainak vizsgálata. Az alábbi mondatpár egy, a korreferencia nyelvtani meghatározottságát közvetlen mutató ellentétet reprezentál: egy személyes névmás lehet egy azonos tagmondaton belüli anaforának (hagyományos terminológiával: **visszaható névmás**) az előzménye (1a), fordítva viszont elfogadhatatlan szerkezetet kapunk (1b).

- (1) a. *Én magamat is közéjük számítom.*
b. **Magam engem is közéjük számítom.*

Mindez jól ismert tény. A visszaható névmásnak létezik ugyanakkor a magyarban egy morfológiailag összetettebb és korántsem ritkán használt változata, az *önmaga*.¹ Első pillantásra úgy tűnik, nincs lényegi nyelvtani különbség a *maga* és az *önmaga* közt, hiszen például a fenti mondatpárban az előbbit az utóbbival kicserélve azonos megítélésű és hasonló jelentésűnek tetsző mondatokat kapunk.

- (2) a. *Én önmagamat is közéjük számítom.*
b. **Önmagam engem is közéjük számítom.*

Ebben a tanulmányban azt a kérdést fogom megvizsgálni, hogy vajon valóban egyenértékű-e a két visszaható elem, vagyis egyezik-e a nyelvtani kategóriájuk, és ugyanazon a módon járulnak-e hozzá a mondat jelentéséhez. Számos, az irodalomban eddig javarészt nem tárgyalt adat áttekintése után amellet fogok érvelni, hogy a válasz egyértelműen nemleges. Az *önmaga* elemnek nagyon fontos tulajdonsága az, hogy morfológiailag összetettebb, mint az alap visszaható anafora, a *maga*, és ennek az összetettségnek jelentős nyelvtani következményei vannak.

A cikk felépítése a következő. A **2. részben** röviden áttekintem a visszaható névmási anaforával a magyar nyelv vonatkozásában foglalkozó szakirodalom számunkra releváns megállapításait. A **3. részben** amellet érvelek, hogy az *önmaga* nem tekinthető a szokásos értelemben vett nyomatékosító vagy személyes névmásnak, majd pedig a **4. részben** megmutatom, hogy az *önmaga* és a *maga* eloszlása és használata több fontos tekintetben is eltér. Ezeket az eltéréseket abból vezetem le az **5. részben**, hogy az *önmaga* elemet nem egy

* Köszönettel tartozom Bartos Hubának, Martin Everaertnek, Volker Gastnak, Ekkehard Könignek, a szegedi konferencia résztvevőinek valamint a névtelen lektornak a munkámhoz fűzött megjegyzésükért, melyeket igyekeztem hasznosítani ennek a cikknek az elkészítése során. Természetesen minden esetleges hibáért engem terhel a felelősség.

¹ Az *önmaga* nem egyedüli a kategóriájában: az *önnönmaga*, a *jómaga*, a *maga-maga* és a *saját maga* szintén az alap visszaható névmásból képzett összetett elemek, de a tulajdonságaik nem mindenben egyeznek meg az *önmaga* tulajdonságaival, és az utolsó kivételével nem számítanak gyakorinak a mai magyar beszélt nyelvben. Ennek a cikknek a tárgya az *önmaga*, és a többi összetett visszaható elemmel itt nem áll módomban foglalkozni.

hagyományos anaforaként, hanem egy alapvetően nem szintaktikai jellegű – és így szigorúan véve nem is a kötélmélet hatálya alá eső – összeindexelést megkívánó, szerkezetileg a tulajdonnevekkel rokonítható referáló kifejezésként elemzem. Végezetül a **6. rész** a cikk mondanivalójának rövid összefoglalását adja.

2. Az *önmaga* a korábbi szakirodalom tükrében

A Chomsky (1981) által kidolgozott és a kormányzás és kötés elméletének lényegi részét képező, mára klasszikusnak számító kötélmélet két csoportra osztja a hagyományosan csak **névmások** összefoglaló címkével emlegetett elemeket. A tulajdonképpeni névmások, mint például az *én* vagy az *az*, rendelkezhetnek önálló referenciával, míg az anaforák, mint a *maga* vagy az *egymás*, nem. Eloszlásukat a **kötéselvek** határozzák meg, melyeket most É. Kiss–Szabolcsi (1992: 68) alapján ismertetek.

(3) Kötéselvek

A: Az anaforáknak kötve kell lenniük kormányzó kategóriájukban.

B: A személyes névmásoknak szabadoknak kell lenniük kormányzó kategóriájukban.

C: A referáló kifejezéseknek szabadoknak kell lenniük.

Maga a **kötés** egy azonos referenciális indexet viselő előzmény és egy anaforikus elem közötti hierarchikus függőségi viszony, a **szabadság** pedig ennek hiánya. Számunkra kevésbé fontos most a kormányzó kategória pontos meghatározása: a cikk célkitűzései szempontjából elegendő, ha a tagmondatnál azonosítjuk. Emellett eltekintek azoktól a kötélméleti szempontból egyébként közvetlenül releváns problémáktól is, melyeket a magyar nyelv nemkonfigurációs jellege okoz.² Az ebben a cikkben tárgyalandó adatok értékelését közvetlenül nem befolyásolja az érintett összetevőknek a nyílt szintaxisban elfoglalt helye.

A (3) által jellemzett megközelítésben, mely a kötélméleti adatokkal foglalkozó magyar generatív nyelvészeti irodalomban is meghatározó, az anaforák egy egységes osztályt képeznek. Ennek fényében nem meglepő, de mindenesetre érdekes tény, hogy az A-kötéselv működését reprezentálni hivatott szerkezetekben egyes művekben rendszerszerűen többnyire az *önmaga*, és nem pedig az egyébként az alapvető magyar reflexív anaforának tekinthető *maga* szerepel (lásd az É. Kiss 1987, 1994, 2002; valamint az É. Kiss–Szabolcsi 1992 által hozott példákat). Mindez arra az előfeltevésre épül, hogy az *önmaga*, csakúgy, mint a *maga*, egy rendes anafora, és nincs a kettő közt mondatnialag releváns különbség.

Az 1980-as évek közepétől ugyanakkor egyre nagyobb teret nyert az a felismerés, hogy a Chomsky-féle kötélméletben (1981) anaforaként kezelt elemek egy része morfológiailag összetett, és ennek a belső szerkezetnek közvetlen hatása van az anaforák szintaxisára. Az angol *each other* 'egymás' kölcsönös névmásról például kimutatták, hogy benne az *each* 'minden' morféma szintaktikailag aktív, és tulajdonképpen kvantorként viselkedik, ami miatt az *each other* olyan szerkezetekben is előfordulhat, ahol a *himself* 'maga' nem (vö. Lebeaux 1983; Heim–Lasnik–May 1991). Ami a visszaható névmásokat illeti, világossá vált többek közt, hogy a *himself*-típusú összetett anaforák eloszlása lényegesen különbözik az elsősorban az újlatin és az egyes germán és szláv nyelvekből ismert *se/sich*-típusú monomorfémikus elemekétől, melyek egyébként szintén reflexiváló funkcióval

² Ezen problémák különböző jellegű megoldásai találhatók É. Kiss (1987, 1994, 2002), É. Kiss–Szabolcsi (1992) és Alberti (1998) műveiben.

bírnak (lásd különösen Reinhart–Reuland 1993; Reuland 2001). Ezen adatok tárgyalásától most eltekintek, mivel a *maga* és az *önmaga* közti különbség jellegében másfajta lesz, mint amelyekről az itt hivatkozott művekben szó esik. Ebből a gyors felülnézetből is jól látható azonban az a tendencia, mely a klasszikus kötéselmélet anaforafelfogásának a finomítására törekszik. Hogy hogyan, arról részletesebben szó lesz az 5. részben. Annyit mindenestre máris leszögezhetünk, hogy mindezek alapján az lenne váratlan, ha a *maga* és az *önmaga* nyelvtanilag egyenértékű volna.

A generatív szakirodalomban ugyanakkor tudomásom szerint egyedül Everaert és Szendrői (2002) jutottak arra a felismerésre, hogy a *maga* és az *önmaga* nyelvtana nem azonos. Ők két fontos különbségre hívják fel a figyelmet. Egyrészt, csak az *önmaga* fordulhat elő alanyi szerepben, a *maga* nem.

(4) *Jánost érdekli *maga/önmaga.*

Másrészt a *maga* sok szempontból a magyar szakirodalomban **igemódosítóknak** nevezett elemekkel rokon. Előfordulhat például olyan idiomatikus szerkezetekben, melyekben komplex predikátumot alkot az igével (5a), és a posztverbális tartományban szeret közvetlenül az igéhez simulva hangsúlytalan pozícióban maradni (5b).

(5) a. *János magába/*önmagába fordult.*
b. *Megmutattam Marinak [?]magát/önmagát.*

Everaert és Szendrői (2002) mindezt azzal magyarázzák, hogy míg a *maga* egy egyszerű NP kategóriájú főnévi csoport (6a), addig az *ön*-morféma (melyet ők az udvarias személyes névmásnak tartanak) egy DP-vé bővíti ki az *önmagát* (6b).

(6) a. [_{NP} [_N *maga*]]
b. [_{DP} [_{D'} [_D *ön*] [_{NP} *maga*]]]

A DP-burok kiépítése mintegy „elfedi” a *maga* egyeztetőjegyzeit (φ-jegyek), ami miatt alanyi szerepben egyéb híján egyes szám harmadik személyű egyeztetést mutat az igével.

(7) *Nekem tetszik/*tetszem önmagam.*

A (6)-ban összefoglalt elemzés valóban kielégítő, és a morfológiai különbségeket is felhasználó magyarázatát adja a (4), (5) és (7) alatt szerepeltetett adatoknak. Látni fogjuk azonban, hogy ez az elemzés nem ad kielégítő magyarázatot egyes, a 4. részben tárgyalandó adatokra, és mivel részben helytelen predikciókat is tesz, az 5. részben egy alternatív megoldást fogok ismertetni.

Mielőtt azonban továbbmennénk, röviden tekintsük át a hagyományos leíró nyelvtanoknak a kérdésben képviselt álláspontját, melyet a Keszler szerkesztette *Magyar grammatika* (Keszler 2000: 160–163) alapján ismertetek. Itt azt a megállapítást találjuk, hogy a *maga* „visszaható névmás nyomatékosítása történhet” az *önmaga* „nyomatékosító szóval”, vagyis az utóbbit tekinthetjük az előbbi nyomatékosított formájának. Nem fejtik ki azonban, hogy a **nyomatékosítás** fogalma pontosan mit is takar, másrészt ugyanakkor azt is állítják, hogy a *maga* visszaható névmás homonim a *maga* „nyomatékosító személyes névmással”. Szerintük ez a nyomatékosító elem szerepel a (8a) mondatban, míg a (8b)-ben a visszaható névmás.

- (8) a. *Magad is beláthatod.*
 b. *Láttam magamat a tükörben.*

Ezzel analóg módon, a *Magyar grammatika az önmagá-t* (alanyi szerepű) személyes névmásnak tekinti a (9a)-ban, de visszaható névmásnak a (9b)-ben.

- (9) a. *Önmagad is beláthatod.*
 b. *Láttam önmagamat a tükörben.*

Így tulajdonképpen csak annyi a különbség a két reflexív elem közt, hogy az *önmaga* „visszaható névmás”-ként is nyomatékos (9b), míg a *maga* nem (8b). Közös bennük ugyanakkor, hogy mind a kettő lehet „személyes névmás” is, lásd (8a) és (9a), és ilyenkor mind a kettő egyformán nyomatékosító funkcióval bír.

Ebben az elemzésben tehát két lényegi állítást tesznek az *önmaga* nyelvtani státuszáról: (i) az *önmaga* a *maga* nyomatékos formája, (ii) az *önmaga* lehet személyes névmás is. A következő, sorrendben a harmadik részben először ezt a két állítást igyekszem megcáfolni, majd a 4. részben további, az eddigi irodalomban nem említett különbségeket ismertetek az *önmaga* és a *maga* közt.

3. Az *önmaga* névmási és nyomatékosítói elemzése ellen

3.1. Az *önmaga* nem egyszerűen a *maga* nyomatékosítói alakja

König és Gast (2006) részletes tipológiai áttekintésükben amellest érvelnek, hogy a **nyomatékosítók** (*intensifiers*) egy egyetemesen jól beazonosítható szóosztályt képeznek. Az angolban, csakúgy mint a magyarban, az alap anafora használható nyomatékosítóként is, bár sok nyelvben a két funkcióra két különböző szótári elem áll rendelkezésre. Tekintünk most meg egy angol példát:

- (10) *Mrs. Dalloway wanted to buy the flowers herself.*
 Mrs. Dalloway akarta venni a virágokat maga
 'Mrs. Dalloway maga akarta megvenni a virágokat.'

Ebben a mondatban a *herself* 'maga' nem anaforaként, hanem nyomatékosítóként szerepel, hiszen nem vonzati pozícióban van, hanem az alanyi vonzatnak az asszociáltja. Mint olyan, rendszeren fókuszhangsúlyt is kap.

König–Gast (2006) összesen négy, nyelvtipológiaiilag motivált nyomatékosító funkciót különböztet meg, melyeket én most közvetlenül a számunkra releváns magyar adatokon szemléltetek. Azt kell tehát megvizsgálnunk, hogy a *maga* és az *önmaga* mennyire képesek betölteni ezeket a nyomatékosítói funkciókat.

Az első funkciót König és Gast **adnominális használatnak** nevezi. Ilyenkor a nyomatékosító asszociáltjának a jelölését kontrasztba állítjuk egy olyan kontextuálisan beazonosítható individuumhalmazzal, melynek elemei szoros konceptuális kapcsolatban állnak a szóban forgó argumentumnak a jelölésével. A (11a) mondatban Budapest van ilyen módon szembeállítva az agglomerációjával.

- (11) a. *Jobban kedvelem Budapestet, mint (magát) az agglomerációt (magát).*
 b. *Jobban kedvelem Budapestet, mint (*önmagát) az agglomerációt (*önmagát).*

- (12) *A virágokat maga/*önmaga az elnök helyezte el az emlékművön.*

Amint a (11b) és a (12) mondatok mutatják, az *önmaga* nem töltheti be ezt a funkciót.

A következő két funkcióra König és Gast **határozói használatként** utalnak. A **határozói-kizáró** használatban a nyomatékosító 'egyedül, magától' jelentésben szerepel. Erre a célra a magyarban általában a *maga* használatos, bár az *önmaga* is elfogadható, különösen, ha jobban el van szakítva az asszociáltjától (13b).

- (13) a. *Mrs. Dalloway maga/önmaga akarta megvenni a virágokat.*
 b. *...de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől, maga/önmaga lemondott,...*

A **határozói-bennfoglaló** használatban a nyomatékosító a magyarban az *is* partikulával együtt szerepel. Ilyenkor az *önmaga* csak csökkent mértékben elfogadható, a *maga* viszont teljesen természetes ismét.

- (14) a. *Én magam is/önmagam is köztük voltam.*
 b. *János egyszer maga is/önmaga is vándorárús volt.*

Végezetül, König–Gast (2006) a birtokos jelzői („attributív”) használatot is a nyomatékosító funkciók közé sorolja. Tény, hogy a magyarban általában erős kontextuális támogatottság szükséges ahhoz, hogy akár a *maga*, akár az *önmaga* birtokosi pozícióban lehessen. Ugyanakkor korpuszadatok előzetes vizsgálata alapján úgy tűnik számomra, hogy az *önmaga* ebben a szerepben is jelöltebb, mint a *maga*; vagyis kevésbé gyakran fordul elő, és nem feltétlenül teljesen elfogadható ott, ahol a *maga* igen (15b).

- (15) a. *Belesüppedtünk a(z) magunk/önmagunk sajnálatába.*
 b. *A(z) magunk/önmagunk útját kell járnunk.*

Egyértelmű tehát, hogy a szokásos – vagyis a nyelvtipológiai szempontból releváns – nyomatékosító funkciókat a magyarban nem elsősorban az *önmaga*, hanem a *maga* tölti be. A *maga* mind a négy König–Gast (2006) által felsorolt használatban grammatikus, míg az *önmaga* sokszor vagy egyáltalán nem, vagy csak csökkent mértékben elfogadható. Mindezek alapján aligha tartható fent a *Magyar grammatika* és a hagyományos leíró nyelvtanok azon állítása, hogy az *önmaga* a *maga* nyomatékosítói alakja. Pontosabban, ha valamilyen értelemben nyomatékosabb az *önmaga*, mint a *maga*, akkor az ilyen típusú nyomatékosítás nem azonosítható azzal a különböző nyelvekben megfigyelt nyomatékosítói szerepkörrel, melyről ebben a pontban szó volt. Az 5. részben látni fogjuk, hogy ez a fajta többlet, illetve ennek a többletnek az érzete, voltaképpen csak mellékterméke az *önmaga* egyébként független nyelvtani tulajdonságainak.

3.2. Az *önmaga* nem személyes névmás

A *Magyar grammatika* szerint mind a két itt tárgyalt visszaható elem használható személyes névmásként is, mégpedig akkor, amikor alanyként látszólag egyeztetési viszonyban állnak a ragozott igével. Szemléltetésképpen (16a)-ként megismétlem a korábbi (8a) és (9a) példákat.

- (16) a. *Magad/önmagad is beláthatod.*
 b. *Te is beláthatod.*

Az állítás lényege az, hogy a (16a) és a (16b) mondatok szerkezete teljesen azonos. A *Magyar grammatika* szavaival élve, a két reflexív elem átveszi a személyes névmás szerepét. Vagyis mind a *maga*, mind pedig az *önmaga* lehet személyes névmás.

Ezzel szemben a (16a)-beli adatoknak létezik egy másik, az általánosan elfogadott generatív nyelvtani keretnek elegánsabban megfelelő elemzése: a két reflexív a (16a)-ban valójában nyomatékosítók, melyek egy láthatatlan *pro* alanyhoz vannak csatolva adjunkcióval.³ Csak a lényegre fókuszálva, a következő szerkezet rendelhető (16a)-hoz:

(17) [[_{NP} *pro*] [_{NP} *magad/önmagad*]] *is beláthatod*.

Itt a rejtett *pro* alany egyezik a ragozott igével. Ha ezt az elemzést fogadjuk el, akkor abból az következik, hogy sem a *maga*, sem pedig az *önmaga* nem lehet valódi személyes névmás. Hogy ez valóban így van, arra legalább a következő két érvt hozhatjuk fel.

Egyrészt jól ismert tény, hogy a visszaható névmások birtokosi helyzetben és személyragozható névutók vonzataként harmadik személyű egyeztetést váltanak ki (18b).

(18) a. *az én szememben* – *émmeltem*
 b. *a(z) magam/önmagam szemében* – *magam/önmagam mellett*

Sőt, a többes számú paradigma világosan mutatja, hogy nem a harmadik személyű névmások, hanem a referáló kifejezések ragozási mintáját követik.

(19) a. *az ő szemükben* – *ömmellettük*
 b. *a maguk/önmaguk szemében* – *maguk/önmaguk mellett*
 c. *a fiú(k) szemében* – *a fiú(k) mellett*

Ha a két visszaható elem személyes névmás is lehetne, akkor azt várnánk, hogy **a magam szememben* és a **magam meltem* szerkezetek is grammatikusak, ami viszont nem igaz.

Szintúgy nem magyarázza meg a névmási elemzés azt sem, hogy az *önmaga* kontrasztív topikba helyezése esetén miért használhatjuk rá vonatkozó felidéző névmásként az *az* névmást (20a). Ebben egyébként az *önmaga* megint csak a referáló főnévi csoportokkal rokon (20b).

(20) a. *Önmagam, (⁽²⁾na azt) viszont én is nagyon tudom sajnálni.*
 b. *A barátod, (na azt) viszont én is nagyon tudom sajnálni.*

Az *én* személyes névmás nem állhat együtt ezzel a felidéző névmással, hiszen személyjegyük nem egyezik (21a).

(21) a. *Engem, (*na azt) viszont senki sem sajnál(*ja).*
 b. *Magamat, (*na azt) viszont én is nagyon tudom sajnálni.*

Érdekes módon a *maga* itt látszatra a személyes névmással azonos módon viselkedik. Ennek azonban nem az az oka, hogy a *maga* személyes névmás lenne, hanem az, hogy a felidéző névmást csak saját referenciával rendelkezni tudó elem engedélyezheti. A *maga* ezek szerint, szemben az *önmagával* (20a), nem ilyen elem. Ezzel el is érteztünk egy a két reflexív közt fennálló nagyon fontos különbséghez. Ahhoz azonban, hogy ennek a különbségnek a lényegét jobban megértsük, tekintsük át, hogy milyen konkrét szerkezetekben különül el egymástól a viselkedésük.

³ A (17)-beli elemzés alapján a (16a) példában az *önmaga* a 3.1-ben tárgyalt határozói-bennfoglaló használatban szerepel, és szemben a korábbi (14) példával, itt teljes mértékben elfogadható. A két szerkezet közt az a különbség, hogy az *önmagá*-nak (16)-ban nincs kiejtett asszociáltja – úgy tűnik, ez a különbség számít.

4. Különbségek a *maga* és az *önmaga* nyelvtanában

4.1. Logofora-e az *önmaga*?

Chomsky kötéselmélete (3) meglehetősen szűkre szabja az anaforák mozgásterét: az előzményük nem lehet egy másik véges tagmondatban, és részben ennek következtében nem is szerepelhetnek véges tagmondatok alanyaként (hiszen akkor – legalábbis ha az alany külső argumentum – a tagmondaton kívül lenne az előzménye). Az is jól ismert tény, hogy egy valódi anafora csak vonzati pozícióban engedélyezett, de szabad határozóként már nem, vagy csak kevésbé elfogadható.⁴ Az olyan anaforaszerű tulajdonságokkal felruházott elemeket, melyek viszont többek közt pont ezekben az esetekben grammatikusak, és melyeknek az engedélyezése rendszerint a diskurzushoz kötött, **logoforáknak** szokás nevezni. Tekintsük át röviden, hogy az általunk vizsgált két reflexív elem, a *maga* és az *önmaga*, hogyan viselkedik ezekben a szerkezetekben. Vagyis: használható-e bármelyik is feltételezett logoforaként?

Amint azt a (4)-es példa kapcsán megjegyeztük, Everaert–Szendrői (2002) arra hívja fel a figyelmet, hogy véges tagmondatok alanyaként csak az *önmaga* elfogadható. Ez olyan, rendszerint pszichológiai predikátumok esetében lehetséges, melyeknek alanyi argumentuma tematikusan legfeljebb annyira prominens, mint az *önmaga* előzményét jelölő argumentum (vö. É. Kiss 2002; Rákosi 2006). Lássunk erre néhány további példát!⁵

- (22) a. *Jánosnak nagyon tetszik *maga/önmaga.*
 b. *Engem nagyon aggaszt *magam/önmagam.*
 c. **Jánosnak segíthetne maga/önmaga.*

A (22a–b)-ben két pszichológiai ige van, ahol az experiens szerepű nem alanyi előzmény tematikusan legalább annyira prominens, mint az *önmaga* által kifejezett vonzat. A *segít* igenek viszont ágensi alanya van, így egyik reflexív sem engedélyezett alanyaként (22c).

É. Kiss (1987: 176, 1. láb.) megjegyzi ugyanakkor, hogy ágensi igeik alanyaként is lehet grammatikus az *önmaga* abban az esetben, ha fókuszáljuk.

- (23) *Csak *^{??}maga/önmaga szereti Jánost.*

A *maga* viszont ilyenkor sem elfogadható, vagyis a két reflexív elem közt a (22a–b)-ben látott kontraszt fókuszos szerkezetekben sem tűnik el.

Ugyanezt tapasztaljuk akkor is, ha szabad határozói helyzetekben teszteljük a *magát* és az *önmagát*. A (24a)-ban a mondat szerkezetben magasán, de mindenképpen a predikáción kívül eső *szerint* névutó vonzataként, az egy újságcikkből idézett (24b)-ben pedig a passzív melléknévi igeneves szerkezetben az *által* névutó vonzataként szerepelnek.⁶

- (24) a. *János *maga/[?]önmaga szerint tegnap is nagyon jól teljesített.*
 b. *„Aztán rájöttem, ennek a fele se tréfa!” – meséli megpróbáltatásait a(z) *maga/önmaga által még ma is kívánatosnak tartott Kizsel Tünde.*

⁴ Ez a megszorítás nem következik szigorú értelemben a Chomsky-féle kötéselméletből, viszont szerves része a Reinhart–Reuland (1993) által előterjesztett kötéselméletnek.

⁵ Szemben a (16)-beli példákkal, (22)-ben az ige mindig más híján E/3 alakban áll, vö. különösen (22b). Így ilyenkor nem tehetjük fel azt, hogy az *önmaga* nyomatékosító egy rejtett *pro* alany mellett, hanem valóban ő maga az alany. Az alanyi egyeztetés invarianciájának (más megközelítésben: az egyeztetés hiányának) az okára az 5. alrészben visszatérek.

⁶ A passzív *által*-kifejezések adjunktumi státuszáról lásd például Grimshaw (1990).

A *maga* itt is úgy viselkedik, ahogy azt egy valódi anaforától várjuk, az *önmaga* viszont nem.

Végezetül két olyan szerkezet megvizsgálva, ahol az előzmény a véges tagmondat határára kívül esik, ismét a már ismert különbséget tapasztalhatjuk.

(25) a. *János attól tart, hogy még *magát⁷ önmagát sem választják meg.*

b. *János úgy gondolja, hogy *maga/önmaga fontosabb, mint bárki más.*

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az *önmaga* teljesen szabadon használható tagmondaton belüli előzmény hiányában. Úgy tűnik, akkor a legelfogadhatóbbak az ilyen előfordulások, ha közel esnek az előzményt tartalmazó tagmondat határához, és ha az *önmagá*-t tartalmazó tagmondat interpretációja az előzmény jelölétének nézőpontjához kötött.⁷ Lényeges azonban, hogy a *maga* használata még ezen feltételek teljesülése esetén sem grammatikus.

Egyértelmű tehát, hogy az *önmaga* eloszlása kevésbé megszorított, mint a *magá*-é. Olyan helyeken is viszonylag könnyen előfordulhat, ahol valódi anaforikus függőségek nem engedélyezettek. Ezen a ponton tehát joggal gondolhatnánk, hogy a két reflexív elem közti különbség egyszerűen megragadható azzal, ha – valamilyen indokkal – csak az *önmagá*-nak engedünk meg logoforikus használatokat. Vannak azonban az *önmagá*-nak olyan tulajdonságai is, melyek azt sugallják, hogy itt nem pusztán a megszokott logoforikusságról van szó. A következő pontban ezeket a tulajdonságokat tekintem át.

4.2. Az *önmaga* és a tulajdonnevek

A neveknek, közelebről is a tulajdonneveknek, van három olyan mondattani tulajdonsága, melyek az *önmagá*-t is jellemzik. A (26)-beli mondatok ezeket a tulajdonságokat reprezentálják a *Péter* tulajdonnéven: (i) vehetnek fel jelzőket (26a), (ii) állhatnak állítmányi szerepben (26b), és (iii) birtokosként összeférnek a birtokos szerkezet egészére vonatkozó határozott névelővel azokban a nyelvjárásokban is (elsősorban Kelet-Magyarországon, vö. Szabolcsi–Laczkó 1992), ahol egyébként a tulajdonnevek nem névelőzhetők (26c).

(26) a. *Én még ismertem a Kádár-kori Pétert.*

b. *Te Péter vagy.*

c. *Én vagyok (a) Péter barátja.*

⁷ A cikk névtelen lektora megjegyzi, hogy az *önmaga* csak a relativizált lokalitás szerint meghatározott tartományon belül kereshet előzményt. Ennek következtében az *önmaga* és az előzménye közzé nem ékelődhet be egy alany (ALANY), s így például az alábbi, a lektortól származó példában, a mellékmondat tárgyként szereplő *önmagá*-nak nem lehet az előzménye a főmondat alanya:

(i) *Laci_i azt hitte, hogy Mari_j szereti önmagát_{j;mi} / önmagát_{j;mi} szereti.*

Kérdés, hogy hogyan elemezzük ennek fényében a fenti (25a)-ban található konfigurációt. Kétségtelen, hogy a (25a) példában nem interveniál egy **kiejtett** alany a mellékmondatban tárgyként szereplő *önmaga* és a főmondati előzménye között, az azonban egyáltalán nem egyértelmű, hogy a relativizált lokalitást illetően *önmagában* ez megmentheti a szerkezetet.

Tény, hogy az *önmaga* előzménye nem egy teljes mértékben tetszőlegesen kiválasztható összetevő. Mindenesetre úgy tűnik számomra, hogy az előzmény keresése és engedélyeztetése az *önmaga* esetében nem egy szigorúan nyelvtani algoritmus alapján történik, hanem diskurzustényezők is fontos szerepet játszanak e folyamat során.

Ha a neveket merev jelölőknek tekintjük, akkor a *Péter* kifejezés valódi tulajdonnévi státusza kétséges lehet a (26b)-ben, és különösen a (26a)-ban. A mondattani szakirodalomban sokkal elterjedtebb azonban a tulajdonneveket rejtett leírásokként kezelő fregei megközelítésre építeni (vö. Longobardi 1994; Borer 2005), amit most különösebb érvelés nélkül én is követni fogok. Egy ilyen elemzésben a *Péter* kifejezés mind a három fenti mondatban tekinthető tulajdonnévnek.

Az *önmaga* ezekben a szerkezetekben élesen elkülönül a *magá*-tól. Amint azt a (27)-beli két mondat mutatja, csak az *önmaga* vehet fel jelzőket.

- (27) a. *Nem csak ellenfeleitől, de tavalyi *magától/önmagától is messze került a játékos.*
 b. *Nem biztos, hogy most bizalmat szavazna egykori *magának/önmagának.*

Állítmányként mind a kettő előfordulhat, de a *maga* csak az idiomatikus 'egyedül' értelemben, míg az *önmaga* ilyen esetekben kétértelmű.

- (28) a. *Újra önmagam vagyok.*
 (i) 'Újra az vagyok, aki valójában vagyok.'
 (ii) 'Újra egyedül vagyok.'
 b. *Újra magam vagyok.*
 (i) '*Újra az vagyok, aki valójában vagyok.'
 (ii) 'Újra egyedül vagyok.'

A számunkra releváns olvasat, melyben az *önmaga* a valódi, nem idiomatikus jelentésében vesz részt, nem elérhető a *maga* esetében. Ebben a jelentésben a mondat egyfajta azonosági állítást fejez ki: (28a)-ban a beszélő azt állítja, hogy ismét azonos a valódinak tekintett énjével (és nem törekszik azt elnyomni próbálva cselekedni). Valódi, termékeny állítmányi használata tehát csak az *önmagá*-nak van.

Végezetül érdekes megjegyezni, hogy bár mind a két reflexív elem szolgálhat birtokosként, csak az *önmaga* fordulhat elő a határozott névelő nélkül.

- (29) a. *Ő már (az) önmaga eltartására is képtelen.*
 b. *Ő már *(a) maga eltartására is képtelen.*
 (30) a. *Én (az) önmagam akaratából léptem ki.*
 b. *Én *(a) magam akaratából léptem ki.*

Ebben az *önmaga* ismét csak a tulajdonnévi mintát követi, vö. (26c).⁸

⁸ A cikk névtelen lektora megjegyzi, hogy az itt tárgyalt kontraszt még élesebb a budapesti köznyelvben, ahol a személynevek névelőzhetők, és ha birtokosként szerepelnek, akkor a birtokos szerkezetet bevezető névelő nem a szerkezet egészéhez, hanem közvetlen magához a személynévi birtokoshoz kapcsolódik (i). Egyéb tulajdonnevek, mint a városnevek, nem névelőzhetők a budapesti köznyelvben sem, és így a birtokos szerkezetben sem jelenik meg a névelő (ii). Ebben a nyelvvaltozatban az *önmaga* a nem névelőzhető tulajdonnevekhez hasonlóan viselkedik és nem engedélyezi a névelőt maga előtt még birtokosként sem (iii).

(i) *a Laci* – *a Laci kutyája*
 (ii) *(*a) Pécs* – *(*a) Pécs főtere*
 (iii) *(*az) önmaga* – *(*az) önmaga akaratából*

Bár ezt a párhuzamosságot tekinthetnénk akár pusztán véletlennek is, sokkal többet ígérhet az, ha komolyan vesszük. Fogadjuk el, hogy az *önmaga* mind jelentésében, mind szintaktikai viselkedésében bizonyos hasonlóságokat mutat a tulajdonnevekkel. Tömören összegezve mindez azt jelenti, hogy az *önmaga* bizonyos értelemben egy referenciális elem, nem pedig egy valódi, saját jogán referálni képtelen anafora, mint amilyen a *maga* is. Ha ez így van, akkor az magyarázza azt is, miért bizonyult az *önmaga* sokkal szabadabbnak a 4.1.-ben, mint a *maga*.

Nézzük most meg azt, hogy milyen további érvek szólnak emellett a megközelítés mellett, és hogy hogyan hajtható egy ilyen szellemben felépített elemzés végre.

5. A *maga* és az *önmaga* nyelvtana

5.1. A *maga*, mint birtokos szerkezet

Ismert, hogy történetileg a *maga* anafora egy birtokos szerkezetre vezethető vissza.⁹ A generatív nyelvészeti irodalomban den Dikken és mtsai (2001: 148) felvetik, hogy ez a szerkezet még mindig aktív szintaktikailag; tőlük függetlenül pedig Everaert és Szendrői (2002) dolgoz ki egy ilyen elemzést az Anagnostopoulou–Everaert (1999) által a birtokos szerkezetű reflexívek kezelésére tett javaslatra támaszkodva.

Anagnostopoulou és Everaert (1999) szerint a görög *o eaftos tu 'maga'* – szó szerint 'az ő énje' – visszaható anafora egy szintaktikailag áttetsző birtokos szerkezettel bír. Ennek következtében a mondatba történő beillesztéskor az anafora előzménye tulajdonképpen nem az egész anaforával, hanem csak magával a „birtokos”-sal van összeindexálva, mint az alábbi mondatban is (31a).

(31) a. [*O eaftos_i tu_k]_i aresi tu Petru_k (görög)
 [az énje neki] tetszik Péternek
 'Önmaga tetszik Péternek.'*

b. [*O t_i tu_k]_k eaftos_i-aresi tu Petru_k*

Az anafora főnévi magja, *eaftos*, egy defektív elem, mely szerintük a fedett szintaxisban az igébe inkorporálódik, és így egy komplex predikátum jön létre, ahogyan azt (31b) mutatja. Az összetett visszaható anaforából való exkorporálódás eredményeképpen pedig a birtokos (*tu*) státusza megváltozik, és az előzmény (a részeshatározós *experiens*) társargumentumává válik. Ezzel párhuzamosan a birtokos referenciális indexe felszivárog az alanyi főnévi csoportra, így az előzmény és az anafora összeindexálódnak.

Ennek az elemzésnek van egy mélyebb, Reinhart–Reuland (1993) kötéselméletére építő motivációja. Reinhart és Reuland szerint a reflexiválás, mint szemantikai művelet, valójában egy reflexív lambda-predikátumot, és nem egy egyszerű koreferenciaviszonyt hoz létre.¹⁰ A (31a) mondat egyszerűsített szemantikai szerkezete ez alapján a (32).

⁹ A Zaicz (2006) szerkesztette *Etimológiai szótár* szerint a *mag* fő jelentése eredetileg 'test' lehetett, tehát a *magam* eredetileg egy 'testem' jelentéssel bíró birtokos szerkezet volt, ami aztán fokozatosan grammatikalizálódott. Egy ilyen történeti folyamat nyelvtipológiai jól igazolható, vö. a (31)-es görög példa a szövegben.

¹⁰ Maga a koreferencia egy az anaforikus kötéseknel gyengébb viszony, ami adott esetben akár két referáló főnévi csoport közt is fennállhat, vö. Reinhart (1983). A klasszikus kötéselméletben (lásd 2. alrész) ez a tény nem kapott hangsúlyt.

(32) Péter $\lambda x(x$ tetszik $x)$

Vagyis (31a) jelentése a 'Péternek van egy olyan tulajdonsága, hogy tetszik magának' parafrázissal írható körül. Az Anagnostopoulou–Everaert (1999) által feltett fedett szintaxisbeli inkorporáció (31b) pedig közvetlenül a reflexív predikátumot létrehozó szintaktikai műveletnek tekinthető.

Everaert és Szendrői (2002) lényegében ezt az elemzést terjesztik ki a magyarra, ebből a szempontból nem téve különbséget a *maga* és az *önmaga* között. A (33) az ő példájuk.

- (33) a. *János_k lelőtte [(ön)-mag_i-át]_k.*
 b. *János_k mag_i-lelőtte [(ön-) t_i -át]_k.*

Csakúgy, mint az előbbi görög esetben, itt is megtörténik a „birtok” inkorporációja, és ezáltal jön létre a reflexív predikátum.¹¹ Mindennek az alapja tehát az a feltevés, hogy a *maga* (és egyúttal az *önmaga* is) áttetsző birtokos szerkezettel bírnak.

Amint azonban azt a 2. részben már láttuk, Everaert és Szendrői (2002) emellett még azt is felteszik, hogy a *maga* és az *önmaga* kategoriális státusza nem azonos. Szerintük a *maga* egy NP-nél nem nagyobb összetevő, ami magyarázza az igemódosítókhoz sok tekintetben hasonló viselkedését (lásd 2. rész). Ha azonban a *maga* valóban NP lenne, akkor nehezen lehetne magyarázni, hogy tárgyként miért tárgyas ragozást vált ki.¹²

- (34) a. *János lelőtte/*lelőtt magát.*
 b. *Én nem lövöm/*lövök le magam.*

Az általánosan elfogadott nézet szerint ugyanis a tárgyas ragozás engedélyezéséhez a tárgy DP szintjének a kiépítése elengedhetetlen (vö. Bartos 1999; É. Kiss 2000). Ergo, ha a *maga* tárgyas ragozást követel meg, akkor nem lehet NP.¹³

Mindezek miatt a *magá*-t egy DP kategóriájú birtokos szerkezetnek tekintem. Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy egy erősen grammatikalizálódott alakról van szó, szemben például a görög *o eaftos tu*-val, melynek birtokosi szerkezete még áttetsző és bizonyos mértékig módosítható is (Anagnostopoulou–Everaert 1999).

¹¹ Ez a lépés a magyarban is a fedett szintaxisban megy végbe. Az egyeztetési folyamatok, mint például a birtok és a birtokos közötti egyeztetés még a *mag* fő inkorporációját és az azzal együtt járó indexfelszívargást (33b) megelőzően megtörténnek. Ezért van az, hogy a *maga* paradigmájának mindegyik eleme birtokosként harmadik személyű egyeztetést vált ki a birtokon, lásd a 3.2. alrészlet.

¹² (34b) mellel egy újabb érvet jelent a két itt tárgyalt reflexív személyes névmásként való elemzése ellen (lásd 3.2.). Ha a *magam* és az *önmagam* nyelvtanilag lehet ekvivalens az *engem*-mel, akkor nehéz megmagyarázni, hogy miért tárgyas ragozás az ige az előbbi kettő tárgyi használata esetén, szemben az utóbbival, mely alanyi ragozást vált ki.

(i) *János *lelőtte/lelőtt engem.*

¹³ Érdeemes azért megjegyezni, hogy a *maga* default alakként előfordulhat egyértelműen lexikai (vagyis szintaktikailag aktív szerkezettel nem rendelkező) összetételekben is, mint az alábbi két példában.

(i) a. *Én magatehetetlen/*magamtehetetlen vagyok.*
 b. *Én magabiztos/*magambiztos vagyok.*

Ilyen adatokat Everaert és Szendrői (2002) nem említene, de pontosan ezek az esetek azok, amikor biztosan nem DP-ként szerepel a *maga*.

Míndez jól látszik a történetileg rokon *mag* főnévvel való összevetésben. A főnévi *mag* a birtokos szerkezetben rendszeresen valamilyen testes névelővel fordul elő (35a), szemben a visszaható anaforával, mely nem engedélyezi névelő kitételét (35b).¹⁴

- (35) a. *Temesd el a magodat időben, nehogy megtalálja az ellenség!*
 b. *Temesd el (*a) magadat időben, nehogy észrevegyen az ellenség!*

Az is jól látható, hogy az anafora már nem a termékeny morfofonológiai mintát követi (*magod de magad*).

Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy a *maga* grammatikalizálódottságának fokát megragadhatjuk azzal, ha feltesszük, hogy a termékeny birtokos szerkezettől eltérően ebben az esetben a birtokos nem lehet egy testes összetevő, csak *pro*. Így a következő egyszerűsített szerkezetet rendelhetjük a visszaható anaforához:¹⁵

- (36) [DP [*pro*]_k [NP *mag*_i-*a*_k]]_i

Ez az szerkezet nem mond ellent az előbb bemutatott inkorporációs elemzésnek (33), és ez számunkra elég is. Fontos viszont hangsúlyozni, hogy mind a *maga*, mind pedig az *önmaga* DP kategóriájú összetevők, így a köztük a 4. részben ismertetett különbségeket valamilyen ettől független tulajdonságból kell levezetnünk.

5.2. Az *önmaga* nyelvtana

Everaert–Szendrői (2002) szerint az *önmaga* a birtokos szerkezetű *maga* anaforából és az *ön* udvarias névmásból, mint birtokosból képzett összetett alak. A korábbi (6b)-t most (37)-ként megismételve látható, hogy az általuk javasolt szerkezetben ez a szerintük névmási elem a DP fejezicéjét foglalja el.

- (37) [DP_D[_D *ön*] [NP *maga*]]

Ha azonban az *önmaga* valóban az *ön magja* birtokos szerkezettel lehetne közvetlenül rokonítható, akkor nehezen lehetne magyarázatot találni a teljes ragozási sort lefedő paradigmájára. Hiszen az *ön* udvarias névmás birtokosként mindig harmadik személyű egyeztetés követel meg, és ebből a szempontból váratlannak számítanak az *önmagam*, *önmagad* stb. alakok. Másrészt ismeretes, hogy az *ön* névmási használata nyelvújítás kori lelemény; az *önmaga* visszaható alak létezése viszont már a középkorból is adatolható (lásd Zaicz szerk. 2006).

Sokkal valószínűbb tehát, hogy a szóban forgó morféma a Kenesei (2000) által *félszók*-nak nevezett képzőszerű prefixumok közé tartozik, és nem az udvarias névmás.¹⁶ Ennek a prefixumnak nagyjából három használati mintája létezik. Egyrészt reflexiválhatja a szótőben található igét, mint az *önámítás*, *önbálványozás*, *önbeteljesítő*, *önacsonkítás*, *öndicséret* vagy az *önellátás* szavak esetében. Másrészt használható egy olyan elemként is, mely a szótő által jelölt eseményben tagadja egy külső okozó meglétét (vö. *magától*). Ilyen

¹⁴ Létezik ugyan a nyomatékosítóként használatos *egymaga* alak is, de ebben az *egy* morféma, hangsúlyos lévén, számnév, és nem pedig a határozatlan névelő.

¹⁵ Itt most eltekintek a főnévi csoport belső szerkezetének részletesebb megjelenítésétől. Bartos (1999) és É. Kiss (2000) részletesen foglalkoznak a magyar főnévi csoport felépítésével.

¹⁶ A félszók olyan morfémák, melyek ugyan önálló szóként nem szerepelhetnek, de mellérendelő szerkezetekben előfordulhatnak, vö. *ön- és közveszélyes*.

például az *önelhatározás*, *öníró*, *önjáró*, *önműködő*, *öntapadó* vagy az *öntevékeny* szó. Harmadrészt pedig az *ön* prefixum működhet egy, a *saját* melléknévhez nagyon hasonló jelentésű képzőszerű elemként is, amire példa az *önakarata*, *önkezűleg* vagy az *önsúly*.

Ez az utóbbi használat az, amit az *önmaga* esetében is megfigyelhetünk. Vagyis azt állítom, hogy az *önmaga* nyelvtanának jobb megértéséhez nem a (38a)-ban, hanem a (38b)-ben aláhúzott kifejezést kell kiindulási pontnak tekintenünk.

- (38) a. *Kedves uram, mit számít az ön akarata?*
 b. *Kedves uram, magának bámulatos az önakarata.*

Az *ön*-prefixálásnak két számunkra fontos nyelvtani tulajdonsága van. Egyrészt, ez egy lexikai folyamat, amit az is mutat, hogy csak részlegesen termékeny: létezik például *önakarata* vagy *önimádat*, de nem létező (bár nyelvtanilag lehetséges) szó az *önszándék* vagy az *önszeretet*.

Másrészt, az *ön*-prefixálás egyfajta kiterjesztett értelemben vett reflexiválási folyamat, különösen ha az alábbihoz hasonló minimálpárokból indulunk ki.

- (39) a. *János gyilkosságot követett el.*
 b. *János öngyilkosságot követett el.*

A (39b)-t csak úgy érthetjük, hogy János magát ölte meg, míg a (39a) mondat esetén éppen ez az olvasat nem tűnik elérhetőnek. Azonban jobban megvizsgálva az adatokat, nem tűnik úgy, hogy ezt a folyamatot a kötéselmélet hatókörébe kellene utalnunk. Sokszor egy *ön*-prefixált alaknak nincs is nyelvtanilag kifejezett előzménye (az **előzmény** kifejezést itt most pusztán leíró fogalomként használva), mint az alábbi (40)-ben.

- (40) a. *Az önámítás rossz dolog.*
 b. *A törvény szerint mindig az önsúly után kell az adót megfizetni.*

Másrészt az előzmény lehet nemlokális is, ami nem engedélyezett a valódi anaforikus függőségek esetén. A következő két mondatban például a mellékmondati *öncsonkítás* illetve *öndicséret* legvalószínűbb „előzménye” mind a két esetben a főmondatban lévő *János*.

- (41) a. *János abban reménykedett, hogy az ápolók nem veszik majd észre az öncsonkítási kísérletet.*
 b. *János sokáig nem vette észre, hogy a gyerekek megcsömröltek a sok öndicsérettől.*

Bár a teljes képhez (39) is hozzátartozik, annyit leszögezhetünk, hogy az *ön*-prefixálás nem egy szigorúan nyelvtani algoritmus alapján értelmezett folyamat. Egyértelmű, hogy nem egy valódi anaforikus függőségi viszonyról van szó.¹⁷

Nézzük meg tehát ezek után, hogy mit nyerhetünk azzal, ha az *önmaga*-t nem egy valódi anaforaként, hanem a *maga* anafora és az *ön* félszó lexikai összetételeként elemezzük. Először is, érthetővé válik az a 4.1.-ben tett megfigyelés, miszerint az *önmaga* olyan helyzetekben is előfordulhat, ahol egy valódi anafora, mint a *maga*, nem grammatikus. Az ott tárgyalt mondatok valójában az *ön*-prefixálás viszonylagos szabadságát reprezentáló

¹⁷ De lásd például Williams (1987) elemzését, ami hasonló jellegű adatok egy lehetséges kötéselméleti elemzést ismerteti.

(40–41)-es példákkal rokon szerkezetek, és ha nem is tudjuk itt ennek a kvázi-reflexiválási folyamatnak a pontos elemzését nyújtani, a két adatsor párhuzamossága kétségtelen.

Másrészt ebben az alternatív megközelítésben könnyebben megragadhatjuk az *önmaga* reflexív elemnek a 4.2.-ben áttekintett, a tulajdonnevekkel rokonítható tulajdonságait is. Tekintsük át most lépésről lépésre, hogyan épül fel ez az elemzés.

Mivel az *ön*-prefixálás egy lexikai folyamat, az *önmaga* csak morfológiailag, de nem szintaktikailag komplex. Vagyis az *önmaga* valójában egy összetett szó, és egy N kategóriájú elemként kerül beillesztésre a mondat szerkezetbe. Ennek egyik következménye, hogy – szemben Everaert–Szendrői (2002) (33) elemzésével – a *mag* tö nem emelhető ki belőle, és így nem jön létre egy reflexivált predikátum. Másrészt az *önmaga* nem is épít fel egy szintaktikailag aktív birtokos szerkezetet. De akkor mitől lesznek DP-i tulajdonságai, miként azt az általa tárgyiban kötelezően kiváltott tárgyi egyeztetés is bizonyítja?

Ezen a ponton érdemes támaszkodnunk az *önmaga* és a tulajdonnevek közt megfigyelt hasonlóságokra. Tegyük fel, hogy az *önmaga* szintaktikailag (és mint látni fogjuk, részben jelentésében is) egyfajta tulajdonnévként is kezelhető. Ha igen, akkor Longobardi (1994) elemzését követve mondhatjuk, hogy az *önmaga*, csakúgy mint a *János* tulajdonnév a (42a)-ban, egyszerre két pozícióban is aktív: a lexikai N fejen és a funkcionális D fejen.

- (42) a. $[_{DP}[_{D} \text{János}] [_{NP}[_{N} \text{János}]]]$
 b. $[_{DP}[_{D} \text{önmaga}] [_{NP}[_{N} \text{önmaga}]]]$

Longobardi ezt a viszonyt fejmozgatásként kezeli, és amellet érvel, hogy ez a művelet mindig kötelező, ha egyébként más nem engedélyezné a DP-burok kiépítését. Ha azonban jelen van például egy határozott névelő, akkor nincs szükség mozgatásra, és tulajdonnév csak egy példányban szerepel a szerkezetben (43a).

- (43) a. $[_{DP}[_{D'}[_{D} a]] [_{NP}[_{N} \text{János}]]]$
 b. $[_{DP}[_{D'}[_{D} a]] [_{NP} \text{korábbi} [_{N} \text{önmaga}]]]$

Ugyanez a szerkezet előfordulhat az *önmaga* esetében is, bár az *önmaga* a névelőt csak egy módosító jelenlétében tűri meg (43b).

Ezek szerint tehát a szintaxis nem módosíthatja az *önmaga* belső szerkezetét, és így a (33b)-ben bemutatott indexfelszivárgás sem mehet végbe. Tételezzük fel tehát, hogy az *önmaga*-ra a következő, nem megváltoztatható indexálási viszonyok jellemzőek.

- (44) $[_{N} \text{ön}_k\text{-mag}_i\text{-a}_k]_i$

Az *önmaga* anaforikus jellegét az *ön* prefixum és a birtokos személyragozás által közösen viselt *k* index adja meg, mely értékében megegyezik a nem feltétlenül lokális vagy bizonyos esetekben akár nyelvilleg ki sem fejezett előzményt referenciálisan beazonosító indexszel. Vagyis itt valóban koreferenciáról, és nem a Reinhart–Reuland (1993) szerinti predikátum-reflexiválásról van szó. Kifelé ugyanakkor, a szótó birtokos szerkezeti eredetének megfelelően, az *önmaga* egy másik referenciális indexet visel. Kérdéses persze, hogy mi legitimálja belső indexek használatát egy alapvetően lexikainak tekintett egység esetében. Itt ismét arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az *önmaga* viselkedése analóg az *ön* prefixumot viselő főnevek, mint például az *önakarata* főnév viselkedésével. Mivel ez utóbbi eset függetlenül létezik, mindenképpen szükség van egy mechanizmusra, mely az

önakarata és társai referenciális tulajdonságait szabályozza. Így ugyanennek a mechanizmusnak az alkalmazása az *önmaga* elemzésére nem csökkenti a nyelvtan megszorítottságát – magának a jelenségnek a pontos leírásával azonban itt adós maradok.¹⁸

Lényeges eleme az itt előterjesztett elemzésnek, hogy az *önmaga* technikailag egy referenciális elem, nem pedig egy anafora, még akkor sem, ha a legtöbb esetben a (44)-ben használt két index ugyanarra az individuumra vonatkozik. Viszont pontosan azért, mert az *önmaga* referenciális tulajdonságait meghatározó külső index (*i*) nem azonos az előzmény indexével (*k*), elvileg elképzelhető, hogy az *önmaga* és az előzménye nem koreferensek, legalábbis nem a szigorú értelemben. Valahogy úgy, ahogy a *János teste* birtokos szerkezet egészének a jelölete szorosan kapcsolódik magának a birtokosnak, *János*-nak a jelöletéhez, bár nem azonos vele.¹⁹ Ha ez igaz, akkor létezniük kell olyan kontextusoknak, melyekben az *önmaga* elfogadható, a predikátumot viszont mindig reflexiváló *maga* azonban nem.

És ilyen kontextusok léteznek is: ha egy individuumnak olyan reprezentációját hozzuk létre, melynek saját, fizikai valósága van, és mint ilyen, a saját jogán létező entitás, akkor ennek a reprezentációnak a kifejezésére az *önmaga* természetesen használható, a *maga* viszont nem. Itt most két ilyen esetet mutatok be. Az első a Jackendoff (1991) által bevezetett ún. Mme Tussaud kontextust reprezentálja (lásd még Jackendoff–Culicover 2005; Reuland 2001). Tegyük fel, hogy Ringo Starr meglátogatja Mme Tussaud londoni panoptikumát, ahol a Beatles tagjaként a saját viaszszobra is ki van állítva. Ilyenkor a (45a) mondat (legalább) kétértelmű lehet.

(45) a. *Ringo belépett a panoptikumba és a tükörben megpillantotta önmagát.*

(i) 'Ringo megpillantotta saját tükörképét.'

(ii) 'Ringo megpillantotta a viaszszobrának a tükörképét.'

b. *Ringo belépett a panoptikumba és a tükörben megpillantotta magát.*

(i) 'Ringo megpillantotta saját tükörképét.'

(ii) ?? 'Ringo megpillantotta a viaszszobrának a tükörképét.'

Ezzel szemben a (45b)-mondatnak, melyben a valódi reflexív anafora szerepel, a legtöbb beszélő számára csak egy olvasata van, és ez a mondat nem, vagy csak kevésbé elfogadhatóan jelentheti azt, hogy Ringo nem saját magát, hanem a viaszszobrát látta meg a tükörben. A (ii)-jelzetű olvasat érdekes tehát a számunkra, ilyenkor ugyanis nem áll fent teljes referenciális azonosság az előzmény és a reflexív elem jelölete között.

¹⁸ Egy további problémát jelent az tény, hogy az *önakarata* nyilvánvalóan nem egy pusztán lexikai elem (N), hiszen a birtokos morfológia jelenléte már megköveteli egy bizonyos szintű szintaktikai szerkezet kiépítését. A szövegben említett analógia tehát akkor lenne teljes, ha az *önmaga* is egy birtokos szerkezetet projektálna (hasonlóan a *magá*-hoz), melynek lexikális feje a feltételezett *önmag* főnév lenne. Ez azonban ellentmond a (42)–(43)-ban ismertetett elemzésnek, melyben az *önmaga* egy egyszerű főnévként kerül beillesztésre. Következésképpen a jelen elemzés megköveteli, hogy az *önmagam*, *önmagad* stb. alakokat kivételesen rögzült morfológiailag összetett lexikai tételekként egyenként vegyük fel a szótárba.

¹⁹ Éppen emiatt nem véletlen, hogy sok nyelvben a visszaható névmás egy testrésze vagy magára a testre utaló birtokos szerkezetből jött létre történetileg. Reuland (2001) részletesen tárgyalja mindennek a nyelvtani következményeit.

A másik példa legyen most egy tudományos-fantasztikus kontextus. Képzeljük el, hogy lehetséges az időutazás, és a felnőtt Ringo visszautazik az időben abba a liverpooli osztályba, ahol saját maga ül az első padban tízéves gyerekként. Így ugyanabban az időpontban egyszerre két Ringo van jelen a teremben: a gyermek és a felnőtt. Ha azt akarjuk leírni, hogy mi történik a felnőtt Ringóval a terembe lépéskor, akkor a legtöbb beszélő csak az *önmagá-t* tartalmazó (46a) mondatot tartja elfogadhatónak.

- (46) a. *Ringo hirtelen megpillantotta önmagát az első padban.*
 b. *Ringo hirtelen megpillantotta magát az első padban.*

A (46b)-t inkább akkor használnánk, ha valódi, független jelöléssel nem rendelkező reprezentációt hozunk létre. Például, ha Ringo egy róla szóló filmet néz, és a filmben szereplőként pillantja meg magát. Ez utóbbi esetben a való világban egy Ringo nevű individuum létezik, az időutazás esetén viszont az időutazás világában egyszerre két Ringo is jelen van ugyanabban a jelenetben.

Mindennek fényében érthetőbbé válik az is, miért van az *önmaga* és a tulajdonnevek közt mondattani hasonlóság (4.2.). Az *önmagá-t* ugyanis tekinthetjük egyfajta névnek, melynek az alapvető szerepe nem az, hogy egy predikátum két argumentumának jelölését azonosítsa – ezt teszi egy rendes anafora, mint amilyen a *maga* is. Az *önmaga* feladata az, hogy mintegy névként funkcionálva önálló aktussá tegye az előzményére való utalást, aminek következtében a saját jelentése egy bizonyos határig tulajdonképpen el is különülhet az előzménye jelentésétől.

Visszatérve tehát a cikk bevezetőjében feltett kérdésre, és felvértelve a (45)–(46)-ben látott adatokból leszűrhető tanulságokkal, kijelenthetjük, hogy a *maga* és az *önmaga* közti választás nem egyszerű stílusbeli döntés, hanem egy, a mondat szerkezetét, és akár az igazságfeltételeit is megváltoztató lényegi átalakítás. Vagyis a két elem nyelvtanilag nem egyenrangú, és nem egyformán járul hozzá a mondat jelentéséhez. Ennek további illusztrálására álljon itt most néhány újságnyelvi korpuszból gyűjtött példa,²⁰ melyekben véleményem szerint sokkal jelöltebb és kevésbé elfogadható lenne a *maga* használata az egyébként a szerzők által használt *önmaga* helyett.

- (47) a. *Ma az ortodox jobboldali Orbán szemével nézi önmagát.*
 b. *A Zalaegerszegnek lesznek még jó eredményei itthon, ám egy-egy meglepetésszerű győzelem, netalántán a bajnoki mezőny közepén elfoglalt hely nem takarhatja el, hogy a csapat egy éven át volt csapat. Most húsz-huszonöt ember, akik egyelőre nem találják önmagukat.*
 c. *Hogyan gondolkodnak a kuvaitiak önmagukról?*
 d. *„Szeretek aludni, de az igazi hobbim a munkám. No, és imádok dumálni” – vezet be önmagába a még hajadon műsorvezető, ...*
 e. *A kancellária és a Mol tegnapi bejelentése alapján az olajtársaság tíz százalékot megvásárolhat az ÁPV Rt. kezében lévő 11,7 százalékos Mol-pakettből. A megállapodás szerint az olajtársaság választhat: vagy decemberben vesz 3 százalékot „önmagából”, ...*

²⁰ A mondatokat az *Élet és Irodalom*, a *Heti Világgazdaság*, az *Index*, a *Magyar Narancs* és a *Népszabadság* 2001–2005 közötti számaiban megjelent cikkekből válogattam össze.

- f. *Ellentmond önmagának*: az előző kérdés szerint későn reagáltam, most pedig a konkrét segítségnyújtást kéri rajtam számon.
- g. 2001 végén, egyelőre úgy tűnik, a történelem ismétli *önmagát*.
- h. *Itt egy pillanatra félbeszakítja önmagát*: ...

Ami ezekben a mondatokban közös, az az, hogy a predikátum által jelölt eseményben valamilyen módon elkülönül egymástól az *önmaga* és előzménye jelölete még akkor is, ha tudjuk, hogy *de facto* egybeesnek. Ha például *önmagunkat nézzük* (47a), akkor úgy festjük le ezt az eseményt, mintha saját testünkéből kilépve, mintegy kívülről néznénk azt az individuumot, aki valójában vagyunk. *Mutatis mutandis*, hasonló megfontolások igazak a többi mondatra is: az *önmaga* használatával az esemény leírásának egy olyan intenzionális szintje vezetődik be, melyen belül két önállóan létezőnek ábrázolt, bár egymással szoros kapcsolatban álló, és rendszeren a való világban egybe is eső individuumra való utalás lehetősége teremődik meg. Ez az, amire a *maga*, valódi anafora lévén, nem képes.

6. Összefoglalás

Ebben a cikkben amellelt érveltem, hogy a *maga* és az *önmaga* egymással nyelvtanilag nem egyenrangú kifejezések, és nem is ugyanazt a visszaható viszonyt kódolják. Míg a *maga* egy valódi, a kötéselmélet hatálya alá eső anafora, az *önmaga* egy bizonyos tulajdonságaiban inkább a nevekre hasonlító, nem reflexiváló, hanem csak egy ettől gyengébb összeindexelést megkívánó visszaható elem.

Nem vonhatjuk tehát a két elemet egy kalap alá: más nyelvtani szabályok felelősek a viselkedésükért. Ugyanakkor nem is redukálhatjuk le az *önmaga* szabatos leírását egy egyszerű kategorizációs problémára: a kérdés nem az, hogy ha már nem valódi anafora, akkor tekinthetjük-e, miként a leíró nyelvtani hagyományunk teszi, esetleg személyes névmásnak (mint az *ő*) vagy tulajdonnévnek (mint a *János*). Az *önmaga* anaforikus annyiban, hogy valamilyen előzményt kíván meg, de ennek az előzménynek nem kell lokálisnak lennie, sőt nem is feltétlenül kell szemantikailag ekvivalensnek lennie az *önmaga* jelölésével. Így tulajdonképpen egyaránt mutat anaforikus és – mint láttuk – tulajdonnévi tulajdonságokat is. Ha úgy tetszik, tekinthetjük tehát referenciális anaforának vagy anaforikus tulajdonnévnek – a lényeg, hogy tisztában legyünk egyedi tulajdonságaival. A cikk legfőbb célja éppen ennek a felismerésnek az alátámasztása.

Hivatkozások

- Alberti, Gábor 1998. Argument hierarchy and reflexivization. *Acta Linguistica Hungarica* 45/3–4: 215–251.
- Anagnostopoulou, Elena – Martin Everaert 1999. Toward a more complex typology of anaphoric expressions. *Linguistic Inquiry* 30: 97–119.
- Bartos Huba 1999. *Morfoszintaxis és interpretáció: A magyar inflexiók jelenségek szintaktikai háttere*. PhD-disszertáció. ELTE. Budapest.
- Borer, Hagit 2005. *In Name Only: Structuring Dense*. Vol. 1. Oxford University Press. Oxford.
- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding*. Foris. Dordrecht.
- den Dikken, Marcel – Anikó Lipták – Zsófia Zvolenszky 2001. On inclusive reference anaphora: New perspectives from Hungarian. In Karine Megerdooomian – Leora Ann Bar-el (szerk.) *WCCFL 20 Proceedings*. Cascadilla Press. Somerville, MA. 137–149.

- É. Kiss, Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Reidel. Dordrecht.
- É. Kiss, Katalin 1994. Sentence structure and word order. In Ferenc Kiefer – Katalin É. Kiss (szerk.) *The Syntactic Structure of Hungarian*. Academic Press. New York. 1–90.
- É. Kiss, Katalin 2000. The Hungarian noun phrase is like the English noun phrase. In Gábor Alberti – István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian 7*. JATEPress. Szeged. 121–149.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press. Cambridge.
- É. Kiss Katalin – Szabolcsi Anna 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 21–77.
- Everaert, Martin – Kriszta Szendrői 2002. *Hungarian Reflexive Anaphors*. Előadás. MTA NYTUD. December 13.
- Grimshaw, Jane 1990. *Argument Structure*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Heim, Irene – Howard Lasnik – Robert May 1991. Reciprocity and plurality. *Linguistic Inquiry* **19**: 63–101.
- Jackendoff, Ray 1991. Mme Tussaud meets the Binding Theory. *Natural Language and Linguistic Theory* **10**: 1–31.
- Jackendoff, Ray – Peter W. Culicover 2005. *Simpler Syntax*. Oxford University Press. Oxford.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 75–136.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- König, Ekkehard – Volker Gast 2006. Focused assertion of identity: A typology of intensifiers. *Linguistic Typology* **10**: 223–276.
- Lebeaux, David 1983. A distributional difference between reciprocals and reflexives. *Linguistic Inquiry* **14**: 723–730.
- Longobardi, Giuseppe 1994. Reference and proper names: A theory of N-movement in syntax and Logical Form. *Linguistic Inquiry* **25**: 609–665.
- Rákosi, György 2006. *Dative Experiencer Predicates in Hungarian*. PhD-disszertáció. Utrecht. Megjelent: LOT Disszertációk, 146. kötet.
<http://www.lotpublications.nl/publish/issues/Rakosi/index.html>
- Reinhart, Tanya 1983. *Anaphora and Semantic Interpretation*. Croom Helm. London/Sydney.
- Reinhart, Tanya – Eric Reuland 1993. Reflexivity. *Linguistic Inquiry* **24**: 657–720.
- Reuland, Eric 2001. Primitives of Binding. *Linguistic Inquiry* **32/3**: 439–492.
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 179–298.
- Williams, Edwin 1987. Implicit arguments, the binding theory, and control. *Natural Language and Linguistic Theory* **5**: 151–180.
- Zaicz Gábor (szerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

A GRAMMATIKA ÉS A PRAGMATIKA INTERAKCIÓJA AZ IMPLICIT ARGUMENTUMOK, AZ IMPLICIT PREDIKÁTUMOK ÉS AZ EGYÜTTES KOMPOZÍCIÓ VIZSGÁLATÁBAN*

NÉMETH T. ENIKŐ – BIBOK KÁROLY

1. Bevezetés

1.1. A kutatás tárgya és korábbi eredmények

Tanulmányunkban a magyar megnyilatkozások három különböző típusát vizsgáljuk egységes módon. A megnyilatkozások e három típusát az köti össze, hogy a megnyilatkozások jelentését egyik típusban sem lehetséges a predikátumok és argumentumaik explicit, egyszerű összekapcsolásával létrehozni. A vizsgálat során a következő fő kérdésre koncentrálnak: milyen szerepet játszik a grammatika és a pragmatika interakciója ezen megnyilatkozások jelentésének megalkotása során.

Az első típusba azok a megnyilatkozások tartoznak, amelyekben az igék lexikailag realizálatlan, azaz implicit argumentummal fordulnak elő (vö. (1)).

(1) *Ági olvas.*

A második csoportot azok a megnyilatkozások alkotják, amelyekben implicit predikátum fordul elő (vö. (2)).

(2) *Rita elkezdte a könyvet.*

Annak ellenére, hogy az implicit predikátumok végső soron az ige által szelektált, az események szemantikai típusába tartozó argumentumok, amelyek lexikailag nem fejeződnek ki a megnyilatkozásban, implicit predikátumokként fogjuk őket említeni, merthogy maguknak is lehetnek saját argumentumaik.

A harmadik osztályba sorolt megnyilatkozásokban nem fordulnak elő sem implicit argumentumok, sem implicit predikátumok, viszont a megnyilatkozások jelentésének a megalkotásához nem elegendő hozzákapcsolni a predikátumokhoz az argumentumaikat, hanem az együttes kompozíció műveletére van szükség, amely során egy predikátumból és az argumentumából álló konstrukcióban az argumentum maga is funktorként viselkedik. Vö. (3), ahol az *iskola* 'intézmény' és 'épület' jelentései hatással vannak arra, hogy az *elme*g melyik jelentésével vesz részt az *elment az iskolából* szerkezetben.

(3) *Péter elment az iskolából.*

Korábbi kutatásainkban a lexikon és a kontextus szempontjából szintén egységes módon elemeztük a megnyilatkozások ezen három típusát (Bibok–Németh T. 2001, 2002). Egyrészt, igazoltuk, hogy a vizsgált három csoportba tartozó megnyilatkozások jelentésének megalkotásához a lexikon és a kontextus intenzív együttműködését kell feltételezni. Másrészt, megmutattuk, hogy az egyes típusokba tartozó megnyilatkozások

* Jelen tanulmány az MTA–DE–PTE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával készült. Köszönetet mondunk még névtelen lektorunk értékes, gondolatébresztő megjegyzéseierért, amelyeket igyekeztünk beépíteni tanulmányunk végső változatába.

jelentéskompozícióját ugyanazon a három módon lehet végrehajtani. Először az igék (a megnyilatkozások első típusa), a főnevek (a megnyilatkozások második típusa) vagy mindkettő (a megnyilatkozások harmadik típusa) lexikai-szemantikai reprezentációjának segítségével próbáljuk megalkotni a releváns interpretációt. Ha ez nem vezet eredményre, akkor, másodszor, a közvetlen kontextushoz fordulunk. Ha még ez sem elegendő a megnyilatkozások jelentésének a megalkotásához, akkor, harmadszor, kiterjesztjük a kontextust a megelőző diskurzusból, a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből és/vagy az enciklopédikus tudásból származó információval.

Harmadrészt, az is célunk volt, hogy motivációját adjuk az implicit argumentumok és az implicit predikátumok előfordulásának, valamint az együttes kompozíció működésének (Németh T. 2000; Bibok–Németh T. 2001, 2002). E tekintetben arra a következtetésre jutottunk, hogy a jelentéskompozíció mindhárom módját, az interpretációs mechanizmusok hierarchiáját, valamint azt, hogy egy argumentum, illetve egy predikátum implicit maradhat-e egyáltalán, továbbá az együttes kompozíció működését a kognitív relevancia elve irányítja. Egy argumentum vagy predikátum csak akkor maradhat lexikailag kifejezetlen, ha használatával és interpretálásával ugyanazon kontextuális hatásokat lehet elérni, mintha a megnyilatkozás explicit formát tartalmazna, de kisebb műveleti erőfeszítés árán. Az együttes kompozíció révén történő jelentéskompozíció során, a kognitív relevancia elvének megfelelően, az argumentumok jelentése befolyásolja, hogy a predikátumok potenciális jelentései közül mely jelentés aktiválódjon, azaz az argumentumok jelentése konkretizálja az alulspecifikált predikátumok jelentését. A megnyilatkozásjelentés megalkotásának levezetési mechanizmusait a kognitív relevancia elve hierarchiába rendezi, mégpedig úgy, hogy a jelentéskompozíció a kisebb műveleti erőfeszítéstől halad a nagyobb felé, azaz a lexikai-szemantikai reprezentáció figyelembevételétől a közvetlen kontextus bevonásán át a kontextus kiterjesztéséig, biztosítva azt, hogy a felesleges műveleti erőfeszítés elkerülése érdekében a lexikai-szemantikai információknak és a kontextuális információknak éppen csak a szükséges és elegendő nagyságú része működjön együtt. Az interpretációs mechanizmusok hierarchiájával kapcsolatban azonban hangsúlyozni kell, hogy a fokozatos értelmezés működésében fontos szerepet játszik a specifikus (megnyilatkozáson belüli és kívüli) kontextus hiánya (Bibok 2003: 72–73). Ugyanis csak ilyen esetekben tartható relevánsnak a graduális interpretáció. Amennyiben viszont a kontextus eleve sajátosabb, ez kezdetektől fogva jobban meghatározza a megnyilatkozás interpretációját.

1.2. Célok

Korábbi munkáinkban csak érintőlegesen foglalkoztunk a morfológiai és szintaktikai tényezők szerepével a jelentésalkotás során, bár az igék implicit tárgyi argumentummal való előfordulásának leírásakor egy dolgozatunkban részletesen tárgyaltuk az alanyi és a tárgyias ragozás befolyásoló szerepét (Németh T.–Bibok 2001). Jelen tanulmányunkban a megnyilatkozások fentebb jelzett három típusának vizsgálatakor két fő cél vezet bennünket. Egyrészt, meg kívánjuk vizsgálni, hogyan működnek együtt, egyfelől, az olyan grammatikai tényezők, mint a lexikai-szemantikai jelentés, a morfoszintaktikai tulajdonságok: az alanyi/tárgyas ragozás, a *pro*-ejtés, a szóképzési struktúra, az esetragok, és, másfelől, az olyan pragmatikai tényezők, mint az általános (kontextusfüggetlen) pragmatikai tudás és a kontextusfüggő pragmatikai tudás. Másodszor, demonstrálni fogjuk, hogy miképpen

egészítik ki pragmatikai tényezők a grammatika által felkínált/elvárt használatot és interpretációt, illetve hogyan változtatják meg azt.

Mielőtt elkezdénénk e két fő kutatási kérdés megválaszolását, mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy milyen grammatika- és pragmatikafelfogással dolgozunk, és azt, hogy milyen viszonyt feltételezünk grammatika és pragmatika között. Ezután meg kell határozunk, mit értünk implicit argumentumon, implicit predikátumon, illetve együttes kompozíción.

Csak mindezen feladatok elvégzése után foghatunk hozzá annak tüzetesebb megvizsgálásához, hogy az implicit argumentumokat és az implicit predikátumokat tartalmazó magyar megnyilatkozásokban és az együttes kompozíció esetén hogyan és milyen típusú interakció igazolható a grammatika és a pragmatika között, beleértve azt a lehetőséget is, hogy a pragmatika felülbírálja a grammatika által javasolt olvasatot.

A tanulmányunkban képviselt grammatika- és pragmatikafelfogás, továbbá az, hogy a grammatika és a pragmatika között együttműködést feltételezünk, valamint az implicit argumentumok, az implicit predikátumok és az együttes kompozíció általunk adott meghatározása mind befolyásolja, hogy milyen empirikus adatokkal dolgozunk, következőképpen az adatkezelés néhány vonatkozására is ki kell térnünk.

Tanulmányunk felépítése követi az imént vázolt gondolatmenetet. A 2. fejezetben a grammatika és a pragmatika viszonyával foglalkozunk: először számba vesszük, milyen főbb elképzelések léteznek (2.1.), majd megfogalmazzuk saját álláspontunkat (2.2.). A 3. fejezetben részletesen tárgyaljuk, hogyan működik együtt a jelentésalkotás során a grammatika és a pragmatika az implicit argumentumokat tartalmazó megnyilatkozásokban, illetve a pragmatikai tényezők milyen befolyással bírnak a grammatika által felkínált használatra/olvasatra vonatkozóan. A 4. fejezetben elemezzük az implicit predikátumokat tartalmazó megnyilatkozásokat, a 3. fejezethez hasonló módon, a grammatika és a pragmatika interakciója szempontjából. Ugyanígy járunk el az együttes kompozíció működésének tanulmányozásakor is az 5. fejezetben. A tüzetes vizsgálat után a 6. fejezetben az adatkezelés néhány vonatkozásával foglalkozunk. A 7. fejezetben összegezzük eredményeinket és megfogalmazzuk konklúzióinkat.

2. Grammatika és pragmatika viszonya

2.1. A grammatika és a pragmatika viszonyának korábbi megközelítései

A grammatika és a pragmatika viszonyát érintő megközelítések négy csoportra oszthatók (vö. Németh T. 2006, 2007).¹ Az első csoportba tartozó elképzelések szerint a grammatika és a pragmatika nem különül el, mert a nyelv és a nyelvhasználat sincs megkülönböztetve. A más elméletekben pragmatikáinak tekintett információk benne foglaltnak a nyelvtanban, de nem elkülönült formában. Ezt a megoldást alkalmazzák a holista kognitív nyelvtanok (Langacker 1987; Tolcsvay 2003; Pelyvás 2006) és a funkcionális nyelvtanok (García Velasco–Portero Muñoz 2002). Hasonlóan jár el a konstrukciós nyelvtan, amelyben egyrészt a pragmatikai információkat magukban foglalják a konstrukciók, a grammatika jelentés–forma párhuzamai, másrészt a pragmatikai tényezők bizonyos konstrukciók létjogosultságának szükséges motivációját nyújtják (Goldberg 1995, 2005). Ugyancsak ebbe a csoportba sorolható a fejvezérelt frázisstruktúra nyelvtan (HPSG), amely szintén

¹ Nem célunk, hogy a jelenleg létező valamennyi megközelítésről számot adjunk, az egyes csoportok jellemzésénél a példaként hozott elméletek, felfogások az adott csoport illusztrálását szolgálják.

magában foglal pragmatikai információkat (Pollard–Sag 1994; Engdahl 1999). A fejvezérelt frázisstruktúra nyelvtanban a SZINTAXIS-SZEMANTIKA (SYNSEM) jegyben a KATEGÓRIA (CAT) és a TARTALOM (CONT) mellett szerepel a KONTEXTUS (CONX) jegy is. Ez utóbbi magában foglalja azokat a pragmatikai információkat, amelyek hatással vannak a szemantikai interpretáció kontextusfüggő aspektusaira. Mivel a grammatika nem elkülönülten tartalmazza a pragmatikai információkat, azaz a pragmatika nem önálló az elméletben, a grammatika és a pragmatika interakciójának a kérdése ezekben az elképzelésekben nem vethető fel, ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy a grammatika működésében helyet kap a pragmatika.

A második csoportba azok a megközelítések sorolhatók, amelyek a pragmatikát a nyelv bármely jelenségére irányuló, erős szociális relevanciával rendelkező funkcionális nézőpontnak tartják, amely nem komponense sem a grammatikának, sem a nyelv elméletének (Wunderlich 1972; Mey 1993; Verschueren 1999). A pragmatika ebben a keretben azt ragadja meg, hogy milyen tényezők motiválják a nyelvhasználók nyelvi választásait a különböző szinteken, illetőleg a nyelvi választások milyen következményekkel járnak. A pragmatika a nyelv és a nyelvhasználat valamennyi szintjére vonatkozik, a grammatika által is elemzett nyelvi jelenségeket a használat tulajdonságainak és folyamatának a szempontjából vizsgálja (vö. Nagy 2005: 439). A grammatika és a pragmatika közötti interakcióval ebben a keretben sem lehet foglalkozni. A funkcionális pragmatikai kutatások ugyanis nem arra irányulnak, hogyan jön létre egy megnyilatkozás és annak a jelentése a kommunikátor szándékainak megfelelően, illetve a kommunikációs partner hogyan interpretálja a kommunikátor által szándékolt jelentést, hanem arra, hogy a kommunikátor miért az adott formát választotta, és ennek a választásának mi lesz a következménye. Bár a pragmatika a grammatikán kívül helyezkedik el, nincs lehetőség arra, hogy a grammatika és a pragmatika között interakcióról beszéljünk.

A harmadik csoportbeli elképzelések szerint a pragmatika a grammatika egyik komponense. Ezt az álláspontot képviseli Levinson (1983). Levinson szerint a pragmatika behatol a lexikonba, a szemantikába és a szintaxisba is. Például a szótárban a lexémák jelentésének megadásakor gyakran tekintettel kell lenni kontextuális információkra, azaz a grammatika lexikonjába pragmatikai információt vonunk be. A grammatika szemantikai komponense szintén igényelhet pragmatikai információkat, például az indexikus és deiktikus kifejezéseket tartalmazó mondatok jelentésének megalkotásakor. Levinson (2000: 261–365) amellett érvel, hogy a szintaxisnak is szüksége van bizonyos mértékben a pragmatikára. Az általánosított társalgási implikaturák figyelembevétele például segíthet a szintaxisnak az anaforikus viszonyok adekvátabb leírásában. Levinsonhoz hasonlóan Newmeyer (2006) is a grammatika komponenseként kezeli a pragmatikát. Newmeyer a generatív megközelítéssel összhangban a grammatikát moduláris felépítésűnek tartja, a generatív megközelítés Chomsky (1977, 1995) által képviselt álláspontjától eltérően azonban a pragmatikát is a grammatika egyik moduljának tekinti.² A szintaxis, a szemantika és a pragmatika számára különböző elveket feltételez, ugyanakkor hangsúlyozza az egyes komponensek közötti többszörös, többszintű együttműködést, amiben eltér a klasszikus modularitáshipotézistól (vö. Fodor 1983), és amiben megegyezik a generatív grammatika

² A generatív megközelítésnek a grammatika és a pragmatika státusára vonatkozó álláspontjára a negyedik csoportba tartozó elképzelések tárgyalásakor visszatérünk.

újabb változataival (vö. Chomsky 1995; Engdahl 1999). Összegezve a harmadik csoportba tartozó elképzeléseket, azt mondhatjuk, hogy a pragmatika a grammatika egyik komponensként szorosan együttműködik a grammatika többi moduljával.

Végül a negyedik csoportba azokat a felfogásokat sorolhatjuk, amelyek a pragmatikát a grammatikán kívüli komponensként gondolják el. E csoporton belül kétféle elképzelést lehet elkülöníteni. Az egyik szerint a pragmatika a nyelvelmélet grammatikán kívüli komponense (pl. Chomsky 1977, 1995; Gazdar 1979; Leech 1983; Kasher 1986). Ezen alcsoportban a pragmatikát gyakran a szemantikához képest határozzák meg, és vagy éles határt húznak a kettő közé a szemantikát igazságfeltételesnek, a pragmatikát pedig posztszemantikainak és nem igazságfeltételesnek tartva (Gazdar 1979), vagy megengedik, hogy a pragmatika kapcsolatba lépjen a grammatikával a szemantikán keresztül (Leech 1983). A generatív grammatika kutatási keretében szintén elkülönítődik egymástól a pragmatika és a grammatika, de a kettejük egymáshoz való viszonyára vonatkozó álláspont változott az elmélet története során.³ A generatív nyelvészeti keret a grammatikát és a pragmatikát a grammatikai kompetencia és a pragmatikai kompetencia megkülönböztetésre alapozva határozza meg. A grammatika és a pragmatika az emberi elme két külön moduljának, a grammatikai kompetenciának és a pragmatikai kompetenciának a modellje. Chomsky (1977) és Kasher (1986) szerint a grammatikai kompetencia független a pragmatikai kompetenciától, következésképpen a grammatika is független a pragmatikától, a pragmatika viszont a nyelvtudás használati képességének modelljeként támaszkodik a grammatikára, a nyelvtudás explicit modelljére. A generatív nyelvészet legújabb modelljében, a minimalista programban Chomsky (1995) hangsúlyozza a grammatika két interpretáló komponensének, a fonetikai formának és a logikai formának az interfész jellegét, amely a grammatikának az artikulációs és a konceptuális-intencionális rendszerekkel való kapcsolatát biztosítja. A grammatikának ez a más kognitív rendszerekbe való beágyazottsága lehetővé teszi, hogy a grammatika és a pragmatika közötti kapcsolatot ne egyoldalúnak tételezzük a generatív nyelvészetben, mint korábban, hanem a grammatika és a pragmatika közötti interfészről beszéljünk. A pragmatika együtt tud működni a grammatikával a konceptuális-intencionális rendszer révén (Engdahl 1999).

A másik elképzelés, amely a pragmatikát a grammatikán kívüli komponensként gondolja el, a pragmatikát a megismerés nyelvelméleten kívüli komponensének tekinti (Sperber–Wilson 2002), amelynek az a feladata, hogy megmagyarázza, hogyan működik az osztenzív-következtetési kommunikáció. Mivel az osztenzív-következtetési kommunikáció fogalma nemcsak a természetes nyelvi kommunikációt foglalja magában, hanem a különböző típusú nem verbális kommunikációs fajtákat, valamint a situációhoz kötött egyedi, kódhasználat nélküli kommunikációs formákat is, a pragmatika mint az osztenzív-következtetési kommunikáció elmélete így már nem kizárólag nyelvészeti diszciplína. A természetes nyelvek az osztenzív-következtetési kommunikációba az információközlés hatékonyabbá és biztosabbá tétele érdekében léptek be (vö. Sperber 2000; Wharton 2003; Németh T. 2005). A természetes nyelvek a kommunikáció feladatai közül elsősorban az informatív szándék megvalósításának az eszközei. Ezen elképzelés szerint a nyelv és a

³ Jelen tanulmányunkban nincsen rá mód, hogy nyomon kövessük a grammatika és a pragmatika viszonyának alakulását a generatív nyelvészetben, az elmélet egy korábbi (Chomsky 1977; Kasher 1986) és a mai álláspontjára (Chomsky 1995) fogunk utalni.

verbális kommunikáció nem függetlenek egymástól, következésképpen a grammatika mint a nyelv elmélete és a pragmatika mint a kommunikáció elmélete között is együttműködés feltételezhető.

A grammatika és a pragmatika viszonyára vonatkozó megközelítések négy csoportjának rövid áttekintése alapján nyilvánvaló, hogy a grammatika és a pragmatika interakciójának a kérdése a negyedik csoportban vethető fel leginkább. Ugyanakkor észre kell venni, hogy a harmadik csoportba tartozó elképzelések, bár a pragmatikát a grammatikán belülre helyezik, szintén szoros együttműködést feltételeznek a pragmatika és a grammatika többi komponense között, továbbá, hogy az első csoport megközelítései szerint a grammatika szintén tartalmaz pragmatikai információkat. Összegezve: az idézett elméletek többsége egyetért abban, hogy a grammatika nem nélkülözheti a pragmatikát.

2.2. A grammatika és a pragmatika, valamint a közöttük lévő viszony egy új meghatározása

A harmadik és a negyedik csoportba tartozó elképzelésekből kiindulva saját felfogásunkat a következőképpen alakítottuk ki. A grammatikát a nyelvtudás, azaz a grammatikai kompetencia explicit modelljeként határozzuk meg. A grammatika a nyelvelmélet egyik komponense, és nem független a pragmatikától. A pragmatika pedig a nyelvelmélet egy másik, a grammatikától nem független komponense, a nyelvtudás használati képességének, a pragmatikai kompetenciának az explicit modellje. A pragmatikai kompetencia nem azonosítható az emberi elme egyetlen moduljával, hanem egy olyan képességnek tekinthető, amely a valamennyi lehetséges nyelvhasználati formára vonatkozó deklaratív és procedurális ismeretet tartalmazza, és ezek működését „vezényli” a nyelvhasználat során (Németh T. 2003).⁴ Következésképpen a pragmatikának mint a pragmatikai kompetencia modelljének nemcsak a verbális kommunikációt, hanem a többi nyelvhasználati formát, pl. az informatív nyelvhasználatot és a manipulatív nyelvhasználatot is magyaráznia kell (Németh T. 2008a).

Amellett, hogy a grammatika és a pragmatika interakcióját alapvetően a nyelvelmélet két külön komponensének a nyelvhasználat kontextusaiban megvalósuló együttműködéseként képzeljük el, elfogadjuk, hogy bizonyos kontextuális információk – kontextusuktól elszakadva – nemcsak kontextusfüggetlenné, azaz általános pragmatikai információkká válhatnak, hanem az ilyen, enciklopédikus vagy nyelvhasználatra vonatkozó információk szerves részét képezhetik a lexémák lexikai-szemantikai ábrázolásának is.

Az imént vázolt grammatika- és pragmatikafelfogás mögött nem a klasszikus fodori (1983) modularitáshipotézis húzódik meg, amely szerint az emberi elme moduljai független, önmagukba zárt információs rendszerek, amelyek között nincs interakció. A fenti meghatározások megformálásához a kiindulópontot a neurológiai érvek mellett a sperberi (2000) általánosított modularitáshipotézis szolgáltatta. Az általánosított, vagy más szóval kiterjesztett modularitáshipotézis a perifériás rendszerek mellett nem egyetlen központi rendszert feltételez, mint ahogy a fodori elképzelés, hanem több konceptuális rendszert, amelyekkel a perifériás rendszerek kapcsolatba léphetnek, és amelyek egymással is intenzíven együttműködhetnek.

⁴ A pragmatikai kompetencia illetően felfogása mellett szóló neurolingvisztikai érvekre l. pl. Paradis (1998) és Ivaskó (2002).

A grammatika és a pragmatika, valamint a közöttük lévő viszony általunk képviselt meghatározása rokon vonásokat mutat, először, Leech (1983) elképzelésével, amely szerint a pragmatika a nyelvelmélet grammatikán kívüli komponense, másodsor, Chomsky (1977, 1995) és Kasher (1986) felfogásával, amely a grammatikát és a pragmatikát a grammatikai kompetencia, illetőleg a pragmatikai kompetencia modelljeként definiálja, és, harmadsor, Sperber (2000), valamint Sperber és Wilson (2002) általánosított modularitás-hipotézisével, és ebből következőleg azzal, hogy a grammatika és a pragmatika között együttműködés feltételezhető. Ez utóbbi gondolat része a Chomsky (1995) által kezdeményezett minimalista programnak is. Negyedszer, a nyelvhasználatra vonatkozó és enciklopédikus információknak a grammatika szótári alkotmányában való megjelenésével kapcsolatban rá kell mutatnunk azzal a Levinsoni (1983) javaslattal való hasonlóságra, miszerint a pragmatika behatolhat a grammatikába.⁵

Mindazonáltal az általunk képviselt felfogás eltér Leech (1983) elképzelésétől, mert a grammatika és a pragmatika közötti kapcsolatot nem korlátozza a szemantika és a pragmatika viszonyára. E tekintetben Levinson (1983; 2000) és Newmeyer (2006) álláspontjával értünk egyet, amely szerint a pragmatika a nyelvtan valamennyi komponensével interakcióba léphet, viszont különbözik is az álláspontunk az övékétől, mert a pragmatikát nem a grammatika egyik komponensének, hanem a nyelvelmélet grammatikán kívüli komponensének tekintjük. Javaslataink különbözik Chomsky (1977) és Kasher (1986) nézőpontjától is, mert a grammatikai kompetenciát nem tartjuk függetlennek a pragmatikai kompetenciától, és ebből következően az őket modelláló grammatika és pragmatika között sem egyoldalú függőséget feltételezünk. Különbözik véleményünk Chomskynak (1995) a minimalista programban található megoldásától is, amely a pragmatikai információk és a grammatika közötti kapcsolatot a konceptuális-intencionális rendszer és a logikai forma együttműködésén keresztül képzei el. És végül eltér a meghatározásunk Sperber (2000), továbbá Sperber és Wilson (2002) elméletétől is, mert a pragmatikai képességeket modelláló pragmatikát a nyelvelmélet komponensének tartjuk, amelynek a feladata nemcsak a verbális kommunikáció, hanem valamennyi lehetséges nyelvhasználati forma magyarázata.

Összegezve: mind a grammatikát, mind a pragmatikát a nyelvelmélet egy-egy komponensének tekintjük, és közöttük intenzív interakciót feltételezünk, valamint fontosnak tartjuk a grammatika és a pragmatika együttműködésének azt a formáját is, amikor a nyelvhasználatra vonatkozó és enciklopédikus információk rögzülnek a lexémák lexikai-szemantikai reprezentációjában.

Miután röviden áttekintettük, milyen főbb megközelítések vannak a grammatika és a pragmatika viszonyát illetően, továbbá körvonalaztuk saját álláspontunkat, áttérhetünk a Bevezetésben jelzett három megnyilatkozáscsoport vizsgálatára, először is az implicit argumentumokat tartalmazó megnyilatkozásokra.

⁵ Hely hiányában nem tudunk foglalkozni a relevanciaelmélet (Sperber–Wilson 1986/1995) több összetevős fogalomreprezentációs elképzelésének hasonló (és különböző) vonásaival. Ezekről némi áttekintést ad Bibok (2003: 64–68).

3. Grammatika és pragmatika interakciója az implicit argumentumot tartalmazó megnyilatkozásokban

3.1. Az implicit argumentum fogalma

Korábbi munkáinkra támaszkodva, implicit argumentumnak tekintünk minden olyan, az ige lexikai-szemantikai reprezentációjában szereplő, de lexikailag realizálatlanul hagyott argumentumot, amelynek a jelenlétét a megnyilatkozásban grammatikai (lexikai-szemantikai, fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai) és/vagy pragmatikai evidenciák (ide értve a diskurzusbeliakat is) igazolják (vö. pl. Németh T. 2000, 2007, 2008b; Bibok–Németh T. 2002). Ezek az evidenciák jelzik, hogy a megnyilatkozásban jelen van egy lexikailag kifejezetlenül hagyott argumentum, és nem a beszélő által elkövetett performancia-hibáról van szó. Az implicit argumentumoknak a magyarban különböző típusai vannak, a megnyilatkozásokban való jelenlétüket különböző típusú evidenciákkal lehet igazolni. Bár az implicit argumentumok előfordulását különböző tényezők engedélyezik, erőteljesen hangsúlyozni kell ezek intenzív együttműködését.

Összeegyeztethető az implicit argumentum általunk képviselt felfogása a relevancia-elmélet (Groefsema 1995) és a központosság-elmélet (centering theory, Cote 1997) elképzeléseivel, amelyek szerint a konceptuális-szemantikai reprezentációba foglalt valamely argumentum bizonyos lexikai-szemantikai és kontextuális feltételek fennállása esetén nem szükséges, hogy lexikailag realizálódjon. Hasonlóan határozzák meg az implicit argumentum fogalmát a funkcionális nyelvtanok (Dik 1985; Groot 1985), opcionális megjelenést biztosítva a predikátumkeretben szereplő valamely argumentumnak. Például az angol *eat* 'eszik' igét mindig kétargumentumúnak tartják, amelynek tárgy nélküli használatában a második argumentumhely meghatározatlan marad. A funkcionális diskurzusnyelvtan (García Velasco–Portero Muñoz 2002) az implicit argumentumok kezelésénél felváltja az önmagában használt predikátumkeretet a predikátumtemplátum, a lexémák absztrakt jelentésdefiníciója, valamint az ezeket összekapcsoló mechanizmusok kombinációjával. Egy lexikai egység valamely argumentumának „elhagyását” az absztrakt jelentésdefiníciónak különböző predikátumtemplátumokkal való összekapcsolódásaként írja le, szintaktikai alternációként kezelve az implicit argumentummal való előfordulást. E tekintetben a funkcionális diskurzus nyelvtan megegyezik a konstrukciós nyelvtan (Goldberg 1995, 2005) és a lexikai-konstrukciós megközelítés (Bibok 2008) elképzelésével.

Az implicit argumentumok általunk képviselt felfogása ugyanakkor eltér a generatív grammatikákban széles körben elfogadott definíciótól (Radford 1997; Bartos 2000). A mi meghatározásunk megengedi, hogy implicitnek tekintsük a fonetikailag nem kifejezett üres névmást (a *pro*-t, sőt a *PRO*-t is), amely azonban – a többi lexikailag kifejezetlen argumentumtól eltérően – a szintaktikai szerkezetben saját pozícióval rendelkezik. Annak ellenére nem azonos a mi felfogásunk a generatív nyelvtanével, hogy a *Strukturális magyar nyelvtan 1.* kötetének (Kiefer 1992) glosszáriumában a *pro*-NP, *pro*-N, *pro*-VP és *pro*-V' terminusok értelmezésekor a jelenlét „rejtettségének” az *implicittség* a szinonimája. Az implicit argumentumok általunk adott meghatározása eltér a lexikai-funkcionális nyelvtan (Komlósy 1992; 2001) felfogásától is, amely az *eszik* explicit és implicit tárgyi argumentummal való előfordulásának kezelése érdekében két *eszik* igét vesz fel, egy tranzitív és egy intranszitív *eszik*-et, amelyek között vonzatstruktúrát változtató lexikai szabály létesít kapcsolatot, az

időjárásigék esetén pedig a lexikonban feltételez egy *pro* alanyi argumentumot implicit alannyal való előfordulás helyett.

Megemlítjük még, hogy az implicit argumentum fenti meghatározása magában foglalja, de terminológiailag nem különíti el a szemantikai irodalomban előbukkanó implicit argumentum és nem artikulált vagy másképpen fogalmazva: ki nem mondott konstituens fogalmát (unarticulated constituents), amelyek státusáról és magyarázati lehetőségeiről jelenleg is vita folyik, többek között a *Linguistics and Philosophy* című folyóirat hatásában (vö. pl. Martí 2006; Recanati 2007).

Szem előtt tartva a magyar igék implicit argumentummal való előfordulásának a Bevezetésben említett három módját, a következőkben megvizsgáljuk, hogyan működnek együtt a grammatikai (lexikai és morfoszintaktikai) és a pragmatikai (általános és kontextusfüggő) információk.

3.2. Az igék lexikai-szemantikai és morfoszintaktikai tulajdonságainak szerepe az implicit argumentumokat tartalmazó megnyilatkozásokban

Az implicit argumentumok különböző nyelvekben való vizsgálata és saját korábbi kutatásaink egyaránt alátámasztották azt a hipotézist, hogy az igék bizonyos lexikai-szemantikai tulajdonságai engedélyezhetik az implicit argumentummal való előfordulást megfelelő kontextuális feltételek fennállása esetén (vö. pl. Fillmore 1986; Groefsema 1995; Bibok–Németh T. 2002; Goldberg 2005; Bibok 2008; Németh T. 2008b). A megnyilatkozásban lexikailag megjelenő ige az interpretáció folyamán elérhetővé teszi lexikai-szemantikai reprezentációját, amely magában foglalja az argumentumstruktúrát. Következésképpen a feldolgozás során azok az argumentumok is elérhetővé válnak, amelyek lexikailag nincsenek kifejezve a megnyilatkozásban. A lexikai-szemantikai reprezentáció nemcsak az argumentumszerkezetre vonatkozó információt tartalmazza, hanem a szelekciós megkötések révén azt is meghatározza, hogy az argumentumszerkezetben előírt argumentumok milyen típusúak, illetve milyen tulajdonságúak legyenek. Tekintsük az (1)-et, amelyet itt (4)-ként megismételünk!

(4) *Ági olvas.*

Annak ellenére, hogy a (4)-ben az *olvas* mellett nem szerepel tárgy, az *olvas* – az *iszik*, *eszik*, *lát*, *hall*, *főz*, *süt* stb. igékhez hasonlóan – szótári ábrázolása szerint mindig kétargumentumú ige (vö. Dik 1985; Groot 1985; Groefsema 1995; García Velasco–Portero Muñoz 2002; Bibok 2008; Németh T. 2008b). Az *olvas* első argumentuma (x) a szintaktikai szerkezetben az alanyi pozíciót foglalja el, míg második argumentuma (y) a tárgyi pozíciót. Az olvasás aktusa mindig szükségszerűen valamit olvasás, még akkor is, ha a tárgyi argumentum lexikailag kifejezetlen marad, és a megnyilatkozás szintaktikai szerkezete sem tartalmaz egy megfelelő (üres) pozíciót. Ha a beszélő nem akarja, nem tartja fontosnak, vagy nem tudja megnevezni megnyilatkozásában az *olvas* tárgyát, még nem jelenti azt, hogy az *olvas*-nak a szótárban egyargumentumú igeként kellene szerepelnie. Az *olvas* lexikai-szemantikai reprezentációjában változóként mindig ott szerepel a második argumentum (y) is, amelynek a típusát szelekciós megkötés írja elő: 'szimbolikus reprezentáció'-nak kell lennie. Ez a szelekciós megkötés megadja a lehetséges tárgyak típusára vonatkozó információt, és ha nem áll (szintaktikai) tárgy az *olvas* mellett, akkor a „zéró” tárgy a megkívánt típussal azonosítható. Ha viszont a kontextuális tényezők nem esnek

egybe a 'szimbolikus reprezentáció' szelekciós megkötés által megkívánt típussal, azaz a szintaktikailag tárgyként megjeleníthető argumentum nem szimbolikus reprezentáció (vö. (5a)), vagy a beszélő fontosnak tartja a szimbolikus reprezentáció fajtájának (vö. (5b)) vagy valamely konkrét egyedének megnevezését (vö. (5c)), akkor az *olvas* második argumentumának (y) is meg kell jelennie explicit módon.

- (5) a. *Ági pénzt olvas.*⁶
 b. *Ági regényt olvas.*
 c. *Ági Harry Pottert olvas.*

Az (5a–c)-ben az *olvas* lexikailag realizált tárgyi argumentummal fordul elő. Az (5a)-ban a pénzolvasás, az (5b)-ben a regényolvasás, az (5c)-ben pedig a Harry Potter-olvasás áll a figyelem középpontjában. Mivel azonban a valamit olvasás cselekedete során ez a „valami” másként van specifikálva, mint a (4)-ben, az *olvas* második argumentumának (y) explicit módon meg kell jelennie.

Vegyük észre, hogy mind a (4)-ben és mind az (5)-ben az *olvas* ige alanyi ragozású. Tekintsük most a (6)-ot, amelyben az *olvas* tárgyas ragozású!

- (6) a. *Ági olvassa a pénzt.*
 b. *Ági olvassa a regényt.*
 c. *Ági olvassa a Harry Pottert.*
 d. **Ági olvassa.*

A tárgyas ragozási forma megkívánja egy entitás kiugró (salient) jelenlétét a kontextusban, amelynek a neve a tárgyas ragozással ellátott ige szintaktikai tárgyi pozícióját töltheti be. A (6a–c)-ben lévő megnyilatkozások nemcsak magára az olvasás cselekedetére fókuszálnak, hanem az olvasás tárgyára is: a pénzre, a regényre, a Harry Potterre, ezért a kiugró tárgyi argumentumok explicit módon szerepelnek a megnyilatkozásban. A (6d)-ben az *olvas* szintén tárgyas személyraggal van ellátva, de hiányzik mellőle a szintaktikai tárgyi argumentum. Mivel a (6d)-ben nem lehet azonosítani egy, a tárgyas ragozási forma által megkívánt kiugró entitást, a (6d) megnyilatkozás önmagában nem grammatikus, és pragmatikailag nem elfogadható. Ha viszont a (6d)-t egy olyan kontextusba helyezzük, amely biztosítja egy, a tárgyas ragozási forma által megkívánt kiugró entitás jelenlétét, akkor a (6d) megnyilatkozás a szóban forgó kontextusban grammatikussá és pragmatikailag elfogadhatóvá válik. Tekintsük a (7)-et.

- (7) A: *Olvassa valaki az üzeneteket?*
 B: *Igen. Ági olvassa.*

Felhívjuk rá a figyelmet, hogy a (7)-ben a tárgyas személyraggal ellátott *olvas* ige nem az első módon, azaz nem a lexikai-szemantikai reprezentációjában foglalt szelekciós megkötés révén fordul elő implicit tárgyi argumentummal. A (7)-ben az *olvas* tárgyi argumentuma azért maradhat implicit, mert a kiterjesztett kontextus engedélyezi. A megelőző diskurzusban az A beszélő kérdésében a tárgyas ragozási formával ellátott *olvas* ige explicit

⁶ Ugyanakkor az (5a)-beli *olvas* 'számlál, számol' mellől megfelelő kontextus esetén szintén elmaradhat a tárgy, pl.: *százig olvas, egyesével húszig olvas* (vö. ÉrtSz. 1959–1962: V, 385).

tárggyal fordul elő, amellyel a B válaszában szereplő, szintén tárgyias személyranggal ellátott *olvas* ige zéró tárgyi argumentuma koreferens. Tehát a (7)-ben az *olvas* a harmadik módon, mégpedig a megelőző diskurzusból való kontextuskiterjesztés révén szerepel implicit argumentummal.

Ha egy tárgyias ige alanyi ragozása, akkor a lexikai-szemantikai reprezentációjában foglalt információ engedélyezheti azt, hogy implicit tárgyi argumentummal álljon. Vagy másképpen megfogalmazva: a tárgyias igék akkor fordulhatnak elő implicit tárgyi argumentummal, ha a lexikai-szemantikai reprezentációjuk engedélyezi a második argumentum (y) lexikailag realizálatlanul maradását, és az ige alanyi ragozással van ellátva. Ha az igéket tárgyiasan ragozzuk, akkor csak a harmadik módon, azaz kontextuskiterjesztéssel fordulhatnak elő implicit tárgyi argumentummal, függetlenül attól, hogy a lexikai-szemantikai reprezentációjuk engedélyezi-e az implicit argumentummal való előfordulást.

A (4)–(7) elemzése azt mutatja, hogy az *olvas* és a hozzá hasonló fentebb felsorolt igék implicit tárgyi argumentummal való előfordulását az első módon – a grammatika és a pragmatika interakciójának tágabb perspektívájában – a lexikai-szemantikai reprezentáció (szelekciós megkötés), a morfoszintaktikai tulajdonságok (alanyi ragozás) és a pragmatikai (kontextuális) tényezőknek való megfelelés együttesen határozzák meg.

3.3. A közvetlen kontextus és a kontextuskiterjesztés szerepe az implicit argumentumokat tartalmazó megnyilatkozásokban

A megnyilatkozásnyi környezetben előforduló zéró anaforák elemzése szintén szolgáltat érveket a grammatika és a pragmatika interakciójának feltételezése mellett. A zéró anaforák olyan implicit argumentumok, amelyek saját pozícióval rendelkeznek a megnyilatkozás szintaktikai szerkezetében, továbbá a megelőző diskurzusból – nem feltétlenül ugyanabban a megnyilatkozásban, amelyben ők előfordulnak – van egy antecedensük, amellyel összeindexelhetők. A zéró anaforák viselkedése a magyarban részben abból adódik, hogy a magyar *pro*-ejtő nyelv. A (7)-ben B válaszában a tárgyias ragozású *olvas* implicit tárgyi argumentummal való előfordulása zéró anaforaként elemezhető. A zéró anafora antecedense, az *üzeneteket*, a megelőző kérdésben található. A zéró anafora ezen típusa kontextuskiterjesztést igényel, következésképpen, ahogy fentebb jeleztük, az implicit argumentummal való előfordulás harmadik módjáról van szó.

Egy zéró anafora antecedense azonban ugyanabban a megnyilatkozásban is helyet foglalhat. Az ilyen zéró anaforák használata az igék implicit argumentummal való előfordulásának a második módjához, a közvetlen megnyilatkozáskontextus figyelembevételéhez tartozik. Korábbi munkáinkban az implicit argumentumok második módon való előfordulásának a vizsgálatakor szinte kizárólag arra koncentráltunk, hogy a közvetlen kontextusban, azaz az implicit argumentum megnyilatkozáskontextusában szereplő lexémákhoz tartozó, közvetlenül elérhető enciklopédikus információ hogyan engedélyezi az igei argumentumok lexikailag realizálatlanul maradását (vö. Németh T. 2000; Bibok–Németh T. 2002). Ha a megnyilatkozások morfoszintaktikai tulajdonságait is figyelembe vesszük, akkor megállapíthatjuk, hogy az igék ezekben a megnyilatkozásokban szintén alanyi ragozásúak, a figyelem középpontjában maga az ige által jelölt cselekvés áll az első módon való előforduláshoz hasonlóan, az implicit argumentumok nem rendelkeznek saját pozícióval a megnyilatkozás szintaktikai szerkezetében, nem zéró anaforák, tehát nincsen előzményük a megnyilatkozásban. Vö. (8a–b).

- (8) a. *Az edző cserél.*
 b. **Az edző cseréli.*

A (8a)-ban az alanyi ragozással ellátott *cserél* ige mellett lexikailag realizálatlan maradt a szintaktikai tárgyi argumentum. Az *edző* lexéma⁷ jelentéséhez tartozó enciklopédikus információ, amely szerint az edzők játékosokat szoktak cserélni, továbbá az alanyi ragozás biztosítja az implicit argumentum tipikus azonosítását. Ha viszont a *cserél* igét tárgyasan ragozzuk, akkor ez az enciklopédikus információ nem tudja biztosítani az implicit argumentum tipikus azonosítását, hiszen a tárgyas ragozási forma egy entitás kiugró jelenlétét követeli a kontextusban. Mivel a (8b)-ben nincs ilyen entitás neve, ezért önmagában elfogadhatatlan a (6d)-hez hasonlóan.

Most térjünk rá a zéró anaforák elemzésére megnyilatkozásnyi környezetben, és vizsgáljuk meg, hogy a *pro*-ejtés morfoszintaktikai jellegzetességei, valamint az általános és kontextusfüggő pragmatikai tudás hogyan befolyásolja a zéró anaforák előfordulását, illetve azonosítását. Pléh (1994; 1998: 164–194) testes és zéró anaforákkal kapcsolatos kísérletei rávilágítottak arra, hogy az anaforák visszakeresése grammatikai (dekódoló) és pragmatikai (következtetési) folyamatokat egyaránt igényel. A kísérletek értékelése alátámasztotta, hogy, egyrészt, a grammatika nem ad választ minden *pro*-forma viszonyra, másrészt, az enciklopédikus tudásból származó, valamint kontextuális tényezők felül is bírálhatják a grammatika által diktált olvasatot. Tekintsünk most a (9)-et és a (10)-et!

- (9) *A férj elkísérte a feleségét az orvoshoz, mert nagyon izgult.*
 (10) a. *A bácsi emlékezett a fiúra, tanácsot adott neki.*
 b. *A fiú emlékezett a bácsira, tanácsot adott neki.*

A magyar nyelv *pro*-ejtő jellegzetességéből adódóan egy megnyilatkozás második tagmondatának az alanya akkor lehet zéró anafora, ha koreferens az első tagmondat alanyával. Ebből következően a (9)-ben a második tagmondat zéró alanya az első tagmondat alanyával, a *férj*-jel kell, hogy koreferens legyen. Felmerül a kérdés, befolyásolja-e a konkrét beszédhelyzet és a háttérismeretek a grammatika által elvárt olvasatot. Ha a konkrét beszédhelyzetben tudható, hogy a férj izgulós, és a felesége nem, akkor a második tagmondat zéró anaforája – a grammatikai elvárásoknak megfelelően – a férjre vonatkozik. Ha viszont a feleség az izgulós, és a férj nem, akkor a zéró anafora a feleségre utal, azaz a konkrét kontextuális információk megváltoztatják a grammatika által elvárt olvasatot. Ha a beszédhelyzetben tudható, hogy mind a férj, mind a feleség egyformán izgulósak, akkor még a pragmatikai tényezők sem segítenek az anafora azonosításában, a partnernek rá kell kérdeznie a zéró anafora vonatkozására: *Ki izgult?*

A (10a–b) megnyilatkozások szerkezete teljesen megegyezik. A (10a)-ban a zéró alanyt a grammatikai elvárásoknak megfelelően az első tagmondat alanyával, a *bácsi*-val azonosítjuk. A (10b)-ben viszont a (10a)-val való szerkezeti egyezés ellenére a zéró alanyt nem az első tagmondat explicit alanyával, a *fiú*-val azonosítjuk, hanem a *bácsira* kifejezéssel tartjuk koreferensnek tipikus olvasatban. Mivel a tanácsadás szociálisan erősen befolyásolt

⁷ Az *edző* típusú főnevek szóképzési struktúráját itt figyelmen kívül hagyjuk. A 4. fejezetben viszont ezzel a morfológiai tulajdonsággal is számolunk az implicit predikátumot tartalmazó megnyilatkozások vizsgálatakor.

(beszéd)cselekedet, hiszen a tanácsot adó általában olyan személy lehet, aki tudás, tapasztalat, életkor vagy szociális fölényben van, ezért a (10b)-ben az általános pragmatikai tudás felülbírálja a nyelvtan diktálta olvasatot. Érdekes helyzet áll elő viszont akkor, ha a konkrét beszédhelyzetből az tudható például, hogy a szóban forgó fiú híres az okosságáról, a bácsi pedig életkora ellenére kevesebb tapasztalattal, tudással rendelkezik. Ebben az esetben ugyanis a konkrét beszédhelyzet felülbírálja a tanácsadás beszédaktusához kötődő általános pragmatikai tudás alapján várható értelmezést, és a grammatika által sugalltat támogatja. Vegyük észre, hogy a (10b) elemzésében bemutatotthoz hasonló módon a (10a)-ban szintén felül lehet bírálni a grammatika által diktált olvasatot. Ha a konkrét beszédhelyzetben tudjuk, hogy a fiú okosabb a bácsinál, akkor ez a kontextuális információ megváltoztatja a grammatika által elvárt interpretációt, azaz a második tagmondat zéró alanya nem az első tagmondat alanyával (*a bácsi*) lesz koreferens, hanem *a fiúra* kifejezéssel.

A (8)–(10) elemzése, egyrészt, megmutatta, hogy a grammatika által előírt olvasat csak tipikus olvasatnak, azaz specifikus kontextus hiányában fellépő értelmezésnek tekinthető. Másrészt, alátámasztotta azt a hipotézisünket, hogy morfoszintaktikai (alanyi ragozás, *projektés*) és pragmatikai tényezők (általános pragmatikai tudás, amely akár be is épülhet egy lexikai egység reprezentációjába, pl. a *tanácsot ad* inkorporációval keletkezett egységébe, valamint kontextusfüggő pragmatikai tudás) akár többszörös, többszintű interakciója engedélyezi az implicit argumentumok második módon való előfordulását, a közvetlen megnyilatkozáskontextusra támaszkodva.

Az igék implicit argumentummal való előfordulásának harmadik módja esetén az implicit argumentum előfordulásának engedélyezéséhez, illetve azonosításához a megnyilatkozás kontextusát ki kell bővíteni (1) a megelőző diskurzusból, (2) a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből és/vagy (3) a további enciklopédikus tudásból származó információval (a kontextuskiterjesztés részleteire l. Sperber–Wilson 1986/1995; Németh T. 2000; Bibok–Németh T. 2002). Tekintsük a (11)-et!

(11) (A Mikulás szaloncukrot osztogat a gyerekeknek.)

Mikulás: – *Jutott cukor?*

Egyik gyerek: – *Az öcsém nem kapott. Adsz neki is?*

A gyerek anyja: – *Ne izgulj, neki is ad a Mikulás, mielőtt visszamegy a szánnal.*

A (11)-ben mindhárom kontextuskiterjesztési módra szükségünk van az implicit argumentumok vonatkozásának megállapításához. A Mikulás kérdésében a *jutott* igealak mellett implicit maradt a dativusi argumentum, amelyet a megnyilatkozáskontextusnak a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből származó információval való kiterjesztése révén tudunk megadni: 'minden ott lévő gyerekek'. A gyerek megnyilatkozásaiban a *kapott* és az *adsz* igealakok mellől hiányzik a tárgyi argumentum, amelyet a megnyilatkozáskontextusoknak a megelőző diskurzusból – a Mikulás kérdéséből – származó információval való kiterjesztése segítségével lehet azonosítani: 'cukrot', azaz a *kapott* és az *adsz* igealakok zéró tárgyi anaforával állnak. Az *adsz* igealak mellett az alanyi argumentum sincs lexikalizálva. Az alanyi argumentumnak a 'Mikulás'-sal való azonosítását a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből származó információ biztosítja. A *-sz* igei személyrag előírja, hogy az alanynak egyes szám második személyűnek kell lennie. A *Mikulás*-sal kapcsolatos enciklopédikus és nyelvhasználati ismereteink alapján tudjuk, hogy a gyerekek

és a Mikulás egymással tegező viszonyban szoktak lenni, ez motiválja a tegező forma használatát. Az anya megnyilatkozásában az *ad* ige ugyanolyan módon fordul elő implicit tárgyi argumentummal, mint a gyerek megnyilatkozásában, azaz zéró anaforával. És végül, az anya megnyilatkozásában a *visszamegy* ige mellett lexikailag kifejezetlenül maradt locativusi típusú argumentum azon enciklopédikus tudással való kontextuskiterjesztés alapján azonosítható, hogy a Mikulás – egy közismert nézet szerint – Lappföldön lakik, és az ajándékosztás után oda szokott visszatérni rénszarvasok húzta szánjában, tehát a Mikulás Lappföldre megy vissza.

A kontextusnak a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből, illetve az enciklopédikus tudásból származó információval való kiegészítése főként pragmatikai, következtetési műveleteket foglal magában. A kontextusnak a megelőző diskurzusból származó információval történő bővítése esetén az implicit argumentumok azonosítása mind grammatikai (dekódoló), mind pragmatikai (következtetési) folyamatokat igényel. Az implicit argumentumoknak a kontextuskiterjesztésnek ezzel a módjával való azonosítása – ahogy a (11) elemzése során utaltunk is rá – úgy zajlik, mint a zéró anafora antecedensének a megkeresése a megnyilatkozásokban. Valójában az ilyen módon használt implicit argumentumok is zéró anaforák, csak antecedensük nem ugyanabban a megnyilatkozásban található. A zéró anaforák ezen típusának a visszakeresését is részben a magyar nyelvnek a *pro*-ejtő tulajdonságából eredő jellegzetességei és az alanyi/tárgyas igeragozás tulajdonságai vezérlik.

A megnyilatkozásnyi környezetben előforduló zéró anaforák elemzésénél a (9)–(10) példák azt mutatták, hogy az általános és a kontextusfüggő pragmatikai tudás befolyásolhatja a zéró anaforák grammatika által elvárt használatát. Tekintsük most a (12a–b)-t!

- (12) a. *A kisgyerek odament a Mikuláshoz. Verset mondott neki.*
 b. *A Mikulás odament a kisgyerekekhez. Verset mondott neki.*

A (12a)-ban a *pro*-ejtés követelményeinek megfelelően a második megnyilatkozás implicit alanya koreferens az első megnyilatkozás explicit alanyával. Ezt az értelmezést támogatja az az általános tudásunk, hogy a gyerekek verseket, énekeket szoktak mondani a Mikulásnak. Ha viszont a konkrét beszédhelyzetben a kisgyerek félős, és csak hosszas tuszkolás után sírva megy oda a Mikuláshoz, a Mikulás pedig szeretné őt megvizsgálni azzal, hogy elmond neki egy verset, akkor nem alanyfolytatásról van szó, hanem alanyváltásról, azaz a második megnyilatkozás zéró alanya az első megnyilatkozásbeli *Mikulás*-sal lesz koreferens. Vagyis a kontextusfüggő pragmatikai tudás megváltoztatja a grammatika és az enciklopédikus tudás által felkínált olvasatot. A (12b)-ben specifikus kontextus hiányában az imént idézett enciklopédikus tudás az alanyváltást idézi elő annak ellenére, hogy a *pro*-ejtés az alanyfolytatást kívánná, azaz a második megnyilatkozás alanya nem az első tagmondat alanyával koreferens. (Az alanyváltás mellett az időrendiség szintén felcserélődhet, ha a világtudásunk még azt is tartalmazza, hogy a Mikulás azokhoz a kisgyerekekhez szokott odamenni és cukrot adni nekik, akik verset mondanak vagy énekelnek neki.) A konkrét beszédhelyzet azonban a (12b)-ben is felülírhatja az enciklopédikus tudás alapján preferált olvasatot, és a grammatika által felkínáltat támogathatja, ha például a Mikulás egy síró kisgyerekekhez megy oda, és azzal próbálja megvizsgálni, hogy verset mond neki.

A (11) és a (12) elemzése ugyanolyan eredményre vezetett, mint a (9)–(10) példáké: grammatika és pragmatika együttműködve engedélyezi a zéró anaforák használatát, illetve

teszi lehetővé azonosításukat. E tekintetben a zéró anaforák viselkedését nem befolyásolja, hogy antecedensük ugyanabban a megnyilatkozásban vagy a megelőző diskurzusban található.

Összegezve: Az implicit argumentumokat tartalmazó megnyilatkozások fentebbi elemzése, egyrészt, igazolta, hogy a grammatikai tényezők: a lexikai-szemantikai jelentés (szelekciós megkötések) és a morfoszintaktikai tulajdonságok (az alanyi/tárgyas ragozás, a *pro*-ejtés), valamint a pragmatikai tényezők: az általános pragmatikai tudás (amelynek bizonyos elemei a lexikai-szemantikai reprezentációk részeként is megjelenhetnek) és a kontextusfüggő pragmatikai tudás szorosan együttműködnek az implicit argumentumok engedélyezésében, illetve azonosításában. Másrészt, elemzésünk megmutatta, hogy az interakció során a pragmatikai tényezők módosíthatják, illetve meg is változtathatják a grammatika által felkínált/elvárt használatot és interpretációt.

A következő fejezetben áttérünk a Bevezetésben jelzett második megnyilatkozás-csoport vizsgálatára, az implicit predikátumot tartalmazó megnyilatkozásokra.

4. Grammatika és pragmatika interakciója az implicit predikátumot tartalmazó megnyilatkozásokban

4.1. Az implicit predikátum fogalma

Implicit predikátumnak tekintünk minden olyan, az ige lexikai-szemantikai reprezentációjában szereplő, de lexikailag realizálatlanul hagyott predikátumot, amelynek a jelenlétét a megnyilatkozásban grammatikai és/vagy pragmatikai evidenciák igazolják. Észrevehető, hogy az implicit predikátum definíciója nagyfokú hasonlóságot mutat az implicit argumentumával, ami nem véletlen. Ugyanis az implicit predikátum végső soron argumentumnak számít, mert az ige mint predikátum jellegű szó határozza meg (implicit) előfordulását a megnyilatkozásban. Csak ez olyan argumentum, amelynek magának is lehet(nek) argumentuma(i), ezért mondhatjuk predikátumnak (azt a predikátumot pedig, amelyhez hozzátartozik, magasabb rendű, azaz másodrendű predikátumnak hívjuk).

Az implicit predikátum jelenlétét igazoló evidenciák közül előljáróban csak egyetleneggel foglalkozunk, nevezetesen a VP-ellipszissel (vö. *pro*-VP, *pro*-V' – Kiefer 1992: 900). Ehhez vegyük újból a Bevezetésben megismert (2)-t, amelyet itt most (13)-ként megisméltünk.

(13) *Rita elkezdte a könyvet.*

A (13) értelmezhető ugyanúgy, ahogy a (14).

(14) a. *Rita elkezdte a könyv olvasását/írását.*

b. *Rita elkezdte olvasni/írni a könyvet.*

Ugyanakkor a (15)-ben mindkét esemény csak olvasásként vagy írásként interpretálható, ahhoz hasonlóan, ahogy a (16)-ban az elliptált igei szószerkezetbeli eseménynek meg kell egyeznie a megnyilatkozás első tagmondatnyi részéből kiválasztott eseménnyel. Vö.

- (15) *Rita elkezdte a könyvet, és Ági is.*
 'Rita elkezdte olvasni a könyvet, és Ági is elkezdte olvasni a könyvet'
 'Rita elkezdte írni a könyvet, és Ági is elkezdte írni a könyvet'
 *'Rita elkezdte olvasni a könyvet, és Ági is elkezdte írni a könyvet'
 *'Rita elkezdte írni a könyvet, és Ági is elkezdte olvasni a könyvet'
- (16) a. *Rita elkezdte a könyv olvasását/írását, és Ági is.*
 'Rita elkezdte a könyv olvasását, és Ági is elkezdte a könyv olvasását'
 'Rita elkezdte a könyv írását, és Ági is elkezdte a könyv írását'
 *'Rita elkezdte a könyv olvasását, és Ági is elkezdte a könyv írását'
 *'Rita elkezdte a könyv írását, és Ági is elkezdte a könyv olvasását'
- b. *Rita elkezdte olvasni/írni a könyvet, és Ági is.*
 'Rita elkezdte olvasni a könyvet, és Ági is elkezdte olvasni a könyvet'
 'Rita elkezdte írni a könyvet, és Ági is elkezdte írni a könyvet'
 *'Rita elkezdte olvasni a könyvet, és Ági is elkezdte írni a könyvet'
 *'Rita elkezdte írni a könyvet, és Ági is elkezdte olvasni a könyvet'

Mindezekből következően azt kell feltételeznünk, hogy az *elkezd* tárgyi argumentuma nemcsak a (14)-ben tartozik az események szemantikai típusába, hanem a (13)-ban is jelen van implicit módon egy esemény jellegű predikátum. Másként megfogalmazva: az *elkezd* és a hozzá hasonló *befejez*, *abbahagy*, *folytat*, *akar*, *szeret* stb. lexikai-szemantikai ábrázolása mindig tartalmaz egy esemény típusú tárgyi argumentumot, amely bizonyos esetekben lexikailag realizálatlan maradhat.

4.2. A lexikai jelentés, a morfológiai szerkezet és a kontextusok szerepe az implicit predikátumot tartalmazó megnyilatkozásokban

Vizsgáljuk meg, mik a feltételei annak, hogy ne kelljen lexikailag kifejezni az *elkezd*, *befejez*, *abbahagy*, *folytat*, *akar*, *szeret* stb. igék szóban forgó argumentumát, azaz hogy implicit predikátum jelenhessen meg a megnyilatkozásban. Az első lehetőséghez úgy jutunk el, ha feltárjuk, honnan származik a (13) megnyilatkozásnak, valamint a (15) megnyilatkozás első részének értelmezésében az olvasás és az írás eseménye. Mivel a tárgyi argumentum típusáról van szó, kézenfekvő a (13) és a (15) szintaktikai tárgyának jelentését megvizsgálni. A generatív lexikon elmélete (Pustejovsky 1995) szerint elképzelhető a *könyv* főnév olyan szótári reprezentációja, amelyben a tárgyi argumentum esemény-szerűsége kódolva van.

- (17)
$$\left[\begin{array}{l} \text{könyv} \\ \text{ARGSTR} = \left[\begin{array}{l} \text{ARG1 } x: \text{információ} \\ \text{ARG1 } y: \text{fiz_tárgy} \end{array} \right] \\ \text{MINŐSÉGEK} = \left[\begin{array}{l} \text{információ.fiz_tárgy_lkp} \\ \text{FORMA} = \text{tartalmaz} (y, x) \\ \text{CÉL} = \text{olvas} (e, w, x, y) \\ \text{LÉTREHOZÁS} = \text{ír} (e', v, x, y) \end{array} \right] \end{array} \right]$$

A generatív lexikonbeli (17) alatti reprezentáció szerint a *könyv*-nek az a célja, hogy olvassák. Ezt az információt figyelembe véve, biztosítható, hogy az *elkezd* egy eseménnyel kapcsolódjon össze akkor is, amikor az *olvasás/olvasni* predikátum nem fejeződik ki

lexikailag. A magyarban tehát egy predikátum nem kell, hogy lexikailag kifejeződjön, ha a releváns interpretáció, vagyis a tárgyi argumentum esemény jellege elérhető az ebben a szintaktikai pozícióban álló főnév lexikai-szemantikai reprezentációjának elemei révén.

Mindazonáltal a *könyv* LÉTREHOZÁS kategóriája egy további interpretációt is elérhetővé tesz. Nevezetesen, a (13), valamint a (15) első fele jelentheti azt is, hogy Rita elkezdte írni a könyvet, ill. a könyv írását, azaz a (13)-ban, valamint a (15) első felében lehet egy másik implicit predikátum a *könyv* MINŐSÉGEK struktúrájának egy másik kategóriája révén. Ezért a (13), valamint a (15) első tagmondatnyi része egyértelműen csak bizonyos kontextuális információ segítségével interpretálható. Csak a kontextus segítségével tudjuk a *könyv* generatív lexikonbeli reprezentációja által felkínált két predikátumból az egyiket kiválasztani. Ugyanakkor a (17) alapján adható értelmezések csak tipikus olvasatok, mert a tágabb kontextus – ahogy a jelen fejezet végén szó lesz róla – megváltoztathatja ezeket. Ha viszont a *könyv* generatív lexikonbeli reprezentációja által felkínált (tipikus) lehetőségektől eltérő események elkezdését akarja a beszélő a megnyilatkozásával kifejezni, akkor – tágabb kontextus segítségével híján – az *elkezd* esemény típusú argumentumának meg kell jelennie explicit módon. Ugyanis speciális kontextus nélkül a (13)-at (*Rita elkezdte a könyvet*) nem tudjuk úgy érteni, hogy Rita, például, elkezdte törölgetni vagy tépni a könyvet.⁸

Egy predikátumnak azonban a magyarban nemcsak akkor nem kell lexikailag kifejeződjön, ha a tárgyi pozícióban álló főnév lexikai-szemantikai reprezentációja biztosítja a (tipikus) interpretációhoz a releváns esemény(ke)t, hanem akkor szintén implicit maradhat, ha a megnyilatkozás többi része vagy a megnyilatkozás-kontextus kiterjesztése közvetlenül elérhetővé tesz egy, a predikátum azonosítását biztosító feltevést.

Áttérve a morfoszintaktikai és a pragmatikai tényezők interakciójára az implicit predikátumot tartalmazó megnyilatkozásokban, tekintsük a (18)-at és a (19)-et, amelyeknek az alanyi pozíciójában az *író* és a *fordító* köznevek állnak a (13)-beli *Rita* tulajdonnévvel szemben.

(18) *Az író elkezdte a könyvet.*

(19) *A fordító elkezdte a könyvet.*

A (18)-ban az alanyi pozícióbeli főnév megerősíti a szótárban a *könyv* LÉTREHOZÁS kategóriájánál rögzített információt: 'Az író elkezdte írni a könyvet / a könyv írását.' A (19)-ben azonban a *fordító* főnév felülbíráhatja mind a CÉL, mind a LÉTREHOZÁS kategóriájában szereplő predikátumokat: 'A fordító elkezdte fordítani a könyvet.' Tehát az az esemény, amely nélkülözhetetlen a megnyilatkozásjelentés megalkotásához, nemcsak a szintaktikai tárgy pozíciójában álló főnév szótárbeli szemantikai reprezentációjából, vagyis a CÉL és a LÉTREHOZÁS kategóriáiból származhat, hanem a közvetlen kontextusbeli szavak szintén hatással lehetnek a megnyilatkozásjelentésre. További kontextuális specifikáció hiányában, a megnyilatkozás-kontextus vagy megerősíti, vagy felülbírája a lexikonban elérhető információ(ka)t.

⁸ Az implicit argumentumot tartalmazó megnyilatkozásoknak a 3. fejezetbeli elemzésével mutatózó nagyfokú hasonlóság ellenére az implicit predikátumok esetében az alanyi és tárgyas ragozás különbsége nem befolyásolja a megnyilatkozások elfogadhatóságát. Vö.: (4) és (6d), ill. (i) és (ii).

(i) *Rita elkezdte a könyvet.*

(ii) *Rita elkezdett egy könyvet.*

Különösen fontos, hogy az alanyként szereplő főnevek létrejöttében egy produktív morfológiai (szóalkotási) szabály közreműködését feltételezhetjük. Az -Ó képzős, eseti cselekvő (ezen ágenst és experienst egyaránt értve) és eseti eszköz jelentésű főnevek konverzió révén tipikus cselekvő és tipikus eszköz jelentésű főnevekké válnak (Laczkó 2000: 398). Igaz, ez a konverzió csupán potenciális szavakat képez. Az, hogy ezekből ténylegesen létrejönnek-e létező szavak, a mindenkori nyelvhasználati igénytől függ. Ennek során rendszerint a főnevek lexikalizálódnak is. Például a konverzióval képzett *író* nem egyszerűen a cselekvés tipikus végrehajtójára, azaz nem egy olyan személyre, akire tipikusan jellemző, hogy írni szokott, utal, hanem egy olyan személyre, akinek irodalmi alkotások létrehozása a foglalkozása. Mégis a következő megfontolás alapján a produktivitás sajátos alesetének tekinthető a tipikus cselekvőt és tipikus eszközt, valamint a tipikus helyszínt jelölő -Ó főnevek⁹ képzése (Laczkó 2000: 391). Ez a képzés mind a beszélők, mind a hallgatók számára termékeny, mert ha ezeket a jelentéseket új fogalmak megnevezésére elő kell állítani, akkor a beszélők a szóban forgó képzési mintát használják, és ha a hallgatók egy ismeretlen jelentésű ilyen formával találkoznak, akkor azt előre megjósolható módon értelmezik.

Tehát az *író* és a *fordító* szavakra jellemző szóalkotási minta alapján a létrejött főnevek CÉL kategóriájában megtalálhatók az *ír* és a *fordít* igei tövek. Így a (18) és a (19) alanyaiként álló képzett főnevek is képesek biztosítani az *elkezd* szintaktikai tárgyának, a *könyv*-nek az interpretációjához szükséges eseményeket.

Hasonló példákat láthatunk a (20)-ban.

- (20) a. *A takarító/tapétázó elkezdte a szobát.*
 b. *A futó/úszó elkezdte a távot.*

A (20) alanyi pozícióiban szereplő főnevek szóalkotási struktúrájából szintén természetes módon adódik, hogy a szoba takarításának/tapétázásának elkezdéséről van szó, ill. a futó futni, az úszó úszni kezdte el a távot.

Az -Ó főnevek kapcsán meg kell említeni, hogy egy másik vélemény szerint (Kiefer 2005: 197) a tipikus cselekvő jelentésűek képzése nem produktív, hanem az ilyen, foglalkozásnevet jelentő főnevek az intézményesülésnek nevezett folyamat révén keletkeznek. Az intézményesülés, amely kapcsolatban van a lexikalizációval, de nem azonos azzal, azt jelenti, hogy egy cselekvés tipikus, többé-kevésbé szokásos és foglalkozásszerű cselekvéssé válik egy adott társadalomban. Látható, hogy az intézményesülés nem nyelvészeti kérdés, hanem világismereti tényezők játszanak benne döntő szerepet. Jóllehet Laczkó Tibor előzőekben ismertetett elképzelésében nem használja az *intézményesülés* terminust, hanem az -Ó főnevek tipikus cselekvő jelentésének lexikalizálódásáról beszél, ő is új fogalmak megnevezésének szükségességétől teszi függővé az -Ó főnevek tipikus cselekvő jelentésben való megjelenését, miközben a produktivitás sajátos aleseteként tartja számon a képzéseket. Laczkó Tibor kettős szemléletű elképzelése szerint tehát nem zárja ki egymást a produktivitás és a lexikalizáció, ill. a Kiefer által javasolt intézményesülés. Továbbá

⁹ A továbbiakban egyszerűen csak -Ó főnevekről beszélünk. Hiszen láttuk, hogy ezen főnevek létrejöttében nem minden esetben van szó képzővel való képzésről, hanem a konverzió szintén szerepet játszik. (Kiefer (2005: 197) pedig általában is kétségbe vonja az -Ó főnevek képzővel való keletkezését.)

hozzátehetjük: még ha eltekintenénk is a Laczkó által feltételezett produktivitástól, a cselekvés intézményesülése révén keletkező foglalkozásnevek lexikalizációja semmiképpen sem teszi az ilyen főneveket morfológiailag átlátszatlaná. Mind a forma, mind a jelentés szempontjából megmarad morfológiai levezetett jellegük: 'az igével jelölt, intézményesült cselekvés végrehajtója', a generatív lexikon elméletének reprezentációs keretében: 'x célja az igével jelölt, intézményesült cselekvés'.¹⁰

Ugyanakkor nem csak a tipikus cselekvőt jelentő -Ó főnevek járulhatnak hozzá – alanyi pozícióban állva, a szóalkotási struktúrájuk révén – a (18)–(20) típusú megnyilatkozások jelentésének megalkotásához. Az ehhez szükséges eseményt a szóalkotási struktúra nélküli szavak szintén képesek biztosítani. Nem képzett jellegük ellenére az olyan foglalkozásnevek, mint pl. a *pék* és az *operatőr*,¹¹ szintén bizonyos tipikus cselekvésekre utalnak (vö.: ÉKsz. 2003: 1071, 1014, ill. 394) jelentésábrázolásuk CÉL kategóriájában:

- (21) a. 'x célja, hogy intézményesült módon kenyeret, péksüteményt készítsen';
 b. 'x célja, hogy intézményesült módon a film felvételeit készítse'.

Ezért a *pék*-hez és az *operatőr*-höz hasonló, morfológiailag nem komplex szavak – ugyanúgy, ahogy a szóképzési struktúrával rendelkező *író*, *fordító*, *tapétázó*, *futó* stb. szavak – alanyi pozícióban állva, jelentésszerkezetükből adódóan egy predikátummal járulnak hozzá az őket tartalmazó megnyilatkozás jelentésének megalkotásához.

A (18)–(21) alapján megállapíthatjuk, hogy egy predikátum második módon akkor maradhat implicit, ill. egy implicit predikátum akkor azonosítható, ha a megnyilatkozás közvetlen kontextusában szereplő kifejezés a tág értelemben vett grammatikai jellemzésének: a lexikai jelentésének vagy a morfológiai szerkezetének megfelelően ezt a predikátumot magában foglalja, és ezzel a megnyilatkozás jelentése teljessé tehető.

Van egy harmadik lehetőség is, amikor egy predikátumnak nem kell lexikailag kifejeződnie magyarban. Ugyanis, a második esetben, az alanyi pozícióban álló főnevek jelentésreprezentációjának CÉL kategóriája alapján kikövetkeztetett interpretáció – hasonlóan az első esethez – csak tipikusnak tekinthető, mert a tágabb kontextus megváltoztathatja. Ha előzőleg egy diskurzusban megkonstruáljuk a megfelelő „világot”, vagy látunk a fizikai környezetünkben egy személyt, aki darabokra tépett egy könyvet, akkor a (18) és a (19) jelölheti azt az eseményt, hogy az író vagy a fordító elkezdte darabokra tépni a könyvet. Általánosan szólva, az olyan megnyilatkozások, mint a (13) és a (18)–(20), a szintaktikai tárgy pozíciójában álló főnév lexikai jelentése, ill. az alanyi státusú főnevek lexikai jelentése vagy morfológiai szerkezete által nyújtott (tipikus) lehetőségtől eltérően is interpretálhatók, amennyiben a kiterjesztett kontextus alapot szolgáltat egy pragmatikailag elfogadhatóbb, relevánsabb értelmezéshez.

Összegezve: Az előzőek alapján a következő két megállapítást fogalmazhatjuk meg. Először, a kontextus szerepe messze túlnyúlik azon, hogy csupán a lexikai-szemantikai ábrázolásban foglalt események közül való választást szolgálja. Azoknak a

¹⁰ A természetlen és/vagy szabályba nem foglalható minták nyelvi realitását mutatja az is, hogy ezek kiindulási pontul szolgálhatnak az analógiás képzés számára (az analógiás szóalkotásról l. Kiefer 2002: 13–14).

¹¹ A magyar nyelv idegen szavainak tipikus, de nem morféma jellegű végződéséről l. Mártonfi 2006: 132–140.

megnyilatkozásoknak a jelentése, amelyekben implicit predikátum van, ugyanazon a három módon, a grammatikai (lexikai-szemantikai jelentés, szóképzési struktúra) és a pragmatikai (közvetlen és kiterjesztett kontextus) tényezők interakcióját figyelembe véve alkotható meg, mint az implicit argumentumot tartalmazóké. Másodszer, a különböző kontextusokból eredő nagyszámú interpretációs lehetőség szintén az implicit predikátumok feltételezésének helyességét támogatja, és nem azt, hogy a releváns (elkezdett) esemény megnevezésének a hiánya ellipsis következménye lenne.

Ezek után áttérhetünk a harmadik megnyilatkozáscsoport vizsgálatára, ahol nem fordulnak elő sem implicit argumentumok, sem implicit predikátumok, hanem a megnyilatkozások jelentésének a megalkotásához az együttes kompozíció műveletére van szükség.

5. Grammatika és pragmatika interakciója az együttes kompozícióban

5.1. Az együttes kompozíció fogalma

Amikor a megnyilatkozások jelentésének a megalkotásához nem elegendő hozzákapcsolni a predikátumokhoz az argumentumaikat, hanem amikor egy predikátumból és az argumentumából álló konstrukcióban az argumentum maga is funktorként viselkedik, akkor együttes kompozícióról beszélhetünk. Ennek a műveletnek a feltételezése azért szükséges, hogy elkerülhető legyen az újabb és újabb kontextusokban jelentkező jelentések szótárbeli felsorolása (vö. Pustejovsky 1995). Az együttes kompozíció egy módosított változata szerint pedig, amely hasonló célból a szótárban absztrakt jelentésrepresentációk felvételét tartja szükségesnek, az igéből és főnévből álló összetett kifejezések jelentése úgy jön létre, hogy az igék alulspecifikált ábrázolásából a főnevek hatására az opcionális jelentéselemeket figyelmen kívül hagyjuk, ill. figyelembe vesszük (Bibok–Németh T. 2001: 312). Az így elképzelt együttes kompozíció viszont lényegileg ugyanolyan fajta interpretációs mechanizmus, mint a kétszintű konceptuális szemantikában alkalmazott fogalmi szelekció (Bibok 2003: 59–60).

5.2. A lexikai jelentés, az esetrag és a kontextusok szerepe az együttes kompozícióban

Tekintsük most újból a Bevezetés-beli (3)-at, amelyet itt (22)-ként megismétlünk.

(22) *Péter elment az iskolából.*

Mivel az *iskola* 'intézmény'-ként és 'épület'-ként is értelmezhető, ettől függően konkretizálódhat az *elme*gy absztrakt – sem a fizikai, sem a társadalmi helyváltoztatásra nem utaló – 'mozgás' jelentése: az 'intézmény' esetén a 'társadalmi státus megváltozása'-ként, az 'épület' esetén 'fizikai mozgás'-ként. Ha pedig az *iskola* számára is alulspecifikált jelentésrepresentációt tételezünk fel, azaz nem rögzítjük a szótárban, hogy intézménynek vagy épületnek-e a célja bizonyos tanítási/tanulási folyamatok biztosítása (erről részletesebben l. Bibok 2003: 39–44), akkor csak a közvetlen vagy a kiterjesztett kontextusbeli információk révén oldható fel a (22) nem egyértelmű volta. Az előbbire vegyük például a (22)-nek időhatározókkal kiegészített változatait.

(23) a. *2007-ben Péter elment az iskolából.*

b. *Dél előtt tíz órakor Péter elment az iskolából.*

Az *iskola* a (23a)-ban a *2007-ben* időhatározó kontextusában – tipikusan, mert kontextuskiterjesztéssel felülbíráható – mint intézmény, a (23b)-ben a *délelőtt tíz órakor* kontextusában – tipikusan, mert kontextuskiterjesztéssel felülbíráható – mint épület interpretálható. Ennek megfelelően az *elmegy* a (23a)-ban mint a társadalmi státus megváltozása, a (23b)-ben pedig mint fizikai mozgás értelmeződik.

A (22) nem egyértelmű volta nemcsak a megnyilatkozásokontextusban az időhatározókkal való kiegészítés révén szüntethető meg, hanem a kontextus kiterjesztésével is, például ha a diskurzusban az előző megnyilatkozásokból vagy a diskurzus fizikai környezetéből olyan információk birtokába jutottunk, mint amilyeneket a (23)-ban az időhatározókból nyerhetünk.

Az együttes kompozícióval kapcsolatos példáinknak még azt a jellemzőjét kell kiemelnünk, hogy az *iskola* minden esetben *-bŐl* elativusi ragos alakjában szerepelt. Következésképpen leszögezhetjük, hogy ez a rag nem befolyásolja az ige és a főnév együttes kompozícióját. Mindazonáltal a magyarban a főnévi esetvégződések hatással lehetnek a (22) és (23) típusú megnyilatkozások interpretációjára. Cseréljük fel a (22)-ben az *iskola* főnév *-bŐl* elativusi ragos alakját a *-tŐl* ablativusi ragos alakkal!

(24) *Péter elment az iskolától.*

Milyen hatással van a rag megváltozása az *iskola* értelmezésére, és következésképpen a (24) interpretációjára? Mindenekelőtt, azt kell figyelembe vennünk, hogy a *-bŐl* elativusi rag 'belső helyről' irányjelentésével (ÉKsz. 2003: 140, 1. jelentés) a *-tŐl* ablativusi rag két jelentése áll szemben: az utóbbi elsődlegesen külső helyről való irányultságot jelöl, másodlagosan pedig belső helyről valót (vö. ÉKsz. 2003: 1351, 1. és 3. jelentés). A *-tŐl* első jelentésében olyan főnevekkel kapcsolódhat össze, amelyek, például, épületeket neveznek meg. Ugyanis az épületek nemcsak belső, hanem külső topológiai helyek viszonyítási pontjaként is felfoghatók. A *-tŐl* másik jelentésében olyan főnevekhez járulhat, amelyek, pl. az intézmények nevei, csak belső helyek viszonyítási pontjaként funkcionálhatnak. Ebből következően, jóllehet a (24)-et szintén kétféleképpen interpretálhatjuk: 'Péter elment az iskola épületétől' és 'Péter elment az iskola intézményéből', ez a jelentéskülönbség nemcsak az *iskola* kétféle interpretációs lehetőségénél fogva áll fenn, hanem ehhez a *-tŐl* ablativusi rag két jelentése is hozzájárul. Megfigyelhetjük ezt a különbséget az időhatározókat tartalmazó megnyilatkozásokban is. Cseréljük ki a (23)-ban az *iskola* főnév *-bŐl* elativusi ragos alakját a *-tŐl* ablativusi ragos alakkal!

(25) a. *2007-ben Péter elment az iskolától.*

b. *Délelőtt tíz órakor Péter elment az iskolától.*

A (25a)-beli a *2007-ben* időhatározó – ugyanúgy, mint a (23a) esetében – az *iskolától* ragos főnévnek az 'iskola intézményéből' tipikus értelmezését segíti elő, azaz az időhatározó hatására az *iskola* 'intézmény' jelentése és a *-tŐl* ablativusi rag másodlagos 'belső helyről' jelentése kapcsolódik össze. A (25b)-beli a *délelőtt tíz órakor* időhatározó kontextusában az *iskolától* ragos főnevet az 'iskola épületétől' tipikus módon értelmezhetjük, azaz ennek az időhatározónak a hatására az *iskola* 'épület' jelentése – ugyanúgy, mint a (23b) esetében – és a *-tŐl* ablativusi rag elsődleges 'külső helyről' jelentése választódik ki. Az *iskolától* ragos főnév két értelmezésének ('iskola intézményéből' és 'iskola épületétől')

megfelelően pedig az *elme*gy a (25a)-ban mint a társadalmi státus megváltozása, a (25b)-ben viszont mint fizikai mozgás interpretálódik.

A (25)-nél adott interpretációk, akárcsak a (23)-hoz tartozók, csupán tipikusak, mert a kontextus kiterjesztése révén megváltoztathatók. Ehhez elegendő, ha az időhatározók nyújtotta tágabb vagy pontosabb időmegjelöléseknek a tipikussal ellentétes értelmezése elérhetővé válik a kiterjesztett kontextus révén. Például: ha tudomásunkra jutott a megelőző diskurzusból vagy a fizikai környezetből, hogy Péter fizikai mozgása nagyon-nagyon lassú és nehézkes volt, és hogy ráadásul viszonylagosan hosszabb távot kellett így leküzdenie, akkor a (25a)-beli *2007-ben* időhatározó nem Péter társadalmi státusának megváltozását indukálja. Ha pedig arról értesültünk, hogy egy konkrét nap reggelén Péter elvi és komoly összetűzésbe került az iskola igazgatójával vagy tizenegy óraker már sikerült új munkahelyet találnia, akkor ezek megfelelő okát adhatják a (25b)-beli *délelőtt tíz óraker* időhatározó tipikussal szembeni értelmezésének, azaz annak, hogy a *délelőtt tíz óraker* Péter társadalmi helyváltoztatásának idejére vonatkozóan szolgált pontosító körülményt.

Két megjegyzéssel zárhatjuk a grammatikának és a pragmatikának az együttes kompozícióbeli interakcióját tárgyaló fejezetet. Először, a *-tŐl* ablativusi raghoz hasonlóan befolyásolja a megnyilatkozások interpretációját a *-hOz* allativusi rag. Tekintsük a következő példákat.

(26) *A minisztériumba/minisztériumhoz hívták Pétert.*

(27) a. *2007-ben a minisztériumba/minisztériumhoz hívták Pétert.*

b. *Délelőtt tíz óraker a minisztériumba/minisztériumhoz hívták Pétert.*

A *-ba* illativusi rag 'belső helyre' (vö. ÉKsz. 2003: 79, 1. jelentés) jelentésével szemben a *-hOz* allativusi rag jelölhet külső és belső helyre való irányulást (vö. ÉKsz. 2003: 538, 1. és 2. jelentés). A *minisztérium* pedig, mivel az *iskola* mintájára elemezhető, vonatkozhat intézményre és épületre is (az ún. *iskola*-típusú szavak elemzésére l. Bibok 2000). Ezek szerint a (26) mind a *minisztériumba*, mind a *minisztériumhoz* esetén kétféleképpen interpretálható: 'A minisztérium intézményébe/épületébe hívták Pétert', ill. 'A minisztérium intézményébe/épületéhez hívták Pétert'. Mindazonáltal az utóbbi két interpretációs lehetőség nem egyszerűen csak a *minisztérium*, hanem a *-hOz* allativusi rag két jelentésének is a következménye. Az időhatározókat tartalmazó (27a) és (27b) megnyilatkozásokban szintén megjelenik ez a különbség. De – ugyanúgy, ahogy a (23)-nál és a (25)-nél –, az időhatározók tipikus értelmezését felülbírálnak a tágabb kontextusból származó információk.

Másodszor, az implicit predikátumot tartalmazó megnyilatkozásokhoz hasonlóan, az együttes kompozíció esetében sem csak a grammatikai morféma befolyásolhatja az interpretációt a fentebb bemutatott módon, hanem az olyan lexémák is, mint pl. *egyház* és *templom*. Vö.

(28) a. *Péter kilépett az egyházból.*

b. *Péter kilépett a templomból.*

Mivel az *egyház* és a *templom* specifikusabbak az *iskola*-nál és a *minisztérium*-nál abban az értelemben, hogy az 'intézmény' és az 'épület' jelentések közül az *egyház* csak az előbbivel, a *templom* csak az utóbbival rendelkezik (l. Bibok 2000), a (28)-beli

megnyilatkozások egyféleképpen értelmezhetők: a (28a) Péter társadalmi státusának megváltozásáról, a (28b) Péter fizikai mozgásáról szól.

Tekintsük még a (29)-et.

(29) a. *2007-ben Péter kilépett az egyházból/templomból.*

b. *Délelőtt tíz órakor Péter kilépett az egyházból/templomból.*

Természetesen, az időhatározók nem játszhatják tipikus jelentéségyértelműsítő szerepüket a (29)-ben, és nem módosíthatják a (28)-cal kapcsolatban adott, az *egyház* és a *templom* lexémák specifikus jelentésén alapuló olvasatokat. Ami pedig az 'épület'-hez és az 'intézmény'-hez tipikusan nem kapcsolható időhatározókat (*2007-ben*, ill. *délelőtt tíz órakor*) illeti, ezek relevanciáját ugyancsak a kiterjesztett kontextus biztosíthatja.

Összegezve: Az együttes kompozícióval előálló megnyilatkozásjelentés a grammatikai (lexikai-szemantikai jelentés, esetragok) és a pragmatikai (közvetlen és kiterjesztett kontextus) tényezők interakciójának figyelembevételével alkotható meg ugyanazon a három módon, mint az implicit argumentumot és az implicit predikátumot tartalmazóké.

6. Az elmélet és adatok viszonya az implicit argumentumok, az implicit predikátumok és az együttes kompozíció vizsgálatában

Lehmann (2004: 180–181, 191) szerint az adatok három szereppel rendelkezhetnek a nyelvészetben a kutatást végző nyelvész szempontjából: (1) egy hipotézis induktív létrehozásának alapját biztosíthatják, (2) a dedukció révén nyert téziseket tesztelhetik és (3) az elmélet mellett szóló érv szerepét tölthetik be az elmélet prezentálásakor. Az adatok első két funkciója magában a nyelvészeti kutatásban, míg a harmadik funkció a kutatás eredményének a közlésében ragadható meg. Kertész és Rákosi (2008: 390–392) e három szerep elemzése során kifogásolja, hogy Lehmann nem tisztázza a közöttük levő viszonyt, ami inkonzisztenciát eredményez. Az inkonzisztencia okait Kertész és Rákosi az alábbiakban látja. Lehmann (2004: 208) hangsúlyozza, egyrészt, azt, hogy az adatok az első funkció betöltése során elmélet- és problémáfüggők, másrészt, azt, hogy az adatok a második funkció ellátására csak akkor alkalmasak, ha a legkevésbé elmélet- és problémáfüggők, ami leginkább a nyers adatokra jellemző. Ugyanis a nyers adatokra való támaszkodás során érvényesül legjobban az az elvárás, hogy az adatoknak a kutatón kívülieknek és tőle függetleneknek kell lenniük (uo.: 181). Az adatok harmadik szerepe, az érvként való funkcionálás pedig az elmélet közlése során egy érvelési folyamatban teljes mértékben elméletfüggő. Kertész és Rákosi (2008) szerint ezek a megállapítások ellentmondásosak. Két megjegyzést kell azonban tennünk e kritikát illetően. Először, figyelembe kell vennünk, hogy Lehmann lényegi különbséget tesz az adatok kutatásban és a kutatás prezentálásában betöltött szerepe között. Másodsor, ha nem azt feltételezzük, hogy ugyanazok az adatok egyszerre, egyidejűleg rendelkeznek a három szereppel, ami nem lehetséges anélkül, hogy ne körben forgást eredményezne, hanem az adatok szerepét egy kutatás egészének a folyamatában vizsgáljuk, akkor láthatóvá válik, hogy a kutatás egyes fázisainak megfelelően más-más szereppel rendelkeznek a különböző típusú, különböző forrásokból származó adatok (vö. Nagy C. megj. alatt). A kutatásban használt adatokhoz képest megint más szereppel rendelkeznek a kutatás eredményeinek a közlésében használt adatok. Erre a két megjegyzésre támaszkodva egyáltalán nem szükséges ellentmondásosnak tekinteni az adatfunkciók lehmanni jellemzését.

A fejezet fennmaradó részében azzal a két kérdéssel foglalkozunk, hogy milyen adat-típusokat használtunk, és hogyan alakult az elmélet és az adatok viszonya a jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatásban és ennek a kutatásnak a jelen tanulmányban való bemutatásában.

Kutatásunk kiinduló hipotézise az volt, hogy grammatika és pragmatika interakcióba léphet egymással az implicit argumentumok, az implicit predikátumok és az együttes kompozíció előfordulása és interpretálása során. Továbbá feltételeztük, hogy ez az interakció többféleképpen mehet végbe. Egyrészt, a pragmatikai információk kiegészíthetik a grammatika által nyújtottakat, másrészt, megerősíthetik, és, harmadrészt, megváltoztathatják a grammatika által kínált olvasatot.

Kutatásunkban a kiinduló feltételezések megfogalmazásához adatként elméleti megállapításokra és definíciókra támaszkodtunk,¹² nevezetesen a nyelv és a nyelvhasználat megkülönböztetésére, a grammatika és a pragmatika definíciójára, valamint az implicit argumentumok, az implicit predikátumok és az együttes kompozíció meghatározására. Ezen elméleti állásfoglalások a kutatás további fázisaiban is befolyásolták az adatok kiválasztására irányuló döntéseinket: (1) Megnyilatkozásokat vizsgáltunk és nem mondatokat. (2) Olyan megnyilatkozásokat elemeztünk, amelyek implicit argumentumot vagy implicit predikátumot tartalmaznak, vagy amelyeknek a jelentését az együttes kompozíció révén lehet létrehozni. A vonatkozó meghatározások révén el tudtuk különíteni ezeket a megnyilatkozásokat a performanciahibákból eredő kihagyásokat tartalmazó megnyilatkozásoktól. A definícióink révén a más megközelítések által az adatok köréből reflektálatlanul kizárt, például erősen kontextusfüggő megnyilatkozások is vizsgálhatóvá váltak. (3) Definícióink továbbá lehetővé tették a vizsgált megnyilatkozások csoportok különböző fajtáinak szétválasztását. (4) A kutatás egyes fázisaiban az aktuális célkitűzésnek és kérdésfeltevésnek megfelelően választottuk ki az adatokat. Az ily módon nyert adatok különböző direkt forrásokból származtak,¹³ ami kiküszöbölte az egyes adatforrások hátrányait és növelte az adatok elemzése során tett megállapításaink plauzibilitását (vö. Kertész–Rákosi 2007: 58–59, 85–86). Az implicit argumentumot, implicit predikátumot vagy együttes kompozíció tartalmazó megnyilatkozásadatainkat a következő direkt forrásokból nyertük: (a) korpuszból: saját gyűjtésű szóbeli diskurzusok magnetofonszalagra rögzített formájának transzkripciójából (vö. a lehmanni nyers adat), írott korpuszból (Magyar Nemzeti

¹² Egy hipotézis megfogalmazásakor a nyelvi adatok mellett elméleti megállapításokat is felhasználhatunk, amelyek szintén adatoknak tekinthetők a hipotézisalkotás számára (vö. Nagy C. megj. alatt).

¹³ Megjegyzendő azonban, hogy a kutatók nem értenek egyet az adatforrások direktségének meghatározásában. Míg Penke és Rosenbach (2004: 487–488) úgy értelmezik a direktséget, hogy az adat mennyire közvetlenül tükrözi a nyelvtudást, Kertész és Rákosi (2007) – Rescher (1976) plauzibilis érvelésről vallott felfogására támaszkodva – minden olyan adatot direkt forrásúnak tekint, amely perceptuális tapasztalatból, kísérletből, egy elméletből, egy módszer alkalmazásából, egy történeti dokumentumból stb. származik. Így, míg Penke és Rosenbach a korpuszadatokat és a grammatikalitási ítéleteket direkt forrásból jövő adatokként, a pszicho- és neurolingvisztikai kísérletekből származókat közvetett adatokként veszi számításba, Kertész és Rákosi mindezeket direkt forrású adatoknak értékeli. Utóbbiak javaslata szerint az adatok tulajdonképpen direkt forrásból eredő plauzibilis állításokként értelmezhetők, amelyek információs tartalomból és plauzibilitási értékből állnak. A plauzibilitási értéket a direkt forrás megbízhatósága is befolyásolja.

Szövegtár, szótárak), más kutatók és saját korábbi adatainkból, más nyelvekkel való összehasonlításból analógia alkalmazásával, (b) introspekcióinkból, (c) kísérletekből: más kutatók pszicholingvisztikai kísérleteiből, saját minimálpár-kísérleteinkből és gondolat-kísérleteinkből.¹⁴

A datainkat szisztematikus grammatikai és pragmatikai elemzésnek vetettük alá, amelynek eredménye megerősítette kiinduló feltételezéseinket. A kutatás során az elmélet (hipotézisek) és az adatok között nem egyirányú viszony mutatkozott. A kiinduló feltételezések megfogalmazása tekinthető indukció révén nyert hipotézisnek. Mivel azonban az indukció alapját képező adatok maguk is elméleti megállapítások és definíciók, a kiinduló feltételezéseket tekinthetjük levezetett elméleti téziseknek is, amelyek érvényességét adatokkal kell plauzibilisebbé tenni. Az ilyen céllal használt adatok kiválasztása azonban szintén elmélet- és problémafüggő, még akkor is, ha nyers adatokhoz fordulunk. Gondoljunk csak az adatkiválasztás fentebb említett szempontjaira és lépéseire, különösen pedig arra, hogy a nyers adatok között lehetnek performanciahibát mutatók, és még a nem ilyenek is nyilvánvalóan különböznek a kutatás számára való relevanciájuk mértékében. Előfordulhat az is, hogy a hipotézis plauzibilissé/plauzibilisebbé tétele során használt adatok befolyásolják a hipotézis alapjául szolgáló elméleti adatokat is, ami pedig magának a hipotézisnek a módosulásához vezethet.

Mindezek alapján két következtetést vonhatunk le. Egyrészt, nem célszerű élesen elválasztani egymástól a hipotézisalkotást és a plauzibilissé/plauzibilisebbé tétel folyamatát, másrészt, az elmélet és az adatok közötti viszony ciklikusságra épül, és az aktuális érvelési folyamat határozza meg, hogy a kutatás adott szakaszában mi számít adatnak, és az milyen funkciót tölt be (vö. Kertész–Rákosi 2007, 2008).

A kutatás jelen tanulmányban való bemutatása során nem támaszkodtunk a kutatásban használt és fentebb felsorolt összes adattípusra. Mivel az adatok szerepe a kutatás bemutatása során az, hogy az elmélet mellett szóló érvként szolgáljanak és az olvasót meggyőzzék, ezért igyekeztünk olyan adatokat kiválasztani a kutatás során használtakból, amelyek a leginkább alkalmasak arra, hogy a tanulmány érvelési menetéhez igazodva illusztrálják és alátámasszák az elméleti megállapításokat. A grammatika és a pragmatika interakciójának az implicit argumentumokat vagy implicit predikátumokat tartalmazó megnyilatkozásokban és az együttes kompozícióban való bemutatásához a következő adatforrásokat vettük figyelembe:

- (a) korpusz: más kutatók adatai, beleértve a szótári adatokat is, és saját korábbi adatainkból kiválasztott adatok (vö. (1) = (4), (2) = (13), (3) = (22), (8), (10a), (17), (21));
- (b) introspekció (vö. (7), (11), (14), (18), (19), (20));
- (c) minimálpár-kísérletek (vö. (5a–c), (6a–d), (23a–b), (22) vs. (24), (25a–b), vö. még: (26)–(29)) és gondolat-kísérletek (vö. (9), (10), (12), (15), (16), valamint a (18) és a (19) különböző olvasatai).

¹⁴ Az adatforrások csoportosítása nem problémamentes. Például, a más kutatók pszicholingvisztikai kísérleteiből származó adatok az itt bemutatott kutatás számára korpusznak is tekinthetők. A gondolat-kísérlet pedig egyben introspektív adat is. Az adatforrások osztályozásának problematikája meghaladja dolgozatunk kereteit.

A pragmatikai tényezőkkel is számoló kutatásokkal szembeni egyik módszertani követelmény az, hogy spontán nyelvhasználati, azaz nyers adatokra is támaszkodjanak.¹⁵ Ezen módszertani követelményből kiindulva elvárható lenne, hogy egy részben pragmatikai jellegű kutatás prezentálása is tartalmazzon nyers adatokat. Kutatásunk jelen bemutatásában azonban nem szerepelnek nyers adatok. Helyettük gondolatkísérleteket alkalmaztunk. Ugyanis a nyers adatok pragmatikai célú vizsgálatban való felhasználásának igen komoly elvi problémákkal kell szembenéznie. Először, a korpuszbeli nyers adatokat rendkívül gondos kontextuális elemzésnek kell alávetni ahhoz, hogy a megnyilatkozások beszélő által közvetíteni kívánt explicit és implicit jelentését megalkothassuk. Másodszor, akármennyire gondosan járunk el azonban a spontán nyelvhasználat kontextuális elemzésekor, akármennyire vannak is grammatikai és pragmatikai támpontjaink, sosem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy a beszélők azokkal a szándékokkal, háttérismeretekkel, hitekkel, attitűdökkel stb. – összefoglalóan mentális állapotokkal – rendelkeznek, amelyeket mi a nyers adatokat feldolgozó kutatókként tulajdonítunk nekik. Harmadszor, és ez okozza a legfőbb nehézséget, még egy több száz milliányi szövegszós korpusz nyers adataiból sem nyerhetjük ki az egyes megnyilatkozások sokféle, de szisztematikusan váltakozó interpretációs lehetőségeit. Ezeket a bizonytalansági tényezőket kiküszöbölhetjük a kutatás és az érvelés folyamán azzal, hogy gondolatkísérleteket alkalmazunk. A gondolatkísérletben rögzítjük a kísérlet minden egyes szakaszában a kontextuális tényezőket, beleértve a nyelvhasználók mentális állapotait, majd közülük mindig csak egyet szisztematikusan megváltoztatunk a minimálpár-kísérletekben megszokott módon. A gondolatkísérletben így létrehozunk az elvileg lehetséges és a kutatás szempontjából releváns összes interpretációs változatot, és értékeljük ezeket. Ennél fogva olyan lehetőségeket is meg tudunk vizsgálni, amelyek a nyers korpuszadatokból hiányoznak. A gondolatkísérletek alkalmazásának egy másik előnye a kutatás bemutatásában a rendkívüli szemléletesség, amely szintén növeli az olvasó meggyőzését célzó törekvés sikerességét.

7. Összegzés

Az implicit argumentumot, az implicit predikátumot és az együttes kompozíciót tartalmazó megnyilatkozások jelentésének grammatikai és pragmatikai tényezőit vizsgáló tanulmányunkban a grammatikát és a pragmatikát a nyelvelmélet két külön, a grammatikai és a pragmatikai kompetenciát modelláló komponenseként határoztuk meg. E két komponens nem független egymástól, hanem közöttük állandóan interakcióra kerülhet sor. Ezen kívül a két komponens közötti kapcsolat úgy is létrejöhet, hogy bizonyos, nyelvhasználatra vonatkozó és enciklopédikus információk – kontextusuktól elszakadva – kontextusfüggetlenné válhatnak, sőt rögzülhetnek is a lexémák lexikai-szemantikai ábrázolásában.

A megnyilatkozások fenti három típusának mélyreható és részletes elemzésével igazoltuk, hogy

¹⁵ Ahogy fentebb jeleztük, a kutatásban mi is használtunk nyers adatokat.

- (a) **a grammatikai tényezők:** a lexikai-szemantikai jelentés (beleértve a szelekciós megkötéseket is) és a morfoszintaktikai tulajdonságok (alanyi/tárgyas ragozás, *pro*-ejtés, szóképzési struktúra, esetragok), valamint **a pragmatikai tényezők:** az általános pragmatikai tudás (amelynek bizonyos elemei a lexikai-szemantikai reprezentációk részeként is megjelenhetnek) és a kontextusfüggő pragmatikai tudás **szorosan együttműködnek** az implicit argumentumok, az implicit predikátumok és az együttes kompozíció engedélyezésében, illetve azonosításában,
- (b) ez az interakció **többféleképpen** mehet végbe: a pragmatikai információk kiegészíthetők, megerősíthetők vagy megváltoztathatják a grammatika által kínált olvasatot,
- (c) a grammatika által előírt használat és interpretáció pragmatikai tényezők hiányában **tipikusnak** vagy egyenesen **alulspecifikáltnak** tekinthető,
- (d) minél **több pragmatikai tényezőt** kell figyelembe vennünk a megnyilatkozás használatára vagy interpretációjára során, annál **specifikusabb lesz a megnyilatkozás jelentése.**

A fenti három megnyilatkozáscsoport vizsgálatának metodológiai aspektusairól szólva, az adatok három funkcióját és három forrását különböztettük meg. Leszögezhető, hogy **a különböző adatforrásokból nyert adatok** használatával ellensúlyozhatóak az egyes adatforrások hátrányai. Hangsúlyoztuk **a korpuszbeli nyers adatok pragmatikai célú kutatásokban és ezek bemutatásában való alkalmazásának nehézségeit** és **a gondolatkísérletek fontos szerepét** az így keletkezett problémáknak a kezelésében. **Az adatok és az elmélet viszonya pedig nem képzelhető el egyirányú viszonyként**, hanem egy hipotézis plauzibilisebbé tétele során használt adatok befolyásolhatják a hipotézis alapjául szolgáló elméleti adatokat is, ami magának a hipotézisnek a megváltoztatását vonhatja maga után.

Hivatkozások

- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 653–762.
- Bibok, Károly 2000. Conceptual semantic investigations in Russian and Hungarian. In Endre Lendvai (szerk.) *Applied Russian Studies in Hungary*. Krónika. Pécs. 15–32.
- Bibok Károly 2003. A szójelentés lexikai pragmatikai megközelítése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 37–77.
- Bibok Károly 2008. Az igék szemantikája és a szintaktikai alternáció. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4: A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 23–70.
- Bibok, Károly – Enikő Németh T. 2001. How the lexicon and context interact in the meaning construction of utterances. In Enikő Németh T. – Károly Bibok (szerk.) *Pragmatics and the Flexibility of Word Meaning*. Elsevier. Amsterdam. 289–320.
- Bibok Károly – Németh T. Enikő 2002. Lexikai és kontextuális információk interakciója a megnyilatkozásjelentés megalkotása során. In Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 5*. Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 335–367.
- Chomsky, Noam 1977. *Essays on Form and Interpretation*. North Holland. New York.
- Chomsky, Noam 1995. *The Minimalist Program*. MIT Press. Cambridge, MA.

- Cote, Sharon A. 1997. *Grammatical and Discourse Properties of Null Arguments in English*: PhD-disszertáció. <http://babl.ling.upenn/~cote/index.html>
- Dik, Simon C. 1985. Formal and semantic adjustment of derived constructions. In A. Machtelt Bolkestein – Casper de Groot – J. Lachlan Mackenzie (szerk.) *Predicates and Terms in Functional Grammar*. Foris. Dordrecht. 1–28.
- ÉKsz.: Pustai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- ÉrtSz.: Bárczi Géza – Ország László (főszerk.) 1959–1962. *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára 1–7*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Engdahl, Elisabet 1999. Integrating pragmatics into the grammar. In Lunella Mereu (szerk.) *Boundaries of Morphology and Syntax*. Benjamins. Amsterdam. 175–194.
- Fillmore, Charles J. 1986. Pragmatically controlled zero anaphora. *Berkeley Linguistic Series* 12: 95–107.
- Fodor, Jerry 1983. *The Modularity of Mind*. MIT Press. Cambridge, MA.
- García Velasco, Daniel – Carmen Portero Muñoz 2002. Understood objects in functional grammar. *Working Papers in Functional Grammar* 76. University of Amsterdam. Amsterdam. 1–24.
- Gazdar, Gerald 1979. *Pragmatics: Implicature, Presupposition and Logical Form*. Academic Press. New York.
- Goldberg, Adele 1995. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Goldberg, Adele 2005. Constructions, lexical semantics and the correspondence principle: Accounting for generalizations and subregularities in the realization of arguments. In Nomi Erteschik-Shir – Tova Rapoport (szerk.) *The Syntax of Aspect*. Oxford University Press. Oxford. 215–236.
- Groefsema, Marjolein 1995. Understood arguments: A semantic/pragmatic approach. *Lingua* 96: 139–161.
- Groot, Casper de 1985. Predicates and features. In A. Machtelt Bolkestein – Casper de Groot – J. Lachlan Mackenzie (szerk.) *Predicates and Terms in Functional Grammar*. Foris. Dordrecht. 71–84.
- Ivaskó Livia 2002. Az afáziás nyelvhasználat sikertelenségének okairól. In Racsmány Mihály – Kéri Szabolcs (szerk.) *Architektúra és patológia a megismerésben*. Books in Print. Budapest. 40–51.
- Kasher, Asa 1986. Pragmatics and Chomsky’s research program. In Asa Kasher (szerk.) *The Chomskyan Turn*. Blackwell. Oxford. 122–149.
- Kertész András – Rákosi Csilla 2007. Adat, evidencia és plauzibilis érvelés a nyelvészetben. In Csatár Péter – Pethő Gergely (szerk.) *Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 49–94.
- Kertész András – Rákosi Csilla 2008. Megjegyzések a nyelvészeti adatok és evidencia problémájáról folyó vita jelenlegi állásához. *Magyar Nyelv* 104: 274–286, 385–402.
- Kiefer Ferenc szerk. 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Kiefer Ferenc 2002. Szabályszerűség, termékenység és analógia a morfológiában. In Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 5. Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 9–15.
- Kiefer, Ferenc 2005. Conversion in Hungarian. In Christopher Piñón – Péter Siptár (szerk.) *Approaches to Hungarian* 9. Akadémiai Kiadó. Budapest. 189–203.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 299–527.
- Komlósy András 2001. *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Laczkó Tibor 2000. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 293–407.
- Langacker, Ronald 1987. *Foundations of Cognitive Grammar 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press. Stanford, CA.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman. London.
- Lehmann, Christian 2004. Data in linguistics. *The Linguistic Review* 21: 175–210.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press. Cambridge, MA.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicatures*. Cambridge University Press. Cambridge, MA.
- Martí, Luisa 2006. Unarticulated constituents revisited. *Linguistics and Philosophy* 29: 135–166.
- Mártonfi Attila 2006. *A magyar toldalékmorfémák rendszere*. PhD-disszertáció. ELTE. Budapest. <http://martonfi.hu/phd/>
- Mey, Jacob 1993. *Pragmatics: An Introduction*. Blackwell. Oxford.
- Nagy Katalin 2005. A pragmatika státusáról. *Magyar Nyelv* 101: 436–448.
- Nagy C., Katalin megj. alatt. Data in historical pragmatics. *Journal of Historical Pragmatics* 11.
- Németh T. Enikő 2000. Implicit argumentumok a magyarban: előfordulásuk módjai és azonosításuk lehetőségei. In Kenesei István (szerk.) *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Osiris Kiadó. Budapest. 197–252.
- Németh T. Enikő 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20, 221–254.
- Németh T. Enikő 2005. Az osztenzív-következtetési kommunikációtól a verbális kommunikációig. In Ivaskó Lívia (szerk.) *Érthető kommunikáció*. Szegedi Tudományegyetem, Médiatudományi Tanszék. Szeged. 77–87.
- Németh T. Enikő 2006. Pragmatika. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 222–261.
- Németh T. Enikő 2007. Grammatika és pragmatika viszonya az implicit argumentumok tükrében. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.) *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Kodolányi János Főiskola/Tinta Könyvkiadó. Székesfehérvár/Budapest. 188–197.
- Németh T., Enikő 2008a. Verbal information transmission without communicative intention. *Intercultural Pragmatics* 5: 153–176.

- Németh T. Enikő 2008b. Az implicit alanyi és tárgyi igei argumentumok előfordulásának lexikai-szemantikai jellemzői. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4: A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 71–128.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly 2001. Az alanyi és a tárgyas ragozás szerepe az igei tárgyi argumentumok elhagyhatóságában. In Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó. Budapest. 78–96.
- Newmeyer, Frederick 2006. Negation and modularity. In Betty Birner – Gregory Ward (szerk.) *Drawing the Boundaries of Meaning: Neo-Gricean Studies in Pragmatics and Semantics in Honor of Laurence R. Horn*. Benjamins. Amsterdam. 247–268.
- Paradis, Michel 1998. The other side of language: pragmatic competence. *Journal of Neurolinguistics* **11**: 1–10.
- Pelyvás Péter 2006. Rendszer- vagy felhasználóközpontú grammatika. *Szabad Vátozók* **3**. <http://www.szv.hu/cikkek/rendszer-vagy-felhasznalokozpontu-grammatika>
- Penke, Martina – Anette Rosenbach (szerk.) 2004. *Studies in Language* **28/3** (Special issue on What counts as evidence in linguistics?).
- Pléh Csaba 1994. Mondatközi viszonyok feldolgozása: Az anafora megértése a magyarban. *Magyar Pszichológiai Szemle* **50**: 287–320.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Pollard, Carl – Ivan A. Sag 1994. *Head-driven Phrase Structure Grammar*. Chicago University Press. Chicago.
- Pustejovsky, James 1995. *The Generative Lexicon*. MIT Press. Cambridge MA.
- Radford, Andrew 1997. *Syntax: A Minimalist Introduction*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Recanati, François 2007. It is raining (somewhere). *Linguistics and Philosophy* **30**: 123–146.
- Rescher, Nicholas 1976. *Plausible Reasoning*. Van Gorcum. Assen–Amsterdam.
- Sperber, Dan 2000. Metarepresentations in an evolutionary perspective. In Dan Sperber (szerk.) *Metarepresentations: A Multidisciplinary Perspective*. Oxford University Press. Oxford. 117–137.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1986/1995. *Relevance: Communication and Cognition*. 1. kiadás/2. kiadás. Blackwell. Cambridge MA – Oxford.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 2002. Pragmatics, modularity and mind-reading. *Mind and Language* **17**: 3–23.
- Tolcsvay Nagy Gábor 2003. Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **20**: 295–325.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold. London – New York.
- Wharton, Tim 2003. Natural pragmatics and natural codes. *Mind and Language* **18**: 447–477.
- Wunderlich, Dieter 1972. *Linguistische Pragmatik*. Athenäum. Frankfurt.